

32. NO.
080738

मञ्जूषा

ल. मं.
१

श्रीगणेशायनमः ॥ नागेशभट्टविदुषानत्वासां स्वशिवं लघुः ॥ वैयाकरणसिद्धान्तमंजूषैषाविरच्यते ॥ तत्रैवाक्यस्योदो सु-
ख्यः ॥ लोकेतस्यैवार्थबोधकत्वात् ॥ तेनैवार्थसमाप्तेश्च ॥ तदुक्तं न्यायभाष्यकृता ॥ पदसमूहो वाक्यमर्थसमाप्ताविति ॥ अत्रपदं
सुबन्तं तिङन्तं च ॥ तेन तत्समूह इत्यर्थः ॥ समासावित्यस्य समर्थमिति शेषः ॥ तत्र प्रतिवाक्यसंकेतग्रहासंभवात् तदन्वारव्या-
नस्य लघूपायेनाशक्यत्वाच्च कल्पनया पदानिविभज्यपदे प्रकृतिप्रत्ययविभागान् कल्पनयैव प्रविभज्य कल्पिताभ्यामन्व-
यव्यतिरेकाभ्यां तत्तदर्थविभागेश्च मात्रविषयं परिकल्पयन्ति स्माचार्याः ॥ एतदेवाभिप्रेत्य विभाषासु पङ्क्तिस्त्रैकैयटः ॥ अ-
न्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रकृतिप्रत्ययानामिह शस्त्रेऽर्थवत्तापरिकल्पनादित्याह ॥ ततदवयवतत्तदर्थबोधनेन समुदायस्य समुदा-
यार्थस्य बोधने तात्पर्यमृषीणां स्पष्टं चेदमर्थवत्स्त्रैभाष्यकैयटयोः ॥ प्रतिवाक्यादीनां बलाबलविचारकल्पनार्थं च तत्क-
ल्पनेति बोध्यम् ॥ तत्र शास्त्रप्रक्रियानिर्वाहको वर्णस्फोटः ॥ प्रकृतिप्रत्ययास्तदर्थस्य वाचका इति तदर्थः ॥ उपसर्गनिपातधा-
त्वादि विभागोऽप्येवमेव काल्पनिकः तस्यैवान्वारव्यानस्य लाघवेन निर्वाहयस्थानिनोलादय आदेशास्ति वादयश्च कल्पिता ए-
व ॥ तेषामर्थमपि कल्पिता एव ॥ तत्र स्थानिनामर्थान् कृषिभिः कण्ठतउक्ताः आदेशानां च स्थान्यर्थान् अभिधानसमर्थं स्थैवादेशेते-
ति न्यायेन ते सुख्यं वाचकत्वं तु तथा कल्पनया बोधिनेतत्समुदायरूपे पदे वाक्ये वा लौकिकानां तत एव बोधात् ॥ एतदेवा

राम

१

घतेनतुल्लिङ्गनज्योभेदस्तत्रतदाश्रयइति। अत्रहेलाराजः। एकपदोपात्तकर्तृकर्मलक्षणसाधनाधारकहित्वबहुत्वाभ्यांपचतः।
 पचन्तिपच्येतेपच्यन्तिइतिक्रियाविशेष्यतेनहिद्विबहुसाधनसाध्यत्वंप्रतीयतेक्रियायाः। एवंपचतल्लिङ्गयोगेनशब्दार्थप्र
 पचतःस्वाभाविकत्वेनयुक्त्यगम्यत्वात्। अतएवदेवदत्तःपचतीत्यादौद्रव्येणक्रियायाः सामानाधिकरण्यम्। अतएवद्रव्य
 सादिनामारब्धातार्थोपिद्रव्यमितिस्वीकारइतितथासंबन्धाज्जातभेदोयमितिहरिकारिकाप्रतीकमुपादाययथारब्धातेप्रत्य
 यवाच्यकारकभेदेसतितत्संबन्धाद्वात्वर्थक्रियायाअपिभेदःप्रतीयतेयथापचतःपचन्तीतीतिपुष्करराजः। अतएवघटप
 दौनस्तद्वत्पादौव्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावप्रतीतिरितिसंगच्छते। यत्रतुभावेलेपिसंख्यावगमस्तत्रभव
 त्येवबहुवचनंयथाहतशापिकाःशय्यन्तेइत्यादौतत्रहियादृशानिहतानांशयनानि तादृशानिशयनानीत्यर्थः। तत्रोपमानबहु
 त्वेनोपमेयेपितत्प्रतीतेः। अन्यथाउपमानेबहुत्वोपादानंव्यर्थस्यात्। नचसंख्यावानुसत्त्वभूतोर्थः सर्वेष्वभिधीयते। भेदाभे
 दविभागोपिलोकेसंख्यानिबन्धनइतिसंख्यासमुद्देशोहर्षुक्तः कथमसत्त्वभूतक्रियायाःसंख्यावत्त्वम्। इदंतदितिसर्वनाम
 परामर्शयोग्योऽर्थः सत्त्वभूतस्तत्रद्वित्वादिभेदव्यवहारकृत्। एकत्वंचाभेदव्यवहारकृत्। नचराजपुरुषादिपृच्छोपसर्जना
 र्थसंख्यानवगमात्सर्वेष्वेत्यनुपपन्नम्। तस्याप्यर्थस्यवाक्येष्ट्यगुपस्थितौतदवगमसत्त्वादितिवाच्यम्। यथान्यायनये

६-म
१६

गुणत्वाद्द्रव्यगतयैव संख्याया आरोपेण गुणद्वौ द्वित्वादिव्यवहारस्तथा मम क्रियायामपि तत्संभवात् क्रियायां त्रययोग्य-
त्वव्यवहारश्चानारोपितसर्वसंख्याश्रयत्वेन बोध्यः । न च न्यायनये गुणादावपेक्षा बुद्धिविशेषविषयत्वरूपा गौणोऽसंख्या-
तुद्रव्यगताया आरोपइति वाच्यम् । अयमेकोऽयमेकइत्यादिबुद्धेरैव तवापेक्षा बुद्धित्वेन गुणादौ तस्या अभावात् । एकत्वस्या-
पि गुणरूपत्वेन गुणादावसंभवेन तथा बुद्धेरसंभवात् । किंचैवं तेनैव द्रव्येऽपि तद्व्यवहारोपपत्तावतिरिक्तसंख्यापदार्थविलया-
पत्तेः । एवं च तिङ्शब्दप्रकारकबोधे धातुजं ज्ञानकारणमित्येकैव कार्यकारणभावइति लाघवम् । प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितत्वा-
र्थबोधकत्वव्युत्पत्त्यभङ्गश्च । अतएवङ्गा सूत्रे भाष्ये तत्सूत्राभावे पचति पश्येत्यादौ तिङन्तात्त्वाद्युत्पत्तिमाशङ्क्यैकत्वाद्-
नामुक्तत्वान्नैत्युक्तम् । न च तु तिङां कर्तृगताया उक्तत्वेऽपि क्रियागताया अनुक्त्या तदापचिर्दुर्बारा । सुपां प्रकृत्यर्थविशेष्यगतसं-
पत्तिमाशङ्क्य क्रियाप्रधानमारब्धा तं क्रियाचैकानद्वित्वादिमती-तिङन्ताद्देवानवगतेः क्लीबत्वं च स्वभावादिति समाधाय
पिद्येकापचतइत्यादौ कथं द्विवचनादीत्याशङ्क्य साधनापेक्षं तदित्युक्तम् । तस्य साधनान्वयीति नार्थः । एकत्वे क्रियान्वयि-
द्वित्वादिसाधनान्वयीति वैरूप्यापत्तेः । तस्मात्साधनगतसंख्यारोपापेक्षमित्यर्थ उचितः । यत्त्वनभिहितसूत्रे भाष्ये पचति प-

राम-

१६

दिकार्यसूत्रेऽनुवृत्तमनभिहित इति अन्यस्यासंभवात्संख्याया एव विशेषणं स्यात्। एवं च पचत्योदनं चैत्रद्वयादावकत्वा
 दीनामुक्तत्वात्प्रथमानस्यादित्युक्तम्। तस्यायंभावः। साधनगतसंख्यारोपनिमित्तत्वेन वस्तुतः साधननामार्थगताया
 उक्तत्वमेकवचनमपि साधने हित्वाद्यभावबुद्धिनिमित्तकेतदनारोप एव वक्ष्यमाणयुक्तेः। एवं च तदभावबुद्धौ द्वयस्य निः
 संख्यत्वाभावेनैकत्वमप्यवगतमेव साधने इतीति न तद्विरोधः। अन्यथा तिङ्श्रयगताया उक्तत्वेपि चैत्रत्वविशिष्टरूपना
 मार्थगताया अनुक्तत्वात्तवापि तदसंगतिरेव। पचतो रूपमित्यादौ द्विवचनादितुन। द्वयोरेकस्य बहुषुत्रयाणामष्टानामि
 त्यादिनिर्देशैः प्रातिपदिकार्यसूत्रे प्रवृत्तिनिमित्तभूतसंख्याबोधकवचनशब्देन च संख्या प्रवृत्तिनिमित्तकेषुन केवलाप्र
 वृत्तिरितिसमयस्यानुवादकविभक्त्यैव पालनेपि अन्यत्रौत्सर्गिकैकवचनेनैव तत्प्राप्त्यनुसाराद्वाप्यप्रामाण्याच्चेति
 बोध्यम्। एवं च भावे स्वगतैकत्वेनैवैकवचनम्। अन्यथा तव पचति भवति पचतो भवतीत्यादौ भवत्यर्थसंख्यान्वयः कस्यात्।
 भवतिः पुनर्वर्तमानकालंचैकत्वं चेति भाष्येण तस्य संख्यार्थकत्वबोधनात्। पचतो भवत इति तुन। आरोपितस्यान्यत्रारोपा
 दर्शनात्। तादृशस्यारोपेमानाभावाच्च। अत्र चेदमेव भाष्यमानम्। किंच करोतिः पचादीनां सर्वान्कालान्सर्वाणि कृतान्यनु
 वर्तत इत्यत्र भाष्ये शितपानिर्देशादिना धात्वर्थे एव कालान्वयवत्संख्यान्वयः स्पष्टमुक्तः। वचनं संख्या पचत्वात्पादौ तुनस्व

ल. मं.
१७

गतैकत्वप्रयुक्तमेकवचनम्। गौणीसुरव्यावोत्तरासंख्यापूर्वसंख्याबाधतइत्यइउणसूत्रेभाष्योक्तेः। नचकिंचिदव्ययं
विभक्त्यर्थप्रधानंकिंचिक्रियाप्रधानम्। उच्चैरित्याद्याद्यम्। हिरुगित्याद्यन्त्यम्। तिबन्तमपिकाण्डेइत्यादिविभक्त्यर्थप्रधा
नंरमतेइत्यादिक्रियाप्रधानम्। नचैतयोरर्थयोर्लिङ्गसंख्याभ्यायोगइतितद्धितश्चेतिसूत्रस्यभाष्यविरोधइतिवाच्यम्।
तत्राव्ययेषुकाण्डेइत्यादौचोभयायोगोरमतेइत्यादौलिङ्गायोगइत्यर्थात्। प्रायेणेतिचशेषः। अन्यथाहृतशायिकाःश
य्यन्तेपचितिरूपमित्यादौनाभ्यायोगेनतदसंगतिः। अनारोपितैकत्वातिरिक्तसंख्यायाःयोगइतिवातदर्थः। नचैवंनवेति
उन्तान्येकंशेषंप्रयोजयन्तिक्रियायाएकत्वादितिसरूपसूत्रस्यभाष्यासंगतिरितिवाच्यम्। स्वतोऽन्यसंख्यायाअसत्त्वा
त्। आरोपितसंख्यामादायतुनानेकशब्दप्रवृत्तिः। अतएवजातिपक्षेसूत्रप्रत्यारब्धातंजात्याश्रयगतसंख्यायाआरोपेण्य
नेकशब्दाप्रवृत्तेः। अन्यथातदसंगतिः स्पष्टैवेत्यदोषात्। अतएवविधिनिमन्त्रणेतिसूत्रेविध्यादिषुवाच्येषुलिङिप्रवर्त
नायाएकत्वाद्द्विवचनाद्यनापत्तिरितिदूषणमभिहितंभाष्ये। तेनहितिङ्गसंख्यायाआख्यातजन्यबोधविशेष्येऽन्वय
इतिसूचितम्। यच्चकैयटेनकर्त्राद्यर्थानांविधिरूपार्थेनबाधस्तेननकर्त्रादिगतसंख्यानिबन्धनंद्विवचनादीतितदाश
यिउक्तः। विरोधाभावात्। कर्मणातिसूत्रेणइतिबहुवचनाच्चनतद्वधइतिसिद्धान्ताशयउक्तस्तन्प्रवर्तनायासत्त्वादिति

राम

१७

भाष्या संगतेः। तिवदेरप्यनापत्तेश्च। भावकर्मकर्त्रर्थकलस्यैवात्मनेपदपरस्मैपदविभागेन तद्विधानाद्दुष्प्रसङ्गश्चे-
त्सामानाधिकरण्याभावे प्रथमपुरुषाद्यनापत्तेश्च। अर्थनियमे उपपदनियमेऽप्यनियमापत्तेश्च। सिद्धान्ताशयोप्ययुक्त-
। अविरोधेऽपि तत्रेण दध्ने बाधदर्शनात्। एतावांश्चलः लसतेषु साधनेषु यथा स्यात्। यावदत्र लग्रहणमिति लः कर्मणि चेति।
सूत्रस्थ भाष्येण लङ् लुप्त्यस्य प्रथमैकवचनान्तताया एव बोधनाच्च। कर्त्रादिगतसंख्यायाः स्वनिष्ठधात्वर्थे आरोपस्तद्विष-
यप्रवर्तनायामारोपेन मानमित्याहुः। कालान्वयस्तु धात्वर्थव्यापारे न फलेनापि कारके। तेन व्यापारापगमे विकृति-
सत्त्वे पच्यत इति स्यादपाचीति च न स्यादतीतक्रिये कर्तृत्वे पचतीति स्यादित्यपास्तम्। स च द्योत्य एव। विशेषणतया
ऽन्वयानुभवात्। वर्तमानक्रियावाचकाद्वा तोर्लङित्यादिर्वर्तमाने लङित्यादेरर्थः। एकधातुप्रकृतिकानेकलङादेशानां त-
त्रशक्तिकल्पने गौरवाच्च। आमवातजङ्गीकृतकलेबरे उत्थानानुकूलयत्नसत्त्वेऽपि नोत्तिष्ठतीति प्रयोगः। तस्यौत्थानोद्देश्य-
कत्वेऽपि तत्प्रयोजकत्वाभावात्। अतएव तत्रौत्थानाय यतत इत्येव प्रयोगः। यागपाकाद्युद्देश्यककुण्डमण्डपतण्डुलक-
पणादिव्यापारमादाय यागाद्यर्थयतत इत्यादि वद्यजतीत्यादि वारणाय प्रयोजकताविशेषस्यैव संबन्धताया अभ्युपेय-
त्वात्। तत्राभिमतफलजनने सति तन्निष्पादकसकलव्यापारापगमे भूतत्वम्। फलावच्छिन्नतादृशसकलव्यापारस्य

ल.मं.

१८

भादित्वे भविष्यत्वम्। यावच्चाभिमतफलप्रयोजकक्रियायाः समाप्तिर्न भवति तावद्दूर्तमानत्वमित्योद्युपदं वक्ष्यामः।
एवं च चैत्रः पचतीत्यादौ एकचैत्रकर्तृकैकावर्तमाना पाकक्रियेति बोधः। ननु धात्वर्थविशेषणतयैव बोधविषये कर्त्रादौ क-
थंचैप्रद्वत्याद्यर्थस्य विशेषणतयान्वयइति चेन्न। सामान्यरूपस्यार्थस्थानियमेन विशेषाकाङ्क्षाबलाद्विशेषणभूतेना-
पितेन विशेषणतया तदन्वयात्। यथानियताकाङ्क्षावशादेव चैत्रेण गतो ग्रामइत्यादौ विशेषणभूतक्रियायां कारकाका-
रकान्वयस्तद्वत्। नन्वेव कर्तुः क्रियान्तरेणापि संबन्धः स्यात्। एवं च पचति पठतीत्याद्यपि स्यात्। एककर्तृकपाठक्रिया क-
र्तृकापचिक्रियेति बोधसंभवादिति चेन्न। तदाकाङ्क्षाभावात्। अतएव क्रियायाः कारकनिरूपिता प्राधान्याभावस्य न भ-
ङ्गः। यथा वनितास्वाकाङ्क्षितस्नानादिसंस्कारपत्त्युः सहतेन वनितान्तरसंबन्धस्वानाकाङ्क्षितस्तद्वत्। तण्डुलः
पच्यते चैत्रेणेति कर्मलकारेण एकचैत्राश्रयिकावर्तमानाया भावना तज्जन्या एकतण्डुलाश्रयिकैकाविक्रित्तिरिति फ-
लविशेष्यको बोधः। पक्वस्तण्डुलइत्यादौ फलस्य विशेष्यताया आवश्यकत्वात्। अतएव प्रत्ययार्थसाक्षात्प्रकृत्यर्थ-
विशेष्यान्वयित्वस्य सर्वत्र कर्मस्य न त्यागः। अन्वयित्वं विशेष्यतया विशेषणतया वा। अतएव कर्तृलकारेण फलविशे-
ष्यको बोधः। एतेन कर्मलकारेण भावनाविशेष्यको बोधइत्यपास्तम्। अतएवेष्यते पुत्रइत्यर्थे पुत्रीयतीति न प्रयोगो भि-

राम-

१८

नार्थत्वात्। किंतु पुत्रमिच्छतं त्यक्त्वा नार्थ एव। स्वजनन्तात् कर्मणि प्रत्ययस्तु दुर्लभोः कर्मकत्वादिति स्पष्टं सुप आत्मन इत्यत्र
भाष्ये। अन्यथोभयत्रापि पुत्रकर्मकेच्छानुकूलो व्यापार इति बोधेन भिन्नार्थत्वा संगतिः। इच्छानुकूलो व्यापारश्चात्म
मनः संयोगादिरेव। ममत्वकत्र व्यापारो विशेष्योः परत्र फलमिति भिन्नार्थत्वं स्पष्टमेव। उक्तं च कैयटेन यदा क्रिया फ
लस्य प्राधान्यं तदा वाक्यमेव दृष्टः पुत्रः दृश्यते पुत्र इति न तु क्व जन्तः। तस्या कर्मकत्वात् कर्मणि प्रत्ययानुत्पादादिति
दिक्। भावलकारे तु भावनैव विशेष्या। तथैवानुभवात्। तिङ्त्वनुवादक एव। कालद्योतकश्च। क्रियाया एकत्वादेकवचन
मेव त्युक्तम्। अन्येतु क्रिया संख्याः योग्येति मत्वा औत्सर्गिकमेकवचनम्। संख्यान्वयिकर्तृकर्मणोरप्रतीतेः। मध्य
मोत्तमावपिन। तिङ्-समानाधिकरणयुग्मदाद्यभावादित्याहुः तदयुक्तमित्युक्तम्। अत एवाव्ययेभ्यः संख्याद्वभावा
द्वचनानुत्पत्तिमाशङ्क्यैवौत्सर्गिकमेकवचनमुक्तं भाष्ये न तु भावार्थेभ्योऽपि तदनुत्पत्तिमाशङ्क्येति बोध्यम्। ननु
भावे प्रथमोऽपि न स्यात्तस्यापि शेषे नियमत्वादिति चेन्न। शेषे इति पदं त्यक्त्वा प्रथमस्योत्सर्गताया भाष्ये उक्तत्वेनादो
षात्। सूत्रेशेष इत्यवयुत्यानुवाद इत्याहुः। यदा तु सकर्मकाणामपि सौकर्यातिशयविवक्षया कर्तृत्वापारत्यागे
धातोः फलसमानाधिकरणव्यापारपरत्वेन फलमात्रपरत्वेन वा कर्मणः कर्तृत्वविवक्षा तदा कर्मस्थे क्रियाणां पञ्चा

ल-मं

१९

दीनोलबाज्यकर्तुः कर्मवद्भावेनपच्यतेओदनः स्वयमेवेतिप्रयोगोऽन्येषात्पश्यतिराजेति। विक्लिद्यते ज्ञानंविषयमभवत्तिस्यार्थः। अत्रचस्वयमेवेतिकर्तृन्तरनिवृत्तौ तात्पर्यग्राहकम्। नचैकस्यधातोरर्थत्यागपूर्वकमर्थान्तरेवतौशब्दार्थसंबन्धनित्यताहानिरितिवाच्यम्। धात्वन्तरत्वात्। उपचषूपाकडत्यादिस्तुतन्त्रेणनिर्देशः। तदुक्तम्। एकदेशेसमूहेचन्यापाराणांपचादयः। स्वभावतः प्रवर्तन्तेतुल्यरूपंसमाश्रिताइति। यत्रकर्मणिक्रियाकृतोविशेषः प्रत्यक्षगम्यस्तत्रकर्मस्थाक्रिया। तत्रैवकर्मवद्भावः। यथापक्वापक्वातण्डुलेषुकिन्नाच्छिन्नकाष्ठेषु। गमिदृश्यादिषुतुनैवम्। नहिगतागतग्रामेदृष्टादृष्टवस्तुनिवाकश्चित्प्रत्यक्षगम्यस्तत्कृतविशेषोऽस्ति। क्वचित्कर्तरितत्कृतश्रमादिरूपोविशेषोदृश्यतेइतिकर्तृस्थेवसा। अत्रयद्वक्तव्यंतदुक्तंप्राक्। तदयमत्रानुगमः। निर्वर्त्यविकार्यकर्मणिकर्मस्थाप्राप्येतुनेति। तदुक्तम्। क्रियाकृतविशेषाणांसिद्धिर्यत्रनलस्यते। दर्शनादनुमानाद्वातत्प्राप्यमिति कथ्यतेइति। निर्वर्त्येस्वरूपलाभएवक्रियाकृतविशेषोविकार्यविकाररूपएवसः। आद्यघटंकरोति। अन्येस्वर्णंकुण्डलंकरोतिकारुण्यंभस्मकरोति। अनुमानाद्यथा। पुत्रः सुखंकरोतीत्यादौसुखस्वरूपलाभोसुखप्रसादानुमेयः। एतद्वहितंप्राप्यंयथारविंपश्यतीति। यद्यपिविषदृष्टिसर्पदृष्टेविषज्वालाबलीढतारूपोविशेषोदृश्यते तथापिनसर्वत्रतत्सत्त्वमितिभावः। अत्रवस्तुनोदृश्यस्वभावताआलोकोदर्शनयोग्यदेशावस्थितिदर्शनकारणबोध्यमितिदिक्। ननुको

राम-

१९

लोका लोयस्य वर्तमानादिभेदेन त्रैविध्यमिति चेदुच्यते। प्रकृतेः परिणामस्यातिभङ्गुरस्य विभोः क्षणस्य कालात्प्राप्त्येव
च क्षणस्य प्रचयविशेषैर्लवपलघटीमुहूर्त्ताहोरात्रादिद्विपरार्धन्तिव्यवहारस्ते च क्रमिकानेकक्षणावयवकाबौद्धाः क्षण
समाहाराः क्षणप्रवाहाविच्छेदरूपाः तत्तत्पानीययन्त्रादिपरिच्छिन्नकित्सणसमूहपरिच्छिन्नासूर्यादिक्रियाचनि
मेषादिपरार्धपर्यन्ततद्देशानुमापिका। क्षणानां त्वतीन्द्रियतयाः ननु मेयत्वेन चास्मदादीन् प्रत्यहराद्युपाधित्वा संभवात्
अतीन्द्रियद्रष्टृभिर्योगिभिस्तत्तत्क्षणसमूहपरिच्छिन्नसूर्यक्रियापरिच्छिन्नत्वमहरादीनां ज्ञात्वा तत्तत्कालनियामक
त्वेन यन्त्रपानीयपलानां छायादीनां च निर्णयपूर्वकं नियमनात्। यद्वा शब्दतन्मात्रपरिणाम एव दिग्बत्कालः। अत एव
सारव्यशास्त्रे आकाशत्वेनैव तत्त्वेषु तयोर्गणनं कृतम्। भूतादिव्यवहारासाधारणहेतुत्वं सकलपरिणामहेतुत्वं चैरक्षि
प्रव्यवहारहेतुत्वं च लक्षणम्। तदुक्तं क्षणवत्क्रमयोः संयमाद्विवेकजं ज्ञानमिति पातञ्जलसूत्रभाष्ये द्रुतरेतरव्यावृत्त
तया सर्ववस्तूनामशेषविशेषैः साक्षात्करणरूपसत्त्वपुरुषान्यतारव्यातिरूपाद्विवेकाज्जायमानं ज्ञानं क्षणतत्क्रमयोः सं
यमादपि भवति प्रतिक्षणं सर्ववस्तुपरिणामात्। तत्र क्षणो नाम कालस्य तद्द्वारा रूपस्यापकर्षावधिभूतः पूर्वाप्रशस्त्यः क्र
मस्तु तत्प्रवाहाविच्छेदरूपः। मुहूर्त्ताहोरात्रादयो बुद्धिसमाहारा एव। क्षणिकत्वादेव वस्तुतस्तन्मिलना संभवात्। क्षणस्तु

ल.मं.
२०

वस्तुत्वेव प्रकृतेः शब्दतन्मात्रद्वारा परिणामविशेषः। आनन्तर्यरूपक्रमस्य क्षणरूपप्रतियोग्यनुयोगिघटितत्वेन तस्य वस्तु-
त्वात् स एवास्माकमास्थिरो न तु पदार्थमात्रमिति बौद्धमताद्विशेष इत्यादिना स चायमुक्तः कालो भावमात्रस्योत्पत्तिस्थिति-
नाशहेतुः शरदादिरूपेणास्मादीनां पुष्पफलप्रसवशक्तीः प्रतिबधाति वसन्तादिरूपेण च ता अनुजानातीति तन्नित्यहेतु-
ता तस्य। तत्र जन्महेतुतोक्ता। एवं स्थितिरपि नियतकालात्तदधीनैव। एवं वृद्धि क्षयनाशाद्यपि तदधीनम्। घटीयन्त्रसदृशी-
भिर्वसन्तादिप्रवृत्तिभिः सकलामूर्तिस्तत्तदवस्थारूपेण प्रतिक्षणं परिणामैः कलयतीति काल इत्युच्यते क्षणाभांक्रमि-
कत्वात् तस्य क्रमवत्ता क्रियाभेदोपाधिकी च तत्तत्क्षणसमुहस्य वसन्ताद्याख्या। किंचाक्रमब्रह्मविवर्तस्य विश्वस्य यदिदं
त्रमेण भासनं तत्कालारब्धाविद्याशक्तिरुक्तमेव। एवमेवाधिकक्षणसमूहापेक्षचिरमपचितक्षणसंतानोपाधिकं क्षिप्रमि-
ति चिरसि प्रव्यवहारोप्याञ्जस्येनोपपद्यते। अतएव रामायणे हिरण्यगर्भदूतत्वेनागतस्य कालस्य रामं प्रतिवाक्यम्। तवाहं
पूर्वसद्भावे पुत्रः पूरपुंरजय। मायासंभावितो वीरकालः सर्वसमाहर इति। पूर्वसद्भावे सत्ता रूपब्रह्मसद्भावे। करिष्यमाणसं-
सारस्थानुद्वा प्रतिबन्धाभ्यां सृष्टिस्थिति संहारनिग्रहानुग्रहनिवहिकः कालारब्धो मायायाः परिणाम इति तदर्थ इति दिक्-
॥ यत्तु प्रसिद्धपरिमेणा सूर्यक्रियैव क्रियान्तरपरिच्छेदहेतुत्वात्कालः कालत्वेनैव रूपेण तस्याः कालिकसंबन्धावच्छिन्ना।

राम-

२०

धारतावत्त्वेनैतत्क्रियायां घटइति न प्रयोगइति तन्न। क्रियायास्त्रि क्षणावस्थायित्वेन क्षणव्यवहाराणां पत्तेः। न चैतत्तर
 देशसंयोगाद्यवच्छिन्नक्रियाक्षणइति वाच्यम्। विशिष्टक्रियाया विशेष्यविशेषणतत्संबन्धरूपत्वेन याणां मपि स्थिर
 त्वेन क्षणव्यवहारासंभवात्। यदि विशिष्टमतिरिक्तं तर्हि परिभाषामात्रमतिरिक्तो न कालइति। किंचैकक्षणेऽनेकांसा मुत्त
 रदेशसंयोगावच्छिन्नक्रियाणां जायमानत्वेन विनिगमनाविरहात्तावतीनां क्षणत्वापत्तौ युगपदनेकक्षणव्यवहारा प
 त्तिः। सूर्यक्रियापरिमाणत्वस्यापि क्रियान्तरादौ स्वीकारेऽनवस्थापत्तेश्च। न च वर्तमाने लडिति सूत्रभाष्ये तस्य पर्वताः
 स्थास्यन्ति पर्वतास्तिष्ठन्ति पर्वता आत्माः स्ति एको हं वै नारायण आसीद् इत्युपपत्तये भूतभविष्यद्वर्तमानानां राज्ञां याः
 क्रियास्तास्तिष्ठतेरधिकरणमित्युक्तम्। यद्यपि पर्वतादेः स्थितिसत्ता रूपा व्योपाराः सदृशावयवत्वाद्दुरवेधारभेदाइति तत्र
 कालभेदाभावः। तथापि राजक्रियाविसदृशसंतानतयाः बहुतभेदा यथाऽधिष्ठयणादिविसदृशस्वभावावयवक्रियाः पाका
 दयः प्रसिद्धकालभेदाइति सदृचरिताभिस्ताभिः पर्वतादिस्थितिभिर्भेद्यते राजक्रियाः पर्वतादिस्थितिभेदकत्वेन श्रियन्त
 इति तदाशयस्तदसंगतिरिति वाच्यम्। तत्र क्रियापदस्य न त्परिच्छेदककालपरत्वेन तदयुक्तत्वं पर्वतादिस्थिता वा
 त्मसत्तायां चारोपइत्याशयात्। नित्यो विभुररवण्डः कालइति तु न युक्तम्। कालस्याधिकरणत्वेनैव तत्तत्कार्यप्रतिकारण

ल.मं
२१

तयोपाध्यनालिङ्गितस्येदानीं घट इत्यादिव्यवहारोपयोग्यधिकरणत्वासंभवेनापरिच्छिन्नसूर्यः कयात्पादित्वासंभवेन तत्परिच्छेदकान्तरस्वीकारेऽनवस्थापत्त्या दोषात् । अद्वैतवादे तदसंभवाच्च । अतएव कालः परिमाणेनेति सूत्रे भाष्ये येन भूतीनामुपचयाच्चापचयाच्च लक्ष्यन्ते तं कालमिह स्यादुक्तस्यैव हि कयाचिन्क्रियया युक्तस्याहरिति रात्रिरिति च भवति कयाक्रियया आदित्यगत्या तयैवासकृदावृत्तयामास इति संवत्सर इति च भवतीति । अत्रोपचयादिहेतुत्वेन लक्षितस्योपाधिकभेदकथनात् स्पष्टमेवाविच्छिन्नक्षणधारारूपत्वमुक्तम् । अतस्त्वेव पुराणे विभुर्नित्यः स्थिरः कालोऽवस्थातस्य तु हेतुर्जेत्युक्तम् । तत्र नित्यत्वमविच्छिन्नधारारूपत्वेन बोध्यम् । अस्थिरत्वेन च स्पष्टक्षणरूपतोक्ता । सक्तसमूह रूपश्च स षडिन्द्रियवेद्यः । इदानीं पश्यामि स्पृशामि जिघ्रामीत्यादिव्यवहारादित्यलम् । तत्र वर्तमानत्वं प्रारब्धापरिसमाप्तक्रियाधिकरणसमयत्वम् । तदुक्तं भाष्ये न्याय्यात्वेन वर्तमानकालता । आरम्भानपवर्गात् । अवश्यं भुञ्जानो ह सति जल्पति पिबति निमिषति चेति । नान्तरीयकत्वात्तत्संभवेदकत्वमिति भुङ्क्ते इत्युपपत्तिः । फलावसानः क्रियासङ्गो हश्च क्रिया । यद्वा तासामपि तदनुकूलत्वेन भुञ्जादिधात्वर्थत्वविद्वेति तद्वाव इति कैयटः । भूतत्वं विद्यमानध्वंसप्रक्षयिगितम् । भविष्यत्वं वर्तमानप्रागभावप्रतियोगिसमयत्वम् । प्रागभावपदव्यवहार्यतायाः कृतिस्वीकारावश्यकत्वेन नान्यन्ती

राम.

२१

त्यसंगतमेव। तदाश्रयस्थतत्त्वकालस्य धात्वर्थव्यापारेन्वयइत्युक्तम्। कालघटितलक्षणैवभूतइत्यस्य नद्यतनइत्यादि
विशेषणम्। अनद्यतनभिन्नेइत्यादितदर्थः। अद्यतनत्वंचतस्यव्यपदेशिवद्भावेन। अद्यत्ववर्तमानत्वात्कालगतविभक्तिः
वर्तमाने लङित्यनयोर्भाष्ये स्पष्टम्। एतेन वर्तमानध्वंसप्रतियोगित्वं भूतत्वम्। प्रारब्धापरिसमाप्तत्ववर्तमानत्वम्। वर्तमा
नप्रागभावप्रतियोगित्वं भविष्यत्वं सकलभावगतम्। कालस्य तु नत्तद्भावोपाधिकतत्त्वम्। वर्तमानाद्यवस्थया गृहीते कदादि
स्वरूपं स्वाधारे काले आरोप्यतन्न वर्तमानत्वभूतत्वग्रहः समर्थहेतुसंनिधाने भाविर्त्वेन यद्रूपं बुद्धौ निश्चितं तत्प्रतिबिम्बस्य नि
र्मलादर्शरूपकाले संभवादिम्बप्रतिबिम्बयोरेकत्वाध्यवसायात्तद्गतं भावित्वं काले आरोप्यतस्य भावित्वमध्यवसाये प्रदु
पाधितद्भावेषु व्यवह्रियते। तदुक्तं नित्यो विभुरखण्डः कालइति वैशेषिकमतोपपादने हरिणा। तस्याभिन्नस्य कालस्यैव
हारे क्रियाकृताः भेदा इमे त्रयः सिल्यायान्नलो कोतिवर्तनइतीत्यपास्तम्। तेषां कालमात्रधर्मत्वाच्च। वर्तमानाक्रियेत्यादि
तु तत्कालवृत्तिक्रियेत्याद्यर्थकम्। आदिकर्मविषये प्रकृतः कटं देवदत्तः प्राकार्षात्कटमित्यादिरवयवगतस्वीकृतत्वस्य स
मुदाये आरोपेण प्रयोगः। अतएवानेकदिनगमनप्राप्यं ग्रामजिगमिषुः प्रथमे दिने किंचिद्गत्वा हेतमद्यगतमिति ते दिने
तत्फलावच्छिन्नगतिक्रियाया असमाप्तावपि यत्किंचिद्गतिक्रियातीतत्वेन समुदायेऽतीतत्वमुदाहरणमिति

क. मं.
२२

स्य षष्ठमनिष्ठेति सूत्रे भाष्ये। एवं भूतानद्यतनपरोक्षार्थकालिङ्ग। पपत्वेत्यादितो बोधतत्त्वविषयसंदेहात्तद्व्याप्यतत्त्वादेरिति भाष्ये। त
नत्वा हेरपि बोधविषयत्वम्। साक्षात्करोतीत्येतादृशविषयताशालिङ्गानत्वं ज्ञाननिष्ठमपरोक्षत्वम्। न द्विषयत्वेनाप्युक्तं तद्विषय
त्वं च परोक्षत्वम्। तादृशीविषयिता च ज्ञानाकरणकज्ञाने एव। दशमस्त्वमसीत्यादिशब्दजपरोक्षज्ञानसहकृतिमनसादृशमो
हमस्मीति साक्षात्कारो न तु ततः शब्दादेव सः। अतएव तत्त्वमसीत्यादिशास्त्राचार्योपदेशशमदमादिसंस्कृतमनआत्मदर्शने
करणमिति गीताभाष्ये उक्तम्। ननु साध्यत्वेनाभिधीयमानो गुणभूतावयवः कश्चिकव्यापाराणामेकफलजनकत्वविषयैकबु
द्ध्याविषयीकृतः समूहः क्रियातत्रावयवानां मेलनाभावेन समुदायोः प्रत्यक्ष एव। किंच पचेर्यथोदकसेचनादयोः नम्रवास्त
थातेषामपि अन्ये अवयवा इतितेपि समूहरूपा एव। यस्तु क्षणरूपोऽवयवः स तु शुद्धो न धातुवाच्यः कित्ववयवसमूहात्मने
व। आश्रितक्रमरूपत्वात्तद्वाच्यस्य। एवं च सदसद्रूपा क्रियानसहस्तुविषयेन्द्रियग्राह्या। तदुक्तम्। क्रमात्सदसदस्तेषामा
त्मानो न समूहिनाम्। सदस्तुविषयैर्यान्ति संबन्धं चैश्वरादिभिरिति। वस्तुतः क्षणरूपा अवयवा अप्यप्रत्यक्षा एव शत प
त्रभेत्तुरतिनेदिदृश्यापि स्वाङ्गुल्यादिगतशतक्रियाभेदतत्कृतसंयोगभेदानवगमेन। तस्यौ ह्म्यवसूक्ष्मकाला
च्छिन्नत्वमपि प्रत्यक्षेण च न्यावश्यकत्वेन विक्षणस्थायिन्या अपि क्रियायाः प्रत्यक्षा संभवात्। तत्तरदेशसंयो

राम-
२२

गस्यैव पूर्वदेशसंयोगनाशात्मकत्वेन क्षणस्थायित्वमेव क्रियायामन्यन्तेतेषां सुतरां तदसंभवेः । तदुक्तं भाष्ये क्रियानामप्यस-
 त्यन्तापरदृष्टानशक्यापिण्डीभूतानि दर्शयितुं सासावनुमानगम्येति । परेण प्रधानेन प्रमाणेन प्रत्यक्षेणात्यन्तमदृष्टव्यं
 रूपेण समूह रूपेण चेत्यर्थः । अत्यन्तापरदृष्टेति प्रतीकमुपादाय निष्ठेति सूत्रे कैयटे नैवमेव व्याख्यानात् । पिण्डीति त्वेति ।
 अवयवानां क्षणिकत्वेन पिण्डीभावस्यैवाभावादित्याशयः । तस्मादुत्तरदेशसंयोगादिरूपफलालुमेयैव सर्वा क्रियापश्य-
 मृगोधावतीत्यादौ दृष्टेर्ज्ञानसामान्यपरताधावतेः फलमात्रपरतावा । अन्यथा त्रयवस्य प्रत्यक्षत्वेऽपि तस्य धात्ववाच्यतया
 तत्प्रयोगानुपपत्तिरेव । तदुक्तं भूवादिसूत्रे यदा त्वेकस्मिन् क्षणे पचतीति प्रयोगस्तदापि तत्र समूह रूपारोपणस्य आ-
 शक्तिस्वभावाच्च नैकक्षणो धातुवाच्य इति कैयटेन । अतएव वर्तमाने लङिति सूत्रे भाष्ये नास्ति वर्तमानः क्षणभङ्गरेषु प-
 दार्थेषु द्वितीयस्पर्शेनाशात्समवायिकारणाभावेन क्रियाभावात्तदाश्रयवर्तमानकालाप्रसिद्धेः । तदप्रसिद्धे भूत भविष्य-
 तौ रप्यसिद्धिः । कदाचिद्वर्तमानस्यैव तदवस्थाप्रतीतेः । यद्यपि प्रत्यभिज्ञानुपपत्त्याञ्जस्येन व्यवहारोपपत्त्यभावाच्च क्षण-
 भङ्गवादोऽयुक्त एव । न च न वर्ततेव क्रमिषुर्न पात्यवेन स्थन्दन्ते सरितः सागराय कूटस्थो यं लोको न विनोति तस्मिन्
 वं पश्यति सोऽप्यनन्ध इति भाष्यश्लोकेन क्षणभङ्गवाद उक्तः । प्रयोक्तुः क्रियाश्रयस्य च क्षणहृत्कल्पित्यर्थः । न च धात्वपि व-

ल.मं.
२३

ततेचक्रमित्यादिव्यवहारः स्वपुष्पायमाणः। यतोयंलोकः क्षणस्थायीकूटस्थः स्वरूपस्थएव न चिदश्रयो स एतन्नेस्थि
तौहितत्कारणिकाक्रियाउत्तरक्षणेभवेदपिनचतावदपिस्थैर्यमस्तीति तदर्थ इति वाच्यम्। अत्यन्तं संसारानित्यत्वत्रोध
नेतत्तात्पर्यात्। यो ह्येवं संसारानित्यत्वं कथंचिदपि पश्यति जानाति सोऽप्यनन्यो ज्ञानी किंपुनर्यो योगानुष्ठातुं सम्यगेवं प्र
त्यक्षीकृतवान्संज्ञानीति किंवक्तव्यमिति वाक्यशेषेण तथा बोधनात् न हि क्षणभङ्गवादी अनन्य इति शिष्टसंज्ञं तं क्षणभङ्ग
वादिना आपातभासमानार्थमादाय श्लोकः स्वमतसाधकत्वेनोक्त इति तदनुवादी भाष्येऽपि कृतः पूर्वपक्षे इति न दोषः तथा
पि वर्तमानः कालो नास्त्येव अनुपलब्धिप्रमाणेन तदभावनिश्चयः तदप्युक्तं श्लोके। मीमांसका मन्यमानो ये वा मेधाविर्मम
तः। काकं स्मे हानुपृच्छति किं ते पतितलक्षणम्। अनागतेन पतसि अतिक्रान्ते च काकः। यदि संप्रति पतसि सर्वे लोकः पतत्यय
म्। हिमवानपि गच्छति। अनागतमतिक्रान्तं वर्तमानमिति त्रयम्। सर्वत्र च गतिर्नास्ति गच्छतीति किमुच्यत इति। मीमांस
का विचारकः स्वयंचात्मानं तथा मन्यमानो मेधावी तेषां समतश्च। अनेनास्थास्तिकत्वमुक्तम्। पतितं प्रतः तस्य किं लक्षणं
नास्त्येव स इत्यर्थः। कालत्रयेऽप्यनुपलब्धेः। काकपर्यायकाकतशब्दस्य संबोधनं काकतेति। संप्रति वर्तमानकाले स इह
कालावच्छिन्नत्वेनानुपलब्धेः भावनिश्चयेऽपि क्षणस्य पूर्वापरीभूतावयवक्रियानाश्रयः। पियदि पततीत्यादिव्यवहार

राम

२३

स्तदासर्वोयं लोकः पतति अपरिहृष्टसंयोगविभागो हिमवान् गच्छतीत्यपि व्यवहारापत्तिः। एवं च कालत्रयेऽप्युक्तरीत्यांगत्वं
 भावाद्गच्छतीत्यादिव्यवहारो संगतः सूत्राणि चासंगतानीति पूर्वपक्षे। एकं समाधानमुक्तम्। क्रियाप्रवृत्तौ यो हेतुस्तस्य
 प्रयत्नश्चेष्टितम्। तत्समीक्ष्य प्रयत्नीतगच्छतीत्यविचारयन्निनि। क्षणभङ्गनिरासं मनसि निधाय उत्तरदेशसंयोगपर्यन्तं
 क्रियायाः स्थैर्याभिप्रायेणोदम्। क्रियाप्रवृत्तौ यो हेतुः बुद्ध्याविषय उत्तरदेशसंयोगादिरूपं फलं तस्य विना निमित्तमसंभवा
 तन्निमित्तं यद्विचेष्टितं क्रियासमूहं रूपं तत्समीक्ष्य बहिरविद्यमाने बुद्ध्याविषयीकृत्य बुद्धिर्विषये तत्र बुद्ध्यावर्तमानत्वं वि
 षयीकृत्या विचारयन्तत्त्वरूपमविचारयन्नेवा विचारितरमणीयेनैव तेन गच्छतीत्यादिप्रयोगं कुर्यादित्यर्थः। तदुक्तं तद्विरेणा
 क्रियाप्रबन्धरूपं यद्बुद्ध्यात्मनि निगृह्यते। संक्रान्तबिम्बमेकत्रतामाहुर्वर्तमानताम्। बुद्ध्यात्मनि बुद्धिस्वरूपेकमेणानु
 भूतानामप्येकबुद्धौ संकलनाभवत्येव। अनुभवपूर्वकं हि स्मरणं ननु क्रमोपलब्धयुगपन्नस्मर्यत इति। ततोपरं समाधानमु
 क्तमपदं आह आस्ति वर्तमानः कालः आदित्यगतिवन्नोपलभ्यते इति। अनुपलब्ध्या हि वर्तमानकालाभाव उक्तस्तथा। अनुप
 लब्धेऽप्यौपाधिकीति न सा तद्भावसाधिका। यथा क्रियाप्रत्यक्षत्ववादिन आदित्यगते दूरत्वदोषेणानुपलब्धस्तथा सूक्ष्म
 कालावच्छिन्नत्वदोषेणास्यानुपलब्धः। अनेन स्पष्टमेवाद्यसमाधानस्य वर्तमानकालसत्त्वाभावमप्युक्तस्यैव च प्रतिदर्शितम्।

ल.म.
२४

। अत्र न क्रिया समूहो वर्तमानकालो विषयः समूहस्य युगपत्संनिधानादसत्त्वेन प्रत्यक्षत्वाभावात्तदप्रत्यक्षस्य दोषाज-
न्यत्वाच्चादित्यगतिवदिति दृष्टान्तोपादाने वैषम्यापत्तेः । तदप्युक्तं हरिणा । कार्योत्पत्तौ समर्थवास्त्वेन धर्मेण तत्तथा । आत्मत-
त्वेन गृह्येत सा चास्मिन् वर्तमानेति । कार्योत्पत्तौ समर्थसमूहरूपम् । फलजनकत्वादेकक्षणोपितदभेदेनाध्यवसितः । क्रिया-
त्वेन गृह्यत इति तत्र वर्तमानत्वं मुख्यमेव । स्वेन धर्मेण । फलजनकत्वेन । तत्क्षणरूपमपि । तथा फलजनकम् । अत आत्मतत्त्वे-
न क्रियात्वेनेत्यर्थः । सा तत्क्षणवृत्तितैव । नन्वेवं सत्त्वं कुतस्तत्रोक्तम् । विसस्य बालाद्वदत्यमानानलस्य ते विकृतिः । तन्निपा-
ने । अस्तीति तां वेदयन्ते विभावाः सूक्ष्मो हि भावोः । नुमितेन गम्य इति । विसदत्यमाने तदन्तर्गतत्वात्तद्वाहोः । नुमीयते । तथा फलानुपपत्त्या कल्प्यमानसमूहेऽपि कावय-
वसद्भावोः नुमीयते । ननु समूहस्य बौद्धत्वमेव वाच्यं युगपत्तस्याभावात् । एवं चावयवसत्तानमानसिद्धास्त आह्वयः । ति-
त्रिषु कालेषु भावो भावनायेषां तेषां योगिनस्तामवयवक्रियां पश्यन्तीत्यर्थः । अनेन योगिप्रत्यक्षं मानं दर्शितम् । अन्येषां तेषु मा-
नेन तज्ज्ञानमित्याहुः सूक्ष्मो हीति । स्वरूपेण सूक्ष्मः सूक्ष्मकालावच्छिन्नत्वेन वा सूक्ष्मः सर्वोऽप्यनुमानगम्य एव फलानुग-
त्या कल्प्यमानो बुद्धिविषयः । मूहो वर्तमाने लडित्यादिशास्त्रेन तदनुमापकमेवं चावयववर्णः समूहशब्दक्रियाः प्रत्यक्षैवे

राम.

२४

तिस्पष्टमेवोक्तम्। यद्यपि भूवादिसूत्रे कैयटेन समूहस्थाप्रत्यक्षत्वेऽपि एकैकस्य क्षणस्य प्रत्यक्षत्वेन बुद्ध्या तानूष्णान् संकल्प्य
पचतीति प्रयुज्यते इति। तदपि योगिप्रयोगविषयम्। अस्य दादिप्रयोगस्तुत्यवहारपरंपरया विकल्पात्मक इति विषय एव। अतः
एव तिष्ठतीत्यादेर्विकल्पो दाद्वरणत्वं पातञ्जलैरुक्तम्। तथा क्षणसमूहे बुद्ध्या संकलिते योगिनां घटिकासु हूर्तादिव्यवहारोऽस्मा
कं यन्त्रच्छायाद्यनुमिते तद्व्यवहारपरंपरया घटिकादिव्यवहारस्तद्वत्। योगिनां क्रमेणानुभवविषयाणामपि एकबुद्धौ संकल्पना भ
वत्येव। अनुभवपूर्वकं हि स्मरणं चतुक्रमोपलब्ध्युगपन्नस्मर्यते इति। किंचावयवस्य प्रत्यक्षत्वेऽपि प्रकृतः कट इत्यादावन्नयवा
तीतत्वेन समुदायातीतत्वमादाय क्ताद्युपपादनवदवयवप्रत्यक्षत्वेन समुदायप्रत्यक्षत्वमादाय न ह्यवर्तकतया परोक्ष इत्य
स्य चारितार्थ्ये भाष्यस्य पूर्वपक्षसिद्धान्तयोः संगत्यापत्तेः। तस्मात्परोक्ष इत्यसंगतमिति चेन्न। तदनुकूलशक्तिमतां व्यापा
राविष्टानां साधनानां परोक्षस्यैव विवक्षितत्वात्। भूतानद्यतनीया क्रियाविष्टपरोक्षसाधनिका क्रियातद्वृत्तेर्लिङ्गित्यर्थः। ते
न क्रियानां विष्टसाधनप्रत्यक्षेऽपि लिङ्गं भवत्येव। यद्वा क्रियाफलस्य प्रत्यक्षत्वेन क्रियाप्रत्यक्षत्वबुद्धिस्तत्परोक्षेण च तस्यो
परोक्ष्यं स्पष्टं चेदं द्वयमपि भाष्ये। एवं स्वव्यापारस्य व्यासंज्ञादिना मनोः संनिधानात् स्वयमप्रतिसेधाने पश्चात्कारणाद्युत्तया
ज्ञाने तत्कार्येणानुमितौ वालिङ्गं भवत्येव। यथा बहुजगत्पुरस्तात्समता किलाहमित्यादौ मनस्यैव कुर्यात्पुष्पगणमविशे

ल. मं.

२५

बोमध्यमपरिमाणं संकोचविकासशालि अन्यत्रमना अभूवना श्रौषमिति सिद्धं अतएव सदानज्ञानयोगपद्यंके शचित्तद्योगप
द्यं च वस्तुतोऽण्वेवमनः। लक्षणं मनसो ज्ञानस्याभावोभावएव च वैधृत्या न मनसोऽज्ञानं सांनिध्यात्तच्च वर्तते। अणुत्वमथ चै
कत्वं ह्यैशुण्यो मनसः स्मृताविति चरके पतञ्जल्युक्तेः। विकासस्तु योगबलेन योगिमनसएव। अस्मदादीनां तु क्षणविलम्बे
पियोगपद्मभ्रमः शतपत्रभेदइव। अन्यथा दूरदेशस्थमपि ज्ञायंते। किंच विकासे नियतनिष्पामकाभावः। अहृष्टविशेषादपि त
स्य नियतो विकास इति केचित्। अन्तःकरणं च विभु। अतएव तस्यानन्तवासनाधारता सर्ववृत्तिनिरोधेन योगिनां सर्ववस्तुज्ञानं
च। अन्यथा सन्निकर्षाभावान्न गृह्येत। योगजधर्मस्य प्रत्यासत्तित्वकल्पने गौरवात्। तेन च तम आरव्य प्रतिबन्धनिवृत्तौ संयोगा
दिप्रत्यासत्त्यैव तेषां प्रत्यक्षम्। भूतभाविनोरपि तदीयस्तस्यावस्थासन्निकर्षणैवेदमेवं भाविभूतं वेति ज्ञानं भग्नघटीकपांलक
लापचक्षुः संयोगेनायं घट आसीदित्यस्मदादिज्ञानवत्। न चान्तेः करणानां विभुत्वेऽहृष्टवासनादेः साधारण्यापत्त्यादौषः। ए
वं ज्ञानेच्छाया श्रयात्मनां नानात्वविभुत्वे स्वीकृततामपि दोषः। तद्वच्छेदेन तत्तदन्तःकरणदेरभावरुचाकारे विभुत्वभङ्ग
इति वाच्यम्। सर्वस्य माधिकत्वेनानिर्वचनीयतया जलनलिलीपत्रवदंशेणात्। कृतार्थं प्रतिनष्टमप्यनष्टं तदस्य साधारणत्वा
दित्योगसूत्रेण तथा बोधनात्। कथमेकमनष्टं च नष्टं चेत्तु पपद्यवे। यदिका कोलूकनिशासंमत्वमिह नेष्यते इत्यभियुक्तोक्तेः

राम

२५

अविवेककृतबन्धस्यविवेकोर्द्धपगमनंवदतांमायावादेपर्यवसानाच्च। गौतमोपि स्वप्नविषयाभिमानवद्वयंप्रमाणप्रमेया
भिमानः मायागन्धर्वनगरमृगतृष्णाबद्धाहेत्वभावादसिद्धिरित्याहाप्रत्यवतिष्ठतेविज्ञानवादीत्येवंवाचस्पतिनाऽवतारि
तेनाद्यसूत्रद्वयेनयथास्वप्नेविषयानसन्त्यथचाभिमानोभवति। एवंप्रमाणप्रमेयानिनसन्ति। अथचतदभिमानः। एवंचन
विज्ञानधारारूपचित्तव्यतिरेकिणोविषयाः जाग्रत्प्रत्ययाअपिनिर्विषयादृष्टामायागन्धर्वनगरादिप्रत्ययाइतिपूर्वपक्षंकृ
त्वायद्यपिस्वाप्नादिविषयाणामसत्त्वंप्रतिबोधादावनुपलभ्यात्तथापिजाग्रदवस्थायांसमीपएवोपलभ्यमानविषयाणां
यावद्व्यवहारमबाध्यमानजातीयानांचित्तव्यतिरेकेणोपलभ्यमानानांतत्त्वेनहेतुरितिभाष्यवार्तिकादौतृतीयंसिद्धान्तत्वेन
व्याख्यातमेवेचानिर्वचनीयतावादस्यसूत्रसंमतत्वमर्थादुक्तप्रायंतस्यश्रुतिमूलकत्वेनहेत्वभावादसिद्धिरित्यनेनरवण्ड
नासंभवाच्च। तदुदेवचानिर्वचनीयस्यव्यावहारिकसत्यत्वाद्धीकाराददोषः। अग्रेचचित्तातिरिक्तबाह्यसद्विषयसाधनोत्त
रमेवंतर्ह्यपवर्गेपिबाह्यविषयसत्त्वानुक्तस्यापितदुद्धिप्रसङ्गइतिसूत्रेणपूर्वपक्षंकृत्वाचेष्टेन्द्रियार्थाश्रयेशरीरेसतित
दिन्द्रियसंयुक्तस्यैवबाह्यविषयस्यज्ञानोत्पत्तिकारणत्वमपवर्गचिधर्मोर्धमयोर्नाशेनस्थूलसूक्ष्मसकलशरीराभावान्न
तदुत्पत्तिरित्युत्तरिष्ठम्। एवंचतुल्यन्यायाच्छरीराभाववत्तद्धर्माधर्मसाध्यविषयाभावोप्युक्तप्रायस्तदुक्तंनार्थप्रतिनष्ट

रु मं
२६

मध्यममिति। तदुत्तरं चापवर्गः कथमित्याशङ्क्य तदर्थं यमनियमाभ्यामात्मसंस्कारो योगाच्चात्मविध्युपायैरित्युक्तम्। तस्या
पवर्गस्याधिगमाय यमनियमाभ्यामधर्मनाशधर्मेष्वयं रूपआत्मसंस्कारः कार्यः। ततो योगात्पातज्जलारव्ययोगशास्त्रा
च्चित्तैकाग्रतासंपादकैरध्यात्मविध्युपायैस्तपः प्राणायामप्रत्याहारादिरूपैः। ध्यात्मविधिः प्रत्येतद्व्यः। अनेन तदुक्तार्थे सर्व
स्मिन् स्वस्याप्यभ्यनुज्ञासूचिता। योगपदं वेदान्तानामप्युपलक्षणम्। नन्वेवं तेनैव सिद्धे द्वंद्वशास्त्रं व्यर्थमिति उक्तं तत्त्वा
अवसायसंरक्षणार्थं जल्पवितण्डे बीजप्ररोहसंरक्षणार्थं कण्टकशारवावरणवदिति। अनुत्पन्नतत्त्वज्ञानानामप्रहीण
दोषाणां तदर्थं घटभानानामुपाय एतदिति तदुभाष्यम्। तस्यामवस्थायां सौगतादिकृततर्कैः प्राप्तस्य तन्मतविश्वासस्य ना
शायजल्पवितण्डाभ्यां तन्मतखण्डनतात्पर्यं कमिदं शास्त्रम्। स्थूलसूक्ष्मशरीरातिरिक्तात्मसाधनद्वाराः ध्यात्मशास्त्रा
द्गुणितमिति तदाशयः। गुर्वादिभिर्वर्तितत्त्वनिर्णयार्थं चैतदित्यपि तत्रोक्तम्। अनेनाहैतशास्त्रातिरिक्तसर्वशास्त्राणा
मवधिधत्वं सूचितम्। किञ्च प्रमाणप्रमेयेति सूत्रे न्यायभाष्यकृता संशयादीनामपि प्रमेयत्वात् तृथगू प्रहणं व्यर्थमित्याश
ङ्क्य तेषां प्रथगग्रहणे उपनिषद्दिदमप्यध्यात्मविद्यामात्रं स्यादित्युक्तम्। प्रमेयं हि मुख्यं ब्रह्मैवेति तस्यैवैह प्रहणस्या
दितितन्मात्रत्वापत्तिरिति तदाशयः। अनेनोपनिषदेव मुख्यध्यात्मविद्येति सूचितम्। अतएवास्य तन्त्रस्य प्रदीपः सर्व

राम

२६

विद्यानामुपपत्तयः सर्वकर्मणामप्रयः सर्वधर्माणां विद्योद्देशे प्रकीर्तितेति प्रयोजनं भाष्ये एवोक्तम्। विद्योद्देशे आन्वीक्षिकी त्रयी
 वार्तादण्डनीतिश्चतुर्थिकेत्यत्र तथा तदिदं तत्त्वज्ञानं निःश्रेयसाधिगमश्च तथा विद्यं वेदितव्यमिति च भाष्यकारः। चतुष्टयं च
 व्यावहारिकविद्यानामध्यात्मविद्यातुनव्यावहारिकीति नात्रोक्ता। तस्यान्मुख्यं तत्त्वज्ञानमध्यात्मविद्योपनिषदुक्तमेवान्य
 तु तदुपाय इति स्पष्टमेवोक्तमित्यन्यत्र विस्तरः। अनद्यतनत्वं चातीतरात्रेः पश्चार्द्धे नागामिन्याः पूर्वार्द्धे न च सहितैर्मदिवसोः
 द्यतनस्तद्विन्नत्वमिति वृत्तिः। अतीतरात्रे रन्त्यधामे नागामिरात्रे राद्यधामे न च सहितो दिवसोः द्यतन इति लुङ् सूत्रे कैयटः
 । एवमनद्यतने भविष्यति लुङ् भविष्यत्सामान्ये लृडित्यादि तत्तदनुशासनादितो बोध्यम्। तत्रानद्यतने भूतेऽपि पदाभूतत्वमा
 त्रविवक्षा तदालुङ्ग्यैवासेन ह्योपासीदित्यादौ भूतत्वमात्रविवक्षया लुङि पश्चाद् ह्युपदेनानद्यतनत्वप्रतीतिरिति न दोषः।
 एवमनद्यतनभविष्यति भविष्यत्वमात्रविवक्षया लुङाद्यपिः पस्थाम इति यथा। एवमियं नुकदागन्तायैव पादौ निरुधातीत्या
 दावद्यतनेऽप्यनद्यतनत्वारोपेण लुट्। तदारोपफलं त्वतिविलम्बगमनप्रत्यायनम्। ननु वृष्टे देवे देवश्चेद्वृष्टः संपन्नाशालय इति
 प्रयुज्यते संपत्पन्न इति च प्रयुक्ते मैवं बोचः संपन्ना इति ब्रूहीति लोके वदति तदनुपपन्नमिति चेन्न। अपृशालि बीजसंयोगे नि
 ष्यदेवृत्तिस्वीकृत्येण तदुपपत्तैः। यद्वा फलनिष्पत्तिरेव निष्पद्येदर्थः। अपृशालि बीजसंयोगे एव कार्यनिष्पत्तिरुपपत्त्यस्येति चेत्

ल. मं.
२७

नस्यातीतत्वाद्भूतता। यद्वातत्रकारणभेदोत्पत्तिगतमतीतत्वं वृष्टौ शालिसंपत्तौ चारोप्यभूतेतः। एतेन भेदोत्पत्त्युत्तरकालेपितथा
प्रयोगः समर्थितः। आरोपफलं तु कारणान्तरापेक्षाऽभावप्रतिपादनद्वाराऽवश्यभावित्वप्रतीतिः। यथाकोष्ठगतेष्वपिशालिसुभु
ज्यर्थमवहननादीनि प्रतीक्ष्यन्ते। एवमेव पि स्थूलरूपेणाभिव्यक्तिः प्रतीक्ष्येति न तदैव भुजिक्रियेति सिद्धवचने लुडित्यत्र
भाष्ये। तथाग्रामान्तरं जिगमिषवः स्थानविशेषे कूपसत्तानि श्रयवन्तो भाविनितल्लाभे कूपो भविष्यति अतीतेऽभूदिति प्रयुज्यते
तत्र तल्लाभगतमतीतत्वादिकूपसत्तायामारोप्यतत्तत्कालप्रत्ययो बुद्धिविषयत्वमात्रविवक्षाया कूपोऽस्तीति वर्तमानप्रत्यय इति
लुङ् भविष्यति गम्यादयोऽनद्यतने लुट् सिद्धवचने लुडित्यादौ भाष्ये स्पष्टम्। एवं च न्यातेनेकिरणावलीमुदयन इत्यादिभूत
त्वा नद्यतनत्वपरोक्षत्वानामारोपेणोपपन्नम्। आरोपफलतु ग्रन्थेऽतिसुकरत्वशीघ्रनिष्पाद्यत्वादिति प्रत्यायनम्। तत्फलं तु अध्ये
तृणां मर्थप्रविवेकादिफलकममुं ग्रन्थं ज्ञातुं सोत्कानामाह्वारः परोक्षत्वारोप्येतत्फलकस्य। एवं सूक्ष्मकालेन करिष्यामियत्र
करणकाले स्वयमपि साक्षात्कर्तुमशक्यमित्येवं बोधनाद् अनायासेन ग्रन्थकरणमपि व्यङ्ग्यम्। सूर्योपमाप्येतत्पोषिकैव। इत
रग्रन्थेभ्योत्रग्रन्थे तत् कर्तृभ्यश्च स्वस्मिन् व्यतिरेकोपि व्यङ्ग्यः भविष्यतः प्रयोगकाले वास्तवमेव परोक्षत्वमिति न तदंशे आरोपा
पेक्षेत्यपि वदन्ति। ननु भाविकृत्यमासीदित्येवमप्युपपन्नं भूतत्वमभिव्यक्त्योर्विरोधात्। न च धातुसंबन्धे इत्यनेन भाविशब्देऽपि

राम

२७

धानभूतास्वातानुरोधेनभूतेप्रत्ययः। एवंत्यासीद्भाविशब्दयोः पर्यायतयायुगपत्प्रयोगानापत्तिः। किंचभाविनोभूतकालतायाप्र
तिपिपादयिषितासानावगम्येतकिंतुयदिदंकर्तव्यंवस्तुतदासीदेवेत्येवप्रतीयेतेतिचेन्न। यत्कृत्यमित्यन्तं कालं भावित्वे न व्यवहृतं
तदासीदित्यर्थात्। एवंज्योतिष्टोमयाज्यस्यपुत्रो जनिनेत्यतोपिज्योतिष्टोमयाजीत्येवंव्यवहरिष्यमाणोजनिनेति बोधः। एवंचता
दृशवाक्यार्थेवाक्यैकदेशप्रयोगोयम्। अतएवतस्यसूत्रस्यविधायकत्वं भाष्येप्रत्याख्यातंतत्रत्यं प्रत्यया इतिचप्रत्याख्यातम्। गो
मानासीदित्यत्रापिगोमद्रूपस्यांतीतत्वेनतत्सत्तायाअतीतत्वाद्भूतेप्रत्ययः। तेनार्थाद्भावा मतीतत्वप्रतीतिः। वसन्भवतरन्तेदद
ष्टित्यादौदर्शनकालिकंवासावतारयोर्वर्तमानत्वं बुद्धिस्थीकृत्यप्रत्ययः। तत्फलंचदर्शनेतत्समकालत्वप्रत्ययः। शतस्थले
क्रिययोः समानकालत्वप्रतीतेरित्यन्यत्रविस्तरः। ननुलिङ्-निमित्तेलृङ्-क्रियानिपत्तावित्यनेनभविष्यतिलृङ्-विधीयते। भविष्यति
पर्यादावचनेइत्यतस्तदनुवृत्तेः। क्रियानिपत्तिश्चात्यन्तंक्रियानुत्पत्तिलक्षणा। सुवृष्टिश्चेदभविष्यत्तदासुभिस्समभविष्यदित्यादौ
सुवृष्टिभवनसुभिस्सभवनयोः साधनवैकल्यान्नियतानुत्पत्तिः प्रतिपाद्यते। तत्रभविष्यत्त्वाद्यनुपपन्नम्। उत्पन्नश्चसत्त्वातिक्रमे
णभूतइत्युच्यते। समर्थसाधनसन्निधानेसंभावितोत्पत्तिश्चभविष्यतीतिकथ्यते। अत्रचसाधनाभावात्संभावितापिनोत्पत्तिरि
तिचेन्न। साधनाभावादभविष्यत्यपि वस्तुनिभविष्यत्वमारोप्यतेनिषेधप्रतियोगित्वायेत्यदोषात्। सुभिस्सभवनहेतु

ल.मं.

२८

सहृदिभवनं भविष्यत्वेनासंभावयन्नेवमभिधत्ते। एवं हि क्रियातिपत्तिरवगता भवति। एतेनारोपितस्यार्थस्य न शाब्दबो धवि
षयैत्यपास्तम्। अत्र सर्वथागत्यभावात्। एवं भूतेपियोज्यमिति दिक्। त्वंपचसि अहंपचामित्वंपठ्यसे। हंपाठ्ये इत्यादौ मध्यमो
त्तमयोः प्रत्यकृत्वमपरत्वं च कर्तृकर्मविशेषणतया बुध्यते। शब्दशक्तिस्वभावात्। तत्र प्रत्यकृत्वं प्रयोक्तुं न हंकारानां स्पष्टचेतनत्व
म्। अपरत्वं महंकारां स्पष्टचेतनत्वम्। तदुक्तं। पुरुषसमुद्देशे हरिणा। प्रत्यकृत्वा परभावश्चेत्सुपाधी कर्तृकर्मणोः। तयोः श्रुतिवि
शेषेण वाचकौ मध्यमोत्तमौ। सदसह्यपि चैतन्यमेताभ्यामवगम्यते। चैतन्यभागे प्रथमपुरुषो न तु वर्तत इति। तत्र कर्मविशेषण
तया तयोः प्रतीतिरात्मनेपदे नैवेत्युक्तं श्रुतिविशेषेणेति। वाचकत्वेन कत्वम्। एवं च मध्यमोत्तमौ चैतन्ययुक्ते कर्तृकर्मणी बो
धयतः। नन्वेवं शृणोत ग्रावाण इत्यादौ मध्यमो न स्यादनुक्तं सदस हेति। असदनं भिन्नव्यक्तम्। एवं च चैतन्यवत्वेनैव तद्वैयर्थ्यस्ततो
पि। एत ह्यल्लेनैव सर्वस्य चेतनत्वं सन्सूत्रे भाष्ये उक्तम्। तत्र हि चेतन धर्मस्था चेतने आरोपमनुत्का सर्वस्य चेतनत्वे इयं श्रुतिः सा
धकत्वेनोक्ता। प्रथमपुरुषस्तु चैतन्यास्पर्शेन साध्यसाधनभावमात्रमवगमयति न तु चेतनत्वम्। काष्ठानि पचन्तीत्यादावज्ञा
नार्थधातुविषये प्रथमपुरुषान्वयमेव न तदनभि व्यक्तेः। युष्मदस्मदोश्चेतनेष्वेव प्रयोगान्मध्यमोत्तमाभ्यां तदभि व्यक्तिः। सं
बोधनार्थमिध्यमे प्रतीयते। युष्मदश्च संबोधने एव प्रथमेति तु न युक्तम्। त्वंपचसीत्यादौ तदप्रतीतिः। क्रियाविनियोगफल

राम-

२८

काभिसुखीकरणस्यैव संबोधनत्वादित्यग्रे निरूपयिष्यामः। अथोपग्रहः कः पदार्थ इति चेत्। अत्र हरिः। यस्त्वात्मने पदाद्भेदः क
 चित्पदार्थस्य गम्यते। अन्यतश्चापिलादेशान्मन्यन्ते तमुपग्रहम्। अन्यतः परस्मैपदात्। उपग्रह इति तस्य पूर्वाचार्यसंज्ञा। तं वि
 भजते। क्वचित्साधनमेवासौ क्वचित्तस्य विशेषणम्। साधनं तत्र कर्मादिव्यक्तवाक्यत्वविशेषणम्। कर्मादीत्यादिमाकर्तृभावश्च।
 भावोपितिङ्। नुवाद्यः क्रियाया एकपदवाच्यसाधनावेशमावेदयन् भवतिसाधनम्। व्यक्तवाचां समुच्चारणे इति व्यक्तवाक्यत्वम्।
 विशिष्टस्य कर्तृतामावेदयतु उपग्रहः। क्वचि क्रियाविशेष उपग्रह इत्याह। धात्वर्थस्तद्विशेषश्चाप्युक्तः क्वचिदुपग्रहः। धात्वर्थो
 गन्धनादिस्याद्यतीहारो विशेषणम्। तद्विशेषस्तद्विशेषणम्। गन्धनावक्षेपणादयः सन्तोषिनात्मनेपदमृते भिव्यक्ता इति
 उपग्रहः। यथोत्कुरुते इति व्यतीहारस्तु क्रियाविशेषणमात्मनेपदव्यङ्ग्य उपग्रहः। व्यतिलुनीत इत्यादौ। क्वचिद्विषयभेदे
 न क्रियाविशेष उपग्रह इत्याह। क्रियाविषयभेदे न जीविकादिषु भिद्यते। लादेशैः सक्रियाभेदो वाक्येष्वप्यवगम्यते। विषयविशेषे
 ण धात्वर्थः क्रियाभिद्यते। सच भेदो लादेशैरभिव्यज्यत इति शेषः। यथा पचं जीव नो पायत्वेनानुष्ठीयमाने विक्रित्यनुकूलव्या
 पारेणान्नसंस्कारलक्षणः पाकस्तदर्थकत्वं परस्मैपदव्यङ्ग्यम्। यथा पचति यजतीति। प्रधानं ह्यत्र क्रिया फलं न कर्तृगामि। भृत्या
 नां भृतिमात्रार्थित्वात्। यजमानादीनां तु पाकादिसामग्रीसंघटनरूपं प्रतिविधानं तदर्थः। न तदर्थकत्वं चात्मनेपदव्यङ्ग्यम्। यन्नि

ल. म.
२९

याफलं कर्तृणामितद्वृत्तिधातोरात्मनेपदमिति स्वरितजितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले इति सूत्रार्थः। स क्रियाभेदस्वयङ् यजते यजतीत्या-
दौ वाक्ये स्वादिपदेनापि गम्यते। विभाषोपपदेनेति तत्र पदद्वयमित्यर्थं हेत्वा राजः। अतएवोक्तं स्वरितजित इत्यत्र भाष्ये स्वरित इति
शक्यमकर्तुम्। यात्यादिषु कस्यान्भवति कर्त्रभिप्राये क्रियाफल इत्युच्यते सर्वेषां च कर्त्रभिप्रायं क्रियाफलमस्ति त एवं विज्ञास्या-
मः। एषां कर्त्रभिप्रायमकर्त्रभिप्रायं च क्रियाफलमस्ति तेभ्य आत्मनेपदं भवतीति। न चैषां कर्त्रभिप्रायं चाकर्त्रभिप्रायं च क्रियाफलमस्ति न
याजातीयकाः स्वल्चप्याचार्येण स्वरितजितः पठिताः। ये उभयवन्तः। येषां कर्त्रभिप्रायं चाकर्त्रभिप्रायं च क्रियाफलमस्तीति। अनेन
च भाष्येण कर्त्रभिप्रायक्रियाफलाभावप्रयुक्तो यात्यादिषु भयाभावो लभ्यते। ननु यात्यादिष्वपि सेनाप्रयातिपित्रर्थं तीर्थानि गच्छती-
त्यादौ पराभिप्रेतं जयधर्मादिफलमस्तीति चेन्न। भाष्ये च अवणात् कर्त्रभिप्रायमेवाकर्त्रभिप्रायमेव च क्रियाफलमस्तीत्यर्थात्। इदं चोभय-
भिप्रेतमिति न तथेत्यभिप्रायः। तत्र यजेर्द्धृत्विग्यापारवचनत्वे कर्त्रभिप्रेततत्फलाभावः। यजमानस्य तदा कर्तृत्वाभावात्। यजमान-
व्यापारवचनत्वे तद्वृत्तम्। उभयवचनत्वे स्वाभिदासाविति वक्ष्यमाणवत्प्रयोग इति तदाशयः। ननु पचादीनां विक्रित्यादिवचनत्वा-
त्कथं प्रतिविधानमर्थः। किंच तदर्थत्वाभावे कर्त्रभिप्रेतक्रियाफलाप्रसिद्धिरत आह। संविधानं पचादीनां क्वचिदर्थः प्रतीयते। तन्निमि-
त्तं यथाऽन्यापिक्रियाऽधिअयणादिकाः कः पचैः प्रधानार्थ्यासौ तण्डुलानां विक्रितिः। अथैतानीं तदभिसंधिपूर्वकमध्येषणं वाप्रेष-

राम-

२९

णिचैयुक्तं यत्सर्वं पच्यर्थः स्यात् बाहुयुक्तमृद्विति हेतुमतिचेति सूत्रभाष्योक्तेः। संविधानमपि सामग्रीसंघटनरूपं पच्यार्थः। यथा विकृत्य
 र्थस्यापि पचेरधिश्चयणादिः कर्तृव्यापारोऽर्थो देवदत्तः पचतीति। अन्यथा देवदत्तस्य कर्तृत्वानापत्तिः। णिचूतुन न हि संविधानमेव णि
 जर्थः। अपितु तत्पूर्वकंप्रेरणम्। यत्र सति प्रयोजक इत्युच्यते संविधानं कुर्वन् न पि न यावत्प्रेरयति न तावत्प्रयोजक इत्युच्यत इति हेतुलारा
 जः। भिक्षावासयतिकारीषोऽग्निरध्यापयतीत्यादावपि प्रयोजकत्वारोपो बोध्यः। तूष्णीमासीनो यस्तत्समर्थान्याचरन्ति सोऽपि वासादि
 प्रयोजक इति भाष्यात् तत्समर्थचरणमात्रेण तत्प्रयोजकत्वारोप इति तदर्थः। अत एवायं यद्वा संभारान्संघटयति कंवाप्रेरयिष्यत्या
 त्विज्यायेति न जानीम इति व्यवहारः। ननु स्वरितञित इति सूत्रादयमर्थः कथं लभ्यते। तत्राह। कर्त्रभिप्रायता सूत्रे क्रियाभेदोऽपलक्षणम्।
 तथा भूताक्रियासाहितत्कर्ताफलभाष्यतः। कर्त्रभिप्रायक्रियाफलग्रहणेन संविधानक्रियानिर्दिश्यते। न सत्रं दृष्ट्वा वाचं विसृजेदित्यत्र न स
 त्रदर्शनेन कालविशेषनिर्देशवत्। एत एव रूपक्रियायाः कर्ताफलेन युज्यते। न ह्यसंविदधद्यागादि तत्फलं स्वर्गाद्यश्नुते। ततश्च कार्यभूत
 फलसंबन्धेन कारणभूतक्रियाविशेष उपलस्यते। तद्वाचकास्ततो रात्मनेपदमित्युक्तं भवति। संविधानोऽपलक्षणं च क्रियाफलं किं तत्राह
 । यस्यार्थस्य प्रसिद्ध्यर्थमारभ्यन्ते पचादयः। तत्प्रधानं फलं तेषां नलाभादिप्रयोजनम्। तदेव सूत्रे क्रियाफलशब्देन गृह्यते इति भावः। त
 च्चपाकस्य भोजनं लोकतोऽवगतम्। यागस्य स्वर्गो वेदतः। तदुक्तं भाष्ये। साधी यो यत्र कर्तारं क्रियाफलमभिप्रेति। न चान्तरेणापि यजि

ल. मं.
३०

यजि फलं वपि च वपि फलं लभते। याजकाः पुनरन्तरेणापि यजिं गालभन्ते भृतकाश्च वेतनमिति। यत्र यस्यां क्रियायां सत्यामित्यर्थः। सा
धीयः क्रियाफलं स्वर्गादि। यजिं यागसंविधानरूपमन्यर्थम्। एवं वपिमित्यपि। अन्तरेणापि यजिं स्वसाध्ययागव्यापारं विनापि। म
तान्तरमाह। क्रियाप्रवृत्तावाख्याता कैश्चित् स्वार्थपरार्थता। असती वा सती वापि विवक्षितनिबन्धना। सर्वद्वये स्वभूत्यर्थं प्रवर्तन्ते।
न हि कश्चित्परोः नुग्रहीतव्य इति प्रवर्तत इति भाष्योक्तेः। सर्वस्य स्वार्थं प्रवृत्त्या स्वार्थता सर्वत्र मुख्य्या। परार्थता त्वसत्येव। सती वे
तितुलौकिकी वाच्येयुक्तिः। विवक्षितं विवक्षासाभिबन्धनं हेतुरस्याः परार्थतायादित्यर्थः। एवं चासत्परार्थता विवक्षायां मा भूत्वात्मने
पदमिति कर्तुं भिप्राये इत्यनेन क्रियाफलं विशेषितम्। सूत्रार्थस्त्वेतत्पक्षे क्रियाफलके यत्ने कर्त्रभिप्रेतोद्देश्यके आत्मनेपदमित्य
र्थः। अत्र कैश्चिदित्यनेनारुचिर्बोधिता। तद्दीजं तु यजन्ते त्रस्विज इत्यादेरप्यापत्तिः। यः स्वर्गादिफलार्थं निर्वर्शनेन रव्यापारयति
स्वयंच प्रतिविधानमारभते तत्रैव यजमानादौ कर्तव्यात्मनेपदमिष्यते। यस्तु भृतिरूपनिर्वर्शमात्रफलः स्वोचित्वित्तानुवर्तनादे
व कृतार्थतां मन्यते तत्र नात्मनेपदं भृत्यादाविति ति हेतुराजः। किंच स्वरितभिद्रुग्रहणप्रत्याख्यानस्थोक्तभाष्यविरुद्धमिदम्
नेनार्थद्वयवाचकत्वं स्वाभाविकं यत्रास्ति तेन विषयादिति स्पष्टमुक्तम्। कस्तत्र विवक्षाया उपयोगः। किंच फलस्य स्वर्गादेरेवात्र
ग्रहणमित्यर्थस्य भाष्यसंमतत्वेन क्रियाप्रवृत्तावित्यसंगतम्। किंच क्रियाप्रवृत्तेः सर्वत्र स्वार्थोद्देश्यकत्वेन तत्र परार्थोद्देश्यकत्ववि

राम

३०

बासाऽत्यन्तमनुचितैवेतिदिक्॥केचित्तुप्रतिविधानार्थदयितदर्थद्योतकमात्मनेपदंणिचासहविकल्पते।संविधानमात्रंणिजर्थः
 सर्वद्वमेस्वभूत्यर्थप्रवर्ततइतिन्यायेनस्वार्थप्रवर्तमानस्यप्रयोज्यस्यानुकूल्यकर्तासंविधातोच्यते।पैषस्तुनणिजर्थः।एवंचैक
 विषयत्वात्तयोःपर्यायः।यजतेयाजयतीतिवदन्ति।तन्मतमाह।केषांचित्कर्त्रभिप्रायेणिचासहविकल्पते।आत्मनेपदमन्येषां
 तदर्थप्रवृत्तिर्यथा।णिचासहणिजर्थप्रवृत्तिर्धनुर्गन्धर्वविकल्पतेतद्वत्।अन्येषांस्वरितजिह्वतिरिक्ताधातूनाम्।हेतुमतिचेत्य
 स्यापिसंविधानरूपेव्यापारेवर्तमानाद्वातौर्णिजित्यर्थः।यजतेश्चसंविधानमेवार्थः।पाचयतीत्यादावप्येवमित्येतन्मतम्।वस्तु
 तौणिचूप्रेरणावाची।तत्प्रयोजकोहेतुश्चेतिस्मृत्वात्।अतएवतदाश्रयस्यकर्तृत्वम्।अतएवपाचयतिदेवदत्तौयद्वदतेनेत्यादि
 प्रयोगाः।गतिबुद्धीतिसूत्रंचचरितार्थम्।एवंचभिन्नविषयत्वाद्भेदकल्योक्तिरसंगता।किंचसामान्यविहितस्यणिचोधातुविशेषाद्भि
 हितेनात्मनेपदेनबाधएवोचितः।एतच्चकेषांचिदित्यनेनसूचितमितिहेलाराजः।अथैतेषांणिजात्मनेपदयोर्विकल्पभ्रमबीजं
 दर्शयति।क्रीणीष्ववपतेधत्तेचिनोतिचिनुतेपिच।आप्तप्रयोगादृश्यन्तेयेषुण्यर्थोभिधीयते।आत्मानंक्रीणीष्वेतिविनतांकदूरा
 ह।तस्यचदास्यादात्मनोमोचनायपुत्रसंविधानंकुर्वित्यर्थइतितेषांतद्वमबीजम्।तत्रप्रत्युपकारविनादास्यनुत्तयसंभवो
 नृप्रत्युपकारस्यचस्वासाध्यत्वादर्थसामर्थ्यात्पुत्रसंविधानंगम्यतेनतुसतदर्थइतिसतेषांभ्रमः।एवंचेशश्मश्रुवपतेइत्यन

ल.मं-
३१

वपनकर्तुः संविधानं कुरुते इत्यर्थ इति तेषां भ्रमबीजम्। नत्रापि स्वस्या सामर्थ्येन सामर्थ्यात्तद्वन्मते इति तेषां भ्रमः सः। एवम-
न्यत्रापि ऊह्यमिति हेलाराजः। अथ सिद्धान्तेश्चकते। यत्रौ स्वाभिदासौ तु प्रारभेते सङ्क्रियाम्। युगपद्वर्त्मभेदेन धातुस्तत्र
नवर्तते। स्वाभि साध्यं संभारघटनरूपे संविधानम्। दास साध्यं तु विक्रित्तिपर्यन्तं साधनविनियोगरूपं तत्र भिन्नत्वाद्यापारस्य
युगपदेकधातुवाच्यत्वा संभवेन किं संविधानापेक्षमात्मनेपदं किं वा संस्कारकापेक्षं परस्मैपदमिति संशयः। अनेकार्थत्वाद्वा
तूनां युगपदर्थद्वयाभिधानेऽप्येकत्र प्रयोगे विस्तृलादेश्च द्वायानुपपत्त्या स एव संशय इति हेलाराजः। नच क्रियागतविशेषमविव-
क्षितं कृत्वा क्रियामात्रे साध्यसाधनभावमात्रविवक्षाया मत्र परस्मैपदं युक्तमिति वाच्यम्। नचाक्रियया स्वाभिनोभोजनस्य ल-
भेन दासस्य भ्रममात्रलाभेन पूर्वपदस्यैव सिद्धेः। किंचैवं रीत्या यजति यजमान इत्यस्याप्यापत्तिः। नचैवापत्तिः तेन कर्तृगामिनोः
कर्तृगामिनश्च फलस्याभावेन स्वरितजित उभयवन्त इति भाष्यस्या संगतेः अत्र स्वामिपदार्थसामर्थ्यात्तद्वन्मते संविधानमवगतं दास-
पदार्थसामर्थ्याच्च तन्क्रियायाः परार्थत्वमवगतमिति नात्रारव्यातस्य व्यापार इति शेषत्वात् परस्मैपदमिति केचित्। एवमपि पूर्वपद-
स्यैव सिद्धिरित्यन्ये। समाधत्ते। संविधानं च सान्निध्याद्वा सेधर्मोऽनुषज्यते। छत्रिणा चपि संबन्धाच्छत्रिशब्दाभिधेयता। उत्तरा-
धिसंप्रययेत्यादिः। दासधर्मस्य तु न स्वाभि न्यारोपः। उत्तमे निरुद्धधर्मो रोपा प्रतीतेरित्यलम् विस्तरेण। अग्नीनादधीतेत्यत्र यद्य

रामः

३१

व्याख्या न फलमाहवनीयत्वाद्यभिनिष्ठं तस्मापि यज्ञहोमादिमुखलाभरूपं कर्तृगतमप्यस्तितदादायात्मनेपदम् । आहवनीयत्वादेराधान
 संस्कारातिरिक्तत्वेमानाभावेन तस्य च धात्वर्थतया तदतिरिक्तस्यैव मदुक्तस्य तत्फलत्वौचित्यात् । स्पष्टं चेदमेकः पूर्वपरयोरिति सूत्रे
 भाष्ये । एतेन कर्त्रभिप्रेतत्वं फले कर्त्रर्थत्वमेव न तु कर्तृसमवेतत्वमिति पार्थसारथ्युक्तमपास्तम् । अष्टवर्षब्राह्मणमुपनयनीतमध्या
 पयतीति श्रुतिवाक्यं पञ्चपादिकाविवरणे धृतम् । तादृशब्राह्मणमुपगतमुपनयनेन संस्कार्यत्संस्कृतं चाध्यापयतीति तदर्थः । नाना
 विधेति कर्तृव्यताकलापस्योपगमनविधेः श्रवणादुपगतमित्यस्य लाभः । छान्दोग्यश्रुतौ जाबालस्य प्रसिद्धमेव श्रवणमन्त्रम् । तत्रो
 पनयनसंस्कारो नित्यस्तदभावे ब्राह्मणदोषश्रवणात् । राजसनेधिनामुपनयनं प्रक्रम्य स्वाध्यायोऽध्येतव्य इत्याद्यध्ययनविधेरु
 पनीतस्यैवाध्ययनम् । तदपि नित्यम् । अश्वोत्रिया अननुवाक्या अनग्रयः शूद्रसधर्माण इति तदभावे दोषश्रवणात् । तत्र घदधीतम
 विज्ञानं निगदेनैव शब्दते । अनग्नावि वशुक्नै धोनतज्ज्वलतिकर्तृत्वे चित् । इति निन्दार्थवा दश्रवणेन सार्थकाध्ययनमेव नित्यम् ।
 निरर्थकाध्ययनतु निषिद्धम् । निन्दार्थवादेन निषेधो न यनात् । अधीतं शब्दतः । अविज्ञातमर्थतः । निगदेन पाठमात्रेण । अनग्नावि
 वेत्यादिना तस्य यज्ञाद्यनुपयोगित्वेन निष्प्रयोजनत्वमुच्यते । अतएव भाष्यकृतोक्तम् । अनर्थकं माधिगी श्रद्धीत्युच्येयं व्याकरण
 मिति । निरर्थकाध्ययनेपि किंचित्फलसत्त्वे दोषाभावे च सार्थकमध्यगी श्रद्धीत्येव वदेत् । स्थाणुरयं भारहार इति निरुक्तेः भारपदेन

ल.मं.
३२

पापभारद्वयन्यत्र निरूपितम्। श्रुतिरपि पतञ्जल्युक्ताह। ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः षडङ्गो वेदो ध्ये यो ज्ञेयश्चेति। निष्कारणः। दृष्टकारणानिरपेक्षः। अनेन विशिष्टस्य नित्यतोक्ता। आसौपि। मन्त्रार्थजो जपं जप्ता तथैवाध्ययनं द्विजः। स्वर्गलोकमवाप्नोति नरकं तु विपर्ययेदिति। अत्र जपं जप्तेति मन्त्रसाध्यकर्ममात्रोपलक्षणम्। किंच स्वाध्यायपदस्य वक्ष्यमाणत्वात्तेन प्रोक्तमिति सूत्रभाष्योक्तयारीत्यावेदपदस्येव शब्दार्थोभयपरतया स्वाध्यायोऽध्येतव्यद्वयस्योभयाध्ययनविधायकत्वम्। दोषश्रवणमपि तद्विधिबोधिताध्ययनाभावेदिति उभयोरपि नित्यत्वम्वोध्यम्। निष्कारणो धर्म इति वाक्ये ज्ञेयश्चेति तु अध्ययनमात्रेण सर्वस्य ज्ञानासंभवाज्ज्ञानपर्यन्तमध्ययनं कार्यमित्यर्थकम्। विज्ञातमित्यत्रापि विशिष्टविज्ञानमेव विवक्षितम्। अतएव समानग्रहणानां समानयाधीयानानां केचिदर्थैर्बुध्यन्तेऽपरेनेति भाष्ये उक्तमिति बोध्यम्। तत्रोपनीतेत्यत्राचार्यकरणेद्योत्येसंज्ञानोत्सञ्जनाचार्यकरणज्ञानभृतिविगणनव्ययेषु नियमद्वयनेनात्मनेपदनतु स्वरितजितद्वयनेन। उपनयनफलस्याध्ययनस्य कर्तृनिष्ठत्वाभावात्। कर्तृनिष्ठफलकक्रियायाधात्वर्थत्वाभावाच्च। उपनयनफलं चाचार्याधीनो वेदमधीष्वेतत्सीदृक्ताध्ययनविधेः संस्कृतस्याध्ययनमेव। अन्तरङ्गत्वात्। अपस्तम्बोपि। उपनयनं विद्यार्थस्य श्रुतितः संस्कारइति न गुरोरध्यापनम्। पञ्चोक्तं दादीनां लाभगद् बहिरङ्गत्वाच्च। किंच यत्किंचिदुपनयनेनैव तत्सिद्धावतिदरिद्राशक्तोपनयनान्तरोपनयनेऽप्रवृत्त्यापत्तेः। जातोप

राम.

३२

अध्ययनस्य गुरो मृते गुरुवन्तरेणोपनयनं विनाप्यध्ययनदर्शनाच्च। आचार्यलक्षणं च तद्वैद्वितीयं जन्मतयस्मात्संभार्य इति स्मृता।
 वृत्तम्। उपनीयतु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद्विजः। सकल्पं सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षत इति स्मृतौ चोक्तम्। न चाचार्याधीनो वेदम-
 धीष्वेत्येतत्सहकृताध्ययनविधिनैवाध्यायनलाभे तद्विधिर्व्यर्थः। किंच वृत्तित्वेनैवाध्यापने प्रवृत्त्युपपत्त्यैव विधिर्व्यर्थ इवेति वाच्य-
 म्। स्वसंस्कृतोद्देशेनाध्यापनस्य नित्यता बोधनार्थत्वात्। अध्ययनस्यापि नित्यत्वादुपनेतरि मृतेऽन्यगुरुपेक्षानमप्युपपन्नम्।
 अध्यापनस्य वृत्तिताश्रवणात्काम्यत्वमपीत्यन्यत। न चाध्ययनं विनाध्यापनासंभवेनाध्यापनविधिनैवासेपात् ~~अध्यापनलाभे~~ सवि-
 धिर्व्यर्थ इति वाच्यम्। अग्निहोत्रादीनामप्यध्ययनं विनाऽसंभवात् तद्विधीनामपि विद्याक्षेपकत्वेन शूद्राणामपि तत्राधिकाराप-
 तेः। सममेवोभाभ्यामप्यासेपात्। अध्ययनविधौ तु सनितदासेपात् प्रागेव श्रुत्या तद्वोधनेऽधीतवेदत्रैवर्णिकानामेवाधिकारो नान्य-
 स्थेति नियमसिद्धेः फलत्वात्। अनुमितिसामग्र्यपेक्षया शाब्दसामग्र्या बलवत्त्वस्य न्यायनर्थे लिङ्गाद्यपेक्षया श्रुतेर्बलवत्त्वस्य मी-
 मांसकनये सत्त्वेन शब्दोपस्थितिलिङ्गानुमिताश्चानुवादकत्वस्य वेदेऽन्याय्यत्वात्। यत्त्वध्यापनेनाध्ययनासेपेनित्यानित्यसंयोग-
 विरोधः। अध्यापनस्य काम्यत्वादध्ययनस्य नित्यत्वादि तन्त्र। तस्य दूषकता बीजानिरुक्तेः। न्यायनयेऽनित्यशब्दानुमिताकाश-
 स्य नित्यत्ववत्। अनित्याध्याननानुमिताध्ययनस्याकरणे दोषश्रवणेन नित्यत्वेऽपि बाधकाभावात्। उक्तरीत्याऽध्यापनस्यापि

ति

ल मं-
३३

नित्यत्वाच्च। एतेन वृत्त्यर्थतयोपनयनाध्यापनयोः प्राप्त्या तद्विधिर्बैयर्थ्यादष्टवर्षो ब्राह्मण उपगच्छेत्सोऽधीयीतेति चोक्तश्रुत्यर्थ
इत्यपास्तम्। न विधौ परः शब्दार्थ इति न्यायविरोधात्। हे रिहा शक्ता देरुपनयनाद्यनापत्तेः अस्तेन देवताया विग्रहवत्त्वे विग्रहस्यानि
त्यत्वेन नित्यवेदशब्दवाच्यत्वेनित्यानित्यसंयोगविरोध इति परास्तम्। घटाकाशयोः संयोगस्यानित्यानित्ययोर्जन्यजनकभावस्य
च प्रसिद्धाः स्य दूषकता बीजाभावात्। स्वर्गकामादेर्विग्रहवत्त्वेनानित्यतया स्वर्गकामादिपदवाच्यत्वानापत्तेः अ। अनित्यस्य प
शेर्नित्यया पशुना यजेतेति श्रुत्या विधानापत्तेः अ। प्रवाह नित्यता तूभयत्रापि समाजातिनित्यतापि समा। राजन्यवैश्ययोः सोमयागे
फलचमसः श्रुतः न्यग्रोधमुकुलपिष्टं चम्यते सफलचमसः। अत्र नैमित्तिकस्य निमित्तकालेऽनुपस्थितत्वात् एतेनैव संवत्सरे
र्थसंबन्धनित्यता हानिरित्यपास्तम्। न च ज्योतिष्टोमेन राजन्यवैश्यनिमित्तेन विहितफलचमसस्याप्यभिषवादि संस्काराः स्युर्म
मतुन दोषः। अभिषवादि संस्काराणां निमित्तसंयोगाभावा न्नित्यवदाह्यानां निमित्तसंयोगेन विहितफलचमसं तनानित्येन संबन्धा
योगात्। किंतु नित्यविहितसोमस्यैव संस्कारा राजन्यवैश्यकर्तृकेष्वपि यागे यजमानचमसा देवसोमस्य निवृत्तिरन्यत्र तु सस्थित ए
वेति नित्य इति वाच्यम्। तावतापि बीजानिरुक्तैः। किंच नित्यविध्युत्तरं नैमित्तिकविधिप्रवृत्तिरिति स्पष्टं न्यायवित्तम्। एवं च पेक्षा
लेनित्यसोमविधानंतत्काले एव तद्विशेषणतया स्वार्थविधानेन कृता र्थाः संस्कारविधयो न नैमित्तिकेन संबध्यन्ते। आरुत्ति प्रस

राम-

३३

इति तथा च सिद्धान्तसूत्रम् । नैमित्तिकमतुल्यत्वात् समानविधानस्यादिति फलचक्रसद्विषयेऽपि सिद्धादि संस्कारानभवन्ति । य
 तो नैमित्तिकमतुल्यत्वान्नित्यधर्मसारूप्याभावाद् नित्येना समानविधानं स्यात् । अत्र तत्र न संस्यारुडितितदर्थः । अतो नैत
 नित्यानित्यसंयोगविरोधस्य मुख्यमुत्तरणम् । स्पष्टं चेदं शास्त्रदीपिकादाविति दिक् । सर्वापेक्षा संयुक्ता भिन्नसंयुक्तस्यैव दिति सूत्रे
 शांकरभाष्ये तु नित्यानित्यसंयोगविरोधोदित्यस्यार्थ एवेमुक्तः । नित्यत्वकाम्यत्वयोः कर्मण्यत्वेन संयोगेन विधिना विधने विरोधः
 । काम्यत्वेन तस्यानावश्यकत्वं नित्यत्वे तस्यावश्यकत्वमित्वावश्यकत्वानावश्यकत्वेन कस्यैकेन विधिना बोधयतु मशक्यविरो
 धादिति तद्व्याख्यातारः । संयोगभेदे तु न तयोर्विरोधः तुल्यबलश्रुतिद्वयेन पृथगेव विधिः संयोगभेदः । यथा बैल्वो वास्त्रदिरो वा
 पालाशो वेत्येको नित्यत्वबोधको विधिः तस्यैव कत्वर्थस्य स्वादिरस्य रवादि रवीर्यकामस्येत्येकस्यैव त्वबोधको विधिरित्येक
 स्य स्वादिरस्यो भयार्थत्वमिति । न च सारीति प्रकृतैः । एकस्यो भयस्य त्वाभावात् । आसेपकविध्यपेक्षया आसेप्यविधेर्भिन्नत्वा
 च । तदुक्तैर्जैमिनिना । एकस्य तूभयत्वे संयोगपृथक्त्वमिति । एकस्य नित्यनैमित्तिकत्वे नित्यकाम्यत्वे वा संयोगपृथक्त्वविधिभेदो
 नित्यामकः । यथा रवादिरेव धातिरवादि रवीर्यकामस्येति तद्व्याख्यातार इति विभावनीयम् । लिङ्स्तु विध्यादयोऽर्थोत्पत्त्या विधिनिमज्ज
 गामन्त्राणां धीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषु लिङ् लोटचेति शास्त्रात् । तत्र विधिः प्रेरणा । यथा निरुद्धस्य भृत्या देः प्रभुणा स्वाभिलषिते प्रेरणम् ।

क. मं.
३३

नित्यत्वाच्च। एतेन नृत्त्यर्थतयोपनयनाध्यापनयोः प्राप्स्यातद्विधिवैयर्थ्यादष्टवर्षे ब्राह्मणउपगच्छेत्सोऽधीयतेति चोक्तश्रुत्यर्थ
इत्यपास्तम्। नविधौपरः शब्दार्थद्वितिन्यायविरोधात्। हेरिद्राशक्तादेरुपनयनाद्यनापत्तेः। अस्तेन देवतायाविग्रहवत्त्वे विग्रहस्यानि
त्यत्वेन नित्यवेदशब्दवाच्यत्वेनित्यानित्यसंयोगविरोधइतिपरास्तम्। घटाकाशयोः संयोगस्यानित्यानित्ययोर्जन्यजनकभावस्य
चप्रसिद्ध्याऽस्यदूषकताबीजाभावात्। स्वर्गकामादेर्विग्रहवत्त्वेनानित्यतयास्वर्गकामादिपदवाच्यत्वानापत्तेः। अनित्यस्यप
शेर्नित्ययापशुनायजेतेतिश्रुत्यादिधानापत्तेः। प्रवाहनित्यतातूभवापिसमाजातिनित्यतापिसमा। राजन्यवैश्ययोःसोमयागे
फलचमसःश्रुतःन्ययोधमुकुलपिष्टंचम्यतेसफलचमसः। अत्रनैमित्तिकस्यनिमित्तकालेनपुंस्थितत्वान्नएदेतज्जसंन्येशब्दा
र्थसंबन्धनित्यताहानिरित्यपास्तम्। नचज्योतिष्टोमेनराजन्यवैश्यनिमित्तेनविहितफलचमसस्याप्यभिषवादि संस्काराः स्युर्म
मतुनदोषः। अभिषवादि संस्काराणां निमित्तसंयोगाभावान्नित्यवदस्मात्तानां निमित्तसंयोगेनविहितफलचमसस्तनानित्येनसंबन्धा
योगात्। किंतुनित्यविहितसोमस्यैवसंस्काराराजन्यवैश्यकर्तृकेपियागेयजमानचमसादेवसोमस्यनिरुत्तिरन्यत्रतुसस्थितए
वेतिरुनित्यइतिवाच्यम्। तावतापिबीजानिरुक्तेः। किंचनित्यविध्युत्तरंनैमित्तिकविधिप्रवृत्तिरितिस्पष्टंन्यायविरुद्धम्। एवंचपेक्षा
लेनिसोमविधानंतत्कालेएवतद्विशेषणतयास्वार्थविधानेनकृतायाः संस्कारविधयोनैमित्तिकेनसंबध्यन्ते। आरुतिप्रस

राम.

३३

द्वाते तथा च सिद्धान्तसूत्रम् । नैमित्तिकमतुल्यत्वादसमानविधानस्यादिति फलचमसद्विषयेऽभिप्रायः संस्कारानेभवन्ति । य
 तो नैमित्तिकमतुल्यत्वा नित्यधर्मसा स्तूप्याभावाद् नित्येनासमानविधानं स्यात् । अतस्तत्र न संस्यार इति तदर्थः । अतो नैतं
 नित्यानित्यसंयोगविरोधस्य मुख्यसुलहरणम् । स्पष्टं चेदं शास्त्रदीपिकादाविति दिक् । सर्वापेक्षा यथा कदाचित् शरीरस्य दिति सूत्रे
 शांकरभाष्ये तु नित्यानित्यसंयोगविरोधोदित्यस्यार्थ एवेमुक्तः । नित्यत्वकाम्यत्वयोः कर्मण्यत्वेन संयोगेन विधिना विधने विरोधः
 । काम्यत्वेन तस्यानावश्यकत्वं नित्यत्वे तस्यावश्यकत्वमित्यावश्यकत्वानावश्यकत्वे एकस्यैवेन विधिना बोधयितुमशक्यविरो
 धादिति तद्व्याख्यातारः । संयोगभेदे तु न तयोर्विरोधः तुल्यबलश्रुतिद्वयेन पृथगेव विधिः संयोगभेदः । यथा बैल्वो वास्तुविरोवा
 पालाशो वैत्येको नित्यत्वबोधको विधिः तस्यैव कत्वर्थस्य स्वादिरस्य रवादि रवीर्यकामस्येत्यपरकास्यत्वबोधको विधिरित्येक
 स्य स्वादिरस्योभयार्थत्वमिति । न च सारीतिः प्रकृते । एकस्योभय रूपत्वाभावात् । आसेपकविध्यैस्तथा आसेप्यविधेर्भिन्नत्वा
 च । तदुक्तैर्जैमिनिना । एकस्य तूभयत्वे संयोगपृथक्त्वमिति । एकस्य नित्यनैमित्तिकत्वे नित्यकाम्यत्वे वा संयोगपृथक्त्वविधिभेदे
 नित्यामकः । यथा रवादिरेव धातिरवादि रवीर्यकामस्येति तद्व्याख्यतार इति विभावनीयम् । लिङ्-स्तु विध्यादयोऽर्थलोप्यविधिनिमज्ज
 गामन्त्राणां धीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषु लिङ्-लोटचेति शास्त्रात् । तत्र विधिः प्रेरणा । यथा निरुष्टस्य भृत्या देः प्रभुणा स्वाभिलषिते प्रेरणम् ।

इयमेवाज्ञा। अपवृत्तप्रयोज्यस्य तदभिलषितज्ञातोपायप्रवर्तनोपदेशः। यथा स्वर्गकामो यजेतेत्यादिः। यथा वाऽनेन यथायाही
त्याप्तवचः। सोपि विधिरेव। निमन्त्रणं वियोगकरणव्यवश्यकेत्याहुर्भोजनादौ स्वाभिलषिते प्रवर्तनम्। आमन्त्रणं स्वाभिलषिते
कामचारेण प्रवर्त्य प्रवर्तनम्। कामचारश्च प्रवर्त्य स्वैव। एषैव कामचारानुज्ञा। प्रवृत्तस्य प्रयोज्यस्य निवृत्तिप्रतिबन्धेन तद्विते प्रव
र्तिकोक्तिरनुज्ञा। आरब्धकुर्वेवेत्येवंरूपा। तथा कुरुष्व यथाहितमित्युक्तिरप्यनुज्ञैव। एतत्सर्वेपलक्षणमामन्त्रणम्। अधीष्टः
संस्कारपूर्वको व्यापारो यथामाणवकमध्यापयेति। एषेवाभ्यर्थना। प्रार्थना तु स्वाभिलषितवस्तुदानादिप्रवर्तिकोक्तिः। सर्वानुस्यू
तं प्रवर्तना सामान्यं विध्यर्थः। तद्वति रिक्तांशस्य मानान्तरलभ्यत्वात्। सूत्रे सप्रार्थनानां चतुर्णां ग्रहणं प्रपञ्चार्थमित्यग्रे निरूप
यिष्यामः। प्रैषाति समैति सूत्रेण प्रैषेपि लिङादयः। प्रैषः ज्ञातविषयप्रवर्तना। तत्र प्रवर्तना प्रवृत्त्यनुकूलोपायः। प्रवर्तकप्रैषो लिङ्गप्रतिपदि
तशब्दप्रयोगरूपः। प्रवर्तकत्वं च स्वातन्त्र्ये सति लिङाद्युच्चारयितृत्वंम्। राजप्रेरितपदातेर्लिङ्गाद्युच्चारयितृत्वेऽपि प्रवर्तकत्वव्यवहारवार
ण्यस्य स्वातन्त्र्ये सतीति। पदातिप्रेरितोऽहं न कुर्वे किंतु राजप्रेरित इति व्यवहारात्। पिशुनप्रेरिते राक्षसि स्वातन्त्र्यमस्येव न्वेदे प्रवर्तना लि
ङ्गप्रतिपदित्वरूपम्। प्रवर्तकत्वं च शब्दनिष्ठमेव। वक्ष्यमाणस्वरूपाद्योक्तया चतया प्रतिबन्धकाभावदिशि ह्यस्य स्वविषये दृष्टसाधनत्वा
देव सोमस्ततः प्रवृत्तिः। यद्यपि जीवन्मुक्तस्येतरं प्रति तत्पार्थनया ब्रह्मोपदेशे प्रवृत्तौ नेष्टसाधनताज्ञानं प्रयोज्यमित्यभिचारान्न तदसौ

1. धन

पक्षसंभवस्तथापि सर्वद्वये स्वभूत्यर्थे प्रवर्तत इति हेतुमति चेति सूत्रभाष्योक्त्या तदतिरिक्तप्रवृत्तौ तदप्युक्तं यमेनाक्षेपः सुल
 अः। आसौ कयेत्युक्तेः शत्रुप्रयुक्ता द्विषं भुङ्क्ष्वेति वाक्यान्तराक्षेपो नापि प्रवृत्तिः। विषं भुङ्क्ष्वमात्रास्य विषं भुङ्क्ष्व इत्यासौ चारि
 तात्तद्वारणाय प्रतिबन्धकाभावाविशिष्टयेति। तत्रानिष्टसाधनत्वविश्वयप्रयुक्तद्वेषस्य प्रतिबन्धकस्य सत्त्वात् तद्वेषः। तद्गृहभोजनेऽत्य
 न्तानिष्टसाधनत्वबोधने एव तत्तात्पर्यम्। कुक्षेन सेष्येण चोक्तान्मृदं भुङ्क्ष्वपायसं भुङ्क्ष्वेति वाक्याद्वेषः। तद्वेषः प्रवृत्तिस्तु न। दोषवि
 शिष्टे कृत्वेन तद्वेषकत्वाभावात्। दोषरहितस्यैवास्तत्वात्। आसत्त्वं च भ्रमादिदोषरहितस्यैव सति तद्वेषः। विषये तद्वेषः सति च तद्वेषः निष्टो
 तत्त्वभूतानुकूलयत्नाभाववत्त्वम्। अत्र एव नेऽपि तद्वेषः सर्वस्वानामपि तद्वेषः न मा गोपदेशे आसत्त्वं भवत्येव। आसत्त्ववत्त्वेनास्तानाम
 नुगमः। तद्वेषः पक्षचित्तामान्यतः। बहुवित्तव्ययायाससाध्ये तु विशिष्टेव। आक्षेपश्च पक्षे तद्वेषः पक्षे तद्वेषः पक्षे तद्वेषः पक्षे तद्वेषः
 नपक्षीकृत्योक्तहेतुना बोध्यः। व्याप्तिग्रहश्च व्याप्तिविषये उपदेशात्। प्रथमोपदेशस्तु योगतस्तद्वेषः। तच्च योगि मत्त्वेन मानम्।
 श्रुतेर्मनित्वात्। तदुक्तं हरिणा। ज्ञानमस्मद्विशिष्टानां सर्वसर्वेन्द्रियविदुः। अभ्यासान्मणि रूपादि विशेषेष्विव तद्वेषः। अस्म
 दि विशिष्टानामीश्वरस्य योगसिद्धानां पतञ्जल्यहो नो। ईश्वरसत्त्वे च तद्वेषः नयः प्रमाणम्। तत्र तेषां ज्ञानं सर्वसर्वेन्द्रियसाध्यम्।
 प्राप्नोतः। शब्दं शृण्वन्ति पृष्टो रूपाणि पश्यन्तीत्यादि श्रुतेः। यथारूपपरीक्षकाणामभ्यासातिशयान्मणि रूपातिशयप्रकाशस्त

रु-मं-
३५

दूतं योगाभ्यासबलाद्योगिना मीश्वरस्य स्वतरे देहि तत्परं परेति तदर्थः। शब्दं विनापि स्वीय प्रवृत्त स्थले स्मृतपाकशब्दादुपस्थितभा
विषाकेतुद्रुहः। यस्य जातस्य पवित्र्यवहारविषयता सदेष्टसाधनमित्याद्याकारस्तद्ब्रह्मः। एडमूकादेरपि जन्मान्नरानुभूतशब्दस्मरणं त
न्मूलकं स्वीयमुच्चारणं च कल्प्यम्। बालकस्य आद्यस्तनपानप्रवृत्तौ तज्ज्ञाननिर्वाहाय तवाप्यस्यावश्यकत्वत्। अहरहरित्यादिसमभि
व्याहृतमित्यनैमित्तिकविध्योरवश्यानुष्ठेयत्वमपि प्रेरणया बोध्यते। तेन तदभावे प्रत्यवायसिद्धिः। विश्वविताय जेतेत्यादौ स्वर्गतिरि
क्तस्य सर्वेष्टस्याभावात्प्रवर्तनया स्वर्गरूपेष्टसाधनत्वात्सेपः। प्रेरणा च प्रवर्तकमिष्टः प्रवृत्त्यनुकूलो व्यापारस्तत्र लिङ्गादिसमभिव्या
हारे व्यापारान्तरस्याननुभवाद्भिन्न्यद्यन्तशब्दरूप एव स इत्युक्तम्। तद्वृत्तिप्रेरणत्वं चासण्डेमाधित्वेन रूपेण च तस्मिन् लिङ्गवाच्य
ता। शब्दरूपत्वाच्च साशाब्दीभावेनेत्युच्यते। शब्दनिष्ठेति व्यवहारोऽपि प्रेरणात्वेन तस्यास्ति हेतुत्वात्। हेतुत्वात् लोकेऽपि रूपान्तेषु त्वेव तादृ
शशब्दप्रयोक्तृतयाऽवच्छेदकत्वेन लिङ्गसंख्याद्यनन्वयित्वा व्यापारपदव्यवहार्यापि साप्रेरणात्वेन स विषयो चेन्न बोध्यम्। यत्ति
ष्टसाधनत्वमेव प्रवर्तना। तज्ज्ञानस्य प्रवृत्तिहेतुत्वात्। इष्टं च कर्तुं चेत्सा सात्त्वचित्परं परया। भवत्येष्टं ह्यमध्यापयामिनं किं
चित्प्रमेष्टमिति व्यवहारस्तु न मे साक्षात्किंचिदिष्टमित्येव परः। इच्छाविषयत्वोपलक्षिततत्त्वत्वात् किंचिद्व्यतिरेकत्वेन ज्ञानं प्रवर्तकस्मात्तेनै
व तत्संस्पर्शविधेः शक्तिः बलवदनिष्ठाननुबन्धित्वज्ञानं तु न प्रवर्तकम्। बहुतरदुःखस्यापि कुतश्चि। त्वन्नेऽपि कुतश्चि बल

राम-

बन्धेनानुगतबलवत्त्वस्यदुर्बलत्वात्। मधुविषसंश्लेषाच्चभोजनादौ प्रवृत्तिस्तु नातन्निषेधकबलवत्त्वोपयोगितात्। ननु प्रतिबन्धकत्वे
 नादापात्। युक्तं चैतत्सत्यपि बलवदनिष्टजनकत्वज्ञानेन तत्रोपाभावदशायामल्लिककामुकस्य रक्तवर्णस्य परदारगमनादौ प्रवृत्तेः
 द्वेषसत्यप्रवृत्तेः। क्वचित्तु तज्जन्यफलेऽत्कटेच्छाविरहे तज्जन्यदुःखे द्वेषद्वेषनिषेधसाधनताज्ञानादुपायत्वे द्वेषपायेच्छाभावा
 दप्रवृत्तिः। क्वचित्फलद्वेष एव तथा। अत्र तज्जन्यसुखेऽत्कटेच्छोत्तेजिका। तेन यत्र सुखापेक्षया दुःखेऽतिनिहुत्वा नियन्त्रका क्रिया
 जन्यबहुसुखापेक्षयोत्कटदुःखान्यत्मानेन तत्रापि न तज्जन्यसुखेऽत्कटरागात्प्रवृत्तिः। अतएव कुरालिकश्रमे बले बहुष्वान्ज्यो
 तिष्टो मादौ न प्रवर्तते। न्यस्तु प्रवर्तत एव। एतेन कृतिसाध्यताज्ञानं प्रवर्तकं कृतित्वे च निवृत्तिजीवन्मयो नियन्त्रकवृत्तौ यत्नत्वव्याप्यो
 जातिविशेष इत्युपास्तम्। कृत्यसाध्ये प्रवृत्त्यभावेऽप्यतत्तद्वशात्वेन वृथाश्रमजनकतया द्वेषादुपायते। चिकीर्षया एव प्रवृत्तिप्रतिकार
 णत्वम्। ताप्रतिचतत्कारणमित्यदोषाच्च। यत्त्वज्ञानस्यापि यत्किंचित्कृतिसाध्ये प्रवृत्त्यापत्त्यामर्शविशिष्टप्रवर्तकत्वात्। तस्य
 च विधितोऽसंभवेन शागेऽतत्कृतिसाध्योऽतत्कृतिसाध्यत्वविरोधिगमनिधिकरणत्वादित्यनुमानेन तद्वहोवाच्यः। एवं चान्यलभ्य
 त्वात्तस्य न विधिश्चक्यता। उपायेच्छां प्रतिफलेच्छायाः समवायसंबन्धेन कारणतया। तिप्रसङ्गभङ्गेनेष्टसाधनताज्ञानस्य महं शा
 न्तभावेऽकारणत्वेन फलं नापिमानम्। फलेच्छायायामिदं साधनताज्ञानानामिच्छास्थैर्येण यौगपद्याङ्गीकारात्फलेच्छाया मुपाये

लम्

३६

च्छा पूर्ववृत्तित्वस्य न क्षतिरिति तन्म। सर्वत्राज्जस्येन फलैच्छोपायजिज्ञासादेर्योगपद्योपपादनासंभवेन फलेच्छाया उपपत्त्येच्छाप्रत्य-
कारणत्वात्। किंच प्रतिपुरुषं विधेरावृत्त्या बोधकत्वेन तत्तत्पुरुषज्ञातेन विधिवक्ष्येन तत्तत्पुरुषेष्टसाधनत्वस्य तत्तत्पुरुषकृतिसा-
धनत्वस्य च बोधसंभवात्। नानुमानावश्यकताय जेतेति कर्त्रर्थकेन तत्तत्पुरुषं प्रतिप्रवृत्तेन वाक्येन प्रत्यासत्या तत्तत्पुरुषरूपकर्तृ-
रेव बोधनात्। साधनत्वं चारवण्डोपाधिः। ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागरूपस्य यज्यर्थफलस्य तदर्थ-
कृत्यादि रूपभावनानां प्रतिकरणत्वं न स्यात् चेष्टसाधनत्वान्वयः। एवं च भावनानिष्ठस्येष्टकरणत्वस्यालेडोक्तावपि भावनानिरूपिता-
स्य भावनाभाव्यनिर्वर्तकत्वरूपस्य त्यागनिष्ठकरणत्वस्यानुक्तत्वान्न तत्समानाधिकरणे ज्योतिष्टोमादिपदे तृतीयानुपपत्तिः।
ज्योतिष्टोमादिनाम धेयमपि त्यागस्यैवात्यागघटितदीक्षणीयाद्युदवसाना नान्तरकर्मकलापेन श्रव्यविहारस्तु। नान्तत्त्यस्वर्ग-
कर्मण्यव्यवहारोपितथेवेति धेयम्। न कलज्जन्मक्षयेदित्यादावनिष्टसाधनत्वं विध्यर्थः। त्रैवन्जुतां विधायैव तदिति तन्म। विकी-
र्षया इष्टसाधनत्वस्याप्यन्यथासिद्धेः। अमुकफलसाधनमित्येककृतिसाध्यं भवत्विति च्छाया एव विकीर्षयत्वात्। एवं हि प्रवृत्तौ फलवि-
षयतानियमस्याप्युपपत्तिः। उपाये च्छायापितदन्यथासिद्धेः। सा चा मुकसाधनं पाको जायता मित्रं कृषिद्वयं च्छायाः स्वजन-
कृत्तान् प्रकारप्रकारकत्वनियमात्। न च हारेण हारिणो नान्यथासिद्धिः। यस्य हारिणो मानान्तरेण। तस्य हारिणो मानान्तरेण।

रणोस्तदन्यथानुपपत्त्याचक्षारस्यापूर्वहेः कल्पनंतद्विषयेतदभावेपिअन्यत्रतदभावेमानाभावात्तदपि नान्यथाविधान्यापारेच्छे
 वव्यापारेकतेरपिनिवेशात्कृतीच्छापिसातेषामपिव्यापारविषयेदृष्टसाधनत्वकृतिसाध्यत्वज्ञानादिसिद्धिरितिअन्यथासिद्धे
 एव। किंचेदंतेदृष्टसाधनंकृतिसाध्यंचनाप्यत्रदुःखंतस्मात्त्वंकुर्वितिस्वारसिकलोकव्यवहारसत्त्वेनपिस्थितिरित्यर्थतावक्तुमश-
 क्यं। पौनरुक्त्यापत्तेः। नचेदंपौनरुक्त्यंसर्वथेष्टसाधनत्वबोधनाय। तस्मादित्यस्यानन्वयापत्तेः। अविब्रजाज्ञाप्रतिज्ञाः। हंमित्या-
 दिव्यवहारात्प्रवर्तनाप्रवर्तकपुरुषनिष्ठासालिङ्गशक्येति सूत्रभाष्यादिसंमतम्। नचेष्टसाधनत्वंतद्विधोवातन्निष्ठस्तज्ज्ञापन-
 स्यतन्निष्ठत्वेपिनतदिष्टसाधनत्वम्। नपितच्छक्यत्वेनतव संमतम्। तज्ज्ञानानुकूलव्यापारस्यमदुक्तातिरिक्तस्थाभावाच्च।
 किंचेष्टसाधनताज्ञानादिवसाध्येष्टकत्वज्ञानादपिप्रवृत्त्यनुभवेनविनिगमनाविरहेणोभयोः शक्यत्वेगौरवम्। साधनत्वमिवयो-
 गसमसाधारणंसाध्यत्वमप्यस्वप्नदुमिति नतत्पक्षेपिकारणतावच्छेदकगौरवम्। एवंकृतिसाध्यत्वज्ञानादिवमत्कृतिसाधनक-
 षाकद्विज्ञानादपिचिकीर्षाप्रवृत्त्योर्दर्शनात्तच्छक्त्यावपिविनिगमनाविरहइतिदिक्। नकलञ्चभक्षयेत्यादौआरोपितंक-
 लञ्चभक्षणंप्रेरणाविषयइतिवाच्योर्थस्तदभावः। प्रेरणाविषयइतित्वार्थेनतुशब्दः। नज्वातोक्तरीत्यानजर्येवाच्छब्दव्याविभ-
 क्यर्थान्वयाभावात्। तेनचप्रतियोगिन्यनिष्टसाधनत्वंबोध्यते। यदभावत्वेनयदभावः। प्रेरणाविषयतयाबोध्यतेतत्प्रतियोगी

ल.म.
३७

कृत्सेवाधिकानिष्टसाधनमिति व्याप्तेः । तद्गणने प्रायश्चित्तविधयश्च तत्र तथा कल्पने तात्पर्यग्राहकाः । तज्जुसमन्वयादिति सूत्रे शंकर
भाष्येऽपि न ब्राह्मणं हन्यादित्यादौ स्वभावतो हन्यर्थदुर्गो नञ् । एष एव च नञः स्वभावो यत्स्वसंबन्धिनोऽभावबोधनं निषेध्याभा
वबुद्धिश्च निषेधविषयो दासीन्येकारणमिति । औदासीन्यं निवृत्तिः । शस्त्रग्रहणादिरूपाया तद्धननोद्यमक्रिया तस्याः उपरन्त
व्यमितिवुद्ध्या शस्त्रस्थापनादिक्रिया तदुपलक्षितवधप्रवृत्त्यभावसमानाधिकरणः क्रियाविशेषो निवर्तत इत्यादिषट्वाच्यो
निवृत्तिः । न च प्रवृत्त्यभाव एव निवृत्तिरस्तु विनिगमनाविविरहात् । तस्मादिदं पदार्थद्वयं परस्परानाधिकरणमिति मामा
णिकाः । अनेन हि धात्वर्थाभावे लिङ्ग्यप्रेरणविषयत्वेति लभ्यते । आवृत्तावप्यविरोध इति सूत्रेऽपि भाष्ये न सुरापिबेदिति वाक्ये न
ज्वतिषट्त्रयसंबन्धात्सुरापानप्रतिषेध एव गम्यते न तु विध्यर्थप्रतिषेध इत्युक्तम् । यत्तु मिश्रनिषेधेऽपि निष्टसाधनत्वबुद्धिरेषा नि
षेध्याभावबुद्धिरिति व्याख्यातं तन्न । अक्षरास्वरस्यात् । मम तु निषेध्याभावस्य प्रेरणाविषयत्वेन बुद्धिनिषेध्याधिक्यौ दासीन्येका
रणमिति तदर्थः । किंचानिष्टसाधनत्वमित्यस्य यदीष्टसाधनत्वाभाव इत्यर्थस्तदा कलञ्जमक्षणादौ बाधः । यद्यनिष्टजनकत्वमर्थ
स्तदानजो विध्यर्थानुरागेण विध्यर्थकदेशानुरागेण बाह्वन्यर्थानुरागी नञिति भाष्या संगतिः । एतेन नञ्जसमभिव्याहारे प्रत्यवा
याभावरूपेष्टसाधनत्वं विध्यर्थस्तदाभावो न जाबोध्यते ज्वरितो न भुञ्जीतेत्यादौ दुःखवृद्ध्याभावरूपेष्टसाधनत्वविध्यर्थः । एवं च नि

राम
३८

वेध्यकरणेऽर्थस्य वा यदुःखं वृद्धी इत्युपास्तम् । यो ब्राह्मणाय वगुरे तं शतेन यातयादित्यो हेतुहेतुमतो लिङ्गयत्कृत्तुको ब्राह्मणवधोऽष्ट
 मस्तु कर्मिकातादृशवधोऽष्टमजन्याय मदूतकर्तृकाशतया तनेति बोधेन साध्यसाधनत्वग्रहे प्रवर्तकत्वेनैव वा वेदस्य प्रमाणत्वात्तेन व
 धोऽष्टमनिवृत्तिपरत्वं ग्रहे तस्यान्वावगुरि न व्यमिति विधिः कल्प्यते । अतएव भगवान्याणि निर्विधिनिमन्त्रणेति सूत्रे विधिप्रदार्थतद्विशेषो
 षनिमन्त्रणादिभिर्विहितवान् । निमन्त्रणं नाम आह्वादिभोजनानुकूलो व्यापारः प्रयोजकनिष्ठो निमन्त्रयते इत्यादितस्तु प्रतीतेः । न चे
 दसाधनत्वं तन्निष्ठमित्युक्तम् । उक्तं च हरिणा । अस्ति प्रवर्तनारूपमनुस्यूतं चतुर्ध्वपि । तत्रैकलिङ्गविधित्वव्यः किं भेदस्य विवक्ष्यमाणः । न
 यव्युत्पादनार्थं वा प्रपञ्चार्थं मथापि वा । विध्यादीनामुपादानं चतुर्णां ग्राहितः कृतमिति । न्यायेत्यस्मात्प्रागुक्तन्यायेत्यर्थः । नन्वस्य
 लोकव्युत्पत्त्यैव सिद्धिरतः प्रपञ्चार्थमिति । चतुर्णामित्युपलक्षणं प्रार्थनस्यापि । अतएव हेतुमन्त्रेति सूत्रे भाष्ये पृच्छतुमांभ
 वानित्यत्रणिचकस्मान्न भवतीति लिङ्गादिशब्दप्रयोगरूपस्य कर्तृप्रयोजकव्यापारस्य सत्त्वादिति चेत् । उत्तरमकर्तृत्वादिति स
 क्रियप्रेरणायां निजक्रियप्रेरणायां लोकादित्ययोजक इत्यत्र कर्तृपदेन व्यापाराविष्टः कर्ता गृह्यत इति भावः । अद्यापि कथं चि
 त्कर्ता स्यादेवमपि न दोषो लोकोक्तत्वात्प्रेषणस्य निजविषयताति । इष्टसाधनत्वस्य निजार्थत्वाभावेन तस्य विध्यर्थत्वे तदसंगति
 स्पष्टैव । यत्तु कैयटेन प्रष्टाप्रयोज्यस्तस्य प्रेरकः प्रयोजको भवतीति तद्व्यापारेण चासहस्रोऽपर्यायप्रसङ्ग इति प्रश्नाशय उक्तः । स

ल. मं
३८

चिन्त्यः पर्यायस्य लोकोक्तत्वादित्यनेन वारणा संभवात् । अपि पर्यायः प्राप्नोति लोके प्रयोगरूपे रणायाम् । तदप्रयोगेऽभावात् । विधिनिमन्त्र
णैति सूत्रेऽपि भाष्ये विधिः प्रेरणमित्युक्तम् । वात्स्यायनोऽपि विधिर्नियोग इत्याह । नियोगो नियोजनं नियोजनं नियोजयतीत्यादि प्रतिपाद्यं
प्रवर्तकमिष्टव्यापाररूपमेव । प्रेरणात्वं प्रेर्यार्थादिधात्वर्थतावच्छेदकन्यासिद्धमेव । तस्य च लिङादि वृत्तित्वमात्रं कल्प्यत इति न मे किंचित्क
ल्पम् । एवं चेष्टसाधनत्वबोधे तस्या साधुत्वं स्पष्टमेव । एतेन वक्तुः कर्तव्यत्वेनेच्छैव लिङ्गार्थः । तथा चेष्टसाधनत्वाद्यनुमानान्न यथा स्वर्गका
मस्य याग इष्टसाधनं कर्तव्यत्वेनासौ क्तलिङ्गबोधेच्छाविषयत्वात् । यथा मत्पित्रेऽप्यमाणं मम भोजनम् । विषभक्षणदेरपि कस्यचि
त्कृतिसाध्यतया तत्कर्तव्यत्वेनेश्वररूपां तेच्छाविषयत्वेन तदनुमापकत्ववारणाय लिङ्गबोधेति षेदे आपस्तु ईश्वर एव विधिरेव ता
वद्गर्भ इव कुमार्याः श्रुतेः पुंयोगे मानमित्याचार्योक्तमपास्तम् । वक्त्रिच्छाया अपीष्टसाधनत्ववदनुमेयत्वाच्च । कः प्रयोज्यस्य प्रेरणया
ऽर्थो यदभिप्रायेष्वासज्जन्ते इति हेतुमति चेति सूत्रस्थ भाष्येणोच्छायाः प्रेरणानुमेयत्वस्यैवलाभात् । किंचपचेत्सादिप्रयोगाभा
वेन दिच्छाप्रकारान्तरेणानुमाय पाककरणोत्तरं कस्य प्रेरणया त्वया पाकः कृत इति प्रश्नेनाहमनेन प्रेरितः किंतु एतदिच्छाज्ञात्वा मयेदं
कृतमिति व्यवहारात्प्रेषितुरपि न मया । यं प्रेरितः किंतु स्वचातुर्येणैव मद्विच्छाज्ञात्वा कृतवानिति व्यवहाराच्चेच्छाजन्यशब्दप्रयोगा
देरेव प्रवर्तनात्वं लभ्यते न त्विच्छायाः । किंच वेदै अधिकारी इदं कुर्यादिति तृतीये च्छाया अङ्गीकारे तदिच्छाया विसंवादित्वा पक्षेऽपि ।

राम

३८

चे श्वरेच्छाया वसेवादिनी त्वं त्वही माता भविष्यताम् अकारिणापि ज्योतिषो माते कदाचित् करणत् किंच वेदस्य सकर्तृक
 त्वे ईश्वरज्ञानमा माण्यापेक्षया वेदप्रामाण्यापत्तौ स्वतः प्रामाण्यं तस्य भज्येतां बुद्ध्वा क्वेपि प्रामाण्यापत्तेश्च ईश्वरवचनत्वमा
 म्ये बुद्ध्वा स्य न प्रमाणं वेदवाक्यं प्रमाणमित्यत्र विनिगमनाविरहात् । श्वासप्रश्वासादिवहीश्वरकर्तृकत्वं तु वेदस्य न वि
 वादविषयः । बौद्धाद्यागमस्तु नैवम् । बुद्धिपूर्वकयत्वे नैव बुद्ध्यादिभिस्तत्करणादिति तच्छस्त्रेषु कूर्मादिपुराणेषु च प्र सिद्धम् । अत
 एव पश्यशायां भाष्ये सौत्रामण्यां स्तराग्रहनिन्दा बोधकस्याप्यदुलुम्बरवर्णानां घटीनां मण्डलमहेत् । पीतं नर्ममये तत्स्वर्गं किंतत्
 क्रतुगतं नयेदिति बुद्धश्लोकस्यापि आज्ञारव्यकात्यायनप्रणीतश्लोकवत्प्रामाण्यमाशङ्क्य प्रमत्तगीत एष तत्र भवत इत्युक्त्या
 तस्या प्रामाण्यमुक्तम् । प्रमादेन वेदविषयविप्रतिपत्त्या अयत्वेन तत्र भवतः पूज्यस्यापि गीतिर्यतोऽप्रमाणमिति तदर्थः । तत्त्वं स्व
 स्मिन्नारोप्य दैत्यनाशाय पूज्यस्यापि सोक्तिर्न प्रमाणमिति तद्भावः । आज्ञारव्यश्लोकानां तु श्रुतिमूलकत्वात्प्रामाण्यमिति कैयत
 इति हिक् । अपूर्वविधिप्रक्यमित्युक्तमेव । लौकिकवाक्ये तत् संभवात् ॥ किंच नित्येषु विधिषु निषेधविधिषु च पण्डा पूर्वकल्पने गौ
 रवमिति हिक् । एवं च स्वर्गकामो यजेतेत्यादिना ज्योतिषो मस्य गृहीता स्वर्गसाधनता सणिकेयागे व्यापारमन्तरा अनुपपन्नाः पूर्वं
 कल्पयति । अपूर्वचयागस्य काचित्पुत्ररावस्था फलैकनाश्या । यद्वा कर्मा पूर्वादीनामचेतनतया फलजनकत्वा संभवाच्चेतने श्वराधि

ल मं
३९

स्थितत्वेऽवश्यवक्तव्यत्वेन निष्ठाभ्यां कर्मजन्यतत्प्रीत्यप्रीतिभ्यां मायावृत्तिरूपतया भनित्याभ्यां प्रति जीवकर्मसाध्याभ्यां सखदुःखा
द्युपपत्तिः कर्मापेक्षत्वात्सेवानुरूपफलदोराजबलौकिकोपीश्वर इति न तस्य वैषम्यनैर्घृण्ये। आह्लादिजन्यमपूर्वपुत्रेपितृषु
चा। उभयत्र फलश्रवणात्। मुक्ते तु न दृष्टं तत्त्वज्ञानस्य तद्विरोधित्वात्। पित्रादिस्वर्गकामनया कृते पुष्करिणीमहादानादौ पित्रादे
रेवा दृष्टं कर्तुरेवा दृष्टं तस्यैव फलमिति तूत्सर्गः। ननु स्वर्गत्वस्य बाजपेयगङ्गान्नानदानादिजन्यस्वर्गसाधारण्येन कथं ज्योतिष्टो
मेस्वर्गसाधनताग्रहः। कार्यतावच्छेदकस्यातिप्रसक्तत्वादिति चेन्न। प्रवर्तनया वाक्यान्तरपर्यालोचनवतो विजातीयस्वर्गसाधा
नत्वस्यैवानुमानात्। ध्वनितं चेदं स्वरितमित्युक्तं सूत्रे भाष्ये। तत्र हि न चान्तरेण यजिं यजि फलं लभन्ते इत्युक्तम्। न हि स्वर्गादि
फलं यागमन्तरेण भवतीति कैयटः। तेन यत्कैश्चिदुक्तं सर्वेषां स्वर्गसाधनत्वमेव गृह्यते। न च ज्योतिष्टोमाग्निहोत्रयोः फलसा
ध्यापत्तावल्पवित्तव्ययायाससाध्याग्निहोत्रेणैव सिद्धौ श्रमाधिक्येन द्वेषाज्ज्योतिष्टोमादावप्रवृत्तौ तद्विधीनामननुष्ठानलक्षणाया
माध्यापत्तिरिति वाच्यम्। तत्फलस्वर्गणाभूयस्त्वात्पत्न्यत्वकल्पनया प्रवृत्तिसंभवात्। युक्तं चैतत्। न हि वैजात्यमात्रज्ञानात्प्रवृत्तिः संभ
वत्यपि स्त्रीरणे मण्डपाने प्रवृत्त्यापत्तेः। तत्रापि फलवैजात्यज्ञानात्। भूयस्त्वमनेकधा फलबाहुल्यं फले उत्कटत्वम्। बहुस्वपुरुषगा
मित्वं शिघ्रता चेत्यादि। अन्यथा सर्वेभ्यः कामेभ्यो दर्शपूर्णमासावित्युक्ते समारब्धदर्शपूर्णमासानां काम्येष्टिप्रवृत्तिविलोपस्तवापि

राम
३९

दुर्वारः। यद्वा लौकिकप्रतिष्ठा रूपफलेच्छा यस्य तस्य प्रवृत्तिर्भवः। अतएव सकलशास्त्रविदां युधिष्ठिरादीनां स्वल्पफलकं राज्या
 थंगोत्रजब्राह्मणादिवधे प्रवृत्तिः। दर्शितं चार्जुनं प्रतितदेवफलं भगवता। अकीर्तिचापि भूतानि कथयिष्यन्ति ते व्ययामित्यादिना।
 अतएवाधुनिकानां कर्मासां द्रुतं जानता मनधिकारिणामपि बहुविधव्ययायाससाध्येषु। यावद्गुणविभागोस्ति यावद्देहः प्रवर्तते। सं
 न्यासं चाग्निहोत्रं च नावत्कुर्यात्कलौ युगे इति देवलवाक्यस्य संकरेभ्यो वर्णानां पृथक्करणरूपो वर्णविभागो यावत् यावच्च वेदस्य नि
 यमाध्ययनरूपा प्रकर्षेण वृत्तिस्तावदेतद्द्वयमनुष्ठेयमित्यर्थकस्य कालबोधकैः। चत्वार्यब्दसहस्राणि चत्वार्यब्दशतानि च। क
 लेर्पदागमिष्यन्ति तदात्रेतापरिग्रहः। संन्यासश्च न कर्तव्यो ब्राह्मणेन विजानतेत्यादिव्यासवाक्यादिभिः कलिवर्ज्येष्वपि अग्निहो
 त्रयागादिषु धनलाभफलकप्रतिष्ठार्थं प्रवृत्तिः। प्रतिष्ठाद्युपाधिवशाज्जायमानोत्कटेच्छैव प्रवृत्तौ प्रयोजिकेति न दोषः। अतएव गी
 तायामभिसंधाय तु फलं दम्भार्थमपि चैव यत्। इज्यते भरतश्रेष्ठ तं यद्वां विद्विराजसमित्यनेन दम्भस्यापि यद्वा फलतोक्ता। दम्भो
 धार्मिकत्वेन व्यापनम्। अपि चेति पदाभ्यां विकल्पेन समुच्चयेन फलत्रयमुक्तमिति तद्वाख्यातारः। यद्यप्ययं निषिद्धत्वात्सं प्रत्यध
 र्मा एव तथापि तत्त्वमजानतां लोकानां धर्मत्वभ्रमाद्दम्भार्थं तत्र प्रवृत्तिः। विधिहीनमसृष्टान्नं मन्त्रहीनमदासिणम्। अह्नाविरहितं
 यज्ञं तामसं परिचक्षत इति च। किंच समानफलानामपि कर्मणां शक्ताशक्तभेदेन व्यवस्था। सहस्रशक्तिश्च शतं शतशक्तिर्दशापि च। द

द्यादपश्चयः शक्त्या सर्वे तुल्यफलाः स्मृता इति भारतोक्तेः। अतएव वित्तशाठ्यं न कारयेदिति तत्तद्वनप्रकरणे पठ्यते इति तत्परास्तम्भ उक्तमा-
 ष्यविरोधात्। तत्तद्वैजात्यस्थापितत्तद्वयस्त्वसमनियतत्वात् न दोषः। ननु भीष्मकणादीनां पादोक्तयोर्वैयाघ्रपद्यगोत्रायसां कृत्यप्रवराय-
 च। गङ्गापुत्रायमीशाय आजन्म ब्रह्मचारिणे। अपुत्राय दक्षाम्येतदुदकं भीष्मवर्षणे इत्यादितर्पणमन्त्रवसूनामवताराय शंतनोरात्मजाय च।
 अर्घ्यं दक्षामि भीष्माय आबाल्य ब्रह्मचारिणे इत्यर्घ्यदानमन्त्रयोर्नित्य ब्रह्मचर्यश्रवणादपत्नीकतया अपत्नीकस्य च पत्नीवदस्याग्निहोत्रं
 भवतीत्यादि च नैरग्निसाध्ये कर्मण्यनधिकारात्कथं तदनुष्ठानम्। अयं पितरमाज्ञाय कामार्गं शंतनुं पुरा। ऊर्ध्वरेतसमात्मानं च कारेति व-
 चनाच्च। भाव्यनूर्ध्वरेतस्त्वमावृत्योर्ध्वरेतसं च कारेति तदर्थः। आबाल्य ब्रह्मचारिणे इत्याद्ये कदा क्यत्वात्। त्वांहिराम्ये स्थितं स्फीते सम-
 ग्राङ्गमरोगिणम्। स्त्रीसहस्रैः परिवृतं पश्यामीहोर्ध्वरेतसमिति शान्तिं पर्वोक्तिस्तु दास्यादिभिरप्युपयन्ना। स्त्रीशब्दस्य पत्नीपर्यायत्वा-
 भावात्। अनेकसहस्रविवाहाभावाच्च। अद्य प्रभृतिमेदाश ब्रह्मचर्यं भविष्यतीत्यस्याराशये कृतपतिज्ञायाः पुनर्ब्रह्मचर्यं भविष्यतीत्य-
 र्थः। किंच पूर्वब्रह्मचर्याभावेऽमोघवीर्यत्वेन कथं तस्य पुत्राभावः स्यात्। किंचानेकसहस्रपत्नीसत्त्वे ऋतुस्नातां तु यो भीर्यामित्यादि दोषश्र-
 वणात् न त्पतिज्ञाया अत्यनौचित्यं स्यात्। दाशो वा कथं तत्र पर्यनुयुज्जीत। पश्यामिवेति पाठे उर्ध्वरेतसं शिवमिव पश्यामीत्यर्थः। ऋते
 शंतनवाङ्गीभान्नपश्याम्यूर्ध्वरेतसमित्युत्तरार्धपाठः क्वचित्। उर्ध्वरेतस्त्वंचाष्टविधमैश्वर्येण च्छारहितत्वम्। एतेनैतद्वलात्तस्य पत्नी

राम-

कल्पेनंपरास्तम्। नचनित्यस्य ऋतुकालिकस्युपगमस्य नैमित्तिकेनपित्रर्थमङ्गीकृतेनब्रह्मचर्येणबाधः। शोडश्यामेवसंनिहितं
 प्रतिअनेननित्येनतत्तन्नैमित्तिकसकलनिषेधबाधस्यदर्शनात्। अतएवऋतौश्राद्धदिनेपिभार्योगच्छतो नब्रह्मचर्यहानिरितिमितास
 रा। तस्याग्निहोत्रादिसत्त्वेमानंतुतत्परणकाले। महताराजयोगेनपरिवारेणसंवृतः। स्तूयमानोमहातेजाभीष्मस्याग्नीननुब्रजन्। प्राप्ते
 स्मिसमयेराजन्नग्नीनादायतेविभोइत्यादिभारतेयुधिष्ठिरवाक्यश्रवणम्। यएषरोषात्प्रतपन्चलस्थोथेनः सेनांसिंहद्वारसीः। सए
 षभीष्मः कुरुवंशकेतुर्येनाहतास्त्रिदशवाजिमेधाइत्यादिच। त्रिशतवाजिमेधाइतिक्वचित्पाठः। नोस्मत्तः सेनांस्वसेनामित्यर्थः। अण्व
 स्यतुमहाकविनाकालिदासेनशकुन्तलनाटकेशकुन्तलोपाख्यानेभारतेोक्तमूर्ध्वरेतस्त्वंप्रथमाङ्गेः स्वयमुक्ताचतुर्येतस्यैतानि
 काग्निवर्णनेऋतम्। एवमाधुनिकानामप्यनधिकारिणोतत्कर्मणिप्रवृत्तिरितिचेन्न। बह्वचबाह्वणेअपत्नीकोग्निहोत्रमाहरेन्नाहरेत्
 दिति विचारमुपक्रम्य आहरेदित्याहुः। यदिनाहरेदनद्वापुरुषः स्यात्। कोऽनद्वापुरुषः नदेवान्नपितृन्मनुष्या निति तस्मादपत्नी।
 कोप्यग्निहोत्रमाहरेत्तस्मात्सौम्ययाजयेदित्युक्तेरपत्नीकस्याप्याग्निसाध्येकर्मण्यधिकारात्। अह्नेनिसत्यनामनद्विपरीतोऽनद्वाइत्य
 र्थः। नदेवानिति पूजयेदिति शेषः। मनुष्यानतिथीन्। अत्रापत्नीकोपीत्यपिनातस्याविद्यमानत्वेताविनायज्ञाद्यभावंसूचयति। नचैयं
 श्रुतिर्मृतपत्नीकपरासामान्यप्रवृत्तश्रुतेः संकोचेनव्याख्यानस्यायुक्तत्वात्। अतएवयाजमानस्यपत्नीसाभिदुत्यावहन्ति योवा

७-मे-
४१

कश्चिदविद्यमानायामित्यापस्तम्बसूत्रव्याख्याने रुद्रदत्तविद्यारण्याभ्यामुक्तम्। अवहन्तीत्युक्तं। अविद्यमानायामनाल
भुक्त्वादिनानिमित्तेनासंनिहितायामभावे च तस्या इत्यर्थः। अविशेषात्। वक्ष्यति च पत्न्यभावे तेज आदिलुप्यते इति। किंचास्याग्नि
होत्रं मे इति यजमानस्यैव स्वामित्वरव्यापनेन ब्रह्मि यवपञ्चाज्यकपालपत्नीसंबन्धानीति प्रसिद्धाद्। समभिव्याहारेण च तस्या अङ्गत्वे
न तदभावेऽपि तत्। किंच विद्यमानायास्तस्याः सहाधिकारेऽपि न यजमानसाम्यम्। यदुक्तमाशीर्ब्रह्मचर्ये तन्वपत्न्या अतुल्यत्वादिति मीमांस
कोक्तेः। किंच वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निमादधीत दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गक्रमो यजेतेत्यादिकर्मचोदना अपि यजमानमेवाधिकुर्वन्ति न पत्नीं
। बह्वच ब्राह्मणेऽप्युक्तं तस्मादपत्नीकोऽप्यग्निमाहरेदिति। किंचाचारोऽप्यत्र दृष्टः शिष्टतमानां पूर्वेषा यथा कण्वविभाण्डकभीष्मादीनां य
था च भगवतो दाशरथेरिति। अत्रान्त्योऽसंनिहितपत्नीकः। आद्यास्तदभाववन्तः। अत्रैवं वदता विद्यारण्येन श्रुतेः संकोचे न व्याख्याने स्वा
नभिमतमिति दर्शितम्। अनेनाचारेणासंकोचे न व्याख्याने स्वैवलाभात्। पत्नीवदस्याग्निहोत्रं भवतीति सूत्रे च रुद्रदत्तैर्नैव मुक्तम्। अ
ग्निहोत्रं पत्नीवत्सन्निहितपत्नीकम्। स्वैवायतने पत्न्युपविशतीत्युत्तरसूत्रेण सिद्धे पत्नीवद्वचनं तस्या विद्यमानत्वे आदरार्थम्। अस्वै
ति वचनाद्यजमानस्यैव कर्मणि स्वाम्यनपत्न्या इति ख्यापितं भवति तच्च दर्शितं प्राणिति। एतेन यद्रामाण्डारेण श्रुतिर्न पत्नीकविषया।
अत्रत्यमस्येति वचनं तु प्रवृत्तसत्राणां कस्यचिन्मरणे तन्नेदिष्टं तत्स्थाने दीक्षित्वा तेन सह सत्रसमापनमुक्तमेवं च कुण्डपायिनां मय

राम-

४१

नेमासमग्निहोत्रानुष्ठानेनेदिष्टपत्न्यासहप्रयोगः प्राप्तस्तथाभाभूत्। मृतपत्न्यैवसहकर्तव्यमित्यर्थमित्युक्तंतदपास्तम्। विनाबाधं प्र
 करणान्तरेनिवेशस्यायुक्तत्वात्। किंचैतद्व्याख्यानेः स्येत्यस्यपत्नीविशेषणत्वेपत्नीवदिति वृत्तिरयुक्तास्यात्। सविशेषणानोवृत्तिर्नैत्यु
 क्तेः। मृतस्यात्रानुपस्थितेऽप्यतएवकाव्यदोषेषुप्रकाशादावुक्तशस्त्रविरुद्धत्वदोषदुष्टकथनेनशक्तत्वात्। नादकस्त्वकाव्यस्यदुष्टत्वंना
 स्वेवमपिभीष्मादीनांवेदाध्ययनोत्तरंरुतसमार्तनानामपिकेनचिन्मिहितेनानिच्छयावाङ्मृतदारपरिग्रहाणामनाश्रमित्वदोषापत्तिः।
 अग्निहोत्रानुष्ठानातिथिपूर्वादिनातस्यगृहस्थाश्रमसिद्धेः। अग्निहोत्रविधिरवत्। अग्निहोत्रादिनादेवर्णमुक्तिस्तेषाम्। पितृऋणापा
 करणंभीष्मस्यपितृभक्त्याः न्येषादन्तकादिभिस्तपोबलेनमानसपुत्रैर्वासिद्धम्। अनन्वकण्यादिभ्योगोत्रेइतिगर्गादिषुकण्वपाठ
 श्वसंगच्छते। त्रिभिर्ऋणवाजायनेब्रह्मचर्येणऋषिभ्योयज्ञेनदेवेभ्यः प्रनयापितृभ्यः एषवानृणोयःपुत्रीयज्वाब्रह्मचारीचेतिश्रूय
 ते। तथापिनैष्ठिकब्रह्मचार्यादेर्नैतत्। तदृणापाकरणस्यब्रह्मचर्येणाग्निकार्यादिनाचसिद्धेः स्मृतिपूतत्वात्। एतेनात्रबाजिमेधा
 इत्येतत्तत्समफलकदानादिपरम्। पत्न्यभावेनमुख्ययज्ञासंभवात्। अग्नीनादायेत्यपिसंस्कारकाभिपरमित्यतैश्चिदुक्तमे
 तदेवतस्यपत्नीकल्पकमित्यन्यैरुक्तंतत्परास्तम्। अग्नीनिबहुवचनासंगतेऽप्यइदानींतनानातुनतदनुष्ठानम्। तथाचाराभा
 वात्। अगुक्तोर्ध्वरेतस्त्वादियुगवतामेवतथानुष्ठानौचित्येनेदानींतनानांप्रायस्तत्त्वासंभवाच्चेत्यलम्। नित्यनैमित्तिकयोरपि

मं-
४२

प्रत्यवायपरिहारः फलम् वेदसहस्रैरपि बोधिते निष्फलत्वज्ञानदशायां प्रवृत्तेः । उत्तरीत्या विधिवलेन प्राप्तस्य प्रत्यवायस्य तत्कर-
णपरिहारादवश्यं भावात् । न च फलाकाङ्क्षिभिर्नो विधिदृष्टो य इज्यते स सात्त्विक इति गीता वचनविरोधः । यज्ञादीन्युपक्रम्य यज्ञो-
दानंतपश्चैव पावनानि महाविष्णोः । एतान्यपि तु कर्माणि सङ्गत्य त्वा फलानि च । कर्तव्यानीति मे पार्थ निश्चितं मतं सुतम मित्यष्टादशे-
गीतायामेव पावनत्वोक्तेः । सङ्गः कर्तृत्वाभिमानस्तस्यादनुद्दिष्टोऽपि प्रत्यवायपरिहारः फलमिति स्वर्गादिफलं त्यक्त्वा पिक्रियमाणस्य पाव-
नत्वमिति तदाशयः । नित्यं शुचिर्जीवित्वमेव अधिकारः । नित्यत्वं च प्रत्यवायहेत्वभावप्रतियोगित्वम् । अहरहरित्यादि विधाया वज्जीव-
सदापरादिकंच तत्वे तात्पर्यं प्राकृतम् । चैव निष्ठसंभ्यावन्दनविषयकृति सामान्याभावदत्तस्तत्संभ्या कालस्य पापहेतुत्वान्न कृतसं-
भ्यावन्दनस्य कृतौ न शानोपायोत्यक्तिः । संभ्यामुपासते ये तु संततं संशितव्रताः । विधूतपापास्ते यान्ति ब्रह्मलोकं मनामयमिति क-
चिन्वित्येकलक्षणमप्यस्ति । नन्वयमर्थवादः स्तावको न तु फलबोधकः । प्रशस्तत्वरूपास्तुतिश्च प्ररोचना द्वाराधुरुचप्रवृत्त्यर्थे निचे-
त्वा । सर्वेभ्यः कानेन्द्रो दशैर्गन्मासा विद्यादेरपि तत्त्वापत्तेः । चतुर्थीतूर्जो वरुण्यै इत्याद्यर्थवादस्य चतुर्थीवन्वा र्थसाधिका र्थपूर्ण-
ता सामान्या स्वर्गकानो यजेतेत्यदितः फलाकाङ्क्षानिवृत्तेः श्रुतत्तत्फलजनकत्वरूपं च प्राशस्त्यस्य धर्मान्तररूपं प्राशस्त्यं तु न प्रवृत्ति-
पदेति विहितदृष्टावयवैरित्यस्यावान् रम्येण बोधनद्वारा क्वचित्क्वचिच्छेदोत्पत्तिज्ञापनद्वारा च गितप्रवृत्तये । र्थवादोऽपीदृशा-

राम-

४२

र्थवादानां फलबोधकत्वमपीति बोध्यम्। अतएव सर्वशक्त्यधिकरणे काम्यं यथा फला योपदिष्टं तथानित्यमपीति भट्टैरुक्तम्। कर्मवि
पाकप्रायश्चित्तप्रवर्तनयादुःस्वानुत्पादरूपेष्टसाधनतानुमानम्। अन्यत्र पापध्वंससाधनतानुमानम्। अनुमाने पक्षश्च धात्वर्थैः करणी
भूतो यागस्तत्करणको व्यापारो वा। यत्तु तद्विषयकृतिपक्षकंतदितितन्त्र। क्रियेष्टसाधनताज्ञानादपि प्रवृत्तिदर्शनात्। पाकादेरिष्टसा
धनताज्ञाने विना तत्कृता विष्टसाधनत्वस्य ज्ञातुमशक्यत्वाच्चैत्यन्यत्र विस्तरः॥ तत्र लिङ्-रूपाशाब्दीभावनाऽप्यंशाभाष्यकरणे
ति कर्तव्यताभिः। तत्र तस्याः सविषयत्वेन विषयाकाङ्क्षायां समानपक्षोपात्तत्वप्रत्यासृत्यां शत्रयं विशिष्टार्थीभावना प्रवृत्तिरूपा वि
षयः। इयमेव भाव्याकाङ्क्षा साध्यकाङ्क्षा इति चोच्यते। साध्यत्वाख्यविषयतयैव तस्याविषयत्वात्। साध्यत्वं च साक्षात्परं परासाधार
णम्। एवं तस्याः साध्यत्वैव गते केनेत्याकाङ्क्षायां प्रवृत्त्यनुकूलव्यापारबोधकत्वेन ज्ञातपदज्ञानं करणत्वेनान्वेति। करणत्वं च भाव
नाभाव्यनिर्वर्तकत्वमेवं कुठारादिरपि पुरुषव्यापारनिर्वर्त्यच्छेदनिर्वर्तकत्वेनैव करणत्वात्। भावनाभाव्यकरणाकाङ्क्षैव च भावना कर
णाकाङ्क्षेत्युच्यते। तत्र कष्टं कर्म इति न्यायादुपाये द्वेषेणालस्यादिना वा प्रवर्तमानं पुरुषं प्रशस्तफलवत्ताज्ञापनेन द्वेषाद्यपसरणद्वारा य
वा दवाक्यजन्या पूर्वोक्तप्राशस्त्यवत्तारूपास्तुतिः सहकारिकारणमितीयमिति कर्तव्यतेत्युच्यते। ननु शब्दानुषङ्गिनकरणादेः
कथमन्वय इति चेन्न। शब्दोपस्थितप्रवर्तनाया उक्तत्रयाकाङ्क्षायाः शब्दानुपस्थितैस्तत्सहकारेण मनसोपस्थितैश्च पदार्थैस्तद्वि

४३. ययमानसबोधस्य तात्पर्यवशेनाङ्गीकारात् तथा हि लिङादेः श्रोत्रेणोपस्थितिस्तस्य भावनाबोधकत्वेन ज्ञातत्वं यदि मनसोपस्थितम्। एवं
 चार्थीभावनाप्रवर्तनाबोधकतया ज्ञातपदज्ञानेन भावयेदिति बोधः। एवमर्थवादानामुपस्थितिः श्रोत्रेण प्रशस्तस्य तु तैर्लक्षणया। ज्ञातताया
 स्तुमनसैत्यर्थवादेः प्रशस्तत्वेन ज्ञात्वेतीति कर्तव्यतासंबन्धः। प्राशस्त्यं च शीघ्रफलदातृत्वरूपम्। यत्तु स्वतः फलतो वा बलवदनिष्ठाननु
 बन्धित्वरूपप्राशस्त्यमर्थवादैर्बोध्यतइतितन्ना। श्येनफलस्य शत्रुवधस्यानिष्टहेतुत्वेन फलतो निष्टहेतुत्वेन फलतो निष्टहेतौ श्येने च रा
 गोत्कण्ठ्येन प्रवृत्तिदर्शनेन तदर्थवादैस्तद्बोधनासंभवात्। प्राशस्त्यं ज्ञानजननेन विधेः प्रवृत्तिजनने साहाय्यमर्थवादैः क्रियतइति विधि
 स्तत्साकाङ्क्षः। एवमर्थवादा अपि भूतार्थानुवादकाः स्वाध्यायविध्यादित प्रयोजनवत्त्वलाभाय विध्याकाङ्क्षासत्त्वार्थवादानां प्रयो
 जनानां शो विधिना पूर्यते विधेः शब्दभावनाया इति कर्तव्यतां शो र्थवादैरिति उभयप्रवणे पूर्णं वाक्यमेकप्रवणे त्वन्यस्य कल्पनेति बोध्यम्।
 एवमार्थीभावनापि त्र्यंशा यथा यजेतेत्यत्र यजिदेव पूजायामित्युक्ते देवपूजाकरणकव्यापारो यजेरर्थः। देवपूजा च मन्त्रकरणको देवो
 द्रष्टव्यको हविषस्त्यागो यमेव यागः। भाव्यस्तु स्वर्गकामादिपदोपस्थाप्यः स्वर्गैर्गर्हितो लभ्यते। यद्यपि स व्यापारस्त्यागं विषयेऽपि। तथापि त
 स्य करणत्वेनैवोपस्थित्याऽस्वरूपत्वेनापूरुषार्थतया च न भाव्यत्वमिति बहिर्भूतस्वर्गस्यैव भाव्यत्वम्। अतएव ज्योतिष्टोमेनेत्या
 नैतृतीया। करणभूते धात्वर्थत्यागेऽभेदेनान्वयात्। यत्तु भाव्याकाङ्क्षा किमिति शब्देन मीमांसकैर्दर्शिता तदप्युक्तम्। भावयेदि

राम

४३

तिपदस्योत्पत्त्यनुकूलव्यापारवाचितयासकर्मकत्वेनतदुपस्थितेतथाकाङ्क्षौचित्येपियजेतेत्यादिनस्तेनरूपेणाबोधात्तदुपस्थाप्येत
 थाकाङ्क्षा नौचित्यात्। ततोपिनथा बोधाङ्गीकारेस्वर्गभावयेदितिवत्स्वर्गयजेतेत्यापत्तेः। अतः किमर्थमित्येवतदाकारउचितः। अतएवे
 दशानां कामान्तपदेनचतुर्थ्याचोल्लेखः। करणं तु धात्वर्थयागः। करणत्वं भावनाभाव्यनिर्वर्तकत्वमुक्तमेव। सहकारिकारणाकाङ्क्षा
 पंकथं भावाकाङ्क्षातुसंनिधिपठिताश्रूयमाणफलक्रियाजात रूपातिकर्तव्यतयानिवर्ततेतैर्विनायागेन्य पूर्वजननात्। पचतीत्यादौ स
 कर्मकस्थलेतदुलादिरूपकर्मकाङ्क्षाप्यधिकाकरणाकाङ्क्षात्रबहिर्भूतकाष्ठादिपदैर्निवर्तते। बाह्यफलाकाङ्क्षायां तु मयेइत्या
 द्यपिप्रयुज्यते। नचविशिष्टस्य धात्वर्थत्वात्तदर्थस्वर्गभावनोद्देशेनत्यागस्यविधेयत्वंनस्यादितिकामम्। विधिप्रत्ययबोध्यप्रवर्तना
 विषयत्वरूपविधेयत्वस्यप्रकृत्यर्थेसंपूर्णधात्वर्थेशब्दाद्बोधेपिस्वर्गस्यसुखरूपत्वेनस्वतएवेष्टतयातद्यापारेस्वरसतएवप्रवृत्तेः
 सिद्धत्वेनचविशेषणेफलेतत्त्वप्रतीत्याःदोषात्। यथालोहितोष्णीषाऋत्विजःप्रचरन्तीत्यादौ। उपपादयिष्यामश्चेदंरमासे। इदं
 भावनायाः प्रत्ययार्थत्वमितिमीमांसकमतेप्यावश्यकंतेषामपिसमानपदोपात्तत्वप्रत्यासत्त्यालिङ्ग्यप्रवर्तनायाःप्रथमतस्तदुपा
 त्तभावनायामन्वयादितिदिक्। औषनिषदास्तुयागानुकूलोव्यापारएवयजेरर्थः। पच्यादेरिवयागएवतत्रभाव्यः। स्तुष्टुरुषव्या
 पाररूपभावनाःव्यवहितोत्तरवर्तिताभावान्नतद्भावः। यागद्वारातुसमाध्यः। तथाहिविधिरप्रवृत्तप्रवर्तकत्वेसतिप्रेषमाणेष्टप्र

ल.मं.
४४

योजनसाधनविषयोपदेशरूपः। तस्य धर्मस्य ज्ञापक उपदेशो विधिरित्यर्थः कात्तस्य ज्ञानमुपदेश इति जैमिनिस्त्वाम्नात्। तत्र न्योति
ष्टोमादिवाक्ये प्रेर्यस्वर्गकामस्येष्टप्रयोजनसाधनतया यागवगतिर्विधिस्वभावात्। यागस्तु कर्मणां दुःखत्वेन चेतनसमीहो विषयत्वा
भावाच्चोक्तस्वरूपविधिबोध्यभावोद्देश्यः। किंतु स्वर्गदय एव। तेषां नामपदोपात्तत्वेपि कामपदात्माध्यत्वप्रतीतेः। प्रवृत्त्यव्यवहृ
तप्राग्वर्तीच्छाविषयत्वेनोपस्थितेऽप्रीत्यात्मकत्वेन समाहितत्वाच्च। एवं च स्वर्गायेत्यध्याहृत्य स्वर्गाय यागं भावयेत्स्वर्गकाम इति
बोधः। यागे भावनाभाव्यत्वरूपसाध्यत्वस्य स्वर्गसाधनत्वेन विरोधाभावात्। अनेकविशेषणविशिष्टक्रियाविधिसत्त्वेनोभयो
र्भाव्यत्वेपि न वाक्यभेदः। अत्र करणं कांडूसा बाह्यैर्वीह्यादिभिर्निवर्तत। यत्तु धात्वर्थफलस्यार्थोपस्थाप्यस्य भावनां प्रतिकरणत्व
मुक्तम्। तन्न। कारकाधिकारे साधकतमं करणमिति सूत्रस्य क्रियाजनकेषु क्रियायाः प्रकृष्टजनकं कारणं सैकमित्यर्थो भाष्यादि
संमतः। अतएव वृत्तिवृत्तादिभिः क्रियाजनकं कारणमित्युक्तम्। हरिरप्याह। क्रियायाः परिनिष्पत्तिर्यद्वापारादनन्तरम्। तत्क
रणमिति। अतएव करणस्य व्यापारः कारके इति सूत्रे भाष्ये दर्शितः। ते ह्यापारस्य धात्वर्थत्वे करणस्य कर्तृत्वं च तत्र भाष्ये उक्तम्। त्या
गश्च न भावनाजनको नापि व्यापारवानिति तस्य करणत्वस्य दुरूपपादत्वात्। भावनाभाव्यनिर्वर्तकत्वं करणत्वमित्यर्थस्य सूत्र
भाष्यादितोऽलाभात्। व्यत्ययानुशासनमपि उक्तेष्वर्थेष्वेव व्यत्ययबोधकम् न तु यस्मिन्कस्मिंश्चिदर्थे तद्वोधकमिति स्पष्टमे

राम

४४

बं। किंच स ब्रह्म हत्यातरति योऽप्यमेधेन यजते इत्यादौ पच्छब्दयोगादनुवादके वाक्ये तृतीया ना पत्तिः। न हितं यजते इत्यस्य यागेन भा
 वयतीत्यर्थः। भाव्यानुपस्थित्या सा काङ्क्षत्वात्। स ब्रह्म हत्यामिति वाक्यान्तरेण हि ब्रह्म हत्यातरण रूप भाव्योपस्थितिः। तस्यानु
 वादक वाक्ये भाव्यत्वेनान्वयस्तु न युक्तः। तच्छब्दयोगेन तस्य विधेयसमर्पकत्वात्। किंच तस्यैवान्वयेन घटमुत्पादयति संघटं लभ
 ते इति वाक्यवदस्य वैदिक वाक्यस्य विसंकुलता पत्तिः। किंतु वाक्यद्वयजबोधोत्तरमेतत्काशोऽप्युमेधेन यजेतेति विधिः कल्प्यते इत्ये
 व वृद्धमर्थः। यदपि वाजपेयादिपदानि स्मृतिरूपानि गुणविधायकानि इति पक्षे एककरणेनैव तत्करणान्वय इति तदन्वयात् प
 त्तिरिति। तदपि न। अस्यार्थस्य श्रुतिस्मृति बोधितत्वाभावात्। किंचैवं फलरूपकमवि रुद्धायां भावनायां वा ह्य कर्मान्तरयोगाना प
 त्तिस्तव। सर्वकारकाणां भावनान्वयनियमात्। तत्र फलद्वारैव भावनान्वये तत्रापि त्यागद्वारैव भावनान्वये बाधकाभावः। त्यागेऽपि सुरा
 द्रव्यस्य जनकत्वात्। अवदानग्रहणमेव च तद्व्यापारः। किंच वाजपेयेनेत्यादौ विशिष्टेनेत्यध्याहारेण वाक्ये कदेशन्यायेन वा यजमान
 यागेन गुणविधावपि संबन्ध उपपद्यते। न च लक्षणानां विवाक्यभेदः। विशिष्टविधेरिति विभाव्यताम्। तस्या ह्यनुपपत्तिरपि देशे न
 क्वचिद्योऽप्यमेधेन यजते सप्त सप्तदशी सौ वाजपेय इत्याद्यनुवादेन च ज्योतिष्टोमेनेत्यादेशे पदपरस्य स्वज्ञानद्वारा कर्तृत्वेना
 न्वयो भावनाशम्। तस्यापि संकल्पद्वारा यागभावनाकरणत्वात्। पदस्य करणत्वं चोपस्थितयागविशेषणत्वेनैव संकल्प्यादिद्वारे

न. मं.
४५

नियोगश्च मध्येयत्वमपि सिद्धम्। स्पष्टं चेदं धर्मजैर्मिनिरित्यधिकरणे भाष्यभास्योरित्याहुः। न हि स्यात्सर्वभूतानां निषेधाद्य-
गीयपश्चालम्भे पापं भवत्येव। न च ग्रीष्मोमीयं पशुमालभेतेत्यादिर्गोपीय हिंसाविधिर्निषेधस्य विहितेतर हिंसावन्त्वेनोर्ध्वय-
तीति वाच्यम्। विधिना प्रकरणेनैव तस्या आप्रेरणाविषयत्वेनेष्टहेतुत्वकत्वैतत्त्वबोधनेपि उक्तरीत्या निष्ठाहेतुत्वबोधभावाभावे-
न निषेधस्य हिंसायां पुरुषानिष्टहेतुत्वबोधकत्वेन विरोधाभावात्। परकीयसुन्दरीगमनादौ समावेशदर्शनात्। किंचालम्भन-
मत्र स्पर्शः। अग्निहोत्रप्रकरणयदितेव त्समालभेतेति वाक्ये तदर्थकत्वं निर्णयितम्। हिंसात्वदु-
यागविशसनप्रकारोपदेशा-
भ्यामाक्षेपलभ्या। एवं चाक्षेपलभ्यार्थेन विरोधेपि वेदस्याप्रामाण्ये प्रसक्त्यभावेन तत्संकोचे नैव नमः। अन्यतरा प्रामाण्यभी-
त्या हि संकोचः। पापसत्त्वेपि तद्दोषसहिष्णोरेव रागवशीकृतस्य प्रयेनादावेव ज्योतिष्टोमादौ वैप्रेप्रभृतिरूपपद्यते। एतेन तत्संको-
ण्डित्वन्यायेनाविरोधेपि निषेधस्य विहितेतर हिंसापरत्वं विशेषविधिना बोध्यते इत्युक्तम्। हिंसाविधेरभावात्। न च निषेध-
स्य पुरुषार्थत्वेन यदर्थो निषेधस्तदर्थमैव निषेध्यमिति नियमेन पुरुषार्थहिंसाया एव निषेध इति वाच्यम्। पुरुषार्थस्य पुण-
मादिनिषेधस्य कत्वर्थत्वदर्शनेन तत्तुक्तनियमस्य व्यभिचरितत्वात्। कत्वर्थहिंसाया अपि परंपरया पुरुषोपकारकत्वेन पुरुषार्थत्वा-
च्च। न च यदर्थं पशवः सृष्टाः स्वयमेव स्वयंभुवा। यज्ञोऽस्य भूत्यै सर्वस्य तस्माद्यज्ञे वयोऽवधः। यावेदविहिती हिंसानियताः स्विं-

रामे.

४५

अहिंसा मेव तां विद्याद्देहाद्मौहिनिर्बभाविति मनुवाक्यादिभिः पापाभावप्रतिपादकेर्निन्दाप्रायश्चित्तोपदेशादसंशयि-
व्याहृताधिक्यबोध्यप्रवर्तनार्थाः स्वविषयप्रवृत्तिविषयेधात्वर्थसामान्यतो नर्थहेतुत्वप्रतिक्षेपकत्वकल्पनेन सामान्यनिषेधस्य
निरतिरिक्तपरत्वम्। आक्षेपलभ्याप्याप्यविधितत्पर्यविषयत्वेन तत्राप्यनर्थहेतुत्वप्रतिक्षेपात्। अतएवानुवाहिसांचैवाविधानं न द-
त्तविधानेन हि सैव पापजनकोक्ता। श्रुतिरपि अहिंसं सर्वभूतान्यन्यत्र तीर्थेभ्य इत्याह। तीर्थेभ्यः। तीर्थेणास्माध्वरेतिको शास्त्रे। अ-
तएव मरणान्तप्रायश्चित्ताहवाभिमुखं हननोचितदण्डरूपचौरहननादीनां न पापजनकत्वम्। शुद्धाभिहितमरणे तस्या युक्तत्वम्। न
दोषो हिंसाया माहवे इत्युक्तेऽप्य। चोराद्यवधेराज्ञो दोषश्रवणाच्च। तस्मादगर्हि तहिंसा निरिक्तविषयो येन धर्मो। अगर्हि तावानुपदिष्टपाप-
प्रतिषेधो हिंसा। एवं सर्वनिषेधेषु द्रष्टव्यमिति वाच्यम्। मनुवचनेः वध इत्यादावनुदराकन्येति वदन्त्यर्थे न जः सत्वात्। अन्यथा घटोऽपि
तद्वति वदस्याः बोधकत्वेनावधपदस्य पापजनकत्वालक्षणापत्तेः। यद्वा अनुपक्रम्या हिंसा परमो धर्मो गीतो वै मनुना पुरेति ब्रह्मवैवर्तप्र-
थमखण्डे उक्ततया च मदुक्तस्यैवोक्त्यात्। परमत्वं च पापजनकत्वेनास्य। अल्पीयः प्रायश्चित्तेन परिहृतुं शक्यत्वात् तत्र न दोषः। अहिंसा
हतः फलस्य कामनया सुद्रेतत्र न दोषः। पराहिंसाजन्यपापस्याप्यप्रायश्चित्तोपदेशेन बहुव्ययायाससाध्यया गजन्यस्वर्गादिभिः पापै-
रप्यस्य मनुना यागविषयेत्यत्यन्तबोधनात्। एवं च न तद्वलेन विधेः स्वविषयेनर्थहेतुता प्रतिक्षेपकत्वम्। अतएव गमिना संज्ञानां न पयज्ञो

क. मं.
४६

स्मीत्यादिना जपयज्ञस्याहिंसारूपत्वेन प्राशस्त्यमुक्तम्। तथा। स्वधर्ममपि चावेक्ष्य न विकम्पितुमर्हसि॥ धर्म्यादिषु ह्यप्येवं च तस्य
त्रियस्य न विद्यत इत्युपक्रम्य। सुखं सुखे स मे हृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ॥ ततो युद्धाय युज्यस्व नैवं पापमवाप्स्यसीत्येवमिति
पि सुद्धे पापं वदताः तादृशस्य यद्वापि न दुक्तं प्रायमेव। न चापशब्दज्ञानजाधर्मस्य कूपरवानकन्यायेन सुशब्दज्ञानजधर्मेण नाशः फलान्तरं चेति भाष्ये पश्य शायामुक्तम्। कूपरवानकस्तत्त्वं न वेलायां मृदालिप्तस्ततो जले लब्ध्वा तं लेपं दूरीकरोति फलान्तरं च लभते तेन न्या
येन यज्ञजधर्मेण तत्पापनाशः फलान्तरलाभश्चेति न दोष इति वाच्यम्। अपशब्दज्ञानादधर्मस्यावाप्तिकत्वेन केवलं वैपरीत्यमात्रे
ण कल्प्यस्यातिस्वल्पत्वाद्दुत्कृष्टेन साधुशब्दज्ञानजधर्मेण नाशेऽपि न हिंस्यादिति वचनबोधितया यत्तत्र धर्मेण वचनं विनानाशयोगा
त्। उक्तगीतावाक्याच्च। अतएवेन्द्रादेः शतांशमेधफलस्वर्गभोगसमयेनेकशोरां वणमहिषा सुदृढिभ्यो दुःखधाराः श्रुतिपुराणोद्दिष्ट
यवर्णिताः। यज्ञान्तर्गतहिंसादिजन्यपापफलस्य यज्ञफलभोगान्तरुत्पत्तेरुपपत्तिसिद्धत्वात्। एतेनाध्वरद्वैतियज्ञानामध्वरतिर्हिंसा
कर्मतत्प्रतिषेधो ध्वरद्वैतिनिरुक्तमहिंस्वद्वैतितद्वाप्यमपि व्याख्यातम्। न ज्ञेत्यर्थत्वात्। अतएव तस्माद्सुदययोगादहिंस्वद्वैति
उपपत्तेरिति तद्वाक्ये उपसंहृतम्। उक्तं च। स्वर्गेऽपि पातभीतस्य क्षयिष्णोर्नास्ति निर्द्वैतिरिति। अहिंसन्सर्वेति कुर्वन्ति त्ववैधं हिंसाया
प्रत्येष्टसाधनत्वं वैध्याश्च तत्त्वमाह। न तु वैध्या अनिष्टसाधनत्वाभावम्। हिंसाविधयोऽपि हिंसायाः स्वर्गसाधनत्वभीत्रमोहोर्न त्वनर्थं

४६

हतुताप्रतिक्षेपमपि। अल्पायुष्टायनिष्ठबोधकस्मृतिविरोधात्। तदुक्तं पातञ्जलभाष्ये। यदिकश्चित्पुण्यावापगन्ति तं भवेत्। इदं त
 असुरवप्रासादम्यल्पायुर्भवेद् इति। अतएव सत्रियाणामपि युधिष्ठिरादीनां स्वधर्मयुद्धेन जातज्ञातिहिंसायां प्रायश्चित्तश्रवणम्। अ
 थाचभागवतमुचुकुन्दं प्रतिकृष्णवाक्यम्। सत्रधर्मे स्थितो जन्तून् व्यवधीर्मुगयादिभिः समाहितस्तत्पसाजहाषं मदुपाश्रित इति।
 आदिना युद्धम्। मार्कण्डेयेपि। तस्माद्यास्याम्यहं तातदृष्टुं मे दुःखं सन्निधिमुत्तरीधर्ममधर्मादयं केषां कफलसन्निभमिति। विष्णो
 निम्बः। इन्द्रवारुणीत्यपरे। मोक्षधर्मे भारते पिता पुत्रसंवादे। तातैतद्बहुशोभ्यस्तजन्मजन्मान्तरेऽपि ज्ञायधर्ममधर्मादयं न संप्र
 प्रतिभाति मे इति। तथा केनचिदुच्छृत्तिना मृगरूपिणो धर्मस्य प्रलोभनावाक्यैर्वधे कृते उक्तम्। न स्य ते यत्नमावेन मृगहिंसात्मनस्तदा
 तपोमहत्सु त्सन्नं तस्माद्भिंसा न यज्ञियेति। यज्ञियापि हिंसा न केवलं धर्मायेत्यर्थः। एवं चौषधी यज्ञे एव सात्विकब्राह्मणस्या
 धिकारः। नमो ब्राह्मणाय ज्ञायये च यज्ञविदो जनाः। स्वयज्ञं ब्राह्मणादित्वा सत्रयज्ञमिहा स्थिताः। यदेव सुकृतं हव्यं तेन तु ष्यन्ति देव
 ताः॥ नमस्कारेण हविषा स्वाध्यायैरेव धैस्तथैति वनपर्वणि जाजलि संवादे उक्तेः। अव्यवस्थितमर्यादैर्विमूढैर्नास्ति देवताः। स
 शयात्मभिर्व्यक्तैर्हिंसा समनुवर्णिता सर्वकर्मस्वहिंसां हि धर्मात्मा मनुरब्रवीत्। कामकाराद्भिंसांति बहिर्वैद्यां पशुमिहो हिं
 सायुक्तयज्ञानिन् प्राक्कम्। विष्णुमेवाभिजानन्ति सर्वयागेषु ब्राह्मणाः। पायसैः सुमनोभिश्च तस्यापि यजनं स्यादिति मोक्षधर्पि

ल-म-
४७

षुविचरयुवाक्याच्च। सायथापापायथावेचन्तर्गतापीतितदर्थः। नस्तिकैरितिकरणेनृतीया। तैः करणभूतैस्तानुदिश्येद्विन्त्येव। वि
ष्णुमेवेतिविष्णुत्वेनैवसर्वदेवताज्ञानन्तीत्यर्थः। अतएवसर्वयागेषुब्राह्मणानोपायसपुष्पैरेवतत्तद्भागकल्पनेत्येवमेवेदस्वा
तन्त्र्येणापूर्वविष्णुयागविधायकमित्यपास्तम्। तैत्तिरीयश्रुतावपिपरागावर्ततेध्वर्युःपशोःसंज्ञ्यमानादित्युक्तम्। तत्रपापसत्त्वे
एवहिततःपरागावर्तनंयुक्तंनान्यथा॥ रिच्यतइववाएषःप्रेववारिच्यतेयोयाजयतिप्रतिवागृह्णातियाजयित्वाप्रतिगृह्णवानश्मन्
त्रिःस्वाध्यायमधीयीतेतिऋत्विजांप्रायश्चित्तोपदेशाच्च। सोषिपापसत्त्वेएवयुक्तः। एतेनोक्तप्रकरणान्यपशुचातुर्मास्यस्तावका
न्येवेत्यपास्तम्। सर्वकर्मस्वहिंसासितिविचरयुवाक्येप्रवणाच्च। हिंसाभयानानित्यत्वोक्तिरपि। अंशोभयस्यणादिरागान्धवेदयार्गेम
वर्तयितुंनतुतत्त्वदृष्ट्या। अतएवभागवतेमुन्यन्नेस्तुपराधीतिस्तथानपशुहिसयेत्युपक्रम्यद्वययज्ञैर्यक्ष्यमाणानदृष्टाभूतानिबिभे
ति। एषमाकरुणोहन्यादतज्जोसुतृपोभृशम्। तस्माद्यथोपपन्नेनमुन्यन्नेनैवधर्मवित्। संतुष्टोहरहःकुर्यान्नित्यनैमित्तिकीःक्रियाइ
ति। इव्यमन्त्रपशुःपशुयज्ञैरितिपाठान्तरम्। तेनचमुन्यन्नेनतुष्टस्यतैर्नैवयज्ञोर्थात्तेनासेतुष्टस्यमांसादिलुब्धस्यतेनेनिसूचितम्। राम
तेषांनमसाधिकारिकत्वंचकपिलस्युमरश्मिसंवादेमोक्षधर्मेस्पष्टमेवालोकेन्यवायाभिषमघसेवेतिश्लोकेभ्योवतेपिस्पष्टंयत्तत्
तच्चैवकारवादेनिरूपितम्। तत्रैवस्थलान्तरेपिभगवद्वाक्यम्। हिंसायांयदिरागस्याद्यज्ञएवनचोदना। हिंसाविहंरायालब्धेःप

राम

४७

शुभः सुखेच्छया। यजन्ते देवतायज्ञैरिति। हिंसायां तत्फलमांसभक्षणोयदि रागस्तर्हियद्वा एवेत्यभ्यनुज्ञावैराग्यादृशरागवैराग्यं
 परिसंख्येन तु सर्वान्प्रति आवश्यकत्वे नैयं चोदनेत्यर्थः। नित्यत्वादिकमपि तान्प्रत्येवेत्यर्थकमुक्त्वा वेदस्य हृदयलोके नान्ये महदे
 कश्चनेत्युक्तम्। मत्तमत्तो न्योनवेदेत्यर्थः। अतएव पतञ्जलिना योगसूत्रे एषां शृङ्खलात्वे व्यवहारः कृतः। गीतायामपि। अनिष्टमि
 ष्टमि श्रं च त्रिविधं कर्मणः फलम्। भवत्यत्यागिनां प्रेत्य न तु संन्यासिनां क्वचिदित्युक्तम्। कर्मणोति जातानां कवचनम्। कस्यचित्कर्मणो
 इष्टं सुखमेव फलम्। कस्यचिदनिष्टं दुःखमेव। कस्यचिन्मिश्रम्। एतत्सर्वमत्यागिनां कर्मफलं त्यागिनां प्रेत्य देहान्तरसंबन्धमवति
 नतु संन्यासिनां तत्फलं त्यागिनाम्। यत्तु अत्यागिनां कर्मफलं त्यागेऽपि कर्मानुष्ठापिनां सत्त्वशुद्धिः प्रागेव मृतां नो तत्तत्कर्मफलं कर्म
 त्रैविध्यान्निविधं शरीरग्रहणरूपं भवति। पापस्यानिष्टं तिर्यगादिदेहलक्षणम्। पुण्यस्येष्टं देवादिदेहलक्षणम्। मिश्रस्य पापपुण्ययुग
 लस्येष्टानिष्टयुक्तं मनुष्यदेहलक्षणम्। संन्यासिनाम्। सुख्यसंन्यासिनाम्। तेषां ज्ञानतोऽज्ञाननिवृत्त्या देहसंबन्धाभावाविति। मत्तम
 तिर्यगादिदेहस्याप्युभयारब्धत्वात् तत्रापि सुखदुःखोभयानुभवात्॥ न हि देहभृताश्चक्यं त्यक्तुं कर्माण्यशेषतः। यस्तु कर्मण्यत्यागी
 सत्यागस्य भिधीयते इत्युक्तं श्लोकस्य त्यागस्यैवात्र त्यागपदेन ग्रहीतुमौचित्याच्च। उक्तत्यागफलकथनपरत्वात्। एतत्तत्कर्मण्यत्यागी
 तया ममुक्तार्थस्यैवौचित्याच्च। संन्यासपदेनाप्युक्तं श्लोकस्य त्यागिन एव ग्रहणमुचितम्। तस्य गृहीतदेहस्यापि ननु उक्तं दश

ल. मं
४८

यावस्थानात्कर्मफलप्राप्तिजन्यदुर्घटिषादाभावइतितात्पर्यात्। यत्तु येदृष्टापूर्तादिकर्मणाचन्द्रलोकंगतास्तत्रेभुक्तभोग्यः पुन
रवतापसंभवेव। ह्यादौअन्यानुधिष्ठितेअनुशयिनः संसर्गभाजएवतुतत्रभोगस्तेषांतत्रभोगप्रापककर्माभावादित्युक्तं।
न्तिनोक्तपशुहिंसादियोगादिदृष्ट्या। कृत्वातूतस्यतत्रभोगप्रापकत्वमस्त्वितिपूर्वपक्षेसिद्धान्तबोधकंव्याससूत्रमनुदाहरेति
चेन्न। शब्दादितितस्यायमर्थोशुद्धएवेतिचेद्वनशब्दाद्धर्मत्वाधर्मत्वयोः शब्दैकगम्यत्वाद्बोधहिंसायाधर्मत्वेनोक्तेनसाधर्मए
वेतिअल्पपापत्वादेवबोधहिंसानपूर्णदोषायेत्येवमीमांसकाशयः। अतएवतस्याल्पपापस्याल्पायुष्टादिकफलमुक्तम्। स्याव
रभावोहिसर्वथाः शुद्धस्यैवकर्मणः फलमिति व्यासाशयः। किंचयत्राल्पसुखमधिकदुःखंसमेकतन्त्रेपिरागान्थास्तिकस्यपर
कीयसुन्दरीगमनइवतत्करवेउत्कटेच्छावशात्प्रवृत्तिरुपपद्यतेदुःखस्याल्पत्वेतुस्तत्राम्। अतएवमरणरूपमहानिष्टसाधने
पिसुहृगमनवेणीप्रवेशादावात्माहृत्यङ्गकेसर्वस्वारयज्ञादौचप्रवृत्त्युपपत्तिः। पुरुषस्यप्रत्यक्षायेपियाशस्यसाङ्गत्वनष्टमेव
योनाभक्तुमध्यस्थः कलज्जादीनिभक्षयेत्। नकर्तुस्तत्रवैगुण्यंयथाचोदितमिद्धितइत्युक्तेः। तदुक्तंपञ्चमीखाचार्यैः। कुशलहोव
बहून्मदल्पमस्तिस्वर्गेष्वल्पममर्षमनुभवतीति। किंचजैमिनेरेवसर्ववस्तुतत्त्वज्ञत्वाभावोमार्कण्डेयपुराणोक्तमस्ति।
दीपनाम्। तत्रहि व्यासशिष्यो जैमिनिर्भारतविषयेषुकेषुचित्पदार्थेषुसंदिहानोमार्कण्डेयंप्रच्छसचनमेवसंस्मरेत्।

४८

नृविष्णुचलवासिनः चतुरःपक्षिणः पृच्छेत्युक्तवान्। तस्यायमाशयः। व्यासशिष्योप्ययमशुद्धचित्ततयाप्येति न साधुम्
 न्यते सर्वफलदं परमेश्वरं तत्त्वेन न मन्यते किंतु कर्मैव फलदमिति। तथा देवतिर्यगादीनां व्यासोक्तं ज्ञानाधिकारं न मन्यते असंभवादन
 धिकारं जैमिनिरिति व्यासोक्तं तस्मिन् तस्मिन् शिष्यो भूत्वा तेषां ज्ञानाधिकारे ज्ञाते सर्वत्र व्यासोक्तं विश्वस्तो विदिति देवासुरसंभवा
 देस्तु मुखतः श्रवणे तेषामविग्रहत्वाभिमानं च त्यज्यतीति तस्मात्पातज्जलभाष्ये व्यासोक्तमिव श्रद्धेयमिति। अतएव रामायणे
 वाल्मीकीये वालिबधे कृते तेन भगवतो रामस्याधिपे कृते भ्रातृजायापहारेण तस्य पापित्वमुक्तं वत्सा अज्ञतिरश्वान्तुकर्मनिधि
 कारस्तथापराशरस्मृतिव्याख्यायां माधवाचार्यो जैमिनिमतानुसारिणो जहासा ईशसिद्धिभयाद्देवतां प्रामाण्यमीशुषाम्। शा
 स्त्रकृजैमिनिमुनिः केन मानेन सिध्यतीति। ईशसिद्धीत्युपलक्षणम् देवताविग्रहादेरपि। इत्थं हितदीयानामुक्तिः। प्रबलाध्यक्षवि
 षयं भेदं दुर्बलवेदगीः। मिथ्यात्वात् स्वरूपाचननिषेधमलंकितेति इति दिक्। यन्न दुस्त्वेन संभिन्नं न च यस्तमनन्तरम्। अभिलाषो
 पनीतं च तस्मिन् स्वः पदास्पदमित्यनेन अपि सूचितमेतत्। आद्यपादेन तत्रैहिकरत्यन्तकालदुःखसदृशसुखसमानमित्युच्यते। अत्र
 सः। न च ग्रस्तइत्यनेन तदधिकदुःखनिर्देशः। अनन्तरमित्यनेन निश्चयकालवद्वेषयिको भयं हितदिनरूपकालनिरासः। अत्र
 सकलदुःखाभावस्याद्यपादेनैव प्रतिपादने सिद्धेन च ग्रस्तमित्यस्य वैयर्थ्योपपत्तेः। अभिलाषोपनीतत्वेन विधेयसंज्ञकं कुशनि

रु. मं.
४९

रासभ्यै मे विवैषयिकमेव सारवमिति अस्य स एनं जाया भूत्वो पशो रस्तद्वत्पिष्टो मादिफलकथनेनैकः पूर्वपरयोरिति नेभा व्ये
स्पष्टमुक्तम्। एवं च विजातीयसुखत्वमेव स्वर्गत्वम्। तस्मान्नाहि षासुरादिजन्यदुःखमस्त्येवेति सूचितम्। यद्वा तदुक्तं विजायका
वश्यभाविदुःखान्यदुःखजनकं धर्माना रब्धदेहोपभोग्यसुखत्वं तत्। सहगमनादौ मरणान्त प्रायश्चित्तादौ चो र्देहात्प्राप्त्य
पापं भूयान्धर्मो ज्योतिष्टोमन्यायेनेति वदन्तीति दिक्। श्येनफलीभूतस्य शत्रुवधस्य रागतः प्रवृत्तिविषयस्य विधिविषयत्वा
भावेन न हिंस्यादिति निषेधविषयत्वं पूर्णमेवायद्वा न्तः पातिवधस्यैव मनुनाऽल्पवधत्वबोधनात्। अतएव तज्जन्यपापे बलव
दुद्देशवतां शिष्टानामपेक्षितवैधिवधसाधनत्वेऽपि न तत्र प्रवृत्तिः। श्येनस्तु मरणानुकूलव्यापारोऽपि हिंसा। मरणोद्देशेन प्रवृत्तस्य
श्रौतविध्यबोधितस्य तदनुकूलव्यापारस्यैव हिंसात्वात्। तस्मात्त्वेनैव वीर्येण निगृह्णीयाद्देशेन हिंजः। श्रुतीरथ वीहिरसीः कु
र्यादित्यविचारयन्। सन्निधौ बाहुवीर्येण तरेण पदमात्मनः। धनेन वैश्यशूद्रौ तु जपद्द्वौ हिंजोत्तमद्वय्यादिना श्रौतस्यैव मनुना
भ्यनुज्ञानात्। श्रुतीरित्यस्य तद्बोधिताभिचारकर्माणीत्यर्थः। कृपादौ विनष्टे गविकूपकर्तुर्हिंसकत्वकारणाय मरणोद्देशेनेति। मरे
ण कामनयेत्यर्थः॥ एवमन्याद्देशेन प्रक्षिप्तनाराचद्वते ब्राह्मणेन तत्सेसुर्ब्रह्महन्तृत्वम्। ब्राह्मणमरणकामेन तदप्रक्षेपात्। तथा
काशीमरणोद्देशेन कृतशिवपूजादेर्न हिंसात्वम्। यदा मे मरणं भवति तदा काश्या भवत्विति। एवं कामनयेति स्थणस्य काश्यधि

सम.

४९

करणत्वविषयतया तदाचरणेऽपि मरणकामनयानाचरणात्। एवं चात्र हिंसात्ववारणायाः दृष्टाद्वारकत्वं हिंसेष्वप्येव दन्तीमा
न्याएव। मरणोद्देशेन कृतस्य तु हिंसात्वं भवत्येव। श्रौतविध्यबोधितेत्युक्तेस्तन्नाद्युक्ताभिचाराणां हिंसात्वं मेव। श्येनादावपि
शिष्टानां विगानं तु श्येनाद्धधोवधाच्च नरकइति प्रतिसंधानेन बोध्यम्। श्येनानुष्ठानकालेश्च नृहन्तीति प्रयोगस्तु गौण एव। उप
यातकेष्वभिचारगणनं तु वैदिकेतराभिचारपरम्। स्मृत्यपेक्षया श्रुतेर्बलवत्वात्। एवं च श्येने कृते प्रतिप्रयोगादिना दैवाद्विषयम
णेश्येनकर्तुर्न किंचिदपि प्रायश्चित्तम्। शत्रोर्मरणे तु तत्र तस्य प्रयोजककर्तृत्वात् प्रयोजकस्य यत्प्रायश्चित्तमुक्ततावदेव मसंपू
र्णम्। मरणजनक रोगादिकं प्रति अन्यकर्तृकस्वङ्गघातादिकं प्रति च श्येनस्य हेतुताया बेदेन बोधनात्। श्येनवधप्रयुक्तमत्यल्पं
भवत्येव। तान्त्रिकाभिचारकर्तुर्मरणसिद्धौ तत्तद्वधप्रयोजकत्वप्रयुक्तमुपपातकप्रयुक्तं च प्रायश्चित्तम्। कृतेभिचारे दैवादम
रणे तु उपपातकप्रयुक्तमेव। ब्राह्मणविषये त्वभिचारस्य मन्वादिस्मृतौ निषेधात्तत्राधिकं प्रायश्चित्तं श्येनादिश्रौताभिचारक
रणेऽपि प्रायश्चित्तं तद्विषये भाट्टादपि श्येने विहितत्वादिष्टसाधनत्वाच्च धर्म एव तत्फलं वैरिवधस्त्वनर्थहेतुत्वात् धर्म इति
प्रतिपत्त्याः। परे त्वेवं सति चोदनाद्युक्तोऽर्थो धर्म इत्यत्रार्थपदव्यर्थनिषिद्धकलञ्जभक्षणदितुनचोदनालक्षणमित्युक्तं तु द्या
वृत्तिफलकं तत्। तस्मात् श्येने विहितत्वान्ना धर्मः। नरकसाधन हिंसाफलकत्वाच्च न धर्म इति प्रतिपत्त्या इत्युक्तम्। हेतुमीमोक्ष

३. म

५०

कैर्वाजपेयेन यजेतेत्यादौ वाजपेयप्रदेन नद्रव्यं सरूपम्। स्वपरोपात्तयागरूपकरणावरुद्धायां बहिर्भूतद्रव्यस्य दृष्टत्वेना-
 न्वयासंभवात्। वाजपेयवतेति बोधितुमत्वर्थलक्षणादौषः। वाजपेयेन यागं भावयेद्वायागेन च स्वर्गं भावयेदिति ब्रह्मसंहितायामे-
 दापत्तिस्तस्मात्तन्नामधेयमिति सिद्धान्त इत्युक्तम्। तत्र मत्वर्थलक्षणे तस्य तत्कृता साधुत्वदोषद्वयार्थः। तदर्थं तेषां प्रत्ययोक्तं
 साधुत्वबोधकव्याकरणेन तत्रार्थलक्षणया प्रकृतिप्रयोगस्यासाधुत्वबोधनात्। कुन्ताः प्रविशन्तीत्यादावपि कुन्तत्वादीनां
 तत्संयोगिन्या रोषो न तु कुन्तसंयोगित्वेन लक्षणा। अतएव वाभ्रव्यद्वयार्थे बभ्रुरित्यादीनामसाधुत्वमुक्तं परश्चेति सूत्रे भा-
 व्ये। न च तद्भाष्यं शक्तिभ्रमेण बोधे भसाधुत्वपरम्। शक्तिभ्रमस्य दुरुपपादतायाः प्रागुक्तत्वात् तस्मै बन्ध्यपत्यमित्यर्थः। णा-
 द्विप्रत्ययसमासयोः साधुत्वस्य सूत्रादौ बोधेन तत्रार्थे न्यशब्दस्य लक्षणया व्यसाधुत्वमित्यस्य सूत्रं स्तारस्येन लाभाच्च। एत-
 न्मूलक एव विभक्तौ न लक्षणेति प्रवादः। रघूणां मन्वयमित्यादौ तदपत्ये रघुत्वा रोपा बोध्यः। सोमेन यजेतेत्यादौ छान्दसीमत्वे-
 र्थलक्षणेति बोध्यम्। अशौआयजन्तं वा सोमपदम्। अतएव प्रोक्ता लुगिति सूत्रे प्रोक्तार्थकप्रत्ययान्तादित्यर्थे प्रोक्तादिति भाव्यः।
 मित्याशङ्क्य सौत्रोपनिर्देशद्विभाष्ये समाहितम्। अतएव गुणवचनेभ्यो मत्तुपो लुगवक्तव्य इति वचनेन शक्तिं कृतारब्धम्।
 अन्यथा तद्वतिलक्षणैव सिद्धे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव। लुगपि समानाधिकरणद्रव्यवाचकसत्त्वे एव। लक्षणापेतत्वे एव। तत्रै-

तत्र

५०

वातुपपत्तिप्रति संधानात् न च लुकापितसृणैवान्वाख्यायतद्वतियाच्यम्। शास्त्रबोधितत्वेन तत्र साधुत्वं स्थितिर्बाधत्वात्
 गुणगुणिमोरभेदस्यापि सत्त्वेन तत्प्रत्याख्यातमित्यन्यत्। गुणवचनानामाश्रयतो लिङ्गवचनानीत्यनेन तत्र पक्षे लिङ्गादि
 सिद्धिर्बोध्या। अन्यत्रापि नामधेयत्वबीजं पूर्वमीमांसायां स्पष्टम्। नामधेयत्वे च वाजपेयादिपदं पदपरम्। मत्वर्थलक्षणाया
 मसाधुत्वेऽप्यस्यां तत्त्वाभावात्। स्वरूपस्यापि पदशक्यत्वाच्च। पदतदर्थयोश्चाभेदाध्यवसायस्य पूर्वमुपपादितत्वेन वाजपे
 यपदाभिन्नोऽथागइति बोधे पश्चात्साङ्गोपाङ्गविधिपर्यालोचने प्रवृत्तिनिमित्तरूपवैजात्योपस्थितौ विजातीयोऽयं गोवाजपे
 यपदशक्यइति शक्तिग्रहेऽन्यत्र तेन पदेन यागविशेषोपस्थितिः। इह सहकारतरो मधुरं पिकोरौ तीत्यादौ एतत्सहकारतर्व
 धिकरणकमधुररवणयत्कृत्तृकं सपिकपदाभिन्नइति बोधे सहकारे कौकिलत्वजातिमत एव मधुररवणं जानतस्तद्वैजात्योप
 स्थितौ तदवच्छिन्ने पिकपदशक्तिग्रहेतेन रूपेण बोधः। यत्तु पदस्य वाच्यतासंबन्धेन यो गेन्य इति। तन्ना संबन्धापसिद्धेः। पू
 र्वमनुपस्थितसंबन्धस्य भानाङ्गीकारेऽपि सर्वथा। प्रसिद्धस्याज्ञातस्य संबन्धस्य भानाननुभवात्। वाजपेयपदोऽप्यनुतीया
 याअसाधुत्वापत्तेः श्रवणाभेदेन हि सेति सिद्धान्तः। यदपि वाजपेयपदं क्वचित् शक्तमिति सामान्याकारशास्त्रेण सा
 मान्यतौ वाजपेयपदशक्यइत्युपस्थित्याभेदान्वयइति। तदपि न। तथोपस्थितेः कारणाभावात्। किंचिदित्येवोपस्थितेश्च

ख. मं

५१

नहि किंचिदभिन्नो याग इति बोधो नुमैव सिद्धः। किंच वाजपेयपदस्य योगेन सुराद्रव्यशक्तियहसत्त्वेनेदृशशक्तिग्रहा संभवति इत्य-
लम्। प्रवर्तनाचलिङ्गदेयित्या। मचेत्यादौ विनापिलिङ्गादिकं प्रवर्तनाप्रतीतिः। अन्तर्भावितव्यर्थे प्रवर्तनायाभात्वेत्यस्य दृ-
ष्टत्वाच्च। कर्त्रादिष्वपि द्योत्यतया एव दृष्टत्वाच्च। अतएव निमन्त्रयेयं भवन्तमित्यादौ धातुनानिमन्त्रणस्योक्तत्वेऽपि-
लिङ्ग-सिद्धिः। यद्वा हेतुत्यतश्चेति लिङ्ग-लोपः। निमन्त्रणादिनिष्ठमर्हत्वं चावश्यकर्तव्यतालक्षणम्। किंच तस्याः वाच्यत्वे त-
स्याएव विशेष्यत्वेन तत्रैकत्वस्यैव सत्त्वेन द्विवचनाद्यनापत्तिः। संख्यायाः स्ववाचकप्रत्ययान्तज बोधविशेष्ये एवान्ययात्
कर्तृगतसंख्यायास्तन्निष्ठधात्वर्थेऽवतर्हिषयकप्रवर्तनायामप्यारोपेण तत्ताधुत्वमित्यपि किं पुम्। तत्र धातूपस्थितव्यापारा-
णां मध्ये प्रयोजकव्यापारस्य विषयितया विशेषणत्वमितरेषां तु विषयतया विशेष्यत्वम्। एवं च पचेदित्यादावेककर्तृका
प्रवर्तनाविषयीभूतापाकातुकूलाक्रियेत्यादिरीत्या बोधः। यत्तु द्योतकत्वेऽपि प्रवर्तनादिशेष्येति। तन्नाद्येत्यर्थे विशेषणता-
या एव न्याय्यत्वात्। किंच तस्याविशेष्यत्वे देवदत्तादेः प्रधानभूतधात्वर्थानाश्रयत्वेनाकर्तृत्वे कर्तृलिङ्गनद्यनापत्तिः। किंच स्वा-
ध्यायोध्येतव्य इत्यादौ सत्त्वप्रधाने कृदन्ते प्रवर्तनाया विशेषणत्वमावश्यकमिति सर्वत्र तथैवोचितम्। तत्र हि प्रवर्तनाविष-
याध्ययनकर्मस्याध्याय इति बोधः। प्रवर्तनाविषयत्वेन बुद्धस्य धात्वर्थस्य भाव्यत्वेन ग्रहान् कथं भाषा कौटुं सायस्तु।

राम

५१

पसदनादिविधिनानिवर्तते। करणाकाङ्क्षाच बाह्यैरध्ययननियमनविधिभिर्निवर्तते। फलाकाङ्क्षाच यज्ञादिविधिभिः। अहं
 गुरूपसदनंकरणंनियमाश्चेतिकर्तव्यतो। अयंविधिः संपूर्णवेदस्यप्रयोजनवदर्थपर्यवसायित्वबोधकः। निष्कारणः षडङ्गोवे
 दोध्ययौद्वयश्चेतिवाक्यान्तरादध्ययनस्यनित्यत्वमपीतिनित्यकाम्यमेतदित्याहुः। तत्रसकलकारकविशिष्टेधात्वर्थेप्रव
 र्त्तनायाविशेषणत्वेविधिप्रत्ययस्तात्पर्यग्राहकः। एवंचप्रवर्त्तनासिप्तमङ्गातद्भाष्यत्वेऽप्येयः साधनत्वंचविशिष्टेएव॥धात्व
 र्थस्यप्राप्त्यर्थत्वेतुतात्पर्यतोऽगुणांशेपर्यवस्यति। प्रवर्त्तनात्रवर्त्तमानकालैवभासतेशब्दशक्तिस्वभावात्। इतरधात्वर्थस्तु
 भविष्यत्कालएवततएव। एतेनप्रेरणाप्रयोज्यपाकवर्त्तमानतादृशायांपचेदिति स्यादित्यपास्तम्। विधिलिङादाउत्तमस्तुन
 स्वप्रवृत्तौस्वप्रेरणयाअकारणत्वेनतज्ज्ञानानुपयोगादिदमेवाभिप्रेत्येत्तमपुरुषोविधिशक्तिप्रतिबन्धकइतितान्त्रिकाः। एवंय
 च्छब्दयोगएवकारयोगोपिविधिशक्तिप्रतिबन्धकइतिबोध्यम्॥इतितिङर्थविचारः समाप्तः॥पिपठिषतीत्यादीसनर्थइच्छा
 ।तस्याः प्राधान्यानुभवात्। तत्रधात्वर्थस्यकर्मत्वसमानकर्तृत्वैतदुभयसंबन्धेनविशेषणताधातोः कर्मणःसमानकर्तृकदि
 च्छायावेतिसूत्रस्वरसात्। गमेर्ग्रामः कर्मइषधातोर्भूमेकर्मणीइतिसूत्रभाष्योक्तेरस्मात्कर्मण्यपिलादयः। अतएवनि
 दिध्यासितव्योविजिज्ञासितव्यइतिप्रयोगाः सङ्गच्छन्ते। ननुज्ञानस्वभावत्वाद्वर्त्तमानाप्याशंसाविषयभविष्यत्वाद्भविष्य

म-
५२

तस्मात्तेत्याशंसायां भूतवच्चेति सूत्रेण व्युत्तम् । तद्गीत्यावर्तमानाया अपि दुच्छाया विषयभविष्यत्वेन भविष्यत्कालत्वात्सु नन्ता
दुर्त्तमानप्रत्ययासङ्गतिरिति चेन्न । सन्प्रत्ययार्थेच्छायाः प्रधानत्वेन गुणभूतप्रकृत्यर्थाननुयायित्वात् । अशंसा तु न प्रत्ययार्थ
इति प्रधानानुयायिन्येन । आबाधादिवत्प्रयोक्तृधर्मो ह्याशंसा । आशंसेदत्यादिशब्दप्रयोगे प्रयोक्तृधर्मः सागम्यतद्व्यन्यत्रवि
स्तारः । श्वासुमूर्षतिकूलं पिपतितीत्यादौ आशङ्कायै सन् । श्वकर्तृकमरणविषयाशङ्केति गीत्या बोधः । दुच्छारेपेणात्र प्रत्ययद्वि
तिभाष्यसंमते पक्षे उक्तोर्थः पश्चान्नानसंबोधविषयइति बोध्यम् । सन्नन्तेपि पिपतिगन्तुमित्यादिवारणार्थैकार्थीभावः । तस्य
पटविधित्वाभावेपि वाचनानर्थक्यं नित्यत्वात्स नः । इह द्वौ पक्षौ रूतिपक्षश्चावृत्तिपक्षश्चात्र तत्र स्वभावतएतद्वतिवाक्यं रूतिश्चतिभा
यात्सः । तृतेरेकार्थीभावविषयत्वाद्वाक्यस्य व्यपेक्षाविषयत्वाद्भिन्नार्थत्वेन बाध्यबाधकभावाप्रसङ्गइति कैयटाच्च । पुनः पुनरुति
शयेन वापचतिपापच्यते इत्यादौ यडाप्रकृत्यर्थगतं पौनः पुन्यं बाहुल्यं बाध्यते । बाहुल्यं कात्तन्यम् । क्वचित्कौटिल्यगर्हाद
पि नित्यं कौटिल्ये गतौ लुपसदचरेत्यादिशास्त्रप्रामाण्यात् । तद्विषये क्रियासमभिहारे यडानभिधानात् । पाचयतीत्यादौ
णिज्वाच्याप्रेरणाननुद्योत्या । विशेषणत्वापत्तेः । एवं च तदाश्रयस्य कर्तृत्वानापत्तौ ण्यन्तात्प्रयोजककर्तरिलाद्यनापत्तिः । अत
श्चद्योतकतापक्षस्य तत्र भाष्ये प्रकृत्यर्थविशेषणत्वशब्देनोल्लेखः कृतः । किंचैवमपि प्रयोजकस्य कर्तृत्वाङ्गीकारेण मिजोग्रामंदे

राम

५२

वदत्तो यद्वा दत्तेनेत्यादौ प्रयोजकव्यापारस्य गमिवाच्यत्वात् प्राधान्येन गत्यर्थत्वाच्च प्रयोजककर्तरि क्तस्यापत्तिः। योत्यस्य विशेष्य
 त्वाङ्गीकारेऽपि चयतिदेवदत्तश्चैत्रेणेत्यादौ प्रधानीभूतव्यापारानाश्रयत्वेन प्रयोज्यस्य कर्तृत्वानापत्तिः। मम तु धातुभेदान्न दोषः
 । न च स्वतन्त्रपदेन शब्दतः प्रधानस्यैवार्थतः प्रधानस्यापि ग्रहणादुभयोः कर्तृत्वं तत्र प्रेरणाया विशेषणत्वेऽपि तस्या अन्यानधी
 नत्वलक्षणमार्थं प्राधान्यमिति वाच्यम्। प्रयोज्ये कर्तरि तृतीये वण्यन्तात्त्वादेरप्यापत्तेः। दुहादीनामप्रधाने कर्मण्यपिलादिस्वी
 कारेण लादिविधौ कर्त्राद्यंशे प्रधाना प्रधानन्याया प्रवृत्तेः। तत्रार्थप्राधान्यस्य सत्त्वाच्च। किंचैव मन्तर्भावितप्यर्थेषु भयोः कर्तृ
 त्वापत्तिः। स्वसाध्यक्रियाजनकप्रयोजकत्वं स्वतन्त्रत्वमिति पक्षेऽपि स्वतन्त्रकारकक्रियाजनकं कर्तृत्वं त्रैवाधकाभावेन क्रियाया
 : प्रधानभूताया एव ग्रहणान्नोभयोस्तत्त्वम्। मम तु तत्र प्रयोज्यकर्तुः प्रायेण करणत्वेन विवक्षा। तत्र क्रियाया अपि धातुना प्रायेण क
 रणत्वेनैव बोधान्न तदाश्रयस्य कर्मत्वम्। क्वचित्तु न दपि। यथा गगः शतं दण्डयन्तामित्यादौ तत्र प्रयोज्यव्यापारानुहूलव्यापा
 रो धात्वर्थ इति बोध्यम्। अतएव चारेणाहं परस्मै न्यमनुप्रविश्य संकलयामीत्यादौ प्रयोज्यकर्तुश्चागदेः करणत्वमुक्तं भामत्या
 म्। चारेणेत्यस्यानुप्रवेशनान्वयैऽपि करणे एव तृतीयेति बोध्यम्। वाचकत्वे तु न दोषः। प्रयोज्यस्य ण्यन्तप्रकृत्यर्थकर्तृत्वेऽपि
 ण्यन्तार्थकर्तृत्वाभावात्। ण्यन्तात् प्रधानकर्तरि लङ् इति भाष्ये प्रधानत्वं लङ्प्रकृत्यर्थकर्तृत्वरूपम्। स्पष्टं चेदहेतुमति चेति सूत्रे

ल. मं.

५३

भाष्ये ॥ इति सनाद्यर्थविचारः ॥ कर्तृकर्मविहितकृतां कर्तृकर्मणीवाच्ये । तयोरेवचलिङ्गाद्यन्वययोग्ययोः प्राधान्यं सत्त्वप्रधाना
नीत्युक्तेः । कर्मकृतिचफलव्यापारयोर्व्यत्यासद्व्युत्तमः । तत्र शतशान्नन्तार्थस्याख्यातार्थक्रियाविशेषणत्वं मित्यर्थो लिख
न्नास्ते भूमिमित्यत्र चतुर्थोऽस्मासे स्पष्टः काव्यप्रकाशे । हरिरप्याह । चङ्गम्यमाणो धीष्वात्रजपं श्रुङ्गमणंकुरु ॥ तादर्थ्यस्याविशे
षेपिशब्दाद्भेदः प्रतीयत इति । अध्ययनमत्र जपः । उभयत्रापि जपस्यैव विधिः । शब्देन त्वाद्येजपस्य प्राधान्यमन्त्येतस्य गुणभा
वद्व्युत्तितदर्थः । क्वचित्तु शत्रन्तार्थस्याबुद्धिपूर्वकत्वादिरूपमप्राधान्यं प्रकरणादिवशाद्वाञ्छनयावाप्रतीयते । यथा लिखन्नास्ते इ
त्यादौ । एवं च तदर्थसमानाधिकरणनार्थस्य विशेषणत्वमेवान्यथा तत्र विशेषणतामापन्नस्याख्यातार्थे विशेषणत्वं न स्या
त् । गल इत्तु धारेत्यादौ समासे तद्विग्रहवाक्ये च विपरीतमिति न गलदित्यादेः पूर्वनिपाता सिद्धिः । भावार्थानां कृत्यसंज्ञकत्वव्या
दीनां स्वलार्थानां पुंसके भावे क्तस्य च साध्यावस्थापन्नधात्वर्थानुवादकत्वमेव । अत एव धित्वमित्यादौ न क्रियान्त राकाङ्
क्षा । अतस्तेष्वेकवचनमेव सत्त्वप्रधाना निनामानीत्युक्तेः । साध्यावस्थस्यापि पचतिरूपमित्यादा विवलिङ्गयोगः । तत्र लिङ्गान्तर
संभवाद्भिङ्गुसर्वनामत्वाच्च पुंसकत्वमेव । लिङ्गान्वयित्वमेव च तत्र सत्त्वम् । शयितव्याद्यर्थे विभक्त्या लिङ्गान्वयोपयोगि सिद्ध
त्वावेदनमितिकश्चित् । घनादिवाच्यस्तु सिद्धावस्थापन्नः । पाक इत्यादौ सर्वसंख्यादियोगदर्शनात् । तत्रापि प्रकृत्या साध्या

राम-

५३

वस्त्वप्यस्यैवोपस्थित्यौदनस्य पाकइत्यादीनकारकान्वयहानिः। अथाहृततिङन्तार्थनिर्वायांतत्रकारकान्वयइतितुन
 युक्तम्। नलोकेतिनिषेधेनकृद्योगावच्छेदनापत्तेः। कर्तृकर्मणोरित्यस्यवैयर्थ्यपत्तेश्च। काष्ठैः पाकइतित्विष्टापत्तिग्रस्तम्। नचै
 कस्यैवसिद्धत्वसाध्यत्वाभ्यामुपस्थितिः कथंविरोधादितिवाच्यम्। यथासंबन्धिभेदेनैकैककार्यत्वंमातुलत्वंचतथाकार
 कलिङ्गादिसंबन्धिभेदेनसाध्यत्वस्यसिद्धत्वस्यचैकत्रविरोधस्यैवाभावात्। यथाबामृगोधावतिपश्येत्यादौधावनस्यमृगं प्रति
 साध्यत्वंदर्शमं प्रतिचसाधनत्वंतद्वत्। एकस्यैवचधात्वर्थस्यसाध्यत्वेनप्रकारतासिद्धत्वेनविशेष्यत्वाएकनिष्ठत्वाच्चतयोर्नसु
 रंश्रद्दोबोधे। एतेनघञ्वाच्योभाक्प्रधानमितिग्रन्थाव्याख्याताः। तदुक्तंकर्तरिकृदितिसूत्रेभाष्ये। घञादिवाच्योभावोवाहः
 प्रकृत्यर्थ इति। तुमुनादिवाच्यस्त्वाभ्यन्तरइतितुमर्थइतिसूत्रेभाष्ये। तत्रशोभनाद्यर्थस्यधात्वर्थफलान्वयेशोभनंपाकइ
 त्येव। कर्तृकर्मणोरितिषष्ठीतुन। कर्तृसाहचर्येणकर्मणोधात्वर्थभेदेनान्वयिनरावतत्रग्रहणात्। स्पष्टं चेदंष्ट्रजनात्सूजित
 मित्यत्राष्टमेभाष्ये। एतच्चनिरूपितंकर्तृकर्मणोरितिसूत्रेशब्देन्दुशेखरे। व्यापारान्वयेतुशोभनः पाकइत्येव। तस्यकर्मत्वाभा
 वेनतद्विशेषणेहितीयायाअप्राप्तेः। तिङन्तार्थव्यापारान्वयेतुनपुंसकतैव। एतेनघञादीनाप्रयोगसाधुतामात्रमित्यणस्तम्। त
 दुक्तम्। आख्यातशब्देभागाभ्यांसाध्यसाधनवर्तिता। प्रकल्पितायथाशास्त्रेसघञादिष्वपिक्रमः॥ साध्यत्वेनक्रियासत्रधा

ल. मं.

५४

तुल्यनिबन्धनासिद्धभावस्तु यस्तस्याः सद्यत्रादिनिबन्धनइति। सिद्धभावः सिद्धत्वम्। यथापचतीत्यादौ कल्पितान्वयव्यतिरेका
भ्यां धातुभागक्रियायां प्रत्ययः कारके इति कल्पना श्रीयते तथा प्रकृतिः साध्यस्वभावमाचष्टे पञ्चतस्याः सत्त्वभावमित्यर्थ इ
ति हे लाराजः। अनेनात्रापीयं शास्त्रकृतकल्पनैवेति दर्शयति। स्पष्टं चेदं भावे सार्वधातुकेयगिति सूत्रे भाष्ये। साध्यत्वेन भाना
देव क्रियार्थक्रियोपपदे विधीयमानतुमुनादिसिद्धिः। भोक्तुं पाक इत्यादि क्रियापदस्य साध्यत्वविशिष्ट एव प्रवृत्तेः। पदार्थः प
दार्थेनेति न्यायस्तु क्रियातिरिक्तविषय एव। भोक्तुंगतो देवदत्तेन ग्रामोगतः कृतपूर्वकटमित्यादौ कारकाणां गुणभूतक्रियाया
मन्वयात्। साध्यावच्छेदस्य प्रकारतया भानात्तस्य प्रसज्यप्रतिषेधरूपनञर्थे न्वयोः। तेन द्वित्वावच्छिन्नशकाभावकर्तृकासत्ते
ति बोधाभिप्रायेण पाकौ नास्तीति न। वस्तुतो भोक्तुं पाको भोक्तुंगत इत्याद्यसाध्ये वा। क्रियार्थायां क्रियायामित्युक्त्या प्रत्यासत्त्या
क्रिययोरेकजातीयत्वलाभेन स्वप्रकृतिकप्रत्ययार्थप्रत्यगुणीभूतायाः साध्यावच्छेदमात्राया एव क्रियार्थक्रियाया ग्रहणात्।
ध्वनितं चेदमुपपदमतिष्ठ इति कारकोपपदात्कृदिति सूत्रयोर्भाष्ये इत्यन्यत्र प्रपञ्चितम्। किंच यत्र कार्ये क्रियावाचकशब्द
ग्रहणं तत्रोक्तक्रियाया एव ग्रहणम्। यत्र तु क्रियारूपार्थग्रहणं तत्र गुणीभूतादेरपि ग्रहणम्। अतएव गतपाकादियोगेकार
कविभक्तिरुत्त्वमुच्यत्वादीनां साधुत्वमित्यन्यत्र विस्तरः। तुमुनादीनामसत्त्वभूतोभाव एवार्थः। अव्ययकृतोभाव इत्युक्ते

राम.

५४

॥ पाक इत्यादविवतुमुनर्थे वैलक्षण्याननुभवात् । एवं चायं धात्वर्थानुवादक एव । तत्र तु मुन् ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायां मित्यु
 त्तरुद्देश्यत्वरूपतादर्थ्यमपितुमुन्द्योत्यम् । तच्च संसर्गः । प्रकृत्युपपत्त्यर्थोऽस्मादर्थवत्समानकर्तृत्वमपीदं विधानं बल
 लभ्यः संसर्गः । क्रियान्तराकाङ्क्षानुत्थापकतावच्छेदकरूपवैजात्येन तु न भानम् । नृदाकाङ्क्षादर्शनात् । कारकान्वययो
 ग्यतावच्छेदकवैजात्येन तु भानमस्त्येव । एतद्विहितेष्वुल्लुक्तकर्तृत्वेव । कृष्णद्रुं यातितं दर्शको यातीत्यादौ कृष्णकर्मक भवि
 ष्यदर्शनोद्देश्यकं दर्शनकर्तृकर्तृकं यातनं कृष्णकर्मक भविष्यदर्शनकर्तृकर्तृकं तद्दर्शनोद्देश्यकं गमनमित्यादिरीत्या बोधः । एवं
 कृष्णमुलादीनामपि असत्त्वभूतो भव एवार्थः । तुमुन्वत् कृष्णप्रकृत्यर्थं क्रिया क्रियान्तरे विशेषणं धातुसंबन्धिका सत्त्वतयोः
 संबन्ध एककर्तृकत्वं पूर्वकालत्वात्तरकालकत्वं च । समानकर्तृकयोः पूर्वकाले क्लेश्यनुशासनात् । समानकर्तृकयो रिति निर्धार
 णे सुप्र । पूर्वकाल इति बहुव्रीहिः । समानकर्तृकयोः क्रियारूपार्थयोर्मध्ये पूर्वकालसंबन्धार्थवाचका दूधातोः क्लेश्यर्थः । एवं च वा
 क्यशक्योक्तसंबन्धतात्पर्यग्राहकाः कृष्णादयः सूत्रबलादेव तयोः क्रिययोरेककर्तृकत्वबोधः । क्वचित्तु जन्यत्वव्याप्यत्वादिक
 मप्यधिकं भासते तत्तुमानान्तरगम्यत्वान्न ह्यद्योत्यम् । यथा भुक्त्वा च तृप्तो न पीत्वा अधीत्यतिष्ठतीत्यादौ । अत एवाध्ययनकालि
 कस्मिन्ति मास्यैवाधीत्यतिष्ठतीति प्रयोगेन तदभावकालिकस्मिन्ति मास्येति बोध्यम् । तदपि संसर्गमर्यादयैव भासते । एतेन स

ल. मं-
५५

मानकर्तृकत्वं क्वावाच्यमित्यपास्तम्। संसर्गमर्यादयैवलाभेनान्यलभ्यत्वात्। कर्तरि रुदित्यस्य तु नात्र प्रवृत्तिः। अव्ययकृतौ
भावद्वयुक्तेः। तत्राव्यवहितपूर्वकालत्वाद्यैव संसर्गः। अतएव वर्षान्तरि यभोजनमादाय भुक्त्वा व्रजतीति न। अव्यवधानं तात्प-
र्यवशाद्दण्डमुहूर्ताद्यहरादिभिर्यथा यथं बोध्यम्। तेन यभुक्त्वा श्वो गन्तेत्याद्युपपत्तिः। न च पूर्वकालत्वादेः संसर्गत्वे मुखं व्यादाय
स्वपितीति न स्यात्। व्यादानस्य स्वापपूर्वकालत्वाभावादिति वाच्यम्। व्यादानोत्तरमपि स्वापानुवृत्त्या तमादाय तदुपपत्तेः। अ-
त्र कालिकसंबन्धेन व्याप्यत्वं मपि भासते। तेन व्यादानोत्तरस्वापे कृते तदनुवृत्ता वेव तथा प्रयोगेन तु मुखमीलने तथा प्रयोगः।
तदा तननिद्रायास्तद्व्याप्यत्वाभावात्। दर्शपौर्णमासाभ्यामिष्टा सोमेन यजेतेत्यादौ दर्शादिश्रागवैशिष्ट्यस्य सोमयागे विधानम-
तौ दर्शादितः प्राक् सोमकरणे प्रत्यवायसिद्धिः। दर्शमात्रकरणे सोमकरणे च तदभावसिद्धिः। आधानोत्तरं तावत्कालं सौर्दिग्धजी-
वनस्यातिश्रद्धावतस्ततः प्राक् सोमानुष्ठानेपि न प्रत्यवायः। प्रागपि सोमेनैकइति आश्वलायने उक्तेः। उत्तरकालमात्रं पूर्वकाल-
मात्रं वा संबन्धइति तु न युक्तम्। संबन्धस्योभयनिष्ठतावश्यकत्वात्। तत्रोत्तरकालवृत्तित्वं न तद्व्यंसाधिकरणकालवृत्तित्वम्।
स्थित्वा पश्यतीत्यादावभावात्। किंतु तदधिकरणसमयध्वंसाधिकरणसमयोत्पत्तिकत्वम्। उत्तरकालस्य प्रत्ययार्थत्वे तु न यु-
क्तम्। कृतिप्रत्ययार्थस्य विशेष्यत्वदर्शनात्तस्य विशेष्यत्वापत्तौ क्रियाप्राधान्यविरहेण भीक्ष्येयद्वित्वाभावापत्तेः। गुणभूतक्रिया

राम

५५

माभित्यतस्मिन् नौ पाचक इत्यादावतिप्रसङ्ग इति भावः ॥ परेतु समानकर्तृकयोरर्थयोर्मध्ये पूर्वकालविशिष्टार्थवृत्ते
 तीः स्वेति सूत्रार्थात् पूर्वकालः स्थाप्रकृत्यर्थप्रकारः । तद्वलादेवानन्तर्यसंबन्धेन तस्य धात्वन्तर्ये न्वयः । अतएव गोप्ये स
 मानकर्तृकत्वेन पूर्वभुक्तेः पश्चाद्ब्रजतीत्यत्र क्वाप्रत्ययमाशङ्क्य स्वशब्देनोक्तत्वाद्देनेति परिहृतम् । पूर्वशब्दस्यात्र पू
 र्वकालोर्थो न तु धातोस्तत्र वृत्तिरिति तदर्थः । न तूक्ता र्थानामप्रयोग इति तदर्थः । तथा सती ह कस्मान्न भवत्यास्यते भोक्तुमिति
 शङ्का परभाष्यासङ्गतेः । तत्रापि लार्थक तु मुना पूर्वकालत्वस्यापि क्रियायां द्योति तत्त्वेन तदप्राप्तेः । तत्र पूर्वकालत्वस्याप्र
 तीतौ तु कथं क्वापादत्तम् । वास रूपन्यायेन लटा साधितमित्यन्यत् । यदा त्वा सेः क्वा तदा भुजेस्तु मुननभिधानान्नेति कैय
 टः । पूर्वभुक्ता पश्चाद्ब्रजतीत्यादव्यभ्यो भोक्तृभ्यः पूर्वभुक्ता न्येभ्यो ब्रजितृभ्यः पश्चाद्ब्रजतीत्यर्थ इति साधन्यन्तरमिषापेक्षं
 यौर्वकाल्यमिति विभाषा ग्रेयमेति क्वा । आनन्तर्यसंबन्धेन पूर्वकालिकदर्शादिवैशिष्ट्यंच सोमैविधीयत इति न तत्र दोषः । एवं च
 पूर्वकाल इति कर्मधारय एव । भूत इति तु नोक्तम् । लाघवानादरात् । तत्त्वेन बोधाननुमवाच्च । एव च षष्ठ्याः संबन्धवाचकत्वव
 देषा मपि समानकर्तृकत्वादिरूपसंबन्धवाचकत्वं वक्तुं शक्यमिति शङ्कः । नन्वेवमिष्टकास्पृक्काहं भोस्येहं भुक्ता ब्रजामीत्यादौ तु
 तीयापत्तिः । न च तिङन्तेन कर्तुरभिधानान्नेति वाच्यम् । तिङन्तार्थकर्तुरुक्तत्वेपि क्वान्तार्थकर्तुरभिधानाभावात् । अनभिहिते

ल.मं.
५६

भवतीतिपर्युदासात्। अतएवप्रासादेऽस्ते इत्यत्र सदिक्रियाधिकरणस्याभिधानेऽप्यासिक्रियाधिकरणस्यानभिधानात्सप्तमीति
भाष्यादौ स्पष्टम्। तथाप्यहोदनोभुज्यते इत्यत्र द्वितीयापत्तिरिति चेन्न। कर्त्रादेरेकत्वे प्रधानतिङन्तार्थक्रियानिरूपितशक्त्यभि
धानेऽहान्तायर्थगुणक्रियानिरूपितशक्तेरप्यभिहितवत्त्वस्य भाष्यादिप्रामाण्येनाङ्गीकारात्। तदुक्तं हरिणा। प्रधानेतरयोर्ब्र
ह्मस्य क्रिययोः पृथक्। शक्तिर्गुणाश्रया तत्र प्रधानमनुरुध्यते॥ प्रधानविषया शक्तिः प्रत्ययेनाभिधीयते। यदागुणे तदा त
दनुक्तपि प्रतीयत इति क्रियान्तरसंबन्धस्य बुद्धिविषयत्वे एव ह्यः साधुत्वम्। एतेन पूर्वोक्तान्तार्थमात्रस्य बुद्धिविषयत्वे त
स्य कर्तृकर्माकाङ्क्षासत्त्वाद् अन्तरङ्गित्वेन द्वितीयादिकं दुर्बारमित्यपास्तम्। ओदनं पक्काग्रामोगम्यते देवदत्तं न त्योहो द्वितीया
भवत्येव। कर्मशक्त्योरेकनिष्ठत्वाभावात्। अतएव स्वादुमीति सूत्रे भाष्ये ह्येतुमुन् णमुलादयः समभिव्याहृतेनानुप्रयुज्य
मानेन समानेऽधिकरणे तल्लक्ष्यकारके वक्तव्यास्तेनोक्तविषये तृतीयादिनेत्युक्तम्। अव्ययकृतो भाव इत्याश्रित्य च प्रत्याख्यातम्।
तत्र समानशब्द एकपर्यायः। एवं च सुधं प्रतिहन्तुं शक्यमिति कैयटोक्तं चिन्त्यम्। वचनारम्भेः सिद्धेः। सुधः प्रतिघातमात्रविशे
षणत्वमपि न युक्तम्। गमेर्ग्रामः कर्मपेस्तू भयमिति सन्तु न स्थभाष्यविरोधात्। अतएव ग्रामोगन्तुमिष्यते इत्येव। न तु ग्रामाय ग्रा
मवेति। एवं च वृत्त्यो भयत्रापि शाब्दन्वय एव। ग्रामोगन्तुमिष्यते इत्यत्र गमिक्रियापेक्षे द्वितीया चतुर्थ्यो न कदापि भवतरेतदपेक्षा

राम
५६

कर्मस्त्वस्याप्यभिहितवत्सकाशतदुतिकैयतोक्तेः। हरिरपि। इषेऽश्वगति संस्पर्शाद्ग्रामे यो लो विधीयते। तत्रे विष्णवे निभौ
 गः क्रियते गतिक मेषादुति। संस्पर्शात्। इषौ क्रियासुरेव नैव द्रव्य संबन्धात्। निभौ गः। अभिधानम्। इषिणा। तद्विहिबलादि
 ना। अत एव पक्वा भुज्यत इत्यत्र केषांचिन्नव्यपेक्षते। ओदनपचतिः सोसावनुमानात् त्वतीयत इत्यत्र केषांचिदित्युक्तम्। प्रथमा
 न्तौदनपदवाच्यस्यायोग्यत्वान्नपचिक्रियासंबन्धः किंतु भुजिनैवेति नपचि निरूपिता शक्तिरुणा तौदनपदार्थं किंतु साम
 थ्याद्वितीयान्तौदनपदार्थस्तत्र गम्यते इतिकेषांचिन्नतमिति तदर्थ इत्यलम्। आख्यातवाच्यक्रियायाः प्राधान्यात्ता प्रत्येव
 ह्यन्तोपस्थिताः सर्वा विशेषणमतुतासां परस्परसंबन्धः। गुणानां च परार्थत्वादिति न्यात्। अत एवा नियतः प्रयोगः स्नात्वा भु
 ह्यपीत्वा व्रजति पीत्वा भुक्त्वा स्नात्वेत्यादि च। आवाह्य षोडशोपचारैः पूजयेदित्यत्रोक्तसंबन्धेनावाहनविशिष्टपूजने षोडशोप
 चारि रित्यस्य करणत्वम्। तेन वाहनस्य षोडशोपचारान्तर्गतत्वेपि न दोषः। दक्षिणदेशस्थैराप्यगङ्गां पर्वत इत्यादी परावर
 धोगे चेति ह्य। प्राप्यते इत्यध्याहारः। अप्राप्येत्यस्य दक्षिणदेशस्थ पुरुषकर्तृकानदी कर्मिका आरोपित प्राप्तिरर्थः। सा चोत्त
 रकालिकत्वेन पर्वतकर्मक प्राप्ति क्रियान्वयिनी। अत्र परभूत नद्या अप्राप्येत्येतद्द्वारकः संबन्धः। एवमति क्रम्य पर्वतेन दीत्यत्रा
 वरयोः। दक्षिणदेशस्थ पुरुषकर्तृकं पर्वतकर्मक प्राप्ति ध्वंसोत्तरकालावच्छिन्न नदी प्राप्तिरिति बोधः। तेनोभयत्र क्रमेण प्राग

ल. मं.
५७

भावस्य मानाधिकरणत्वं ध्वंससर्मानाधिकरणत्वं चेतरप्राप्तौ फलति । कचित्साक्षात् क्रियाया एव परावरयोगः ॥ यथा चेर्मा
समिति विगृह्या विकशब्दादुत्पत्तिरित्यत्र । तत्र विग्रहो विभिन्नत्वेन ज्ञानं तदुत्तरकालिकी अविकशब्दावधिका प्रत्ययकर्तृ
कोत्पत्तिरित्यर्थः । परत्वादिकमत्र लोकव्यवहाराद्वैवक्षिकमित्यन्यत्र विस्तरः ॥ इति कुर्यादर्थविचारः ॥ अथ प्रातिपदिकार्थो
निरूप्यते । तत्र घटादिपदेभ्यो घटत्वादिविशिष्टव्यक्तिबोधो न भूयते । तत्र यद्यपि शक्तिपरिच्छेदकेषु मुख्येन न घनानघना
द्यात्मकव्यवहारेण व्यक्तावेव तत्परिच्छेदस्तथापि व्यक्तिमात्रे शक्तियदो सैव । तासामानन्त्यात् । यत्किंचिद्व्यक्तौ शक्ति
ग्रहात्तदविषयव्यक्त्यन्तरस्यापि शाब्देभ्यो गोपदादृशस्यापि भावापत्तिः । तद्विषयकशाब्दे तद्विषयक शक्तियद्व्यवहारत्वा
भ्युपगमे तत्र व्यभिचारश्च । किंच हस्तिपकव्यक्त्यन्तरे हस्ति संबन्धग्रहाद्यत्र हस्तिपके स न गृहीतस्तस्यापि हस्ति दर्शने स्मर
णापत्याव्यक्त्यन्तरे संबन्धज्ञानस्य व्यक्त्यन्तरज्ञानादेतत्त्वात् । किंच सर्वेषां शब्दानां व्यक्तिमात्रबोधकत्वेनैव शक्यत्वेन
दृश्य दृश्येषां सह प्रयोगादुपपत्तिः । तस्माज्जातिगुणक्रियासंज्ञाविशिष्टास्तज्जात्याद्यनुगती हुतव्यक्तिषु शक्तिग्रहो बाध्यः । ता
दृश शक्तिग्रहेण सकलव्यक्तिबोधदर्शनात् । व्यक्त्यं शेषक्यतावच्छेदकतिरिक्तानवच्छिन्नविशेष्यताशालीजतिप्रकारकशक्ति
यद्वृत्तिजात्याश्रयसकलव्यक्तिबोधसंभवः । एवं चैतदर्थं सामान्यलक्षणा प्रत्यासत्त्यङ्गीकारो व्यर्थ एव ॥ किंच तदङ्गीकारेण मेय

राम-

५७

त्वसामान्यलक्षणया धर्मिणां धर्मिणां विशिष्टस्य च सर्वस्य तत्तद्वेषेण ज्ञानापत्तौ सार्वज्ञ्यापत्तिः । न च स्ववृत्तिधर्माश्रयत्वरूपया ते
 या सामान्यधर्मप्रकारकमेव ज्ञानमिति न दोष इति वाच्यम् । प्रत्यासत्तेः प्रकारतया भानस्य क्वाप्यदृष्टत्वात् । किंचाविद्यमाने
 न संबन्धिनः संबन्धस्योपपादयितुमशक्यत्वेन भाविषु शक्तिग्रहा संभवस्तदवस्थ एव । भाविजात्याश्रयत्वमादाय तदुपपादने प्रसुः
 संयुक्ते भाविपाकजरूपो देर्भाविचक्षुः संयुक्तसमवायात् प्रत्यक्षापत्तिः । विनश्यदवस्थे घटप्रत्यक्षवारणार्थं सन्निकर्षाणां
 कार्यसहभावित्वेनैव कारणतावश्यकत्वेनात्रैव दृष्टविपरीतकल्पने मानाभावः । समवेतगुणनाशश्चाश्रयनाशकसाम-
 य्येव । प्रत्यक्षविषयस्यापि कार्यसहभावेन कारणत्वे गौरवम् । एवं विनाशकाले द्रव्यस्य सत्त्वे तेनापि कार्यकारणभावेन न
 निर्वाहः । तत्काले तदसत्त्वे तु सन्निकर्षस्याप्यभावः । संबन्धिद्वयाश्रितसन्निकर्षस्यान्यतरासत्त्वे उपपादयितुमशक्य-
 त्वात् । वस्तुतो विनश्यदवस्थे घटः प्रत्यक्ष एव सत्यां सामग्र्याम् । घटो नास्तीत्यादौ प्रसक्तियोग्यवर्तमानघटानामेवाभाव-
 प्रतीतिरित्यलम् । एवं च जात्यवच्छिन्नविषयकशक्तिमान्जातिशब्दगुणायवच्छिन्नविषयकशक्तिमान्गुणशब्दादि-
 रिति व्यवस्था । तत्र विशेषणविशेष्ययोरुभयोरपिशक्तिः । शक्यत्वावच्छेदकत्वं च शक्यैकदेशे प्रकारत्वम् । हस्तिपकत्वादाव-
 प्यासेपेण गृहीतहस्ति संबन्धाद् हस्तिदर्शने हस्तिपकत्वेनोपस्थितिर्विशेषणविशेष्ययोरन्यतरधर्मस्यान्यतरत्रारोपे वि-

क. मं.
५८

शेषणत्वादिकमेव बीजम्। अतएव शिखीध्वस्तद्व्यादौ विशिष्टस्य ध्वंसेऽन्वयकारकविशेषणे च गुणादौ कारकत्वम्। य-
द्वासंबन्धग्रहविशेष्यत्वस्य संबन्धिभाननियामकत्ववत्तदवच्छेदकत्वस्य धर्मभाननियामकत्वम्। यथाहस्तिपकादौ ह-
स्त्यादिसंबन्धग्रहस्य हस्तिपकत्वादिनोपस्थितौ नियामकत्वम्। अतएव दण्डादघटत्वेन घटस्य घटाच्च दण्डत्वेन दण्डस्योप-
स्थितिः। एतेन शक्यतावच्छेदकेऽपि शक्तिरित्यपास्तम्। फलाभावात्। यथाच शक्तिग्रहे शक्यतावच्छेदकानुगती कृतसकल-
व्यक्तिभानम्। एवं शब्दबोधेऽपि तदनुगतसकलव्यक्तिभानम्। न ब्राह्मणमित्यादावेकवचनं तु शक्यतावच्छेदकगतसंख्या-
विशेष्ये आरोप्यप्रयोगानुपपन्नम्। शक्यतावच्छेदकत्वं शक्यनिष्ठाया विशिष्यता तदवच्छेदकतात्स्यप्रकारतया भासमा-
नत्वम्। घटादिपदशक्तिग्रहे च घटत्वादेरेव तत्त्वं न द्रव्यत्वादेरिति न तेभ्यो द्रव्यत्वादिप्रकारकबोधः। द्रव्यादिपदाच्च न घटत्वा-
दिप्रकारकबोधः। अतएव आकाशपदस्य शब्दाश्रयत्वेशक्त्यभावेऽपि तत्तद्रूपेण बोधः। तद्विशिष्टविषयकसंबन्धग्रहस्यै-
व तद्विशिष्टविषयकज्ञानहेतुत्वादिति मणिकृतोक्तम्। वस्तुनस्तत्राकाशत्वमखण्डोपाधिरूपतत्त्वद्रूपं वा जातिरूपं वा
शक्यतावच्छेदकम्। तेनाकाशशब्दाश्रय इति प्रयोगोपपत्तिः। तदुक्तं सरूपसूत्रे भाष्ये। द्रव्याभिधानं व्याप्तिरिति। एतत्प-
क्षे जातेरुपलक्षणत्वेन श्रयणात्परित्यक्तमेव द्रव्यमात्रं विशिष्टजातिरित्युक्तं शब्देनोच्यते इति कैयटः। श्येनचित्तिचिन्वीते

राम

५८

त्यादौ च शब्देनाकारचित्तिमिति मध्यमपदलोपी समास इति न तत्रानुपपत्तिः । अत्रापक्षे यो यः शब्देनोच्यते स सर्वोऽपि द्रव्यधर्मयुक्तः कश्चिन्मुरव्यतद्धर्मयुक्तः कश्चिदुपचरिततद्धर्मयुक्तः । तदुक्तम् । वस्तूपलक्षणं यत्र सर्वनाम प्रयुज्यते ॥ द्रव्यमित्युच्यते सोऽर्थो भेदत्वेन विवक्षित इति । इदं तदिति सर्वनाम परामर्शयोग्यं द्रव्यमित्यर्थः । अत इति यत्प्रतीयते तद्द्रव्यमिति निरुक्तोक्तेः । लक्षणान्तरमाह । भेदत्वेनेति । किंचिन्निरूपितविशेष्यत्वेनेत्यर्थः । विवक्षित इत्यनेन शब्दार्थस्येदं लक्षणमित्युक्तम् । एवं च जात्यादेरपि विशेष्यत्वविवक्षायां द्रव्यत्वमेव । तिङन्तार्थक्रियाया अपि किमादिभिः परामर्शात्सुखमित्यादिभिर्विशेष्यत्वाच्च सिद्धान्तैः स रव्यथा विशेषणाच्च द्रव्यत्वमेव । विप्रतिषिद्धं चेत्यादौ तु सामर्थ्यात्तन्त्रान्तरीयप्रसिद्धद्रव्यग्रहणमिति हेतुलाराजः । अन्येतुजातिरेव शक्यो भयत्र शक्तिकल्पने व्यक्तौ शक्तेर्जातौ तदवच्छेदकत्वस्य वा कल्पने गौरवात् । युक्त्यन्तरमपि शक्तिवादेनैतदुक्तम् । व्यक्तिभानं तु शक्तिग्रहविशेष्यत्वौ । तव तत्रावच्छेदकत्वेन जातिभानवत् । शक्तिग्रहस्तु गौर्गोपदशक्य इत्येव । स च स्वर्गी ध्वस्त इति वदूना गृहीतविशेषणा बुद्धिर्विशेष्ये उपजायते इति न्यायसहकृतलाघवेन जातिमात्रे । यद्वा । जातिविशेष्यक एव शक्तिग्रहो गौर्गोपदशक्य इति जातत्वावेव शक्तावप्येवमेवाभिलापात् । जातेराश्रयावियोगेऽपि तस्याः केवलायाः शब्दवाच्यत्वम् । यथा मुरवस्य स्वस्थानावियोगेऽपि जलादौ दृश्यमानस्य मुखपदबोध्यत्वं तद्वत् । शक्यतावच्छेदकं तु शब्दगता जातिः । शब्दार्थ

ल. मं.
५९

योस्तादात्म्येन तद्गतजात्योरपितत्वात्। यद्वा। जातिगतो धर्मस्तथा। विनापि संकेतविषयतां सामान्येन संबन्धनियमात् स्वसह
चरिताव्यक्तिर्जातिविशिष्टः। यथा च सुरादी निरूपादिज्ञानागृहीतान्यपि चासुषयामीत्यनुव्यवसाये गृह्यन्ते तद्वदिति हरिश्च
स्पष्टम्। नास्तु वा व्यक्तेर्भावनमित्याहुः। तदुक्तं तत्रैव भाष्ये। आकृतिं वा जप्यायन इति। व्यक्तेरभावेऽप्यानयनादिक्रिया तत्र केवलाय
मसंभवन्तीत्यक्तिसाहित्येन निषेधाय ते। तदुक्तं स रूपसूत्रे। तद्वितार्थे तिसूत्रे च भाष्ये। आकृता वारम्भणादीनां संभवो नास्तीति
कृत्वा तत्सहचरिते द्वयैर्भविष्यतीति। यथा गिरानीयतामित्युक्ते केवलस्याग्रे रायना संभवादौ चोदितमपि पात्रमानीयते। एत
देवाग्रे रायनयत्पात्रं छस्य। तथा कृता वारम्भणादीनि चोद्यमानानि सामर्थ्यात्साहचर्याद्द्वयमभिनिविशन्तैर्ब्रह्मैवाकृतेः
क्रियायोगेन तर्भावितद्रव्याया एवेति द्वयद्वारकः संपद्यत इति कैयटः। साहचर्यं च संबन्धः। आकृते रारम्भणादिभिः शब्देन च
यस्तु बोधे बाधस्याप्रतिबन्धकत्वादारोपेण बोधघातः। द्वयगतलिङ्गसंख्यादिवत्तद्गतभेदादोपेण गौश्वगौश्वेत्यादिसंज्ञयो
पपत्तिः। कदाचिदेकेनैव शब्देन द्वयगतद्वित्वादिमत्त्वेन प्रतीतिरित्याद्युह्यम्। हरिश्चाह। व्यक्तौ कार्यणि संसृष्टा जातिस्तु प्रति
पद्यत इति केचित्। वस्तु तस्तु संबन्ध्यात्मन्तन्व्यक्तेर्भावनमित्येव न्याय्यम्। अतएव स रूपसूत्रादिस्थं भाष्येणैव कवाक्यता। त
स्याथैतद्वादे विशेषणतया भावनमिति वक्ष्यते। गोत्वादिपदे जातिरेव धर्मात्तद्वृत्तिधर्मे च गोत्वादिपदानां शक्तिरतस्तत्र न

राम

५९

कदापि गोव्यक्तिविशेषको बोधः॥ नापि तद्विषया क्रियायतस्तैर्मवाद्युपलक्षितगोत्वादवितरपदार्थसंबन्धबोधनम् प्रवृत्त्यर्थं
 स्य च प्रत्ययार्थे प्रायेणोपलक्षणत्वमेव। अतएवोपगवमानयेत्युक्तेनोपगोरानयनम्। उपलक्षणत्वं चोपलक्ष्यविषयक्रि-
 याः विषयत्वमेव। सहचरितां व्यक्तिजातिर्विशिनष्टीतिपक्षे जातिप्राधान्ये एकवचनतात्पर्यग्राहकंतरुशैलमित्यादौ समा-
 हारद्वन्द्वश्च पटस्य शुक्ल इत्यादौ व्यक्तः प्राधान्यजातेर्विशेषणता। शुक्लः पटः पटो नैत्यादौ च। शाबले यस्य गौर्यदौ नित्य इत्याद्यन-
 भिधाना। एवमेव घटो नैत्यमित्यन। यद्वा। जातिव्यक्त्योरव्यक्तिरेकाज्जातेरेव प्राधान्येपिनवाहाद्यन्वयानुपपत्तिः। अतएवग-
 वादिशब्दानि नामाग्रयगतलिङ्गादिग्राहिता। तदप्युक्तं तद्वितार्थेति सूत्रेभाष्ये। अथवाऽव्यतिरेकाद्वद्व्याकृत्योर्द्रव्यानयन-
 मिति गोत्वपदजन्यबोधगोत्वे बुभेदप्रधानतादात्म्येन व्यक्तेर्विशेषणत्वमिति गोत्वं वाहयेदिति प्रयोगः। एवमेव घटेः शुक्ल-
 इत्यादौ गुणिगतलिङ्गादिग्राहिता शुक्लादिशब्दानाम्। पटस्य शुक्ल इत्यत्र तु न। भेदस्यैव तत्र संबन्धत्वात्। यदा जातिव्यक्त्या
 भेद एव विवक्षितो वाहाद्यसमभिव्याहारो जातेः प्राधान्यं च तदाभावप्रधानो निर्देश इति व्यवहारः। स च यथाभिधानमिति निति
 प्रसङ्गः। ननु क्तं जात्याख्यायामिति सूत्रेभाष्ये। जातिशब्देन जातिरप्यभिधीयते द्रव्यमपि। कथं पुनर्जायते द्रव्यमपीति। एवं
 हि कश्चिन्महतिगोमण्डले आसीन् गोपालकं पृच्छति। अस्त्यत्र कां चिद्गो पश्यसीति। स पश्यति पश्यति चार्थे गाः प्रच्छति च

३ मं
६०

नूनमस्यद्रव्यं विवक्षितमिति तद्वत्तद्व्याभिधानं तदा बहुवचनम् । यदा सामान्याभिधानं तदैकवचनमिति । जातिशब्देनेत्यस्य जा
तिशक्तिग्रहविषयेणेत्यर्थः । द्रव्याभिधानमित्यस्य द्रव्याभेदेनाभिधानविशेष्यतया द्रव्याभिधानं चार्थः । सामान्याभिधानमित्य
स्य द्रव्याभेदेन विशेष्यतया तदभिधानमित्यर्थः । यत्तु बहुषु बहुवचनमिति सूत्रे भाष्ये उक्तम् । यदा गुणो गुणिविशेषको भवति
तदान्तरेण भावप्रत्ययं गुणप्रधानो निर्देशः । यदा तु गुणिना गुणोऽप्यपदिश्यते तस्य शुक्ल इति तदान्तरेणापि भावप्रत्ययं गुणप्र
धानो भवति निर्देश इति । तत्तु भावप्रधानतात्पर्यग्राहकमात्रोपलक्षणम् । नथा सरूपसूत्रेऽपि जातेः पदार्थत्वे तस्या एकत्वाद् द्वि
वचनाद्यसिद्धिमाशङ्क्य व्यक्त्यादेचन ब्राह्मणं हन्यादित्यादेवेकं ब्राह्मणमहत्वात्कृतीत्यादित्याद्याशङ्क्योक्तम् । न ह्यस्ति
पदार्थकस्य द्रव्यं न पदार्थो द्रव्यपदार्थकस्य वा कृतिर्न पदार्थः । उभयोरुभयं पदार्थः कस्यचित् किंचिद्गुणं भूते किंचित्प्रधानं भू
तमिति । यथापचतद्रव्यदौ क्रियाप्राधान्येऽपि साधनसंख्याकृतो वचनभेद एव माकृतिप्राधान्येऽपि द्रव्यसंख्याकृत इत्येवं पदवि
कैषटः । मत्तु सूत्रेऽपि कैषटः । आश्रयगतैकत्वसंख्याविशिष्टजातिः कार्ये आश्रीयते यथा पशुनायजेतेत्यादाविति । पदार्थ इत्य
स्य पदजन्यलोभविषय इत्यर्थः । गुणभूतमित्यादेः स्वारसिकतयोतिशेषः । कदाचित्तस्यापि प्राधान्यं बुतां त्वर्थाहकसापेक्ष
मिति तदाशयः । द्रव्यप्राधान्ये च क्वचिज्जातिगतसंख्यावाचनम् । यथा न ब्राह्मणमित्यादौ । तज्जात्याक्रान्तसकलव्यक्तीनां च लो

राम
६०

घटतिबोध्यम्। इदं चाभेदेन न्यक्तेर्विशेषत्वे द्रव्यम्। भेदेन विशेषणत्वे तु जात्याख्यायामिति सूत्रोक्तरीत्यैकवचनमेवाव्य-
 क्तेः प्रकारत्वं च निरवच्छिन्नाया एव विशेष्यभूतजात्याचानुगमः। नहि प्रकारीभूतमेवानुगमकमित्यत्र मानमस्ति। यत्तु स-
 मर्थसूत्रे भाष्यके घटशोक्तैर्वीरपुरुषइत्यादौ द्रव्यवादे तस्य भेदाभावानभिन्नार्थानामेकार्थीभावस्य सा मर्थ्यमित्याशङ्क-
 क्यवाच्यमपि द्रव्यं द्वासीकृत्य यथा विशेषणविशेष्यभावो जातिवादे एवं द्रव्यवादे वाच्यगुणकृतभेदमाश्रित्य तदुपपत्ति-
 रिति। तत्रैवाच्यमित्यस्य शक्त्यविषयइत्यर्थः। शुद्धद्रव्यवादस्त्वनुपदमेवोपपादयिष्यते। घटो घटइत्यादौ विशेष्यविशे-
 ष्यभावाप्रतीतेः सोपि भेदसापेक्षइति तदाशयः। जात्याकृतिव्यक्त्यस्तु पदार्थइति गौतेमीयसूत्रे। तद्वार्तिककारोऽप्याह-
 त्वुशब्देऽपि विशेषणार्थः किं विशेष्यते प्रधाने पदसर्जनभावस्य नियमेन पदार्थत्वम्। यदा भेदविवक्षा विशेषगतिश्च तदा व्यक्ति-
 पदार्थो न जात्याकृती। यथा गौस्तिष्ठति गौर्गच्छतीति। तयोः स्थानादीनामसंभवात्सापदार्थः। यदा पुनरभेदो विवक्षि-
 तः सांमान्यगतिश्च तदा जातिः पदार्थइत्येव विशेषणम्। यथा गौर्न पदास्य दृश्यइति। अत्र सर्वव्यक्तिलाभायैकवचने प्र-
 पञ्चयेच्च जातिः प्रधानं तस्याः साक्षात्पदार्थसंभवाद् व्यक्त्यभेदविवक्षा बोध्या। पिष्टकमय्योगाव इत्यत्राकृतिः वैश्या-
 दरण्येनैव व्याकृतिः शक्येति स्फोटवादेनिरूपितम्। केचित्तु पिष्टकमय्योगाव इत्यत्र शब्दज्ञानानुपातिवस्तुश्र-

न.मं
६१

न्यैविकल्पाख्यं ज्ञानं पातञ्जलोक्तम्। वस्तुशून्यमित्यस्य बाह्यवस्तुशून्यमित्यर्थः। बाधज्ञानबाध्यत्वाच्च मिथ्याज्ञानाद-
स्य भेदः। बाधज्ञानसत्त्वेऽपि शब्दव्यवहारस्य नञ् न्यज्ञानस्य च जायमानत्वात्तदुक्तमस्य न्तासत्यपित्वर्थे ज्ञानं शब्दः करोति
हीतीत्याहुः। अपरे तु धर्ममुपलक्षणीकृत्य शक्तिग्रहादस्तु तस्तत्तद्धर्मकृतिविशिष्टाव्यक्तिर्बुध्यते न तु तद्धर्मप्रकारेणेति
व्यक्तिर्वादेः प्रकटप्रकाशश्चेन्द्रइति वाक्यतोऽपि वस्तु तस्तत्तद्विशेषणविशिष्टव्यक्तेः स्वरूपेणोपस्थितिः। यथायः शुक्ल-
साः सदेवदत्तइत्यादी शुक्लवासउपलक्षितेशक्तिग्रहेऽपि देवदत्तपदजबोधेन तदज्ञानं तथा जात्यादेरपि। एतदेव जात्यादेरु-
पलक्षणत्वम्। यत्स्वाश्रयाणां सर्वेषां स्वरूपतः शक्तिग्रहविषयत्वं संपाद्य स्वयं शक्तिग्रहाविषयो बोधाविषयश्च। यथाकोक-
वस्तो देवदत्तगृहादुत्पन्नौ काकः स्वोपलक्षितोत्पन्नात्वादिना तद्गृहमितरेभ्यो व्यावर्तयति तथा जातिर्व्यक्तीरुपस्थाप्य।
स्वोपलक्षिताभिस्ताभिः शक्तिमितरेभ्यो व्यावर्तयति। परत्वाश्रयोयः स घटपदशक्यइति शक्तिग्रहस्तत्पदेन विशेष्यमात्र-
परामर्शः। घटो घटपदशक्यइत्यस्याप्ययमेवार्थः। एतदेवाभिप्रेत्य ध्रुवमपायेइति सूत्रे धावतः पतितइत्यादावध्रुवत्वमा-
शङ्क्य सतोऽप्यविवक्षया सम्प्रहितम्। सरणोऽपलक्षितेद्रव्यमात्रमत्र विवक्षितमिति कैयटः। तदुक्तम्। आनन्त्येऽपि हि भा-
वानामेकं कृत्वोपलक्षणम्। शब्दः सुकरसंख्येयानचव्यभिचरिष्यतीति। हर्मिरप्याह। अध्रुवेण निमित्तेन देवदत्तगृहं यथा

राम-
६१

अहोतंगृहशब्देनशुद्धमेवाभिधीयतइति। शुद्धमेवनतु उपलक्षणीभूतकाकविशिष्टमित्यर्थः। तथासत्योपाध्युपलक्षितं
 सत्यमुपाध्यनादरेणैवशब्दैरभिधीयतइतिहाराजः। नब्राह्मणमित्यादौब्राह्मणत्वोपलक्षितत्वस्यसर्वव्यक्तिषुसत्त्वा
 हनदोषः। यद्वा। रूपसामान्यात्सर्वव्यक्तिषुहनननिषेधादिति। तदुक्तमद्वैतसूत्रेभाष्ये रूपसामान्याद्वासिद्धम्। बाल
 स्वाद्यशक्तिग्रहोपिर्दृष्टो गोपदवाच्यइति। अत्रापिपक्षे शक्तिग्रहे भासमानोपलक्षकरूपेणद्रव्यस्यभेदमाश्रित्यवीरपुरु
 षइत्यादिसमासः। वीरपदेनापुरुषस्याप्युपस्थित्यातयोर्नपर्यायतातद्बोध्यव्यक्तिमात्रेणबोधकत्वंहिपर्यायत्वमितिबद
 न्तिअत्रमपिपक्षः समर्थसूत्रेभाष्येस्पष्टइतिसमासवादेनिरूपयिष्यते। यत्तुजातिपक्षेपिगवादिपदानामुभयत्रशक्तिः
 शक्तिग्रहकार्यकारणभावेचजातिप्रकारत्वस्यैवनिवेशोनतुव्यक्तिविशेष्यकत्वस्यनिवेशः। अतएवव्यक्त्यंशोक्तता
 शक्तिस्तदंशेतज्ज्ञानानपेक्षणात्। एतावतैवजातौशक्तिरितिब्यवहारइति। तन्म। गौरवात्। किंचसामान्यलक्षणात्
 पदुनायहायंप्रकारस्तच्चाशक्त्यम्। कार्यतावच्छेदककोटौविशेष्यांशानिवेशेगोत्वेनाद्यादिबोधापत्तेः। नचप्र
 रताविशेषएवनिवेश्यतेइतिवाच्यम्। तस्यगोनिष्ठविशेष्यतानिरूप्यतेतिशब्देनैवबोधनीयतयादुर्ज्ञेयत्वात्। तन्नि
 वेशेतुगोव्यक्त्यन्तरबोधोनस्यात्। तन्निष्ठविशेष्यतायांतनिरूपकत्वाभावात्। यदितुविशेष्यांशोविशेष्यतायाः प्र

ल. म.

६२

कारातिरिक्तानवच्छिन्नतयानिबन्धनात् तवनदोषइतिविभाव्यते। तदावृथायंप्रयासः। किंचपटत्वावच्छिन्नं सर्वप्रतिदृष्टं
कारणताग्रहोपिमदुक्तरित्येवमुग्रहो नभवदुक्तरित्येत्यलम्। यत्तु कुक्षितइतिसूत्रेभाष्येउक्तम्। स्वार्थमभिधायशब्दो
निरपेक्षोद्व्यमाहसमवेतइति। तस्यायमर्थः। स्वार्थजात्यादि। अभिधायतद्विषयकाभिधायकविषयोभूत्वा शब्दः प्र
पदिकरूपस्तदितरनिरपेक्षः समवायेन संबद्धं द्रव्यमाहेति। अभिधायेत्यस्यप्रतिपाद्येत्यर्थेकोनूपपत्तिः। शब्दतोजातिद्व
यस्यः क्रमेणबोधाननुभवात्। प्रत्यक्षदृष्टक्रमस्यात्रारोपइत्यपिनयुक्तम्। आश्रयानालिङ्गितजातिप्रत्यक्षस्याप्यनुभव
विरुद्धत्वेनतत्रापिवस्तुतः क्रमोभावात्। भट्टास्तुजात्याव्यक्त्याक्षेपः। विशेषणत्ववैशिष्ट्येनैकजातौपदानांशक्तिग्रहाद्वि
शेषणत्वा नुपपत्त्याविशेष्यव्यक्तेराक्षेपः। त्वादिरहितपदबोधाजातिव्यक्तिविशेष्यकबोधविषया। विशेषणतयागृही
तशक्तिकत्वादित्यनुमानम्। यत्तुजातेर्निर्विकल्पकोपस्थितिर्निर्विकल्पकेन्द्रियवत्तुशब्देऽपिकरणंशक्त्यनुभवोपिजा
त्यंशेनिष्प्रकारकएव। नोत्वंकिंचिदश्रितंजातित्वादित्यनुमानम्। पदप्रयोज्यायाश्चउपस्थितेः शब्दकारणत्वान्नन्यस्य
तिभङ्गः। सतितात्पर्येधूमोयंज्वलतीत्यतोबहिर्ज्वलतीतिबोधोभवत्येवायमेवाक्षेपइतितन्त्र। तादृशहेतूपस्थितेरस
र्वविकत्वात्। शब्दतोजातित्वेनानुपस्थितेः। अर्थापत्तेरपिनावसरः। अनुपपत्तिज्ञानमन्तरेणापिबोधात्। समान

राम.

६२

संविद्यते वेद्यत्वमाक्षेप इत्युच्यते । अतः न च शब्दादिषु गुणगुणभावेन पुत्रे जस्त्वजलत्वं पृथिवीत्वसंशयदर्शनात् ॥ द्रव्यमि
ति घटज्ञाने घटत्वभानाभावात् । यथा घटो ज्ञातव्यस्तथा ज्ञातिमानेति । तद्वन्महत्त्वमन्यथा लक्षणम् । किंच गवा वैशिष्ट्ये न च गोत्व
स्थप्रमाणवित्तिवेद्यत्वे पिङ्गोगोत्वसंशयदर्शनात् । अतः न मे वस्यान्वविशिष्टबुद्धिरित्याहुः । तन्न व्याख्यादि
प्रतिसंधानं विनापि बोधात् । एतेन जात्यादिनां प्रतीतिरिति चेत् । अतो न तु पास्तम् । अनुपपत्तिप्रतिसंधानं विनापि बोधात् । क
चित् शक्यार्थमात्रबोधकपदस्यैवान्यत्र लक्षणम् । अतः न चैवं प्रकृतेश्चेत्यलम् । तन्न गवादिवत्
न मूलादीनां प्रतीतिरिति चेत् । अतः न च शाब्दे वेत्यन्ये । शाब्दे वेत्यपरे । जलतैलादयः शब्दास्त्ववयवाव
यवभाधारणाः । अतश्चौषधादि संस्कृते परिच्छिन्ने तैलादयो व्यवस्थितास्तदापितेः वयवं समुदायरूपेणाहुस्तर्हि म
रणभाष्ये उक्तं स्यात् । अतः न च शब्दादिषु गुणः शक्यत्व
चान्त्यम् । शुक्लत्वमित्यलम् । अतः न च आश्रयभेदोपाधिकस्तु भेदव्यवहारः । एकैर्विभावयवः । अतः
वअल्पत्वमहत्त्वमन्यथा लक्षणम् । अतः न च आश्रयभेदोपाधिकस्तु भेदव्यवहारः । एकैर्विभावयवः । अतः
स्पष्टम् । क्रियाप्येवमेव नित्याच्च । उत्पादको संबन्धस्यैव । पञ्चादिशक्यापियाः व्यवधानेन फलजनिका सैके

अन्यासांतुतादृश्यानि चान्यत्र नारोगैः। एकपदशकूपरपदशुकुगुणयोः प्रत्यभिज्ञाभावस्तु आरोपितभेदकृत-
 कचिदस्तेवतः। भिन्नगुणभेदेषु तद्वत्तजातिः। पाचकइत्यादेः पाकक्रियासंबन्धवत्कर्तृशक्तिः। क्रियापत्रे
 यकतोऽन्यः। इत्योविशिष्टशक्यः। संबन्धश्चक्रियाकारकभावः सएवतत्रप्रवृत्तिनिमित्तम्। प्रवृत्तिनिमित्त-
 त्वंचयज्ज्ञाना- प्रवृत्तिस्तत्त्वम्। तस्यभावइतिसूत्रेभावशब्देनप्रवृत्तिनिमित्तमेव। अतएवततःसंबन्धेभाज्य-
 त्वम्। शब्दप्रवृत्तौ चकचिद्धर्मस्वरूपज्ञानान्कचित्संबन्धज्ञानादिति स्पष्टं तस्यभावइत्यत्रकैयटे। तत्रजातिगु-
 णसौर्लोकनिरूढ्यासोयमित्यादिप्रतीत्याभेदनिबन्धनस्यतिरोधानान्नतत्रसंबन्धेभावप्रत्ययः। क्रियायातुरुदन्तेभेद-
 स्यैव नियमैर्नप्रतीतेस्तत्संबन्धज्ञानादेवशब्दप्रवृत्तिरिति तत्रैवभावप्रत्ययः। क्रियाकर्तृकयोर्भेदाभेदाविति मतेतिङन्ते-
 तुयुच्युपपदेसमानाधिकरणेइत्युक्तेभेदतिरोधानम्। अत्रचशब्दशक्तिस्वभावएवबीजम्। अतएवकृतद्वितसमासे-
 न्यः संबन्धाभिधानंभावप्रत्ययेनेत्युक्त्वा पाचकत्वमित्युदाहृतं हरिणा। क्रियाप्रवृत्तिनिमित्तइत्यस्यक्रियासंबन्धप्रवृत्तिनि-
 मित्तकइत्येवार्थः। जातिगुणक्रियायदृच्छेतिचतुष्टयीशब्दानांप्रवृत्तिरित्यत्रक्रियापरंसंबन्धप्रवृत्तिनिमित्तकशब्दोपल-
 ष्ठाप्रामिति न न्यूनतः। यदृच्छाशब्दादित्यादयः क्वादयोभादयश्च। तत्रडित्यादिषुलकद्वयोपनिवेशसंज्ञाभूतेषुव्यक्तिरेव

वाच्या। आनन्त्यव्यभिचारयोरभावात्। प्रातिपदिकमात्रादर्थबोधाभावेन सुबन्ताच्च संख्यादेरेव प्रकारतया भानेन न त
तो निर्विकल्पकम्। न च डित्यत्वमित्यादौ प्रत्ययार्थाभावेन त्वाद्यनुपपत्तिरिति वाच्यम्। व्यक्तेरेव प्रकारता विशेष्यतारूप
विषयताद्वयेन भानेन प्रकारत्वावच्छिन्नाया व्यक्तेरेव त्वाद्यर्थत्वात्। जात्यतिरिक्तधर्मांशे प्रकारतायाः सावच्छिन्नत्वनि
यमस्तु भेदसंबन्धावच्छिन्नप्रकारताया एवेति न कश्चिद्दोषः। यद्वा। तत्र प्रकृतिः शब्दपराविशेष्यभूतार्थ एव त्वाद्यर्थः। डि
त्यडित्यत्वपदयोश्च पर्यायता यत्तु बालयुवाद्यवस्थाभेदेन शरीरभेदात् तद्वृत्तिडित्यत्वादिजातिः सैव त्वाद्यर्थ इति
तन्म। लोके तत्र भेदव्यवहाराभावेन तादृशोपाधिभेदेन भेदे प्रमाणाभावात्। आकाशे तु पटोकाशमग्नकाशादीति लोके भेदव्य
वहारेण तत्रोपाधिकभेदसिद्धिः। अन्यथैकद्रव्योपनिवेशिनीत्यस्या संभवापत्तिः। एतच्च तस्य भाव इति सूत्रे भाष्ये स्पष्ट
मिति शक्तिवादे निरूपितं तद्विद्वत्कालेनिरूपयिष्यते च। क्वादिपदानां क्वादीनामेकत्वमते पञ्चवर्णव्यक्तिषु तेषामनेकत्वमते
पञ्चजातीयवर्णव्यक्तिषु वा शक्तिः। अन्यथा तस्य उपलक्षणमिति व्यक्तिवादे क्तरीत्या बोध्यम्। तत्राप्या न न्यायभावेन प
ञ्चवर्णव्यक्त्येकशक्यतावच्छेदकानुपपत्तिः। तत्रापि पूर्ववदेव भावप्रत्यय इति कुत्वकुशब्दयोः पर्यायता एव। भादिपदा
नां तु शक्यव्यक्त्या न न्येन शक्यतावच्छेदकानुपपत्तिः। भादिपदमेव शक्यतावच्छेदकं न मेव न तत्तत्त्वाद्यर्थः। एतदपि

४ मं.
६४

प्रायेणैव वृद्धिरादैच सूत्रे भाष्ये उक्तम् कुत्वं कस्मान्न भवति चोः कुः पदस्येति भत्वात् कथं भसंज्ञेति अनेन कुत्वं कुपदयोर्भत्वं
भसंज्ञापदयोः पर्यायता स्पष्टमेवोक्ता न च कुत्वं पदस्य तत्र लक्षणा मुरख्ये र्थे कापि त्रयो गादर्शनात् उपक्रमे लाक्षणिक
शब्दप्रयोगे बीजाभावाच्चेति दिक् परेतु गुणा दीनामपि शक्यत्वे आनन्त्यव्यभिचारयोः सत्त्वेन गुणादिगतजातिरेव शक्यं
रूपवान् क्रियावान् इति पदयोः शक्तिग्रहे सर्वथा तयोर्दुर्वारत्वात् शुक्लादीनामप्यनेकत्वमिति पक्षस्यापि तमप्यत्रै भाष्ये
सत्त्वेन तत्रापि तयोः सत्त्वाच्च युक्तं चैतत् अन्यथोक्तरीत्या घटादीनामपि नित्यत्वाद्यापत्तिः किंचैकत्वेऽप्योपाधिकभेदस
त्त्वेन तौ दुर्वारौ पाचकादिषु संबन्धप्रवृत्तिनिमित्तकेषु संबन्धप्रतियोगिक्रियागताजातिः शक्या गुडतण्डुलपाकेषु भिन्नेषु पा
कः पाकद्वयानुगतव्यवहारेण पाकत्वस्यैकजातिरूपस्याङ्गीकारात् एवमन्यत्रापि द्वित्यादावपि द्वित्यादिशब्दगतजा
तिः शुकोद्युच्चारणभेदेन द्वित्यादिशब्दानां नानात्वात् तदध्यवसायाच्च गुणादिगतजातेः परंपरया द्रव्यवृत्तिवया द्रव्य
बोधनिर्वाहः साक्षादाश्रयवृत्तिजातिबोधजनकोजातिशब्दः गुणादिद्वारकपरंपरया तद्वृत्तिधर्मबोधजनका गुणादिशब्दा
इति न चतुष्टयीशब्दानां प्रवृत्तिरित्यस्य हानिरित्याहुः एवं च शुक्लादय उभयत्र शक्ता एव गुणे गुणिनि च आद्ये पुंस्त्वम्
अन्ये विशेष्यनिष्पत्ता गुणेशकुदयः पुंसि गुणिलिङ्गास्तु तद्वृत्तीति कोशात् गुणिनिलक्षणेति तु न युक्तम् मानाभावात्

६३

नोऽणि कानां कोशेऽनुपादानाच्च। रूपादिशब्दवाच्यस्य तु शब्दशक्तिस्वभावान्नगुण्यभेदमापन्नतेति बोध्यम् जाति
 तदतो गुणगुण्यादेश्वसमवायः संबन्धः। समवायोऽप्यग्भावो द्रव्यादीनां गुणैर्मतः। स नित्यो यत्र हि द्रव्यं न तत्रानियतो गु
 ण इति चरकेपतज्जल्युक्तेः। तत्र समवाय इति लक्ष्यमप्यग्भाव इति लक्षणम्। स च सहैवावस्थानम्। अयमेवायुत्सिद्धः।
 द्रव्यादीनामाधारभूतानां गुणैराधेयैः समवायो मतः संबन्ध इति शेषः। तेन पृथिवीत्वगन्धयोर्न संबन्धः। आधाराधेयत्वाभा
 वात्। आधाराधेयभावश्च तयोरनियतः। तन्तुषु पटः पटे तन्तव इति वृक्षेशाखेति च व्यवहारात्। समवायो नित्यः किं सर्वत्र
 नेत्याह। यत्रेति। नित्यमिति शेषः। तत्र नित्य इत्यर्थः। हियतस्तत्रानियतोऽनित्यो गुणो नास्ति। द्रव्यद्रव्यतदुणयोः समवायो नि
 त्योऽर्थादन्यत्रानित्य इत्युक्तम्। एवं चानेकत्वमप्युक्तमेव। एकत्र द्रव्ये अनेकगुणकर्मादि निरूपितो नैकस्तु न। मानाभा
 वात्। किं त्वेक एव। एतावतैवैकः समवाय इति व्यवहारः केषांचित्। तदुक्तं कणादेन तत्त्वं भावेनेति। तत्त्वमेकत्वं भावेन स
 च्चया व्याख्यातमिति तदर्थः। सचाप्युक्तस्थितिरूपः समवायः स्वस्वस्वैर्गणैर्तेषां भेदव्यवहारनियामकः। अयुतसि
 ङ्घिमूलकादभेदारोपाच्चा भेदव्यवहारनियामकोऽपि। पटः शुक्लः तन्तुषु पटः पटी भवन्ति तन्तवो वृक्षेशाखेत्यादिव्य
 वहारात्। तदुक्तं हरिणापि। ततस्तु समवायव्याशक्तिर्भेदस्य बाधिका॥ एकत्वमिव ताव्यतीरापादयत्तिकारणैरिति।

ल.मं.
६५

ततः कार्यव्यक्त्यनन्तरं भेदस्य भेदमात्रप्रतीतिः कारणैः। अयुतसिद्धत्वेनैकदेशस्थित्या विभागरूपैरित्यर्थ इति हेलाराजः।
तत्र भेदस्थलकोऽवयवावयविभागो गुणगुणिभावादिष्वसंबन्धः षष्ठीवाच्य इत्येतावता समवायस्य संबन्धत्वव्यवहारः।
लोकेष्वप्यपृथग्भावोपात्तः। तदाश्रये संघे समवायव्यवहारः। तत्र च समवायपदमेव प्रवृत्तिनिमित्तम्। समवायाभ्युप-
गमाच्च साम्यादनवस्थितेरिति व्याससूत्रं तु समवायस्यैव साक्षात्संबन्धत्वमित्यर्थं खण्डकम्। तदर्थस्तु समवायसंब-
न्धाभ्युपगमादपि नेष्टसिद्धिः। अवयवैरत्यन्तभिन्नो वयवी समवायसंबन्धेन तैः संबध्यते चेत्समवायोऽपि समवायिभ्यो-
त्यन्तभिन्नः समवायेनान्येन वा संबन्धेन समवायिभिः संबध्येतात्यन्तभेदसाम्यात्। ततश्च तस्याप्यन्योन्यः संबन्धः।
कल्प्य इत्यनवस्थेति समवायस्य समवायिभिः संमूर्छितावभासाद्भेदानवभासेन न मुख्यसंबन्धत्वमतो न षष्ठीवा-
च्यः सः। संयोगोऽपि न षष्ठीवाच्यः। पदार्थयोजनामात्रहेतुः संबन्धो हि षष्ठ्यर्थः। संयोगस्तु नैवम्। तस्यैव तः पदार्थ-
त्वात्। संयोगं पश्येत्यादिव्यवहारात्। परस्परं संयोगेनावयवानामवयव्युत्पादकत्वेन वस्तुभूतकार्यकारित्वाच्च। संब-
न्धस्य तु न तत्त्वमिति स्पष्टमेवेति स्पष्टं हेलाराजग्रन्थयोः। कणादोऽपि दूहेदमिति यतः कार्यकारणयोः समवाय इ-
ति। इहेति दूदमिति च संतदुत्तरार्थः। कार्यकारणयोरित्ययुतसिद्धानामुपलक्षणम्। आद्यं मृदि घट इति। अन्यं मृद-

राम
६५

चतुर्दश्यादिक्रियाक्रियावतोऽपि चैवो गच्छतीत्यादावभेदप्रतीतिः । प्रत्ययार्थज्ञानं क्रियाभेदेनैवान्वयात् । अदसंबन्ध
 स्यशब्दादनुपस्थितेः । अयं समवायौ बोद्धव्यार्थयोरपि वक्तुं शक्यः । अतएव तयोर्भेदाभेदव्यवहारः । अत्रार्थेयंप्रा
 वृत्तिव्यवहारेण तयोरप्याधाराधेयभावसत्त्वात् । विमानखण्डेषुक्तम् । वादमार्गेजियायद्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेष
 समवायाज्ञातव्याद्वृत्तिचरके । यत्तु भेदसमानाधिकरणाभेदरूपं तादात्म्यसंबन्धः । अभेदश्च व्यासज्यवृत्तिधर्मात्तवच्छि
 न्नप्रतियोगिताकभेदस्य तादृश एवाभावो नातिरिक्तः । एतेन भेदत्वावच्छिन्नाभावेऽप्येदप्रसिद्धिः । भेदप्रतियोगिताका
 भावश्चेद्वद्वित्वादिनावह्यादौ नीलभेदाभावस्यापि सत्त्वाद् वद्विर्नीलइत्यादेरापत्तिरित्यपास्तमिति । तन्न । तद्वृत्त्यसाधा
 रणधर्मरूपाथयौगिकेन तादात्म्यशब्देन शब्दमर्यादया तावतोऽर्थस्यालाभात् । तत्राप्यर्थेऽस्त्वद्विकल्पनाया तु गौरव
 मकूपकल्पनाच्च । समवायान्समवेतीति सूत्रे समवायं समूहं प्राप्य तदेकदेशी भवतीत्यर्थे इति वृत्तिव्याख्यानेनोक्तच
 रकं श्लोकेन च समवपूर्वकेण सूत्रशक्तिः । कुप्तासपदार्थश्च कुप्ता एवेति न मे किंचित्कल्प्यम् । किंच भेदतदभावयोर्विरु
 द्धस्वभावत्वात् कथमेकत्रस्थितिः । न चैकोऽध्यस्तः । तत्त्वं किं भेदस्य तदभावस्य वा । आद्येयमध्यासः किमाद्यं व्यवहार
 कृद्दीर्घं रस्योत्तशुक्तौ रजताध्यासवदाधुनैकस्य । आद्ये सिद्धं तस्य व्यावहारिकत्वमिति न तयोर्वैषम्यम् । अन्त्ये तद

४-मं.
६६

ध्यासं देवास्यापि व्यवहारनियमकत्वाभावापत्तिः। स्वर्णकार्यदाने स्वर्णदानादूर्ध्वधिक्यश्रवणात्। किंच भेदाभावः
प्रतियोगितावच्छेदकधर्मरूपद्वितिरूपद्वौ तस्या ध्यास एव वाच्य इति तस्या ध्यस्तत्वापत्तौ त्वत्सिद्धान्तभङ्गः। अतिरि
क्तत्वे तु गौरवम्। किंचातिरिक्तोपितत्समनियतइतिना ध्यासं विना निर्वहः। अतिरिक्तोऽसमनियतइति चेत्। अकू स
कल्पनायामत्यन्त गौरवम्। अत्र ग्रन्थे यत्पूर्वै बहुशस्तादात्म्यस्य संबन्धत्वमुक्तम्। वक्ष्यते च तत्परवा समयेति बो
ध्यम्। एतेनायुतसिद्धानां स्वरूपमेव संबन्धेन समवायः। तथा हि स्वस्वरूपविशेषे संबन्धत्वमपि धर्मः स्वीक्रियते। प्रत्ये
कस्तेषां च संबन्धिता प्रतीत्यनुसारात्। संबन्धत्वेन च तस्य संबन्धिद्वयनिरूप्यत्वं विशिष्टबुद्धिनियामकत्वं षष्ठीबो
ध्यताम्। आधारत्वादिनियामकता च। तन्तुषु पटः समवेतइति तद्विशिष्टबुद्धेस्त्वया प्रवेष्टव्यमेवोपपाद्यत्वात्। एतेनानेकेषु सं
बन्धत्वकल्पनापेक्षया समवायतत्संबन्धत्वयोः कल्पना लघीयसीत्युपास्तम्। समवायनिरूपितस्यैकेष्वनेकसंब
न्धत्वं कल्प्यनिरूपकभेदेन संबन्धत्वभेदे समवायेष्वनेकतत्कल्प्यसमवायश्चेत्यतिगौरवात्। संबन्धिभेदेन सम
वायस्याप्यनेकत्वेऽतिगौरवाच्च। संयोगस्थितु न घटभूतलादि स्वरूपेणान्यथासिद्धिः। वियोगकाले पितृत्वरूपेणान्यथा
स्थितेन विशिष्टबुद्धिप्रसङ्गात्। समवायस्थले तु सतोः संबन्धिनोर्न कदापि वियोगइति न दोषः। गुणगुण्यादेः सतः कदाप्य

राम.
६६

वियोगेन लोकानां विवेकाग्रहात् । पटः शुक्ल इति । भेदारोपेण तु पटेशुक्ल इति । एवं च घटादिशब्दानां जातिशक्तत्वेऽपि जातिव्य-
 त्तयोर्विवेकाग्रहात् न बाह्यानुपपत्तिरित्यपास्तम् । कदापि संबन्धस्य द्रव्यत्वादिनाऽप्रतीतेऽश्वः । अतएव द्रव्यस्वरूपे-
 तिरिक्तसत्तादिजातिसिद्धिः । तदुक्तं कणादेन । द्रव्यत्वगुणत्वप्रतिषेधोभावेन व्याख्यात इति । भावः सत्ताया न द्रव्याद्या-
 त्मिका तथा समवायोपि । विलक्षणबुद्धिवेद्यत्वाद् इति तदर्थः । ननु भावि विषयकशक्तियहो बोधश्च कथम् । न संभान्य-
 लक्षणया । तदनुपपत्तेरुक्तत्वात् । न च जातिप्रकारकशक्तिग्रहस्य स्वाश्रयविषयकबोधजनकत्वे न तद्बोधनिर्वाहप्रतिवा-
 च्यम् । बोधकालेऽसत्त्वेन तस्य जात्याश्रयत्वाभावात् । सत्त्वेनाग्रहाच्च । तादृशेन तेनार्थेन शब्दस्यापि संबन्धाग्रहाच्च ।
 न च सत्कार्यवादे कारणकार्यस्य सूक्ष्मरूपेण सत्त्वान्नानुपपत्तिः । सूक्ष्मरूपेण सत्त्वमित्यस्य कारणरूपेण सत्त्वमि-
 त्यर्थः । तस्य मृदादिशब्दावाच्यत्वेऽपि घटादिशब्दावाच्यत्वात् । घटत्वाद्याश्रयत्वाभावात् । तद्ग्रहाभावाच्च । न चैवं श-
 ब्दार्थसंबन्धनित्यताहानिः । तदुत्पत्तिकालमेव शब्दसंबन्धेन विद्यमानयोः शब्दार्थयोरवियोगात् । तज्जातीयेव्यव-
 हारनित्यत्वाच्च नित्यत्वव्यवहारासत्तेः । अतएव सतः संज्ञासंबन्ध इति वृद्धिरादेर्च सूत्रे भाष्ये उक्तम् । सावर्णिको नाम
 मनुर्भवान् सुविभविष्यतीत्यादौ भावित्वेन बुद्धिस्थस्य भावित्वेन बुद्धिस्थसंज्ञाबोधनमिति न दोष इति चेन्न ।

ल. मं.
६७

बौद्धस्यैव शब्दतो बोधेनाक्षतेः। घटकुर्वित्यादेश्वबुद्धिस्थघटं बाह्यरूपेण कुर्वित्यर्थः। यदि तु विधौ लक्षणानुचिता।
किंच यत्र क्रियापि बुद्धिस्थे बोध्याद्यत्वेन प्रतीयते कं संघातयतीत्यादौ तत्र बौद्धपदार्थेन निर्वहो नान्यत्र। किंचास्य
सूत्रस्य शाटकं वयेत्यादौ बुद्धिस्थे एतत्सूत्रसंबन्धाभावादनुपपत्तिः। माष्टीत्यादौ बौद्धाकारस्य बाह्यशब्दे विधाना
नुपपत्तिश्चेति भाव्यते। तदा घटादिपदानां तत्पदव्यवहारिष्यमाणे लक्षणया यस्य जातस्य घटपदेन व्यवहारो भावी
तं कुर्विति तदर्थः। सत्कार्यवादाभ्युपगमाच्च न तत्र व्यवहारिष्यमाणत्वादेरनुपपत्तिः। यद्वा र्द्धशब्दो बोधस्यैव शाब्दवि
षयत्वं बौद्धसूत्रैतत्सूत्रयोर्भेदाग्रहादेतत्सूत्रसंबन्धो नानुपपन्नः। एवमेव बौद्धाकारस्य बाह्यशब्देन विधानम
प्युपपन्नम्। वयनमपि बौद्धमेवति बोध्यम्। इत्यण इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टमिदम्। घटिरादेजित्यादौ तु सर्वेषां शब्दानां
नित्यत्वेन सर्वाकारादिषु विद्यमानेषु क्तरित्याशक्तिग्रहस्य बोधस्य चोपपत्तिः। शास्त्रे तु साधुत्वान्वाक्यानां मात्रमि
दि प्रकारान्तरमपि भाष्ये उक्तम्। किंच विद्यमानघटेषु गृहीतशक्तिकस्य भावे घटो तत्पत्त्यनन्तरं गृहीतशक्तिकघट
सादृश्यात् तत्र तच्च शक्तिग्रहस्तद्वोधश्च। घटो नष्टइत्यादेरपि तत्पदव्यवहारो नष्टइत्यर्थे बोध्यः। इदेतु बोध्यम्। य
त्र कयाचित्संज्ञापेक्षितमनेकमर्थमुद्दिश्य संज्ञान्तरं बोध्यते। यथैव च शब्देनैकारौकारावुद्दिश्य वृद्धिः संज्ञान्तरं

राम

६७

प्रप्रदेशेषु वृद्धिपदादैस्त्वेनैव तयोर्विधः। अतएवानुदात्तङि-तद्वतिसूत्रेऽनुदात्तङि-तौ ह्यवात्मनेपदमित्यस्य तङानौ ह्यव-
 र्धौ तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोतीति यथा संख्यसूत्रभाष्योक्तं संगच्छते। अन्यथा न वानां तदर्थत्वेनोत्पन्ने पदवत्त्वेन बोधे-
 एकत्वेन च द्वावर्थावित्यस्यानुपपत्तिः स्पष्टैव। ऐच्त्वमैच्चादंजातिविशेषो वेत्यन्यत्। एवं च वृद्ध्यादिपदानां न पदं प्रवृत्तिनिमि-
 त्तम्। यत्र प्रवृत्तिनिमित्तान्तरा संभवस्तत्रैव पदस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वात्। यथा भादिपदे इत्यन्यत्र विस्तरः। एवं लिङ्गमपि प्राति-
 पदिकार्थः। न तु प्रत्ययार्थः। प्राधान्यापत्तेः। वागादिशब्देभ्यो विनापि प्रत्ययं तद्धोधाच्च। लिङ्गानुशासनस्य प्रकृतावेव दर्शना-
 च्च। अतएव स्वप्नोर्नपुंसकाद् ह्रस्वोर्नपुंसके नपुंसकस्य झलच इत्यादिसूत्राणि संगच्छन्ते। तस्माच्छेद इत्यत्र पुंसीत्यस्य-
 पुल्लिङ्गशब्दस्य प्रकृतित्वे इत्यर्थः। स्त्रियामित्यस्य च तत्र वर्तमानात् प्रातिपदिकादित्यर्थः। प्रातिपदिकार्थेति सूत्रे लिङ्ग-
 त्यस्यापि तत्र वर्तमानादित्यर्थः। प्रथमाया लिङ्गार्थकताया अभ्युपगमे तु घटेनेत्यादौ तत्प्रतीत्यनापत्तिः। ननु स्वन केशव-
 ती स्त्री स्याल्लोमशः पुरुषस्मृ त इत्यादिलक्षणलक्षितपुंस्त्वादेरचेतने बाधात् रक्तादौ दाबा यनापत्तिः। किंच दारानित्या-
 दौ न त्वं न स्यात्। तदर्थं स्यपुंस्त्वाभावादिति चेत्। अत्र भाष्यकारः। सत्त्वरजस्तमसोऽमृतगुणानां वृद्धिः पुंस्त्वमपचयः-
 स्त्रीत्वं साम्यावस्था रूपस्थितिमात्रं नपुंसकत्वमिति। अतएव सामान्येनपुंसकमित्युद्घोषः। उत्कर्षोपकर्षसत्त्वेपि

ल.मं.

६८

साम्यावस्थारूपस्थितिमात्रविवक्षायां न पुंसकत्वमिति तदर्थः। एतदवस्थात्रयस्यैवार्थमात्रे सत्त्वादिदं केवलान्वयि। इयं
व्यक्तिरिदं वस्तु अयं पदार्थ इति व्यवहाराणां सर्वत्राप्रतिबद्धप्रसरत्वात्। अर्थमिष्टं च तत्। तथा च भाष्यम्। एकार्थशब्दा
न्यत्वाद्दृष्टं लिङ्गन्यत्वमवयवान्यत्वाच्चैति। पुष्यः तारकानक्षत्रमिति शब्दनानात्वदर्शनात्स्तनकेशद्यतिरिक्तमेव लिङ्ग-
मर्थनिष्ठम्। कुटीकुटीरइत्यादौ रेफस्यावयवस्योपजनने लिङ्गभेददर्शनाच्चैति अर्थइतिकेयटः। अत एवोपक्रमभाष्ये
परसंगन्धस्पर्शशब्दानां स्त्यानप्रसवौ लिङ्गमित्युक्तम्। न हि रूपादयः शब्दगताः पुल्लिङ्गः शब्दइति तु वाच्यवाचकयोरभे-
दोपचाराद्बोध्यम्। अर्शआद्यजन्तं वा तत्। आत्मनिसर्वस्याध्यस्तत्वेन परंपरया तत्रापि स्थानादिसत्त्वादात्मा ब्रह्म-
त्यादिव्यवहारोपपत्तिः। नचोपचयादेर्विरुद्धस्य नैकत्र समावेशइति एकस्य द्विलिङ्गत्वात्। तानापत्तिरिति वाच्यम्। क्रीश-
भाष्यादिप्रामाण्येन विरोधस्यैवाभावात्। उपचयादीनां विवक्षैव च व्यवहारनिमित्तमिति तेषां संमतं नृत्तिकश्चिदपि स्व-
स्मिन्नात्मक्षणमप्यवतिष्ठते वर्धते वा यावदनेन वर्धितव्यमपायेन वा युज्यते इति भाष्यात्क्षणिकत्वेपि न व्यहारहानिः।
तत्र कश्चित् शब्द एकलिङ्गविशिष्टार्थे एव शक्तः कश्चित् लिङ्गद्वयविशिष्टे कश्चित् त्रयविशिष्टे इति लिङ्गात्तु सा सनादि-
भ्यो निर्णयम्। भावतत्त्वविदः शिष्टाः शब्दार्थेषु व्यवस्थिताः। यद्यहमेतन्मिति तत्तल्लिङ्गं प्रचक्षते इति हर्युक्ते स्तेषां

राम-

६८

प्रयोगादपि निर्णयम्। अत्र श्लोकेशब्दार्थेऽपि तिलिङ्गमिति च सर्वधर्मोपलक्षणम्। सप्तर्षयोऽथ मनवः प्रजानां पतेर्यस्त
 था। सदाचारस्य वक्तारः कर्त्तारश्च महीपते इति विष्णुपुराणात्। एवं मधुशब्देन पुंस्त्वनपुंसकत्वविशिष्टतया मकरन्
 दिकमेवोच्यते॥ पुंस्त्वमात्रविशिष्टं तु चैत्रादिकमित्यपि तत एव निर्णयम्। एषु च पुंसादिशब्दानां वृद्ध्या दिवच्छास्त्री
 यः संकेतः। अवश्यं कश्चित् स्वकृतान्त आस्थेय इति भाष्यात्। तत्र टिपुभादिवल्लघ्वी संज्ञायुक्तेति गुरुसंज्ञाकरणात् तत्त्वा
 दिशास्त्रप्रवृत्तौ लौकिकमपि तिलिङ्गनिमित्तत्वेनाश्रीयते। पुंसादिसंकेतानां संख्यासंज्ञायादुक्तान्तरसंग्रहार्थं प्रवृत्त
 त्वेपि अर्थान्तरनिरासार्थमप्रवृत्तेश्च। तत्र लौकिकेऽसंभवे शास्त्रीय एव तत्संभवे तु सामानाधिकरण्यसंबन्धेन शास्त्री
 यविशिष्टलौकिकेन तु केवललौकिकेनापि केवलशास्त्रीये। हरिरपि। आविर्भावस्तिरोभावः स्थितिश्चेत्यप्यपायिनः। ध
 र्मा मूर्तिषु सर्वासु तिलिङ्गत्वेन व्यवस्थिता इत्याह। तत्रापि नेदं सूचितम्। अपायित्वं प्रतिक्षणनश्वरत्वम्। अस्त एव पशुनाय
 जेतेत्यादौ पुंस्त्वस्य विवक्षितत्वात् न स्त्रियायाग इति मीमांसकाः। तत्र पुंस्त्वस्येत्यस्य लौकिकपुंस्त्वस्येत्यर्थः। पश्वा
 नतायुं पश्चानयेति ऋग्वेदे दर्शनेन पशुशब्दस्य नित्यपुमर्थकत्वाभावात् निर्णयः। तिलिङ्गा गोवामन्त्रवर्णादिति षष्ठा न्याधि
 करणन्यायेन च्छागरूपपशुविशेषग्रहणे द्वमन्त्रवर्णस्य लौकिकपुंस्त्वदिदं सायातात्पर्यग्राहकस्य सत्त्वाच्च। छाग

ल. मं.
६९

स्यवपायादिति मन्त्रेच्छागस्येत्यस्यच्छागभिन्ने इव रित्रियामसंभवात्। अदन्तच्छागशब्दस्य लौकिकपुंस्त्वसमानाधिकरणपारिभाषिकपुंस्त्वविशिष्टेशक्तेः। यथासारस्वतौ मेवावित्यत्र तद्धितप्रकृतिः शब्दः स्त्रीलिङ्गः पुल्लिङ्गो वेत्ति संदेहे संदिग्धेतु वाक्यशेषादिति न्यायेन एतद्वैदैव्यं मिथुनमित्यर्थवादादेकशेषेण ह्यसौ ग्रहणं निर्णीयते। शब्दो यमपिलिङ्गं लौकिकं लिङ्गवत् शब्दबोधे भासते। तथानुभवात्। पुंस्त्वविशिष्टो घटो पतपदशक्य इत्यादिप्रकारेण शक्तिग्रहः। धर्मितावच्छेदकत्वेन धर्मितावच्छेदकसमानाधिकरणत्वेन विशेष्यत्वेन वा शक्तियद्विषयस्य बोधविषयत्वं फलबलादिति नांतिप्रसङ्गः। एतेन शब्दानिष्ठं लिङ्गमित्यपास्तम्। उक्तभाष्यविरोधात्। अर्थे तदन्वयसंबन्धोत्वाच्च। पुंयोगादाख्यायामित्याद्यस्वारस्याच्च। लौकिके लिङ्गे श्रवृत्तिताया एव कृतत्वाच्च। न हि नपुंसकनामशब्दोऽस्ति इति स्वमोरिति सूत्रे भाष्याच्च। नपुंसकार्थाभिधायित्वात्तदभेदाच्च शब्दस्य नपुंसकत्वमिति हरिकैयटौ इत्यन्यत्र विस्तरः। वैशेषिकास्तु पुंस्त्वादयो जातयः। तिस्त्रो जातय एवैताः केषांचित्समवस्थिताः। अविरुद्धाविरुद्धाभिर्गोमनुष्यादिजातिभिर्विहितिर्युक्तेः। परस्परविरुद्धाभिर्गोमनुष्यादिजातिभिः सह परस्परमविरुद्धा एताः समवस्थिता इत्यर्थः। केषांचिद्वैशेषिकाणां मिति हेला राजः। अतएव द्वाद्वस्त्वयं पदार्थः इयं व्यक्तिरिति व्यवहारः सर्वत्र। क्वचित् शब्दान्यत्वेन लिङ्गनिष्पत्तिः।

राम

६९

मोयथापुष्यतारकानक्षत्रमिति। क्वचिदर्थविशेषेणनियमः। यथामहत्त्वपुक्तहिमारण्ययोः स्त्रीत्वमेवहिमानी। अरण्यानी
 ति। यथाचद्रस्वोपाधेः कुट्टादेः पुंस्त्वमेवेतिकुटीकुटीरइति। यद्यप्येतेशब्दाभिन्नाएवतथापिलाघवेनान्वारब्धानाथ
 हिमादिशब्दसामान्यमाश्रित्याशान्तरविषयशब्दानुशासनकरणादेवमुक्तम्। एतद्रूप्यज्जकंचचेतनेपुस्तनकेश
 वतीत्यादि। अचेतनेतुप्रयोगादवसितस्यास्यसमारोपाच्छब्दसंस्कारहेतुत्वम्। यथाआपोहाराइत्यादौनिश्चितेपि
 वस्तुनएकत्वेधर्मभेदाश्रयबहुत्वाध्यवसायाद्बहुवचनंतथाबहिस्सत्त्वेपितस्यखड्गादावारोपेयाशास्त्रीयकार्यम्। भा
 ष्येसंस्त्यानप्रसवादिपदेनाप्युत्पत्तिनाशस्थितयोनित्यानामनित्यावाभावानामनोपाधिकैर्भिजंतत्वंस्थितिर्नपुंस
 कमित्युच्यते। अवयवसाहित्येनोत्पत्तिः पुंस्त्वम्। विनाशोवयवानामपचयः स्त्रीत्वम्। उपाधिसंसर्गेणतुनित्य
 स्याप्युत्पत्तिनाशावितिपुरुषश्चितिरित्याद्युपपत्तिः। एतच्चारोपितंसर्वदासर्वव्यवहारनिर्वाहकम्। अनित्यानामपिस
 र्वावस्थानुवर्तमानंप्रत्यभिज्ञाविषयोयद्रूपतदेवस्थितिः। एवंस्त्रिंशद्व्युपाधिसंसर्गेणेतत्कल्पितमितिस्त्रीत्वं
 स्त्रीतेत्याद्युपपत्तिः। शब्दप्रमाणकानांशब्दार्थएवार्थइतिसर्वत्रद्रव्यगुणकार्त्तमान्यादावपिलिङ्गजातियोगः
 गोत्वादयोऽपिभावजातिसामान्यशब्दैर्लिङ्गोपाधयएवाभिधीयन्तेइतिसर्वत्रलिङ्गजातिव्यवस्थाननुगोत्वा

सं. ७०

दिभिरदिशेयः कुत इति चेन्न। भिन्नजातीयेष्वपि लब्ध्याकारबुद्धेरनुगमात्। तदुक्तं नृणां वदन्त्यां च स्त्रीतिबुद्धेः स
मन्वयः। अतस्तं जातिमिच्छन्ति इत्यादिसंभवायिनमिति। आतिपदेन गुणकर्मसामान्यादिः। अत्रापि कश्चिदेकस्मिन्
कश्चिदुभयलिङ्ग इत्यादिप्रक्रियापूर्ववदेनेत्याहुः। एतत्तन्व्योन्याम्यग्रस्तम्। लक्षणबलेनैव शब्दार्थनिर्णयवृत्तां लक्षणै
कचक्षुष्कानां प्रयोगाध्यवसितरिङ्गारे पाच्छस्त्रीयं तावदि। तच्छक्तिग्रहपूर्वकं प्रयोगान्नदवसाय इति। बहुत्ववत्ता
वयवेषु धर्मेषु च सन्निहितमिति तदोप इति ततोत्र वैषम्यं स्पष्टमेव। अतएव भाष्ये संख्यमतेनैव संख्याप्रसवौ नि
रूपिताविति दिक्। एकं प्रातिपदिकार्थ इत्यस्य जातिव्यक्त्योर्मध्ये अन्यतरदेव तच्छब्दव्यमित्यर्थः। द्विकमित्यस्य प्रथमा वि
धायके जातिव्यक्तिरूपं द्विकं प्रातिपदिकार्थशब्देन गृह्यत इत्यर्थः। त्रिकमित्यस्य यथा कश्चिच्छक्तिग्रहविषयो पितृ
र्थ इत्यभिप्राय इत्याहुः। संख्याकारके तु प्रत्ययार्थ इत्येके। परंतु संख्यापि प्रकृतेरर्थः। इधिमधित्वाहौ चित्तापि प्रत्ययंत
स्य तीतेः। अनन्तप्रकृतीनां शक्तत्वकल्पनाद्यैरवतुफलमुखत्वाच्च दोषाय। तथाऽगृहीतशक्तिकस्य प्रकृतिमात्रादपि त
द्व्योधाच्च। अतिप्रसङ्गस्तु व्यनहारानुसारेण तात्पर्यवशमत्परिहरणीय इत्याहुः। केचित्तु कारकमपि तथेत्याहुः। केचि
तु संख्यापात्रविभक्त्यर्थः। कारकान्तंचतुष्कंप्रातिपदिकार्थ इत्याहुः। तदुक्तमूवाचिकाद्येति कावास्तु द्वितीयादीनां विभक्त

राम.

७०

यः। यद्वा संख्यावतोऽर्थस्य समुदायोभिधायक इति। न च पञ्चानामपि प्रातिपदिकार्थत्वे प्रातिपदिकार्थप्रकारकबोधे सुख
 जन्योपस्थितिर्हेतुरित्यादि विवर्तनीयेति वाच्यम्। दृष्टापत्तेः। जातिलिङ्गसंख्याकारकशक्तिविशिष्टस्य द्रव्यस्यैव बोधे
 न सुबर्थविशेष्यकबोधस्य स्वपुष्पायमाणत्वात्। सर्वे चैते पक्षा अनभिहितस्त्रादौ भाव्ये स्पष्टाः। तत्र पञ्चकं प्रातिपदि
 कार्थ इत्येव ज्यायः। सर्वेषां विशेषणत्वानुभवादित्यलम्। ज्ञानमात्रेयशब्दभाजनं तथोक्तम्। केचित्तु शब्दार्थयोर्मैद एवे
 ति पक्षेऽपि अनुभवबलात् ज्ञानसामान्यसामग्र्या एव शब्दभासकत्वकल्पनान्न दोषः यत्तु अर्थस्मृतशब्दस्य ज्ञानेभा
 नमिति। तन्ना। प्रत्यक्षेशब्दभानानुपपत्तेः। अर्थज्ञानोत्तरं स्मृतस्य वस्यव्यवसाये भानासंभवात् अनुव्यवसाये त्वेवं त
 ज्ञानमुपपादयितुं शक्यमित्याहुः। पठदितिकुर्वित्यादावनुकरणे भवो बुमित्यादौ चानुकार्यशब्दस्वरूपमर्थः। आद्ये ध
 निमर्थत्ववर्णमयत्वाभ्यामनुकार्यनुकरणयोर्मैदसिद्धेः। अन्त्ये अर्थपदार्थकत्वशब्दपदार्थकत्वाभ्यां भेदात्। पाणिनि
 रप्याह। स्वरूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञेति। अत एव वृत्त्यर्थबोधकत्वरूपार्थवत्वात् प्रातिपदिकत्वे सुबाधुत्येति। तदुक्तं मतौ
 च्छ इति सूत्रे भाष्ये यो सावास्मायेऽस्य वामशब्दः पठ्यते स च प्रत्ययप्रकृतेरस्य कान्ताब्दस्यास्य वामीय इत्यादौ पदार्थ
 । अत एव प्रातिपदिकत्वात् छसिद्धिरिति। क्वचित्तु अनुकरणं सादृश्येनोपस्थापकं तथोपस्थितस्यापि शब्दबोधेऽ

नवयस्तात्पर्यवशात्। वृत्तिज्ञानस्य चानुकरणाजन्यशब्दत्वमेवकार्थतावच्छेदकम्। अतएव भूसत्तायामित्यादौ
विभक्त्यनुत्पत्तिः। वृत्त्याबोधकत्वरूपार्थक्त्वाभावात्। तदप्युक्तं तत्रैव कैयदेन अनुकरणं तु व्युत्क्रमेणाप्युच्चार्यमा
णं सादृश्यादनुकार्यस्य प्रत्यायकं भवतीति। भाष्येपि वेत्स्वोऽनुकरणस्य पदार्थ इति सिद्धान्तिनोक्ते किमनयो रन्यत्व
मिति प्रश्ने ओमित्याहाम्नायशब्दानां स्वरवर्णानुपूर्वीदेशकालनियतत्वादित्येवोक्तं नत्वर्थभेदादित्युक्तम्। तस्यैकचि
दभावेन न स तत्र हेतुरिति तदाशयः। यद्यप्याम्नायशब्दान्भ्यासे कैचिदाहुरनर्थकान्ः। स्वरूपमात्रवृत्तीश्वशिष्याणां प्र
तिपादने इति। तथाप्यर्थेतात्पर्यभावमात्रम्। तत्र देशकालादिनियमस्तत्राप्यस्त्येवेति बोध्यम्। केचित्तु भूसत्ता
यामित्यादिनिर्देशात्कचिद्विभक्त्यनुत्पत्तिः। सादृश्यादर्थोपस्थितिस्तु न। किंतु वाचकसादृश्याद्व्युत्क्रमेणोच्चारित
शब्दादपि बोधः। प्राग्दीव्यत इति सूत्रे भाष्येष्वुक्त एकदेशविकृतमनन्यवदिति तद्वदित्यर्थस्तेन तद्वत्तदप्यर्थोपस्थापक
म्। अतएव दीव्यतशब्देनैव दीव्यतिशब्दार्थोपस्थितिं वदन्ति। गामुच्चारयेत्यादेश्वगोशब्दमुच्चारयेत्यर्थः। उच्चारये
त्येतत्समभिव्याहारात् शब्दभरता। तत्परत्वेप्यात्वादिप्रवृत्तिरस्त्येवेत्यन्यत्र प्रपञ्चितम्। तत्रैवैरूपमित्यनेनोभयोर
र्थशब्दयोः शक्तिबोधनेप्यर्थे कार्यस्य बाधेन शब्दस्य विशेष्यतायथाग्नेर्दृगित्यादौ। अन्यथा विशेषणता शब्दस्य वि

शेष्यत्वेचाथोविशेषणम्। इतिरादैर्नूत्पादावपिसंज्ञापदानांपदपरत्वात्। वृद्धादिपदाभेदादेजादिपदाथेविधेयम्।
 भादैर्चांज्ञातत्वात्। एतेनविपरीतउद्देश्यविधेयभावःपरास्तः। प्रसिद्धरूपिपदाथोभेदस्यतत्रवाधाच्च। सर्वनामानि
 त्यादौमहोसंज्ञाबलादर्थपदोभेयपरता। गणपठितसर्वादिषुसामानाधिकरण्यसंबन्धेनसर्वार्थवाचकत्वरूपार्थ
 विशिष्टसर्वनामपदाभेदोविधेयः। मणपठितत्वंचगणपठितशब्दबोध्यत्वम्। नचज्ञानेसर्वत्रशब्दभानेसर्वपर्या
 याणांभानापत्तिर्विनिगमनाविरहादुदितिवाच्यम्। शाब्देउपस्थितस्यैवपदस्यभानेनादीषात्। प्रत्यक्षादाउप
 स्थितयावद्ज्ञानेबाधकाभावात्तद्वेतिदिक्। केचित् सर्वशब्दानांतत्तच्छब्दस्वरूपमेवप्रवृत्तिनिमित्तम्। अथकस्मा
 द्गौरित्युच्यतेगौरित्येवहिगौर्गविवर्ततदस्योविथक्यादितिनिरुक्तात्। यद्वास्वरूपंजात्यादिचेत्युभयंप्रवृत्तिनिमि
 त्तमित्याहुः। अनुकरणत्वंचशब्दमात्रतात्पर्यकोच्चारणविषयत्वम्। पदार्थेविपर्ययसंलुप्तिसमभिव्याहारेगौरि
 त्यादेत्यादि। नवेतिसूत्रभाष्योदाहृतेनानुकरणत्वम्। विशेषणतयार्थभानेनशब्दमात्रतात्पर्यकत्वाभावात्। अत
 एवगौरानेयेत्यभिप्रायेणगौरानेयेतिषरेणप्रयुक्तेइतरः सम्यगश्रुत्वापरंपृच्छतिकिमाहेतितेनगौरित्याहेत्युक्ते
 ततएवार्थबोधात्प्रवर्तते। स्मृताहो धइतितुनयुक्तम्। उच्चारितस्यैवबोधकत्वमितिसिद्धान्तात्। अनुकरणस्य

ल. मं
७२

द्योतकोपिकदाचिद् इतिः। अनुकरणं चानिति परमिति सूत्रात्। अनुकरणे तु न विशेष्यतश्चानापि विशेषणतया र्थस्य भानम्।
यथास्य वा मीयमित्यादाविति बोध्यम्। विष्णुर्नारायणश्च कृष्ण इत्यादावौ शेषविष्णवौ दिशब्दा अर्थपराः शक्तिग्रहस्तु प
दत्वहेतुकानुमानेन सामान्यतएव पदप्रकारकः। एवं च विष्णुपदार्थाभिन्नः कृष्णपदार्थ इत्यादिक्रमेण बोधः। विनाय
को विघ्नराजेत्यादौ द्वन्द्वविषये एते पदार्थाः विनायकपदार्थाभिन्ना इति बोधः। सर्वपर्याय इत्यात्मके कोशे एते पदार्था
अभिन्ना इत्यध्याहारेण बोधः। एतत्पदममुकवाचकमिति शक्तिग्रहस्तस्वस्वप्रसिद्धपदार्थमादाय तत्तत्पुरुषस्या
नियमतः पञ्चान्मनसैव। अतएव तृतीयाध्यायतृतीयपादोऽङ्कभगवत्पादैरुद्गीत्याधिकरणे सामानाधिकरण्यं
त्रतुर्था। अध्यासेनापवादो नैकत्वेन विशेषणत्वेन च अध्यासेन यथाद्वयप्रतिमाविष्णुरिति। न हितत्र विष्णुबुद्ध्या प्रतिमाबु
द्धिर्निवर्तते इति नायमपवादः। अप्रतीत्यथाद्वयं सजतमिति। अत्र हि पञ्चाङ्गाविन्यायार्थार्थया शुक्तिबुद्ध्या स्थावरे
निवृत्तेरपवादसामानाधिकरण्यमिति व्यवहारः। एवं च अध्यासस्य निरपवादत्वसापवादत्वाभ्यां द्वैविध्यमुक्तम्। एक
त्वेन यथा हि जैन्तमो ब्राह्मणो मूर्देव बुद्धिः। नेदं लौकिकं वाक्यं लोकव्यवहारे एकेनैव विवक्षितार्थसमर्पणादन्यस्यान
वित्येन पर्यायाणां सह प्रयोगाभावात्। तस्मात्कोशरूपमेतत्। एतेन कोशरूपपदानां पदपरत्वमित्यपास्तम्। विशेष

राम

७०

णत्वेन नीलमुत्पलमित्यादौ। नत एव नामन्त्रिते समानाधिकरणे इति सूत्रेः। द्रुये देवि सरस्वति इडे काव्ये वि ह्वये एतानि
 ते द्रुये नामानीत्यत्र समानाधिकरणत्वमनुक्तमविद्यमानत्वं निषेधमाशङ्क्य सामान्यविशेषवचनत्वाभावमाश्रि-
 त्य समाहितम्। अन्यथैकार्थबोधकत्वरूपसामानाधिकरण्यस्याप्यत्राभावात्तदसङ्गतिः स्पष्टैव। एकशेषस्तु नातत-
 च्छब्दस्वरूपस्य सम्यग्बोधनापत्तेः। कैशस्य चानेकपर्यायाणां स्वरूपबोधपूर्वकमेवार्थबोधने तात्पर्यात्। तदुक्तम्।
 भेदारब्धानायनद्वन्द्वोनैकशेषोन संकर इति। भेदारब्धानायेत्यस्य लिङ्गभेदारब्धानाय स्वरूपभेदारब्धानाय चेत्यर्थः। लिङ्ग-
 भेदारब्धानाय खनभः आवणौ नभा इत्यस्य स्थाने खश्चावणौ तु नभसी इति न कृतम्। विष्णुर्नारायण इत्यादौ स्वरूपभे-
 दारब्धानाय नैकशेषः कृतः। तथा पूर्वपरत एकलिङ्गानां मध्ये भिन्नलिङ्गपाठरूपः संकरोपि न कृतः। यथास्तवः स्तोत्रं तु-
 तिस्तुतिरित्येव कृतं न तु स्तुतिः स्तोत्रं स्तवो नुतिरिति। कृतोत्रं भिन्नलिङ्गानामनुक्तानां क्रमादृते इत्यस्यानुक्तानां स्थाना-
 न्तरानिर्दिष्टानां भिन्नलिङ्गानां द्वन्द्व एकशेषश्च न कृतोऽन्येषां तु कृत एव यथा पुरो यक्षरक्षोगन्धर्वकिन्नरा इति। मावापित-
 गेऽपि तराविति। भिन्नलिङ्गानामिति भिन्नस्वरूपाणामप्युपलक्षणम्। विरूपाणामपि समानार्थानामिति चैकशेषातिः।
 अतोऽर्थपरतैव कोशेऽनुक्तानां क्रमादृते इत्यस्य वर्गः पृथ्वी पुरश्चा भृद्वनौषधि मृगादिभिरित्युदाहरणम्। तत्र द्वन्द्वसं-

क मं

७३

शैलतावेवेत्यलम्। सर्वशब्दस्य बुद्धि विषयो यावत्त्वात् लिङ्गः समूहोऽर्थः। यावत्त्वमत्रैकत्वद्वित्वभिन्नसंख्याद्वयपरि
च्छेदवत्त्वम्। तत्र समूहस्योद्भूतावयवभेदत्वे सर्वेधमाहति। अनुद्भूतावयवभेदत्वे एकवचनं सर्व ओदनो मुक्त इत्यादेः
सर्वावयवक इत्यर्थः। अवयवगत सर्वत्वस्यावयवनिष्कारोपोऽप्ययः। बुद्धि विषयत्वेन बुद्धि विषये तदादेः शक्तिः। अत
एव तस्यापत्यमिति सूत्रभाष्ये सर्वनामनिर्देशविशेषासंप्रत्ययः सामान्यनिर्देशादिति शङ्कितम्। तस्यापत्यमित्यर्थे
प्रत्यय इति सूत्रार्थे तस्येति निर्देशात् सामान्यवाचि नस्तच्छब्दादेव प्रत्ययः स्यात्तत्र उपपत्त्यादेरिति शङ्कार्थे कैयटः। सा
मान्यवाचिन उत्पत्तेरसंभवाद् विशेषवाचिन उत्पत्तिरिति सिद्धान्तितम्। अपत्यशब्दस्य संबन्धिविशेषाकाङ्क्षतया
तस्यापत्यमित्युक्तावप्याकाङ्क्षाप्रतिनिवृत्तत्वेन तद्विशेषणार्थे गाढविशेषवाचिन एवोक्तं। यदा प्रकरणात्तदा
योषिविशेषेव तेनै तदा तस्मादभिप्रत्ययस्तादायनिरितीति कैयटः। सामान्यस्यैव विशेषविशिष्टस्य भानप्रकरणा
दिवशादितितदर्थः। विशिष्टेऽपि बुद्धि विषयत्वसत्त्वात्। एवं च तस्यापत्यमित्यादौ तच्छब्दोपादानमपत्याद्यर्थसंब
न्धुपलक्षणमिति तात्पर्यम्। तदुक्तं तस्येदमिति सूत्रे कैयटेन। षष्ठ्यन्तमात्रं तस्येति प्रकृत्यित्वेन विवक्षितं तत्प्रति
पत्तिमन्त्रं च प्रत्ययार्थत्वेन। यत्त्वपरं लिङ्गसंख्याप्रत्ययसत्त्वपरोक्षत्वादिकं तद्विवक्षितं। एतदभिप्रायेणै

राम

७३

वस्तुत्रोपक्रमेतस्येदमित्यप्येपिसिद्धमित्युक्तम्। शेषइतिसूत्रेचभाष्येउक्तंतस्येदंविशेषादिति। पत्यसमूहोमिवा
सइति। तस्येदमितिसूत्रेइदंउदाहर्यप्रवृत्तिनिमित्ताश्रयाव्यक्तिविशेषाएतेइतितदर्थः। अतएवतस्मिन्नितिसूत्रेभा
ष्यंसर्वनाम्नानिर्देशः क्रियतेसर्वामचसामान्यवाचि। तत्रसामान्येनिर्दिष्टेविशेषाअपिउदाहरणानीति। व्यापकं
सामान्यव्याप्योविशेषः। तत्त्वंचविशेषाधीनम्। अतएवगोक्ष्णयोः परस्परंसामान्यविशेषभावइतिच। तत्र
सामान्यवाचीत्यनेनसकलसाधारणसामान्यमेवप्रवृत्तिनिमित्तमित्युक्तम्। नचकाव्यप्रकाशेऽनेकार्थस्यशब्द
स्यवाचकत्वेनियन्त्रितेइत्येतदुदाहरणावसरेतावन्मात्रस्तनिकेत्यादावभिनयेनशक्तिसंकोचइत्युक्तंतद्वि
रुध्येत। तदादीनांत्वद्वीत्यानानार्थत्वाभावादितिवाच्यम्। शक्यतावच्छेदकानेकत्वइवशक्यतावच्छेदक
व्याप्यधर्माणानानात्वेप्यनेकार्थत्वात्। परेतुघटमानयेत्याद्युक्तेतैलघटजलघटघृतघटानांमध्येतत्तत्प्रकरणेन
तद्घटानयनमतएवाक्ताः शर्कराउपदधातीत्यादौतेजोवैघृतमितिलिङ्गादक्ताइत्यस्यघृतसाधनाज्जनपरत्व
मितिहेलाराजादिभिरुक्तम्। हरिणाशब्दार्थस्यानवच्छेदेइत्येवोक्तम्। एवंचसंयोगादिशक्यतावच्छेदकाने
कत्वेएवनिर्णायकमित्युक्तम्। प्रकाशेऽनेकार्थस्येत्युक्तिस्तुतत्रद्वितीयार्थव्यञ्जनायाः स्फुटतयाव्यञ्जन

५. मं-
७४

निरूपणप्रस्तावादित्याहुः। यत्तु यद्व्यक्तत्पदं यादृशयादृशधर्मविच्छिन्नविषयकबुद्ध्याप्रयुज्यते तत्तत्तत्पदं बुद्धिविषय-
तावच्छेदकत्वापलक्षिततादृशतादृशधर्मविशिष्टशक्तमिति शक्तिग्रहः। बुद्धिविषयत्वस्यापि तदुपलक्षितत्वात् कदाचि-
त्तेन रूपेणापि बोधः। अतएव तत्पदात्कदाचिद्घटवृत्तिकदाचिज्जातिमानितिकदाचिज्जातिमान्घटइतिकदाचिद्बुद्धिस्थ-
इति बोधः। तादृशार्थनिरूपितशक्तिरेकैव। हर्यादिपदशक्यतावच्छेदकानां तु न तेनानुगमः। तेभ्य एकस्य नाना रूपेण
बोधनाननुभवात्। अतएव तेभ्यो न कदाचिदपि जातिमान् हरिरित्यादि क्रमेण बोध इति। तन्न। तेषां तेषां धर्माणां विशिष्य
ज्ञानाभावे तत्तद्रूपेण शक्तिग्रहाभावात् तथा बोधासंभवात्। मम तु बुद्धिविषयत्वेन तदाश्रये शक्तिग्रहान्मदोषः। सर्वस्या
पि बुद्धिविषयत्वेनैव बोधाद् इति दिक्। अत्र तदिदमादीनां पर्यायत्व वारणाय परोक्षत्वाद्यपिशक्यकोटौ निवेशनीयम्। एवं
यच्छब्दशक्यकोटाबुद्देश्यत्वं तत्रो विधेयत्वमिति। इदं तु बोध्यम्। तत्पदप्रतिपाद्यतया वक्तुं बुद्धिविषयउद्देश्यो यत्पदार्थो
तस्तेनार्थप्रत्यायने नियमतस्तत्पदापेक्षा। तत्रोत्तरवाक्यगतयच्छब्दस्य तच्छब्दाक्षेपसमर्थत्वेन न तत्र तच्छब्दोपादाना-
पेक्षा। यथा साधुतन्द्रमसिपुष्पयैः कृतं मीलितं यदभिरामताधिक इत्यादौ। एवं तत्पदं यत्पदप्रतिपाद्यतया वक्तुं बुद्धिविषये
विधेये शक्तं तत्र प्रसिद्धानुभूतप्रक्रान्तार्थकतच्छब्दस्य यच्छब्दाक्षेपसमर्थत्वाद् न तत्र यच्छब्दोपादानेनेमेवेति का-

राम

७४

अथ प्रकाशदो विस्तरः । तत्रेदमेतदोः प्रत्यक्षेऽसौ व्यवहितेशक्तिः । तदुक्तमिदमस्तु सन्निरुद्धे समीपतया चैव तदोक्तम् ।
॥ अदसस्तु विप्ररुद्धे तदिति परोक्षे विज्ञानीयदित्यलम् । एतच्च तस्येदमिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । परेतु परोक्षत्वाद्येव तदादे-
क्यतावच्छेदकं प्रकरणादिवशाच्च तत्तद्विषये वबोधः । वक्तुं श्रोतुं बुद्धिस्तत्त्वमेव हि प्रकरणम् । एतावतैव सर्वनाम्ना बुद्धिस्तत्त्व-
रामर्शकत्वमिति प्रवादः । तेषां प्रकरणेन विना सर्वथा विशिष्यबोधाजनकत्वात् । अतएव तस्यापत्यसूत्रस्य पूर्वोक्तशब्-
कापरभाष्यस्य सामान्यनिर्देशादिति प्रतीतिः । कापादयतस्येति सामान्यनिर्देशात् तच्छब्दादेव सामान्यवाचिनः प्रत्यय-
स्यादितिकैयटेनोक्तम् । अन्यथा तच्छब्दादेव निबन्धे देव्याहुः । केचित्तु एवं युध्यते संबोध्यत्वमस्मद् उच्चारयितृत्वं प्र-
वृत्तिनिमित्तम् । तेन रूपेणैव बोधाशुभवात् । देव्युवाच । मया त्वयि हते त्रैवर्गजिष्णुना शुद्धेता इत्यादि विवाक्योच्चार-
णकाले अनुपूर्वी सामान्येन देवीवाक्यस्याप्युच्चारणं देवीमहिषासुरयोस्तद्वाक्यप्रयुक्तत्वं संबोध्यत्वप्रतिसंधानादेव
ताभ्यां देवीमहिषासुरप्रतीतिः । अनुवादकं कथितत्वं संबोध्योस्तु न प्रतीतिस्तत्पर्याभावात् । मोनिनापि सन्दोच्चारण-
पूर्वकमेव लिखनेन तल्लिखितार्थपदादुच्चारयितृत्वेन प्रतीतिरविरुद्धा । उच्चारणमनुसंधानोपलक्षणं वा इत्याहुः । परेतु
क्रियाविनियोगफलकमभिमुखीकरणं संबोधनम् । तद्विषयत्वं च संबोध्यत्वम् । नचैतत्त्वं पचसीत्यादौ प्रतीयते । अत्र

३६ मं
७६

तत्तत्क्रियाकर्तृत्वादिविशिष्टसजातीयराहित्यकैवल्यम्। अयमेकोत्रभुङ्क्ते इत्यादावेतद्देशाधिकरणकभोजनकर्तृसजातीयरहितोभुङ्क्ते इत्यादिरीत्या बोधः। अतएवैकाकीह्यमारुह्यजेगामेत्यादौ नानुपपत्तिः। हयस्य द्वितीयस्य सत्त्वेऽपि तस्य सजातीयत्वाभावात्। एवं योऽद्वैतेन सजातीयाभावेऽश्वादिपालकमनुष्यसत्त्वेऽपि एकोरणं गच्छतीत्युपपद्यत इति दिक्। दिग्वाचकपूर्वादिशब्दानां सप्तशब्दः प्रवृत्तिनिमित्तम्। एकस्या अपि दिशोऽपाधिभेदात्तत्तच्छब्दवाच्यता। तत्र मध्याह्नसूर्यसंयोगवान्देशो मध्यं तत उद्याचलपर्यन्तदेशो पाधिकापूर्वादिक्। ततोस्ताचलपर्यन्तदेशो पाधिकाप्रतीची। ततएव मध्याह्नसूर्यसंमुखयावद्देशो पाधिकोदक्। तत्पृष्ठयावद्देशो पाधिकादक्षिणा। मध्याह्नसूर्यस्योदङ्मुखत्वात्। अतएवान्तर्भावितवधर्मे दिक्शब्दाः। देशदौ तु शब्दोपात्तावध्यपेक्षा इति हेत्वारजः। दिक्चेदमस्मादित्यवध्यवधिमद्वावप्रयोजिकोत्क्षेपणादिक्रियाभेदप्रयोजिकाचक्रनुवक्रत्वादिव्यवहारप्रयोजिकाद्रव्याणां परापरव्यवहारप्रयोजिकाचशक्तिः। एकदिक्कमवयवप्रसारणमृजुता। अनेकदिक्कं तद्वक्रता। पूर्वमभूत्परतो भविष्यतीति क्रियापूर्वकाल्यमेव कालकृतमिति नदिक्कालशक्त्योरैक्यम्। नापितयोः स्वतन्त्रद्रव्यत्वं परोपाधितयेव संहाप्रतीतेः। सर्वत्र च स्वकार्यदर्शनात्तयोर्विभुत्वम्। सर्वत्र स्वकार्यसंपादकत्वमेवामूर्तानां विभुत्वम्। देशानां पूर्वपक्षेऽद्वैतविहासेऽपि दिक्

राम

७६

कृत एव। पूर्वदिग्गदि स्थानां तेषां पूर्वदित्वात्। यस्त्वभिमुखः पूर्वः पृष्ठस्थः पश्चात्। हस्तदक्षिणो हस्तोऽप्युत्तरदिश्यादिव्यवह
 नदिगपेक्षः। प्रत्यङ्मुखस्य यन्पश्चाद्देशस्थं तस्य प्राङ्मुखत्वे पूर्वदेशस्थत्वेन प्राङ्मुखोऽन्याभिमुखोऽतीतेत्यादावव्य
 वस्थपत्तेः। किंतु तत्र वक्तुं संमुखदेशत्वाद्येव पूर्वदिग्प्रवृत्तिनिमित्तम्। एवं तत्तदधिकोदयाचलास्तात्र लुप्तसन्निहि
 तत्वमपि देशवृत्तिपूर्वपरशब्दयोस्तत् पूर्वदिग्भिमुखं स्थितस्य दक्षिणवामहस्तसन्निहितत्वमपि देशवृत्तिदक्षिणे
 त्तरशब्दयोस्तत् पूर्वार्ध्युषितत्वं पूर्वार्जितत्वमपि पूर्वशब्दार्थः। पूर्वस्मिन्देशे वसतीत्यादौ तथा प्रतीतेः। सर्वे चेदं हरिग्र
 न्थे हेला राजीयग्रन्थे च स्पष्टम्। विंशत्यादयः स्वभावात् संख्यायां संख्येये च। तेन विंशतिर्गवां विंशतिर्गाव इति च॥ य
 दाप्येते समुदायवचनास्तदापि समूहस्यानुद्धृतावयवत्वे गवामिति षष्ठी उद्धृतावयवत्वेन संघसंघिनोरभेदविषया
 यां सामानाधिकरण्यमुभयत्रापि एकवचनान्तोः। अन्त्येपिशब्दशक्तिस्वभावान्नियमेन धर्मनिष्ठसंख्याया धर्मि
 ण्यारोपेणैव प्रयोगः। वेदाः प्रमाणमिति वत्। ते चानवतैः स्त्रियाम्। गावो धनमित्याद्यपि एवमेव। धर्मनिष्ठसं
 ख्यानारोपे तत्र गावो धनानीत्यपीति विशेषः॥ संख्यापरत्वं च द्रव्याद्भेदेन संख्याबोधनं यथाद्ये तत्रापि गवां विंश
 तिमानयेत्यानयनादिभिः। याद्रव्ये एव धर्मे तस्या असंभवात् धर्मधर्मिणोरभेदादिति पङ्क्तिविंशतीति

ल-मं
७७

सूत्रभाष्योक्तरीत्या बोध्यम्। अभेदेन बोधने संख्येयपरत्वमिति बोध्यम्। एकशेषेण विंशती विंशतय इत्यादीष्टमेनादि
णप्रस्थादिशब्दाश्चेयताविशेषावच्छिन्नपलादिपरिच्छिन्नधान्यादिपरिच्छेदकत्वसमानाधिकरणजातिविशेषस्तु
पट्टेणत्वाद्यवच्छिन्ने शक्ताः। प्रवृत्तिनिमित्तं तु द्रौणत्वाद्येव परिच्छेदकत्वं तु लिङ्गवत्तत्त्वसमानाधिकरणमेव प्रातिप
दिकार्थसूत्रभाष्ये ध्वनितमेतदित्याद्युक्तम्। गोशब्दस्य रञ्जीत्वसमानाधिकरणं पुंस्त्वसमानाधिकरणं च गोत्वं श
क्यतादच्छेदकमिति नानार्थोयम्। तत्राद्यं प्रसिद्धम्। अन्त्येतात्पर्यग्राहकसापेक्षं बोध्यम्। अतएव गौरित्येतन्मा
त्रात्स्त्रीव्यक्तीनामेव बोधः स्वरसतः। अतएव गोबलीवर्द्धमित्यादौ सामान्यविशेषभावाभावाद्बहुः सिद्धः। अन्त्य
स्तु गोर्वाहिक इत्यादौ। एतान्गाश्चतुरो बलीवर्द्धनपश्येत्त्यादौ प्रथमयोरिति सूत्रभाष्योदाहृते च एतदेवाभिप्रेत्य त
दादीनीति सूत्रे सामान्यविशेषवाचिनोर्बहुनेति वक्तव्यमेवेति शूद्राभीरंगोबलीवर्द्धतृणालपमित्यादीनस्यदि
तिशङ्कायामाभीराजात्यन्तराणि उलपमित्यपां नामधेयमित्यादिना सामान्यविशेषभावाभावउक्तोभाष्ये। गोबली
वर्द्धमित्यत्र गावउत्कालितपुंस्कावाहायच विक्रयायच स्त्रिय एवावशिष्यन्ते इत्युक्तम्। वांहाद्यर्थे पृथक्कृतपुं
रुषास्त्रिय एव गोशब्दव्यवहार्यत्वेनावशिष्यन्त इति तदर्थः। लोकव्यवहारेष्वेवमेवेत्यर्थः। नुशब्दस्य

राम

७७

न कर्मत्वं प्रवृत्तिनिमित्तं धेनुपा ने इत्यतः कर्मणि नुप्रत्ययसत्त्वात् । अतएवावीधेनू इत्यादिप्रयोगोऽसंगच्छते । हवि
धान्यस्मिधेनुषु इति भागवतप्रयोगश्च । हविर्धानीगौः । एतेन गोत्वसमानाधिकरणं धानकर्मत्वं प्रवृत्तिनिमित्तमित्य
पास्तम् । न चोक्तप्रयोगे लक्षणा । शक्त्यैवोपपत्तेः । न चाथैष भूस्त्रिदेवसर्वस्सस्य विश्ववत्पस्तोत्रियाधेनुरासिणे अ
त्यत्र द्यावापृथिवीभ्यां धेनुमालभेतेत्यत्र च गवामेव प्रतीतिर्न स्यादिति वाच्यम् । अपशवोर्वाग्ये गोः प्रभ्य इति श्रुतेः
प्रशस्तत्वेन तत्र गवामेव प्रतीतेः । बडवानां तु न दक्षिणात्वं भागित्वा ह्यगवामिति जैमिन्युक्तेः । भागित्वमुपकार
कत्वं दक्षिणा हि त्रस्त्रिगुपकारार्थं न च ताभिर्दुग्धादिहाराऽग्निहोत्राद्युपकारः न केसरिणो ददाति नोभयतो द
तः प्रतिगृह्णातीति निषेधाच्च । एतेन धनलाभहारा तासामप्युपकारकत्वमित्यपास्तम् । नाश्वं विक्रीणीत इति स्मृते
श्च । द्यावापृथिवीभ्यां धेनुमालभेतेत्यत्राप्युक्तप्राशस्त्या दम्बजातीयस्याश्वमेधातिरिक्तेषु त्वाश्ववणाञ्च गोरे
वालम्भः । किंच तदग्रे वायव्यं वत्समालभेतेति श्रुतं तत्र च प्रत्यासत्त्या पूर्वो लब्धे धेनोरे ववत्सस्य ग्रहणमिति वे
दभाष्यरुद्रिज्यारिज्यातम् । एवं च तत्संयोगात् तत्परत्वं वत्सशब्दस्तु गोत्वसमानाधिकरणवयः प्रवृत्तिनिमित्त
क एव । अतएव महिष्यादावपि धेनुव्यवहारो लौकिकानाम् । अतएव हर्षादिभिः सवत्सासकरं भावत्साकरं भ

ल. मं

७८

धेनुरिति संयोगविप्रयोगयोरुदाहृतम्। वत्ससंयोगादिना गौः करभसंयोगादिनोऽष्टौ उच्यते इति च विवृतम्। अतएव त-
था सुवर्णशृङ्गिणां गोधेनूनां चतुःशतमिति कर्णपर्वणि भारते प्रयोगः संगच्छते इत्यलम्। अन्योन्येतरैतरपरस्परश-
ब्दानां क्रियाव्यतीतारविषयत्वमेकमात्रावृत्त्यन्योन्यत्वमखण्डोपाधिरूपं प्रवृत्तिनिमित्तमिति सर्वेष्टसिद्धिः॥ इ-
ति प्रातिपदिकार्थनिर्णयः॥ अथ तत्प्रवृत्तिकसु बर्थे निर्णीयते॥ तत्र प्रथमा द्वितीया तृतीया चतुर्थी पञ्चमी षष्ठी स-
प्तमी स्याख्याः सप्त विभक्तयः। तत्र प्रथमा विधायकं प्रातिपदिकार्थं लिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमेति। अत्र प्रा-
तिपदिकार्थशब्देन तत्तच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तं तदाश्रयश्च। अतएव लिङ्गदिग्रहणं चरितार्थम्। तेषामपि प्रातिप-
दिकार्थत्वात्। तदाश्रयश्च आरोपितप्रवृत्तिनिमित्ताश्रयोपि। तेन सिंहो माणवको द्रोणो ब्रीहिरित्यादौ न दोषः। किं-
च शक्यार्थपदं साधुत्वेनान्वाख्यायपश्चात्पदान्तरसन्निधानेऽन्वयानुपपत्त्या वक्तुं शक्यं तन्म्यालक्षणाश्रयण-
मिति न दोषः। अन्यथा गङ्गायां घोष इत्यादौ सुबुत्पत्तेः प्राक्प्रातिपदिकस्यैवलक्षणायां न पुंसक इत्येवत्वाप-
त्तिः। तिङ्गसमानाधिकरणे प्रथमेत्यादिना तिङ्गन्तार्थे समानाधिकरण्येनान्वययोग्यमेव प्रथमान्तसाधुइत्ये-
तावद्बोध्यते। अन्तत्तोलद्वपरस्यास्तेः सत्वात्। ननु तदन्वयबोधोत्तरं प्रथमोत्पत्तिरिति बोध्यते। एवमन्ये

राम-

७८

पि कारकाधिकारस्तु सूत्रैर्यथाद्युपपदइत्यादिभिश्च। अतएवार्थवत्सूत्रेभाष्ये शुक्रामित्युक्ते कर्मनिर्दिष्टं कर्ता कि
 याचानिर्दिष्टे अभ्याजेत्युक्ते क्रियानिर्दिष्टा कर्ता कर्मचानिर्दिष्टे देवदत्तेत्युक्ते कर्ता निर्दिष्ट इतरदनिर्दिष्टमिहेदा
 नीं गामभ्याजकृष्णां देवदत्तेत्युक्ते सर्वनिर्दिष्टं गामेव कर्मदेवदत्त एव कर्ताऽभ्याजैव क्रियेत्युक्तम्। तत्र त्कारकादि
 मात्रप्रयोगे योग्य सर्वक्रियाध्याहारे प्रसक्तेनियमार्थस्तत्तत्प्रयोगद्वितितत्तात्पर्यम्। एवं च सामान्यतः क्रियाकारक
 त्वसंबन्धयोग्यता बुद्धिरेव विभक्तिप्रयोजिकाननुविशिष्येति लभ्यते। कारकत्वं क्रियाजनकत्वयोग्यता बुद्धि वि
 षयत्वमेव। बुद्धिस्तूत्रेभाष्येप्युक्तम्। संस्कृत्य संस्कृत्यपदान्युक्तं ज्यन्ते तेषां यथेष्टमभिसंबन्धो भवत्याह रपात्रं पात्र
 माहरेति द्वौ णो ब्रीहिदित्यादौ पदद्वयोपस्थाप्य व्यक्तयोरेकत्वेन संबन्धाभावेपि विशेष्यविशेषणभावो बोध्यः। यत्त्वभेदः
 संबन्धइति। तत्र। तस्य संबन्धत्वे मानाभावात्। संबन्धिभेदनियतत्वात् संबन्धस्य। अतएवाद्यन्तवत्सूत्रे रादौः शि
 रइत्यादौ एषद्युपपादनाय व्यपदेशिवद्भावइति भाष्ये उक्तम्। किंच। तस्य संबन्धत्वे नीलोधटइत्यादौ षष्ठ्यापत्तिः।
 भेदमूलकसंबन्ध एव षष्ठी तस्य सूत्रतो वाच्यवृत्त्यात्माभात्। अतएव तार्किकनव्यैरपि कर्मधारेणोत्तरभाववत्त्वस्य
 स्यपदार्थतावच्छेदकसमानाधिकरण्यवचनत्वं कृतद्वितसमासेभ्यः संबन्धाधिधानं यावत्प्रत्ययेनेत्यभिरुक्तौ

न. मं.
७९

तेरित्युक्तम्। अभेदस्य संबन्धत्वेन आनेतस्यैव तदुत्तरभावप्रत्ययवाच्यतावत्तु युक्ता। राजपौत्रादौ भित्त्यादौ पूर्वोक्तः।
पदार्थयोः संबन्धस्यैवेति दिक्। न च प्रथमार्थः स इत्यशेषः। अनुशासनाभावात्। नीलं घटं पश्येत्। दौ तद्भानाना प
तेश्च। न च काकुः शालभ्यः सः। वाक्ये विशेषणविशेष्यभावातिरिक्तस्या काकुः शालभ्यत्वाभावात्। राज्ञः पुरुष इत्या
दावा काकुः सितसंबन्धस्य षष्ठ्या रामं त्रयतीत्यादौ क्रियाकारकयोः संबन्धस्य द्वितीयादिनालाभात्। कारकविभक्ती
नातत्तच्छ्रुतिस्तत्तत्क्रियाकारकभावसंबन्धश्चार्थ इति कारक इति सूत्रभाष्यात् समर्थसूत्रभाष्याच्च लभ्यत इत्य
प्रे निरूपयिष्यामः। न च संबन्धसंबन्ध आकाकुः शालभ्यः। तद्भाने मानाभावात्। अनवस्थापत्तेश्च। यदपि वीरः पु
रुष इत्यादौ गुणभेदेनैकस्यापि द्वयस्य भेदादौ वेण भेदाभेदगर्भतादात्म्यं संबन्ध इति। तदपि न। वास्तवभेदमूलक इ
वारोपितभेदमूलक संबन्धेऽपि षष्ठ्यापत्तेः। तत्र विभक्तिवाच्यस्यापि संबन्धस्य संसर्गतयैव भानम्। अत एवार्थवत्सू
त्रभाष्ये एषां पदानां सामान्ये वर्तमानानां यद्विशेषे वस्थानं स वाक्यार्थ इत्युक्तम्। विशेष इत्यस्य विशेषणविशेष्य
भावरूपपदार्थसंसर्गस्तुपे इत्यर्थः। संबन्धान्तरस्य समर्थसूत्रे भाष्ये षष्ठ्यादिवाच्यतोक्तेः। अत एव प्रातिपदिकार्थ
सूत्रे वीरः पुरुष इत्यादौ विशेषणविशेष्यभावस्याधिकस्य प्रतीत्या प्रातिपदिकार्थमात्राभावात् प्रथमानप्राप्तेः।

राम

७९

शङ्क्ययद्वाधिकं स वाक्यार्थ इत्युक्तम् । अत्र कैयटः । वीरप्रातिपदिकाद् वीरः कइत्याकाङ्क्षयापितं विशेषणं
 मनपेक्ष्य स्वार्थमात्रनिष्ठा त्रयमापञ्चात्वाकाङ्क्षा वशाद्विशेषणविशेष्यभावावगतिरिति । षष्ठीशेष इति सूत्रे भाष्ये
 पि स्फुटमेतत् । यतो घट इत्यादौ विशेष्यविशेषणभाववारणाय सोऽपि धर्मभेदमूलकारोऽपि तभेदसापेक्ष इति बोध्यम् ।
 हरिणाप्युक्तम् । विशेषणविशेष्यत्वं पदयोरुपजायते । न प्रातिपदिकार्थश्च तत्रैवं व्यतिरिच्यते इति । पदयोः संबन्धयोरि
 ति शेषः । वीरः पुरुष इत्यादौ परस्परसंबन्धेन गुणप्रधानभावापन्नार्थकत्वेन वाक्यार्थभूतविशेष्यविशेष्यभावयुक्ता
 र्थकत्वात्पदयोरपितत्त्वम् । एवं राज्ञः पुरुष इत्यादौ प्रातिपदिकार्थस्य राज्ञो विशेषणत्वं पुरुषस्य विशेष्यत्वं स्वामित्वे
 न स्वत्वेन च यथा तथो व्यतिरेकः रूपान्तरेण परिवर्तनं न तथा प्रकृत इति तदर्थः । अत एव जात्यावृत्तीति सूत्रेन्याय
 वार्तिककारेण यदुक्तम् । विशेषणविशेष्यभावस्यैकविषयत्वाद् यदि गोशब्दतिष्ठति शब्दयोरेकस्य भिद्येयं भवति त
 तो विशेषणविशेष्यभावापन्नयोस्तिष्ठति गोशब्दयोः सामानाधिकरण्यं युज्यत इति तत्संगच्छते । अन्यथा राज्ञः
 पुरुष इत्यादौ भेदेऽपि तस्य सत्त्वेनैकविषयत्वादित्यसङ्गतिः । अत्रैकस्य भिद्येयमित्युक्त्या क्रियाक्रियावतोरभेदः सूचि
 तः । अभिधेयपदस्य विशेष्ये एव प्रसिद्धेः । तस्माद्द्वेधासः । द्वयोर्धर्मिणोः संबन्धेनैकत्वेन येति ॥ एवं च विना संब

ल. मं.
८०

न्यं विशेषणविशेष्यभावस्यैकविषयत्वादितितदर्थोवाच्यः। एवं चाभेदस्य संबन्धत्वाभावः स्पष्ट एव तदभिमतः।
यद्वा तत्र प्रवृत्तिनिमित्तयोः साहित्यरूपः संबन्ध एव तदाश्रययोर्विशेषणत्वादिनियामकः। सोऽपि वाक्यार्थ एव। ए-
तदेवाभिप्रेत्य कर्मधारयविषये हन्त्वापादनं चार्थे हन्द्वाति सूत्रे भाष्ये कृतम्। एवं च वीरत्वपुरुषत्वसमूहवान्वीरः
पुरुष इति बोधः। सामानाधिकरण्यं चैकधर्मिबोधकत्वमेव। एतेन प्रकारताविशेष्यते सांसर्गिकविषयतानिरू-
पिते एवेति नियम इत्यपास्तम्। मानाभावात्। अभेदान्वय इत्यस्याभेदेऽप्यन्वयो विशेषणविशेष्यभाव इत्येवार्थो-
नत्वभेदसंसर्गको बोध इतीत्यलम्। तत्राव्ययानि स्त्रीपुमान् नपुंसकमित्यादिशब्दाश्च प्रातिपदिकार्थ इत्यस्यो-
दाहरणम्। कृष्णः श्रीज्ञानं तटस्तटी तटमित्यादिलिङ्गाधिक्यस्य। द्रोणः खारी आढकमित्यादौ प्रवृत्तिनिमित्तजा-
तिरूपद्रोणत्वाद्यपेक्षया परिच्छेदकत्वस्याधिक्यस्य तेभ्यो भानेन प्रातिपदिकार्थमात्रविहितप्रथमाया अप्रा-
प्त्या परिमाणग्रहणमेकोद्वावित्यादौ संख्याया उक्तत्वात् तदप्राप्त्या वचनग्रहणम्। अत्रानुवृत्तस्यानभिहित इत्य-
स्य संख्याविशेषणत्वात्। यद्वा प्रवृत्तिनिमित्तसंख्यात्रविभक्तिवाच्या। न च तद्व्यबोधाननुभवः। एकत्वस्य प्रचि-
तस्य ततो बोधात्सजातीयसंबलने हि प्रचयः। द्वित्वाद्युपजननयोग्यत्वं च प्रचितत्वम्। प्रातिपदिकस्य तु प-

राम

८०

तत्प्रचितसाधारणतदर्थः। तत्प्रतीतिश्चैकपुत्रइत्यादौ। एवं द्वौ बहुवचनानोद्भूतावयवभेदसमूह इति। तन्मूलकमेव संभे
क्त्या। तद्भावे तु द्विपुत्रो बहुपुत्रइत्यादावनुद्भूतावयवभेदसमूह इति। तद्विभक्त्या विभक्त्या। एतन्मूलकमेव संभे
देनान्यतरवैयर्थ्यमिति व्यक्तम्। यद्वा न केवलेति नियमेन स्वाभाविकं राहाभिधानमत्र लुग्विधिना तु केवलेना
प्यभिधानं ज्ञाप्यते। एवं च प्रकृत्यर्थानुवादिका विभक्तिः। यद्वा प्रकृतिप्रत्ययसमुदायवाच्यः सौ र्य इत्यनुक्तत्वादे
व विभक्तिरत्र। अन्वयव्यतिरेकाभ्यां ह्यत्र प्रकृतिप्रत्यया र्थावधारणमर्थवत्सूत्रादौ भाष्ये उक्तम्। एकशब्दादौ
च वचनान्तराभावाद् व्यतिरेकाभावेऽन्वयस्याप्यनिश्चयात् केवलप्रकृत्यर्थानवधारणमेव। वृत्तौ तु वृत्तिस्व
भावादेवान्यार्थसंबन्धोपसर्जनार्थः केवलप्रकृतेरेव गम्यते इति न तत्र विभक्तिः। सैव चानुत्पत्तिर्लुका न्वाख्या
यते। यद्वा एकत्वादिविशिष्टः प्रकृत्यर्थो विभक्तिवाच्येनैकत्वादिनाविशेष्यते। एकत्वादिविशिष्ट एवा र्थेनितु गु
णान्तरविशिष्ट इति। एवं च वचनग्रहणं न कार्यं स्पष्टं चेदं सर्वमनभिहितसूत्रे भाष्ये। संख्यासमुद्देशो हरिग्रन्थे
चेति दिक्। इदमपि सूत्रं क्रियायोग एव प्रवर्तते कर्मणि द्वितीयेत्यादिसाहचर्यात् तथैवाकाङ्क्षितत्वाच्च। तिङ्
समानाधिकरणे प्रथमेति वार्तिका च क्रियान्वयिकर्त्रादावभेदान्वयाच्च क्रियायोगो बोध्यः। यत्र क्रियानश्रूय

न.मं.
८१

तेतत्राध्याहारः। अन्ततोः स्तीत्यस्यास्तिर्भवन्तीपरोप्रयुज्यमानोपिअस्तीति भाष्यात्। संबोधनेचेत्यनेनसंबोध
नाधिक्येप्रातिपदिकार्थेवर्तमानात्प्रातिपदिकात्प्रथमा। तत्रसंबोधनमभिमुखीभावः। तत्फलंप्रवृत्तिनिवृ
त्ती। तेनसंबोधनविभक्तिरनुवाद्यविषया। संबोध्यतावच्छेदकसूपेणसंबोध्यस्यसिद्धिंविनातत्त्वासंभवात्। ते
नराजाभवयुध्यस्वेन्द्रशत्रुवैर्धस्वेत्यादौनसंबोधनविभक्तिः। राजत्वादेरसिद्धत्वेनानुवाद्यत्वाभावात्। अतएव
सजन्युध्यस्वेत्यस्यकुमारावस्थायांराजाभवयुध्यस्वेत्यस्यराजावस्थायांनप्रयोगः। केचित्तुसंबोधनंसम्य
गज्ञापनंसंबोध्यज्ञापनार्थमेवसंबोधनविभक्त्यन्तपदघटितवाक्यप्रयोगात्। तत्फलंप्रवृत्तिनिवृत्तीइति
पूर्ववत्। ज्ञापनेसम्यक्त्वावश्यकर्तव्यत्वादिविषयकज्ञानानुकूलत्वम्। तादृशज्ञानानुकूलव्यापारश्च
एतद्विभक्त्यन्तपदघटितवाक्यप्रयोगएव। यत्तुप्रयोक्त्रिच्छाविषयकत्वंज्ञानंसम्यक्त्वमिति। तन्न। नस्यवा
क्यप्रयोगानुमेयत्वेनविभक्तिबोध्यतावच्छेदककोटौनिवेशेमानाभावात्। संबोधनपदघटितवाक्यप्र
योगेपिबोध्यबोधेप्रयोक्त्रिच्छाविषयत्वानुमानात्। अन्यथातस्यतत्प्रयोक्तृत्वमेवनस्यात्। त्वंपचेत्यादौ
प्रयोज्यप्रवृत्तेस्तदिष्टत्वस्यप्रवर्तनानुमेयत्वदर्शनाच्च। हे शब्दादिसंबोधनेतात्पर्यग्राहकम्। अचेवनेतुचे

राम
८१

तच्च स्वार्थेण गोणः प्रयोगः। संबोधनं चाभिमुखीकृत्या ज्ञातार्थं ज्ञानानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारः। तच्च ज्ञानानु-
 कूलव्यापाराश्रयत्वं संबोध्यत्वम्। तत्त्वेन बुद्धिश्च स्वनिष्ठज्ञानविषयज्ञेयसाकाङ्क्षे इति चेत् तस्या
 त्वयः। स एव च ज्ञाप्योर्थः। तेन रामत्रायस्वेत्यादौ रामसंबोधनविषयस्त्राणमिति बोधः। अभिमुखीकरणं स्ववच-
 नार्थग्रहणे सादरत्वकरणम्। तद्यज्जकंच मुखपरावृत्त्यादि। हे राम सुन्दर इत्यादावसीत्यध्याहारः। एवं च धिदु मू-
 र्खेत्यादौ क्रियाध्याहारे प्रथमा तदभावे द्वितीयेत्याहुः। तनुसिद्धस्याभिमुखीभावेत्यादिव स्थमाणा हरिग्रन्थविरुद्धम्
 संबोधनपदं यच्च तत्क्रियाया विशेषणम्। ब्रजानि देवदत्तेति निघातो ब्रतथासतीति हरिः। अत्र पुञ्जराजः। आख्या-
 तंस निशेषणं वा क्यमिति वा क्यलक्षणस्य समर्थस्त्वत्र भाष्योक्तस्य संबोधनपदार्थे क्रियाविशेषणत्वाभावे ब्रजानि
 देवदत्तेत्यादावभावेन समानवाक्ये इति प्रकृत्य विहितो निघातो न स्याद् इति संबोधनविभक्तेरनुवाद्यविषयतयाऽनु-
 वाद्यस्य च विधेय एवान्वयेन विधेयतायाश्च क्रियानिष्ठत्वेन तस्यामेवान्वय इति युक्तम्। एतच्च न डीतिस्त्वत्र भाष्ये ध्व-
 नितमिति समानाधिकरणसमासप्रकरणे समासत्रादे निरूपयिष्यामः। तदुक्तं हरिणा। सिद्धस्याभिमुखीभावमात्रं सं-
 बोधनं विदुः। आसाभिमुख्यो ह्यर्थं त्माक्रिया सुविनियुज्यते। संबोधनं न वाक्यार्थ इति वृद्धेभ्य आगम इति। एवं च

छ. मं.
५२

केचिन्मतोक्तसंबोधनपदार्थफलभूतोऽभिमुखीभावएवात्रसंबोधनपदार्थेनितुसर्वस्तदुक्तमभिमुखीभावमात्रमि
ति। एवंचक्रियासुविनियोगफलकोऽभिमुखीभावःसंबोधनमिति सूचितम्। अत्रसिद्धस्येत्यनेनतस्यानुवाद्यत्वंविनि
युज्येतइत्यनेनप्रवर्तनाविषयक्रियासंबन्धस्तस्येतिबोधितम्। एवंचाभिमुखीभवद्रामाद्युद्देश्यकप्रवर्तनाविषयो र
क्षणमितिबोधः। ब्रजानिदेवदत्तेत्यादावपिजानीहीत्यध्याहारोवाक्यैकदेशन्यायेनवा। तत्रब्रजनस्यकर्मत्वाद्
देवदत्तस्योद्देश्यत्वाद्उभयोःसमानवाक्यस्थत्वम्। उद्देश्यविधेयभावोवाक्यार्थः। अभिमुखीभवनानुकूलस्य
संबोधनविभक्त्यन्तशब्दप्रयोगरूपव्यापारस्येतरनैरपेक्ष्येणैवप्रतीतेस्तन्मवाक्यार्थइतितदर्थइतिबोध्यम्।
तत्रवाक्यैकदेशन्यायेनब्रजानिदेवदत्तेत्यनेनैवजानीहीत्येतदूघटितवाक्यार्थबोधइति एकतिङ्वाक्यमिति
वाक्यलक्षणमपितत्रास्येवेतिमिथातसिद्धिः। एतन्नूलकएवसंबोधनस्यकर्तृकारकत्वव्यवहारोच्छानाम्
। तस्यैवत्वंपदार्थत्वेनविनियोज्यक्रियाकर्तृत्वात्। अतएवतिङ्गसमानाधिकरणेप्रथमेतिवार्तिकमतेप्रथमा
सिद्धिःसंबोधने। तन्न्यासेहिप्रातिपदिकार्थेति सूत्रवदस्याप्यकरणमेव। अतएवसंबोधनेत्येति सूत्रकर्मादि
निशिष्टप्रथमाभावेऽपकमाश्रित्यप्रतिपदिकार्थसूत्रेमात्रग्रहणंप्रत्याख्यातम्। तेनहिसंबोधनविषयमिति

रम

५२

०
 पदिकार्थ इत्यनेन सिद्धिः सूचितेति तत्त्व ण्डनवार्तिकेनैव तत्र सिद्धिरुचितेति बोध्यम् । वार्तिकत्रयं तु न स
 त्वेपि संबोधनाधिकेति दुःसमानाधिकरणेऽर्थवर्त्तमानात्प्रथमेत्येव तदर्थस्योचित्याच्च । तस्मात्कर्तृकार
 कत्वं संबोधनस्येति वृद्धौ तं साध्वेव ब्रजानि देवदत्तेत्यादौ ब्रजनक्रियान्वयेनैवैकवाक्यत्वमिति न युक्तम्
 । तस्यान्तस्य नियोगाभावेन क्रियासुविनियुज्यते इति हरिग्रन्थविरोधापत्तेरिति विकृ । यत्तु संबोधनस्य प्र
 कृत्यर्थविशेषणत्वे भौब्राह्मणास्त्वं पचेति प्रयोगापत्तिरिति । तन्न । शब्दशक्तिस्वाभाव्येन संबोधनविभक्त्य
 न्तपदसमभिज्याहारे युष्मदस्तत्पदबोध्ययावत्प्रथमशक्त्यव्युत्पत्तिमिद्वत्त्वेनैकवचनस्यासाधुत्वाद् इ
 त्यलम् । इति प्रथमा । अथ द्वितीया । द्वितीया दयोपि द्विविधाः कारकविभक्तय उपपदविभक्तयश्च । कारक
 क्रियाजनकत्वशक्तिः । भाष्ये करोति क्रियां निर्वर्तयतीति व्युत्पत्तिर्दर्शनात् । ब्राह्मणस्य पुत्रं पश्यान् पृच्छती
 त्यादौ ब्राह्मणस्य नकारकत्वं पुत्रेणान्यथा सिध्यतत्त्वाभावात् । हरिरप्याह । स्वाश्रये समवेतानां तद्देवा
 श्रयान्तरे । क्रियाणामभिनिष्पत्तौ सामर्थ्यसाधनं विदुरिति । द्रव्यगता क्रियाजनकताशक्तिरेव कारकसाधन
 मिति चोच्यते । सिद्धस्य द्रव्यस्य स्वरूपतः क्रियाजनकत्वा नुपपत्त्या शक्त्या विष्टस्यैव तत्त्वं वाच्यमिति प्राप्ता

५. मं.

८३

प्राप्तविवेकेन शक्तिरेव साधनम्। तदुक्तमनभिहितसूत्रे भाष्ये। दुर्गाः साधनमिति। शक्तिरेवात्र पारतन्त्र्याद्गुणत्वेनो-
क्ता। तत्र कर्तृकर्मणोः स्वाश्रयसमवेतक्रियाजनकता। करणादीनामाश्रयान्तरसमवेतक्रियाजनकता। किंच द्रव्य-
स्य कारकत्वे तस्यैकरूपत्वेन कार्यवैचित्र्यानुपपत्तिः। दृश्यते च घटे पश्य घटे न जलमाहर घटेन लंनिधे हीत्यादौ का-
र्यवैचित्र्यम्। सर्वस्य च सर्वशक्त्याश्रयतेति कदाचित् कस्याश्चिद् विवक्षया तत्तद्विचित्रानेककार्योत्पत्तिः। क्वचित्
शक्त्याविष्टद्रव्यस्यापि साधनत्वेन व्यवहारः। शक्तिशक्तिमतोरभेदस्यापि सत्त्वात्। शक्त्या करोतीत्यादौ शक्तैरपि
द्रव्यायमाणतया शक्त्यन्तरयोगः। अतएव विभक्त्यर्थार्थकेनाव्ययेनाव्ययीभावः संगच्छते। द्रव्यस्यैव साधनत्वे
तु तस्य शब्देनैवोक्तत्वादव्ययस्य प्रयोगएवनेति कथं तेन समासः स्यात्। पशौ कर्तृरीत्यादेश्च कर्तृशक्त्याश्रये इ-
त्यादिप्रकारेणार्थद्वयत्वम्। सर्वेषां च कारकाणां स्वस्वावान्तरक्रियाद्वारा प्रधानक्रियानिष्पादकत्वम्। अतएव तेषां
भावनायामेवान्वयः। क्रियाजनकत्वावगतौ कासाक्रियेत्याकाङ्क्षोदयेन तत्रैवान्वयौचित्यात्। असन्निहितसंप्र-
त्यसन्न्यापि दातृबुद्धिस्थित्वे सति दातृज्ञानपूर्वकालत्वेनैव जनकत्वं तावतैव दानक्रियानिष्पत्तेः। घटं स्मरति घटं करो-
मिनि शिष्टे गोघटादेः पूर्वकालत्वात् स्मृत्यादिनिष्पादकत्वमित्याद्युक्तम्। क्रियान्वयित्वं कारकत्वमिति तु नैःकार-

राम

८३

काणां भावनान्वय इत्यस्य क्रियान्वयिनः क्रियान्वय इत्यर्थापत्त्याऽसंगत्यापत्तेः। अधिकरणस्य कारकत्वेन क्रियाम्
 य इत्यादिभवदीयव्यवहारसंगत्यापत्तेश्च। कश्चित्प्रत्यक्षादिनाः र्थज्ञात्वापरंप्रति संस्कृतेन बोधनेच्छायां सं-
 स्कृतस्य व्याकरणतत्त्वप्रकृतिप्रत्ययविभागद्वारा र्थस्य ज्ञानं तेन पूर्वक्रियान्वयानवगत्या कारकत्वज्ञानाभावा-
 त् तदीयसंस्कृतव्यवहारानुपपत्त्याभाष्योक्तमेव साधु इत्याह। यत्तु क्रियान्वितप्रत्ययार्थान्वयित्वं
 कारकत्वमिति। तन्न। पक्षौदन इत्यादौ प्रत्ययार्थकारकत्वकर्मत्वव्यवहारानापत्तेः। कारकाणां भावनान्वय इ-
 त्यस्य भङ्गनपत्तेश्च। उक्तदोषाच्च। नच कारकशब्दस्य कर्तृपर्यायत्वेन कारकं करणमित्यादिविरुद्धं कारकं कर्त्तृति-
 पुनरुक्तं चेति वाच्यम्। हरिणैव समाधानात्। तथाहि। निष्पत्तिमात्रे कर्तृत्वं सर्वत्रैवास्ति कारकं॥ व्यापारभेदापे-
 क्षायां करणादित्वसंभवद्वतितेनोक्तम्। सर्वेषां स्वस्वव्यापारद्वारा स्वातन्त्र्येणैव क्रियाजनकत्वात्कर्त्तृत्वेन कारकत्व-
 म्। ततः कः केन किं पचतीति विवक्षायां स्वस्वव्यापारवशेन करणादित्वम्। तत्र साधनान्तरनियोगव्यापारः कर्त्ता तद्-
 व्यापार एव सर्वत्र प्रधानात्वर्थः। कर्तुः क्रिययेन्नितमव्यापारैकम्। कारकान्तरसाध्यव्यापारं करणम्। प्रेरणा
 नुमत्यादिव्यापारं संप्रदानम्। अवधिभावोपगमव्यापारं संपादानम्। कर्त्रादिव्यवहितक्रियाधारोधिकरणम्। स्वत-

ल.मं.
८४

अप्रेरयन्हेतुः। तत्र सामान्यपूर्वकत्वादिशेषस्य कारकत्वमनुवृत्तमिति करणं कारकमित्याद्युपपत्तिः। यथा पुत्र
जन्मनि पित्रोः कर्तृत्वेपिविवक्षाः। यमस्यामियमस्मात् पुत्रजनयतीति व्यवहारः। तथैवमीदृशस्थले। पादान
स्य कर्तृत्वेपि ग्रामादा गच्छतीत्येतद्विषये ग्रामआगच्छतीति प्रयोगस्तु न। अनभिधानात्। करणत्वाद्यवस्था
यां कर्तृसंज्ञा तु न। कारकत्वादेव स्वान्तर्गते लब्धे स्वतन्त्रः कर्त्तृत्वपुनः स्वतन्त्रग्रहणं स्वतन्त्रमेव यस्य तस्य
कर्तृत्वाद्यं ननु पारतन्त्र्ययुक्तं स्वतन्त्रयुक्तस्य सा। कारकसंज्ञा तु वस्तुसत्त्वात् स्वतन्त्रस्य स्थितिमात्रेण कर
णत्वादीनां विधानसामर्थ्यात्पवर्तत इत्युक्तम्। यद्वा प्रधानक्रियाजनकपूर्वोक्तस्वस्वव्यापारे कर्तारः प्रधानक
र्तृत्वमनुवृत्तेः स्वगततत्तद्वापारे स्वातन्त्र्यसत्त्वात् अकुर्वतः साधनत्वात् नुपपत्तैः। एवं च तत्तद्वापारलब्धकरण
त्वादिमेतत्तद्वत्कर्तृपारतन्त्र्येपि स्वस्वव्यापारे स्वातन्त्र्यसत्त्वात्। तद्वारा मुख्यक्रियाया मपि स्वतन्त्रा इति प्रधान
क्रियाकर्तृत्ववन्तोपीति तदुपपत्तिः। विभक्तिस्तु करणत्वादिनिमित्तैवानवकाशत्वात्। करणत्वादेरेवोद्भूतत्वात्।
कर्तृवियोगेन तदीयव्यापारस्यैव धात्वर्थत्वेनोद्भूतस्वातन्त्र्यविवक्षायां तु कर्तृविभक्तिरेव सर्वत्र। क्वचित्संप्रदानापा
नसा नभिधानादित्युक्तम्। यथा पुत्रकर्तारोपि योद्धारो राजनियोगापेक्षया स्वतन्त्रा अपि निष्पद्यते।

राम

८४

ॐ स्वतन्त्रा एव नियोगमात्रात्तु तन्निष्ठजयादिभागूराजा। तथा कर्तृनियोगोत्तरं यत्करणादिषु स्वस्वव्यपार
 द्वाराक्रियानिष्पादने स्वातन्त्र्यं तत्करणत्वादिकालेऽप्यबाधितमेवेत्यदोषः। नियोगमात्रेण च तत्रैव कर्तृत्व
 व्यवहारोपीति दिक्। यद्वा ज्वलनादिरूपस्वस्वव्यापारे स्वातन्त्र्यात् तेषां धात्वर्थत्वे एधाः पचन्तीत्यादिद
 र्शनाच्च तात्कालिकस्वातन्त्र्येण कारकत्वं स्वस्वव्यापारद्वारा प्रधानक्रियानिष्पादकत्वेन च करणत्वादि। संप्र
 दाणापादानयोरपि स्वातन्त्र्यमादायैव ग्रामआगच्छति विप्रो ददातीति प्रयोगाभावेऽपि कारकत्वं बोध्यम्। त
 दुक्तं भाष्ये। पर्याप्तिकरणाधिकरणकर्मणां कर्तृत्वं निर्दिष्टं तन्मादा नादीनां कर्तृत्वं निर्दिष्टं नायेति। वृक्षो वधि
 भावमुपगच्छति विप्रो नुमन्यते इत्यादौ स्वस्वव्यापारप्रवृत्तयोः कर्तृत्वं दृश्यते पतिदा धातुवाच्यता तु न
 तद्व्यापारस्यानभिधानादिति बोध्यम्। कारकत्वं चोपलक्षणं सदेव तत्तत्संज्ञोपयोगीति स्पष्टं चेदं सर्वं भाष्ये
 सूक्ष्मदृशम्। ये तु क्रियान्वयित्वं कारकत्वमिति वदन्ति। तेषां कर्तृसमवायेऽपि करणं कारकमित्यादेरनुपपत्त्य
 भावात् तत्र तदाशङ्का समाधानपरभाष्या सङ्गतिः। तदर्थं कारकशब्दस्य साधुत्वा नुपपत्तिश्चेति बोध्यम्॥
 तत्र कर्मणि द्वितीयेति सूत्रम्। तत्र कर्मत्वं व्याकरणशास्त्रबोधितकर्मसंज्ञकत्वम्। तत्र कर्तुरीप्सिततमं क

ल. मं.
८५

मेति सूत्रबोधितं कर्मत्वं कर्तृगतप्रकृतधात्वर्थव्यापारप्रयोज्यव्यापारव्यधिकरणफलाश्रयत्वेन कर्तुरुद्देश्य
त्वम्। तण्डुलंपचतीत्यादौ विक्रित्याश्रयत्वात् कर्मत्वं विक्रितिरूपफलस्यापि व्यपदेशिवद्भावेन फला
श्रयत्वात् त्वम्। अतएव तत्समानाधिकरणे स्तो कंपचतीत्यादौ कर्मत्वम्। उद्देश्यत्वं च सनागर्भितम्। अ
तएव कर्मणाय मभिप्रैतीति सूत्रे कर्मणेत्यस्याभावे कर्मणएव संप्रदानसंज्ञापर्यायेण स्यादित्यापादितं भा
ष्ये। उद्देश्यत्वं च साक्षात्फलरूपे धात्वर्थक्रियायाः फलेच्छापूर्वकेच्छाविषयत्वात् तदाश्रयत्वात् तण्डुलादीना
मपि त्वम्। फलस्यापि क्रियाजनकत्वं तज्ज्ञानपूर्वकं क्रियोत्पादनात्। रथोग्रामे गच्छतीत्यादौ तूद्देश्यत्वा
शेषेण निर्वहस्तस्य॥ न च कालिकादिसंबन्धेन फलाश्रयेति व्याप्तिः। फलतावच्छेदकसंबन्धे तदाश्रयस्य
ग्रहणात्। यद्वा तस्य नोद्देश्यतेति दोषः। गच्छतियोगे गम्यर्थसंयोगरूपफलाश्रयस्यापि कर्तुर्न कर्मत्वं
पर्याकर्तृसंज्ञाबाधात्। आत्मानमात्माहन्तीत्यत्र तु शरीरान्तःकरणरूपावच्छेदकभेदेनात्मनि
चेदमारोप्य कर्मत्वकर्तृत्वोपपादनं भाष्ये कृतम्। कर्तृगतप्रकृतधात्वर्थव्यापारप्रयोज्यफलेत्युक्तेरङ्गेर्मणि
नैशिष्ठे रयतीत्यादावग्न्यादेर्न कर्मत्वम्। अन्यथा वारणार्थानामिति सूत्रमस्यापवादः स्याद्इति वाच्यं पदेक
॥ चेकं

राम.

८५

१
स्वार्थकर्मत्वं न स्यादिति। वारयते अत्र संयोगाद्यनुकूलव्यापाराभावानुकूलो व्यापारो र्थः। चैत्रं ग्रामं गमयतीत्यादौ ग्रा-
मस्य कर्मत्वाय प्रयोज्यत्वनिवेशः। प्रयोज्यता च जन्याजन्यसाधारणी। विषयता या अजन्यत्वे च स्वविषयज्ञान
सामग्री प्रयोज्यज्ञानविषयसाधारणी च निवेश्या माषेष्वश्वं बध्नातीत्यादौ बन्धनप्रयोज्यभक्षणश्रयमाषाणां त-
त्त्ववारणाय प्रकृतधात्वर्थेति फलस्यापि विशेषणं बोध्यम्। पयसौ दनं भुङ्क्ते इत्यत्र पयसः करणत्वस्थिविवि-
क्षणेन प्रकृतधात्वर्थफलश्रयत्वेनाविवक्षणेन च न कर्मत्वम्। उभयविवेक्षायां तु परत्वात् कर्मत्वमेव। न च पय-
सः कर्तुरुद्देश्यत्वाभावादेव तदप्राप्तिः। यदा कृतभोजनोऽपि पयसो लाभेन भोजने प्रवर्तते तदा तत्क्रियायाः पय-
सोऽद्देश्यकत्वसत्त्वात्। फलत्वं च कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे तद्भात्वर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारताश्रयत-
द्भात्वर्थत्वम्। पश्य मृगो धावतीत्यादौ धावनादेः फलत्ववारणाय तद्भात्विति। अन्यथा प्रधानानुरोधिकर्मत्व-
स्य बलवत्त्वान्मृगस्य कर्तृत्वं न स्यात्। कर्मणि विहितद्वितीयायाः कर्मत्वशक्तिमान् अर्थः। कर्मणीति सूत्र-
स्वरसात्। एवं सर्वविभक्तीनां तत्तत्कारकशक्तिमद्भूमिबोधकत्वं बोध्यम्। तत्र च प्रकृत्यर्थो विशेषणं विशेष्यं
धात्वर्थस्तच्छक्तिनिरूपकत्वसंबन्धेन। एवं च हरिभजतीत्यादौ हरिरूपं यत्कर्म तन्निष्ठशक्तिनिरूपक-

ल.मं-
८६

प्रीत्यनुकूलो व्यापार इति बोधः। प्रीत्यनुकूलो व्यापारो भजे रर्थः। यत्तु फलाश्रयः कर्म। तत्र फलस्य धातुना लाभा
त्। आश्रयो द्वितीयार्थः। तत्र प्रकृत्यर्थो विशेषणम्। आधेयतया फलं विशेष्यम्। आश्रयत्वं शक्यतावच्छेदकम्।
अखण्डोपाधिरूपमाश्रयतात्वं तदनुगमकम्। आश्रयत्वस्य निरूपकतया फले अन्वय इति तु न युक्तम्। कर्म
णीति सूत्रस्वरसंभङ्गात्। नचाधेयत्वस्य संसर्गत्वाङ्गीकारे तण्डुलः पचतीत्यतोऽपि बोधापत्तिरिति वाच्यम्। वि
नक्त्यर्थमद्वारीकृत्य प्रातिपदिकार्थधात्वर्थयोः साक्षाद्भेदेनान्वयाव्युत्पत्तेः। अन्यथा कर्मता संसर्गकबोध
स्यापत्तिरिति। तन्न। सप्तमीपञ्चम्योकारकमध्ये इत्यत्र कारकशब्दस्य शक्तिपरत्वेन शक्तिशक्तिमतोऽश्रवा
भेदेन शक्तिमत एव द्वितीयार्थताया भाष्यादिसंमतत्वात्। किंच त्रयीशब्दानां प्रवृत्तिरिति भाष्यसंमतमुरव्य
पक्षे संज्ञाशब्दैरापेक्षितस्वप्रवृत्तिनिमित्तबोधो यथा डित्यादिपदैः पूर्वपूर्वडित्यादिगुणारोपेण तत्तडित्यादि
बोध इति क्रल्लक्ष्णे कैयटे स्पष्टम्। एवं चात्रत्यसंज्ञाशब्देन तत्तत्प्रवृत्तिनिमित्तशक्तेः संज्ञिनिबोधनमेवो
चितम्। उद्देश्यतावच्छेदकस्यैव तत्तत्संज्ञाशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वे फलाश्रयत्वात् कर्मत्वमित्यादि व्यवहारा
स्तदुपापत्तेः। नचास्यतत्त्वात् कर्मसंज्ञेत्यर्थः। लक्षणापत्तेः। संज्ञामजानतामपि तथा व्यवहाराच्च। त्रयीपक्षे

राम-

८६

कर्मदिशब्दानां पदार्थानां तत्कत्वाभावेन तदुत्तरत्वप्रत्ययेन पदानभिधानाच्च । अनादित्वाद्यवहारस्तु पूर्व
 पूर्वव्यवहारेण कर्मादिपदानां तत्तच्छक्तिमतिशक्तिग्रहः । केचित्तु बहिराहं जडत्वादावप्येवमेव । तन्न त्वद्व
 त्तिनिमित्तं च द्विद्वास्तवं कचिदारोपितमित्यप्यवहारतो निर्णयम् । यत्र त्विष्टुभादिषु प्रवृत्तिनिमित्तज्ञानास
 भवस्तत्र पदप्रकारक एव बोधोनलपदादाविवेति प्राहुः ॥ किंचाश्रयत्वस्यातिप्रसक्तत्वान्न तच्च शक्यतावच्छे
 दकमुचितम् । न च फलनिष्पितत्वविशिष्टमाश्रयत्वं तथा । तद्रूपेणावच्छेदकत्वे गौरवात् । वैकुण्ठमध्यास्ते इत्या
 दौ तदभावेन तस्य न्यूनवृत्तितया द्वितीयाशक्यतावच्छेदकत्वानौचित्याच्च । तत्र शुद्धाश्रयत्वस्य शक्यत्वेऽमा
 रेणानार्थत्वापत्तिः । हरिपदात्तस्येताभेपिशक्तिमत्त्वेनालाभान्न दोषः । कर्मादिपदवत्त्वेन शक्यत्वे तु गौरवम् ।
 आकृत्यधिकरणीत्याशक्तिरेव वाच्येत्यन्यत् । परेतु कर्मत्वादिशक्तिमान्न तद्गतविशेषणत्वं क्रियाकारक
 भावसंबन्धश्च द्वितीयाद्यर्थः । तद्द्योत्यो वा ॥ प्रातिपदिकार्थ एव हि नानाशक्तियोगेन कर्मादिशब्दवाच्य इ
 तिस एव विशिष्टशक्तियुक्तो विभक्त्यन्तरवाच्य इति प्रशस्य स्थ अ इति सूत्रे कैयटोक्तेः । विभक्त्यन्तरवाच्य इति पा
 ठेऽपि प्रथमातिरिक्तविभक्त्यन्तरवाच्य इति एवार्थः । अर्थाद् विभक्तिविपरिणामो भविष्यतीति भाष्यमुपादा

ल. मं.
८७

यविभक्तिशब्देन विभक्त्यन्तार्थ उच्यत इति उपक्रमात् । कष्टं श्रितो भवतीत्यत्र क्रियाकारकयोरभिसंबन्धस्य द्वि-
तीयावाचिका भवतीति समर्थस्तत्र स्थभाष्याच्च । यत्तु कै. यदेनोक्तमत्राभिसंबन्धपदेन शक्तिरेवोच्यते तयोरभि-
संबन्धनिमित्तत्वादिति । तन्न । राज्ञः पुरुष इत्यत्र राजा विशेषणं पुरुषो विशिष्यस्तयोरभिसंबन्धस्य षष्ठीवाचि-
का । तथा कष्टं श्रित इति क्रियाकारकयोरित्यादिसंदर्भेण षष्ठीवदस्या अपि संबन्धवाचकत्वस्यैव प्रतीतेः । भा-
ष्यस्थ संबन्धशब्दस्य लाक्षणिकत्वे मानाभावाच्च । क्रियात्वकारकत्वसमूहः संबन्ध इति तद्वाच्यार्थः । भेद-
समानाधिकरणविशेषणत्वज्ञाने एव संबन्धाकाङ्क्षेति तदपि द्वितीयावाच्यम् । विशेषणत्वं च शक्तिमत्त्वे ए-
वेति सापिशक्तिर्वाच्या । शक्तेश्च पञ्चकं प्रातिपदिकार्थ इति पक्षे विभक्त्यो न्यतया विशेषणत्वमुचितम् । का-
रकस्य विभक्त्यर्थत्वपक्षेऽपि तथैव संख्यावत् । सत्त्वप्रधानानि नामानीति निरुक्ताच्च । विभक्त्यर्थश्चासत्त्वभू-
त इति तद्विद्वत्तिसूत्रभाष्ये स्पष्टम् । तत्र हि विभक्त्यर्थप्रधानस्या व्ययस्य दिनत्यर्थप्रधानत्वात् अस्तत्त्वभू-
तत्वमुक्तम् । विशेषणभूतत्वेऽपि कर्महरीतिवद् हरिकर्मके - त्युल्लेखः । कर्मशब्दस्य सम्प्रसङ्गदर्शकस्य संज्ञा-
शब्दत्वेन तत्र विशेष्यविशेषणभावे कामचारात् । काण्डे इत्यादेर्विभक्त्यर्थप्रधानत्वोक्तिस्तु तदर्थसंबन्धेऽपि

राम

८७

कृत्यर्थस्य प्रकारत्वमात्रेण। संसर्गभावे संसर्गविशेष्यो भयनिरूपितत्वस्य प्रकारतायां सौकरात्। अतएवानेकमन्य
पदार्थ इति सूत्रे भाष्ये विभक्त्यर्थस्य पक्षस्य तत्र हि सर्वपश्चात्पदं वर्तत इत्युक्तम्। अत्रैतदकतापस एव मुख्यः। प
ञ्च पदिकार्थ इति पक्षे तत्त्वस्यैवोचितत्वात्। कुत्सित इति सूत्रभाष्ये पदिकार्थस्य अभिधायशब्दो निरपेक्षो द्रव्य
माह संसर्ग इति। संसर्गस्य च वचने लिङ्गं संख्याविभक्तिं च। अभिधायतान्विशेषान्पक्षमाणश्च कृत्स्नमोत्मान
म्। त्रिपकुत्सनादिषु ततः प्रवर्तते सौविभक्त्यन्तः॥ इत्यनेन पञ्चकं प्रातिपदिकार्थ इत्येवोक्तम्। सर्वत्र स्वार्थे अभिधा
यकशब्दस्यैकभिधानकर्तृत्वमतीतेः। कर्मणि द्वितीयाद्ये कयोरित्यादीनां भाष्ये नियमत्वोक्त्यापि पञ्चकमात्रे
पदिकार्थे पक्ष एव लभ्यते तदा ह्यभिहितस्यार्थः प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्तीति सर्वत्र सिद्धौ तेषां नियमत्वं युज्यते। तदुक्तं
बहुषिति सूत्रे भाष्ये। सुषोकिशेषेण सति पदिकमात्राद्विधीयन्ते इति। कैयटेन च स्पष्टमेवोक्तम्। अतएव दधिराजे
त्यादौ प्रातिपदिकमात्रात्सर्वबोधः संगच्छते। लुप्तस्मरणं तु सौपमजानतामसंभवि। एकशेषसूत्रे प्रत्ययलक्ष
णकार्यलोपफलं वदता भाष्यकृतातिरस्तुतं च। अतएव क्रीतात्करणपूर्वादिति सूत्रे गवाक्रीतेत्यत्रातिप्रसङ्ग
माशङ्क्य विभक्त्या व्यवधानात्नेति उक्तम्। अन्यथा विभक्त्यन्तस्यैव करणवाचकत्वेन तदसङ्गतिः स्पष्टेव।

कर्म-
८८

संबन्धस्तु बाध्य एव । अतएव प्रकारीभूतविभक्त्यर्थसंबन्धेन नामार्थधात्वर्थयोरन्वय इति वृद्धाः । हरिकर्मकर्त्री
तीत्यादिक्रमेण बोधप्रकारीभूतोविभक्त्यर्थः कर्मत्वादिशक्तिः । तद्व्यवहितेन क्रियात्वकारकत्वरूपसमूहसंबन्धे
नतयोरन्वय इति वृद्धोक्त्यर्थः । प्रकारीभूतस्यापिसंबन्धेन कर्तृत्वराज्ञः स्वमित्यादौ । अतएव घटमित्येताव
न्यात्रोक्तौ क्रियाविशेषजिज्ञासा । तत्रापि वाक्यैकदेशन्यायेन घटकर्मिकेत्येव बोधः । यदा तु प्रातिपदिकार्थ इ
त्यत्र विशेषणत्वेनैव विवक्षितः । शक्तिश्च तदभेदेनैव विवक्षिता । तदा घटः कर्मत्वाद्येव । यथाशक्तिर्भेदेन विवक्षि
ता तदा द्वितीयादयः । स्पष्टं चैतत्पक्षीशेष इति सूत्रे भाष्ये । तदुक्तम् । स्वशब्दैरभिधाने तु सधर्मेनाभिधीयते । वि
भक्त्यादिभिरेवासावुपकारः प्रतीयत इति । सधर्मः शक्तिरूपः विभक्त्यादिभिरित्यादिनान्तरेत्याद्यव्यग्रह
णम् । तद्व्यवहितेन प्रातिपदिकग्रहणं च । उपकारशब्दोऽर्थाद्यजनत्वेन प्रातिपदिकार्थस्य स्वावेशेन वि
शेषः । तद्व्यवहितेन उपकारक इत्यर्थः । क्रियाया इति शेषः । कर्मकर्त्रादिपदवत्पाचकादिपदान्यपि तद्योग्य
ताविशिष्टद्रव्यवाचकानि न तूद्भूतकारकशक्तिप्रतिपादकानीति गतिकारकोपपहार इति सूत्रे भाष्ये कैयटयोः
स्पष्टम् । अनभिहितं च त्वं तु अनुद्भूतशक्तिककर्मादिग्रहणं नेत्येतत्तात्पर्यं नृमेव । त्रिदोक्ता अपि घटोस्तीत्यादौ ।

राम

८८

प्रातिपदिकस्योद्भूतत्वं दिशक्ताववृत्तेः। शक्तावुद्भूतत्वं च सर्वत्र प्रतीयमानेति पदिकार्थोद्भूते न प्रतीयमाने
 त्वम्। तद्वैपरीत्येति मित्तं चाकाङ्क्षादिप्रतिपाद्यत्वं तत्समानाधिकरणत्वं च। तदुक्तम्। अभिहितैः सो योऽभिहितः प्रा
 तिपदिकः संपन्नमिति। अन्तर्भूतत्वं भेदेनाप्रतीयमानत्वमेव। प्रथमापि विशेषणत्वं बोधिका अस्ति क्रियायाः
 सर्वत्र सत्त्वात्। अतएव प्रथमायाः कारकविभक्तित्वव्यवहारो भाष्ये इत्याहुः। कारकान्वययोग्यक्रियोपधानूप
 स्थिते वनतु तद्धिताद्युपस्थिता। स्पष्टं चेदं कर्तृकर्मणोरिति सूत्रे भाष्ये। अतएव शतेन क्रीत इत्यर्थकशस्य पदो
 स्थितक्रियायां च कारकान्वयः शक्तो देवदत्तेनेत्यादि। अधिकारवारीद्वेष्टेनेत्यत्र तु हेतौ तृतीया। विषयस्योपि सं
 वध्यस्वयं हेतुमसां प्रतमित्यत्र मुमुक्षुसाधुत्वायेष्यते इत्यध्याहारावश्यकत्वेन तेन कर्मण उक्तत्वात् न दोषः। वि
 षयस्योपि संवध्यस्वयं हेतुमिष्यते इति यत्तदसां प्रतमन्याय्यमित्यर्थः। तादृशेच्छाया अन्याय्यत्वं च तद्विषयस्या
 न्याय्यत्वेन। एवं चेच्छायेति तु मुमुक्षुः। अमुनारद इत्यबोधीत्यादौ नारद इतीति श्रीवृष्णीयज्ञानानुकरणम्। नार
 द इत्येतच्छब्दाभिलष्यमाना कारो बोध इति प्रथमान्तस्याप्रातिपदिकत्वाद् न द्वितीयेत्यन्यत्र विस्तरः। तण्डुलानोद्
 नेपचतीत्यत्र विक्लेद नं निर्वर्तनं च पचेरर्थः। तण्डुलान् विक्लेदयन् ओदनं निर्वर्तयतीत्यननेव दूयोः कर्मत्वम्।

ल.मं.

८६

ण्डुलानामोदनं पचतीत्यादौ विकारयोगे षष्ठीनिर्वर्तने च पाकस्य करणत्वं तण्डुलविकारमोदनं पाकेन निर्वर्तय
तीत्यर्थः। शेषषष्ठ्यन्तार्थस्य स्वान्वययोग्यनामसमभिव्याहारे तेनैवान्वयद्वैतिव्युत्पत्तेर्न तदर्थस्य क्रियान्वय
द्वैतिकर्तुरीप्सितेति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। काष्ठं भस्म करोतीत्यादौ विकृत्यनुकूलव्यापारनिर्वर्तने धात्वर्थः न्वयः प्रा
ग्वत्। अत्र प्रधानकर्मणिलादयः प्रधानकर्मण्याख्ये ये लादीनाहुर्द्विकर्मणाभिति भाष्योक्तेः। प्रधानकर्मत्वं च
नन्वप्रत्ययसमभिव्याहारे प्रधानश्रुतव्यापारविशेषणफलाश्रयत्वम्। ण्यन्तविषये ईदृशप्राधान्यस्यैव ग्रा
ह्यत्वात्। तच्चोक्तोदाहरणयोः निर्दिष्टमानौदनभस्मनोरेव तन्निष्ठफलविशेषणकव्यापारस्यैव तत्सूत्रस्य भाष्य
णशोब्दप्राधान्यप्रतीतेः। तण्डुलरूपे कर्मणिलादयद्वैतितुनव्यानां प्रमादएव। दुहादिषु भाष्ये गणनाभावाच्च। मी
हुरुषण्यसत्तरदेशसंयोगानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारार्थकानामनेनैव द्विकर्मकता। संयोगस्य फलसाविच्छे
दकत्वात्। अत्राप्रामाण्यनिष्ठस्तदनुकूलव्यापारश्चाजानिष्ठः प्रधानजन्यफलाश्रयत्वात्। राजाप्रधानं तद्व्यापारं उक्तं
भाष्योक्ते। तत्तत्पदसिद्ध्या नयति सा वैश्वदेव्यामिहादुत्यत्र दध्या नयनेन पयसं दंसंस्कार्यं तथा। प्राधान्य
मादाय तच्छब्देन वक्ष्यः परामर्शद्वैतिमीमांसकग्रन्थानेपाः। दधिनिष्ठसंयोगानुकूलव्यापारार्थकत्वात्।

राम

८६

पयसः समीदुहेरप्युक्तं नित्यं ब्रह्मविभागातु कूलव्यापारानु कूलव्यापारार्थत्वेनाहं निधिपयः स्वयं गोपा
यसो रूमयोरप्यनेन कर्मत्वम्। गोः कर्तव्या पारजन्यफलाश्रयत्वात्पयसस्तत्प्राप्त्यर्थं फलं श्रयत्वाद्गोपा
नामकं कर्मत्वपयोनिष्ठविभागीयसंबन्धस्यैव फलता वच्छेदकत्वात् तत्त्वमाहं नुद्देश्यत्वात् उक्तमाधा
न्यं च गोपायसं तत्रादयः। एवमन्येषामपि दुहादीनां जिदण्ड्या दीनां च द्विकर्मकत्वं बोध्यम्। गर्गाः शतं दण्डय
न्तामित्यत्रोक्तं प्राधान्यं गर्गाणामिति तत्रैव लादयः। उद्देश्यत्वरूपमार्थप्राधान्यं तु शतस्येत्यनुद्देश्यत्वेनापि प्रा
नगर्गात्तुरोधेन शतावृत्तिरिति ब्रह्मसूत्रस्थभाष्यविरोधः। अमृतमम्बुनिधिर्ममन्ये इत्याद्यप्येवमेतत्।
मासमास्ति इत्यादावास्यादेरासं हि कुरणके व्यापने वृत्तिर्व्याप्तिर्मासादिनिष्ठं फलम्। मासमासनेन व्याप्ति
त्यर्थः। यद्वा व्यापनपूर्वके आसने वृत्तिः। मासं व्याप्नुवन्नास्ते इत्यर्थः। उभयथापि कर्तुरिति सूत्रेण कर्मत्वम्। आ
सनजन्यत्वस्य व्याप्तावापेण तस्याः फलत्वम्। अनयारीत्या मासमोदनं पचतीत्यपि भवत्येव। आसनादि
मात्रवृत्तौ त्वधिकरणत्वात्समीसमायां समायां विजौ त इति यथा। ननु यद्यपि पराधीनतया विषं भुङ्क्ते
इत्यादौ भुजिक्रिया फलाश्रयत्वेनोद्देश्यत्वाद् अनेन सिद्धम्। आतश्च विषमीक्षितं यत्तद्भक्षयतीति भ

कर्म
९०

व्योक्तेः। तथापि चोरात् पश्यति ग्रामं गच्छन्तुणं स्पृशतीत्यादौ कर्मत्वं न स्यात् तेषामनुद्देश्यत्वाच्चोराविषये
निरयसंबन्धाद्दृश्यमाना अपि न दर्शनोद्देश्या अपित्व निरुद्देशना एवेति द्वेष्याः। तणे औदासीन्यादनुद्देश्यत्व
मिति चेन्न। तथा युक्तं चानीप्सितमित्यनेनैव सत्त्वात्। अनौप्सितत्वमनुद्देश्यत्वम्। तत्त्वं च प्रत्यासत्या यद्वा त्वर्थ
फलाश्रयत्वेन कर्मत्वं तद्वा त्वर्थकर्तुरेवेति बोध्यम्। तेन वारयति योगिन्यादेनैनापि कर्मत्वा। तथा युक्तत्वं
नक्तृत्वात् त्वर्थप्रयोज्यफलाश्रयत्वमिति। यत्तु परसमवेतक्रियाजन्यधात्वर्थफलाश्रयत्वं कर्मत्वम्। परसमवेते
ति विशेषणं चैत्रैत्रंगच्छतीति न प्रयोगः। तत्र द्वितीयया स्वप्रकृत्यर्थापेक्षया परत्वं बोध्यते। आख्यातेन तु
स्वार्थसंख्यान्वय्यपेक्षया। परसमवेतत्वं च धात्वर्थक्रियान्वयि। गमिष्येति पूर्वदेशीत्यनेन रुत्तरदेशीत्यनेन
श्रुत्वा पूर्वदेशीत्यनेन कर्मत्ववारणाय धात्वर्थेति। तत्र क्रियायाः फलस्य च धातुनैवलाभाद्भावेयत्वं भेदप्रतीतिरिति
र्थः। अन्त्यस्य सामानाधिकरण्येन व्यापारे। भेदे प्रकृत्यर्थस्य फलान्वयि। विशेषा
वच्छिन्नप्रतियोगितयाः न्वयः। एवं च ग्रामं गच्छतीत्यादौ ग्रामाधेयफलानुकूलग्रामं भेदसामानाधिकरण्य
मारवाति ति बोधः। एतेषु प्रतियोगिता सामान्येनान्वये द्वित्वावच्छिन्नप्रतियोगिता नैव भवेत्सामान्येनान्वये

राम

नचैत्रैत्रंगच्छतीत्यस्य पत्तिः। अन्वयितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगितायाऽन्वये देवदत्तोऽव्यंगच्छतीत्यस्य नापत्तिः।
त्तिरिति निरस्तमिति। तन्न। पर्याकृष्टसंज्ञाया बोधेनोद्देश्यत्वाभावेन च तत्प्रयोगापत्तेरसंभवेन भेदशक्तिरित्यस्य
व्यर्थत्वात्। न चैतस्य बोधव्यावृत्त्यर्थं तत्कल्पनम्। तथा व्युत्पत्तिमवस्ततो बोधस्य दुर्बोरत्वात् किंचिद्द्वितीयायाऽधिप-
त्यन्वितेनैव कारकबोधप्रतिद्वितीयान्तार्थवृत्तिभेदप्रतियोगितावच्छेदकव्यापारोपस्थितेर्हेतुत्वकल्पनेन च
कारणात्। फलान्वयात्तुरेधेन तवाप्यावश्यककार्यकारणभावे तादृशव्यापारप्रवेशेन न मे गौरवम्। तव तु भेदशक्तेः
सामानाधिकरण्येन तत्र कारकबोधे धातुजन्योपस्थितिः कारणमितिकार्यकारणभावान्तरस्य च कल्पने गौरवं
स्यात्। नैव। चैत्रमैत्रौ परस्परंगच्छेदवृत्तिरुभयोः समम्। तव चैत्रमैत्रयोः परस्परपदार्थभेदवन्मम परस्परपद-
र्थव्यापारवद्भेदस्य सत्वात्। किंच षट्जानातीत्यादौ द्वितीयाणां पत्तिः उक्तकर्मत्वाभावात्। न च तत्र विषयत्वे लक्ष-
णा। कर्मण्येव द्वितीयेत्यादिनियमैरन्यत्र लक्षणयाप्यसाधुत्वात्। अतएव सुबुद्धिभक्तौ न लक्षणेति त्वद्बुद्धव्यव-
हारः। वैकुण्ठमधितिष्ठतीत्यादौ अव्याप्तिश्च त्वदुक्तलक्षणस्य। संज्ञाया एव तद्वनियामकत्वे तु किं भेदनिवेशेना-
नपारीत्या व्यापारव्यधिकरणत्वात् त्वर्थफलाश्रयत्वं कर्मत्वमित्यादि खण्डनीयमित्यलम्। यदपि मीमांसकाः सा-

ल. मं
९१

ध्यत्वं द्वितीयार्थः श्रीहीनवहन्तीत्यस्यावहननेन श्रीहीनभावयेदित्यर्थः। यद्यपि श्रीहयः सिद्धाएव क्रियायाः सा
धनानि च तथाप्यदृष्टविशेषसाधनत्वरूपसंस्कार्यत्वमेवात्र साध्यत्वं बोध्यम्। सत्तून्नुहोतीत्यत्र तु सत्तूनां भूत
भाव्युपयोगाभावेन प्रागुक्तसाध्यत्वासंभवेन तत्र व्यत्ययो बहुलमिति वचनात् द्वितीयार्थे द्वितीया सत्तुभिर्भाव
येदित्यर्थ इत्याहुः। तेषामर्थभावः। वैदेकर्मत्वशक्तिः प्रागुक्तसंस्कार्यत्वसमानाधिकरणौ वेत्येतावता तस्य द्विती
यार्थत्वमिति। दुहियाचिरुधिप्रच्छिन्निसिचिब्रूशासांयोगे अपादानत्वसंप्रदानत्वाधिकरणत्वानां विषयाभावे
कारकं कर्म। अकथितं चेति सूत्रात्। तद्विषयीभावश्च सर्वथा तदप्राप्त्या प्राप्तस्याविवक्षया चेति बोध्यम्। तत्र
अन्तानां योगे कर्तुरिति विहितकर्मसंज्ञकेन धात्वर्थव्यापारात् प्रागपि यत्संबद्धं तदेव कर्म। तेन कां स्य पुण्या
गां दोषि। यत्र पुण्याकां स्य पाप्यादेः न कर्मत्वम्। ब्रूशसि योगेतु तद्वा त्वर्थव्यापारोत्तरं यदुक्तकर्मणा संभवं
तत्कर्म। एतद्विहितं कर्मगौणं कर्म तु ज्यते। पूर्वोक्तप्राधान्यानाश्रयत्वात्। गां दोषि पयः। ब्रूवद्व्यविभक्तानु
कूलव्यापारो दुहेरर्थः। अपादानत्वगोः तदविवक्षया मनेन कर्मत्वम्। अत्र गौणकर्मणि गवाक्षे लादयो भक्ति
याचते प्रमुधाम्। स्वामिस्वत्वनिवृत्तिस्वत्वोत्पत्त्युभयानुकूलोदीयतामित्यभिलाषादिस्वोपकारोपे

राम

तपयिषा व्यज्ज कोये चैरर्थः। अत्र बलौ पूर्वविषयस्य कस्यापि न प्राप्तिरितिकर्मत्वम्। याचनमात्रे दत्ताभावावि
बलेर्वसुधांशस्य लेद्विनेष्टमिति स्पष्टं भाष्ये इत्यन्यत्र निरूपितम्। यत्तु स्वोद्देश्यके दानेच्छायाचनमिति।
तन्न। पुनर्येकव्याख्यावत्ते इत्यनापत्तेः। स्वसंप्रदानकदानेच्छावतिफलालाभशङ्कयादेहीत्येवदत्यपितथा प्र
योभाषणे च। अविनीतं विनयं यावते। स्वीकारानुकूलो व्यापारोत्रयाचेरर्थः। स्वीकारश्चेदमवश्यं करिष्यामी
हमित्यादिजन्मकोट्यान्विशेषः। फलतावच्छेदकसंबन्धो विषयता॥ अत्रापादानादिविषयाभावात् भूनेन
वैयर्थ्यम्। याचनमात्रेण विनयसंबन्धाभावाद्नात्र संप्रदानत्वमिति स्पष्टं भाष्ये। विनयेन च तद्विषयज्ञान
वत्वं संबन्धः। ब्रजमवरुणाद्दिगाम्। निर्गमप्रतिबन्धद्वारा ब्रजाद्यधिकरणकचिरस्थित्यनुकूलव्यापारो रूधेरर्थः
। क्रमेणोस्तिष्ठति तत्रतां निर्गमप्रतिबन्धेन चिरं स्थापयतीति संप्रत्ययात्। तस्याधिकरणत्वाविवक्षायां भूनेन क
र्मत्वम्। माणवकं पन्थानं पृच्छति॥ जिज्ञासा विषयार्थज्ञानानुकूलः केन पथा गन्तव्यमित्यभिलाषादिरूपो व्या
पारः पृच्छेरर्थः। माणवकस्य व्यापारे संबन्धसामान्येनान्वयः। ज्ञानविषयत्वेन पथः कर्मत्वं माणवकेन च त
ज्ज्ञानाश्रयत्वं संबन्धः। कस्यापि पूर्वविषयस्याप्राप्तावनेन कर्मत्वम्। भिक्षिर्याचिना व्याख्यातः। रुद्रमवचि

लुमे
९२

नोतिफलानि। विभागपूर्वकमादानं चेत्तर्यः। वृक्षात्फलान्यादत्ते इत्यर्थात्। अवधित्वा विवक्षाया मनेन कर्मत्वम्।
माणवकं धर्मं ब्रूते शास्तिवा। ब्रूजो विषयतया शान्तानुबूलशब्दप्रयोगरूपो व्यापारोऽर्थः। प्रवृत्तिपर्यवसायी शास्तेः
अर्थः स च धर्मं कुर्वित्यादि विधिघटितोपदेशरूपः। अत्रोभयत्रापि कर्तृव्यापारानन्तरं तज्ज्ञानाश्रयत्वरूपो
माणवकेन संबन्धः। वचनादिकर्मणा धर्मेण माणवकस्याभिप्रेयमाणत्वात् प्राप्तसंप्रदानत्वा विवक्षाया मनेन कर्म
त्वमिति स्पष्टं भाष्ये। अनयोर्योगे सर्वथा पूर्वविधिविषयाप्राप्तियोग्ये विषये नानेन कर्मत्वमनभिधानात्। तेन
माणवकाय धर्मोपदेशकालेशूद्रेणापि अवगोशूदं धर्मं ब्रूते इति न प्रयोगः। अनभिधानं च ततः शिष्टलौकि
स्य बोधाभावस्वरूपमिति तदस्य तस्मिन्निति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। तत्र हि द्वयी विवक्षा प्रायेऽत्री लौकिकी चेत्त्युक्त
म्। प्रयोक्तृशब्देन व्यवहारार्थं प्रयोगकर्तारः ते चापभ्रंशानपि प्रयुज्यते अतस्तद्विवक्षानशास्त्रप्रवृत्तौ निष्पत्ति
का। लोकशब्देन शिष्टलोकः सहियत्रार्थेयं शब्दधर्मबुद्ध्या परशिष्टबोधनाय प्रयोक्तुमिच्छति तद्विवक्षाशास्त्र
प्रवृत्तौ प्रयोजक इति तदर्थं इति तत्र कैयटे स्पष्टम्। शिष्टाश्वशब्दतत्त्वविदः साक्षात्कृतपरावरादिति बोद्धव्यं
दीनि सूत्रे भाष्ये स्पष्टमिति भाष्यप्रदीपोद्योते विस्तरः। अत्रापि कर्मत्वशक्तिमत्त्वेनैव हि तीर्थयात्रा बोधकर्मत्वम्।

राम

९२

विधायकशस्त्रैस्तत्तदर्थकर्मत्वशक्तिमत्वबोधनात्। अतएवाकथितं चेति सूत्रशेषे भाष्ये अवेनेयं कर्मत्वमिति
सिद्धे आद्यसूत्रद्वयवेय्यश्रद्धाशङ्कयैवं सति वारणार्थानामिति सूत्रस्यानवकाशत्वेन माधवकर्मत्वमिति सूत्रेण
द्वितीयादितैतन्ममित्यारब्धव्यमित्युत्तरितम्। एवं वैकुण्ठमधितिष्ठतीत्यादावपि बोध्यम्। अतिशयोक्त्या सामि
त्यादिभिराधारइत्यतस्तस्य कर्मत्वशक्तिमत्वबोधनात्। दिव्धातुयोगे दिवः कर्मवेति सूत्रात् न ह्यस्य साधक
त्वमप्यकर्मत्वकरणत्वोभयशक्तिमत्त्वं बोध्यम्। शतंशतेन वादीव्यति। एवं च सर्वसाधारणकर्मत्वं कर्मताशक्तिमेतत्।
धातूनां सकर्मकत्वमपि कर्मत्वशक्तिमदर्थान्वय्यर्थकत्वमिति दिक्। उपपदविभक्तीनां संबन्धोऽर्थः विशिष्यांश्चानु
क्तैः सूत्र्यपवादत्वाच्च। उभयतः कृष्णगोपाः। कृष्णसंबन्धिपार्श्वद्वयवर्तिन्यद्वितीयबोधः। धिक्कृष्णाभक्तम्। कृ
ष्णाभक्तसंबन्धिनीतिरेत्यर्थः। धिगर्थो निन्हा। उपर्युपरि अधोऽधः अध्याधिबालोकंहरिः। द्विरुक्तोपर्यादेः समीपोर्ध्व
भागसमीपाधस्तनभागसमीपदेशवृत्तित्वानिक्रमेणार्थः। सामीप्यरूपः संबन्धो द्वितीयार्थः। सामीप्येन वच्छेदार्थ
इतित्वन्वयिपदावाच्यं सामीप्येन वच्छेदार्थइत्येवं परम्। अतएव वृत्तस्य समीपमित्यादौ तत्र संबन्धे वृष्टी। लोक
समीपोर्ध्वभागवृत्तिरित्यादिक्रमेण बोधः। अभितः परितः कृष्णगोपाः। अनयोः समीपसर्वदेशवच्छेदेनेत्यर्थः। सा

ल. मं.
९३

मीप्यरूपः संबन्धो द्वितीयार्थः । अभित इत्याभिमुख्येपि । कृष्णसंमुखे इत्यर्थः । समयानिकषावाग्राममित्यत्राल्य
येसमीपे इत्यर्थके अधिकरणशक्तिप्रधाने । द्वितीयार्थः सामीप्यरूपः संबन्धः । ग्रामसमीपदेश इति बोधः । हा रु
षा भक्तमित्यत्र हा शब्दः शोके तत्संबन्धी शोक इत्यर्थः । बुभुक्षितं न प्रतिभातीत्यादौ भुक्षितसंबन्धी यत्किंचिद्वि
षयप्रतिभाभाव इत्यर्थः । प्रतिभाद्वांति स्मूर्तिः । अन्तरात्वां मां च हरिरित्यत्रान्तरेति मध्ये इत्यर्थकम् । अवधि
त्वसंबन्धो द्वितीयार्थः । त्वन्मदवधिकमध्यवृत्तिर्हरिरिति बोधः । अन्तराहरिं न सुखमित्यत्राभाववांस्तदर्थः । हरि
शब्दस्तद्वृत्तिलासणिकः । द्वितीयार्थः प्रतियोगित्वम् । हरिमक्तिप्रतियोगिका भाववा हृत्तिः सुखसत्ता भाव इति
बोधः । एवमन्तरेण शब्दोऽपि उभयार्थः । तद्योगेऽपि द्वितीया । तव मम चान्तरा कमण्डलुरित्यत्र त्वन्मत्संबन्धी कमण्ड
लुर्मध्य इत्यर्थात् अन्तरा शब्दयोगाभावेन न द्वितीया । किंच यासां मुपपदविभक्तीनां वत्तद्विशेषसंबन्धे विधानं
तत्र तेषां संबन्धानां विशेषरूपेणाविवक्षायां संबन्धत्वेन विवक्षायां षष्ठ्येवास्पष्टं चेदं चतुर्थीतदुपपत्तिरिति सू
त्रे भाष्ये । तत्र हि तादृश्यस्य संबन्धत्वेन विवक्षायां षष्ठ्युक्ता गुरोरिदं गुर्वर्थमिति । विशेषसंबन्धे विधानं च क्वचिद्वि
विशेषोक्तैव । यथा अनुर्लसणे इत्यादौ । क्वचित्तु तत्तदर्थस्य तत्तत्संबन्धेन संबन्धिनिनियताकाङ्क्षायां यथा प्रकृते

राम

९३

वधित्वप्रतियोगित्वयोः। एवं च त्वन्मत्संबन्धिमध्येकमण्डलुरित्यर्थेन द्वितीया। ईदृशस्थले केवलौ तावेव मध्यस्थ्या व
 धिभूताविति न निर्णयः किं त्वन्यसहितयोरपितत्त्वप्रतीतिरिति नात्र द्वितीयेति हलोनन्तरादित्यत्र कैयटे स्पष्टम्। ज
 पमनुप्रावर्षद्वयत्र द्वितीयार्थो लक्ष्यलक्षणभावः संबन्धो नुद्योत्यः। कर्मप्रवचनीयसंज्ञत्वात्। हेतुवृत्तीया बा
 धकत्वात् अत्र विभक्तेर्हेतुरपि द्योत्यः। लक्ष्यत्वं च ज्ञानजन्यज्ञानविषयत्वम्। जपज्ञानेन हि जपकालज्ञानद्वारा तदुत्त
 रकालवैशिष्ट्येन वृष्टिर्ज्ञाप्यते अतएव कदा वृष्ट इति प्रश्ने इदमुत्तरम्। जपविभक्त्येव हेतुलक्षणकं वर्षणमिति बोधः उ
 चं च क्रियाया द्योतको नायं संबन्धस्य नवाचकः॥ नापि क्रियापदाक्षेपी संबन्धस्य तु भेदक इति। अस्यार्थः। प्रप
 चतीत्यादौ उपसर्गवन्नायं क्रियागतविशेषद्योतकः। विभक्त्यैवोक्तत्वात् संबन्धस्य नवाचकः नापि प्रादेशं विपरि
 लिरवतीत्यादौ विशब्दवत् क्रियापदाक्षेपी। तत्र हि विनामानक्रियास्मिप्यते। तथा सति तत्क्रियानिबन्धनाकारक
 विभक्तिरेव स्यादितिकर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयेति व्यर्थं स्यात् किं तु विशिष्टक्रियाजनितोऽयं संबन्धो विभक्त्यर्थ
 इति तद्व्युत्पत्तकः। यथा प्रकृते निशमनक्रियाकृतः संबन्ध इति॥ लक्षणपदार्थलक्षणं तु हरिणोक्तम्। आश्रिता वधि
 भावं तु लक्षणे लक्षणं विदुरिति। लक्षणे लक्ष्यवस्तुप्रकाशे आश्रिता वधिभावमाश्रितमर्यादा रूपम्। अन्तर्हरिणो

४ म
९४

राः स्वावधिकापकर्षरूपहीनत्वसंबन्धोऽमुद्योत्योद्वितीयार्थः। हरिप्रतियोगिकापकर्षवन्तइत्यर्थः। उपहरिमित्यत्रा
प्येवम्। उपः स्वावधिकावधिकत्वसंबन्धस्यापिद्योतकः। उपसुरेषु हरिरित्यादौ। वृक्षप्रतिविद्योततेविद्युदित्यादौ
लक्ष्यलक्षणभावः प्रत्यादिद्योत्यः। वृक्षप्रकाशेनहितत्समीपदेशविशेषावच्छिन्नाविद्युत्ज्ञायते। भक्तोविष्णुं प्रति
। अत्र भक्तत्वादिप्रकारविशेषरूपः संबन्धः प्रत्यादिद्योत्यः। भक्तपदार्थे विशेषणस्यापि तस्य संबन्धत्वम्। लक्ष्मीर्हरि
प्रति। हरिस्वामिकेति बोधः। वृक्षं वृक्षं प्रतिसिंचति। अत्र वीष्माविषयो न्याप्यत्वं हिर्वचनद्योत्यम्। न्याप्यत्वविशिष्ट
वृक्षादीनां च व्यापकत्वसंबन्धेन सेचने न्वयः प्रत्यादिद्योत्यः। सेचने वृक्षादीनां कर्मत्वे पितत्वेनाविवक्षायां कर्मप्रवच
नीयसुक्तं वा द्वितीया। अतएव प्रत्यर्थं शब्दनिवेशइत्यादावर्थस्य निवेशनक्रियानिस्तपिताधिकरणत्वेप्यर्थमर्थ
प्रतीत्येवविग्रहेभाष्यादौ दर्शितः। यदत्र ममाभिष्यात्तदीयताम्। अत्र यच्छब्दो भगवाची मत्संबन्धियुद्गागकर्तृ
कैतदधिकरणिकासत्ताप्रेरणाविषयस्तत्कर्मकंदाननि ति बोधः। सर्पिषोपि स्यात्। अत्रापि शब्दबलाद्बिन्दुध्याहारे
रेणापेः पदार्थद्योतकता। संभावनायां लिङ्। बिन्दौ सर्पिष इत्यस्यावयवावयविभावेनान्वयः। बिन्दुश्चाख्याता
र्थकर्तर्यन्वेति। अपिः क्रियायां स्वद्योत्यबिन्दुदौर्लभ्यप्रयुक्तदौर्लभ्यस्यापिद्योतकः। शब्दशक्तिस्वभावात्। एवं च

राम

९४

सपरिवयववितुर्कर्तृकातद्वितुर्दौर्लभ्यप्रयुक्तदौर्लभ्यवतीसंभावनाविषयः सत्तेतिबोधः। अपिस्तुयाद्विष्णुम्। सं
 भावनेलिङ्। अपिलिङ्। अर्थसंभावनायांक्रियागतशक्यत्वस्यविषयताद्योतकः। विष्णुकर्मिकास्तत्कर्तृकाशक्यत्वेनसं
 भाव्यमानास्तुतिरितिबोधः। विष्णुविषयायाः शक्यत्वसंभावनेचान्यविषयानिश्चयेनशक्येतिफरुति। एतेनापिवे
 दान्तपारगमित्यादावपियोगेस्वार्थेनतात्पर्यमितिधर्मशास्त्रग्रन्थाव्याख्याताः। ईदृशेषुसंभावनाविषयतयाक्रि
 यागतमौचित्यंद्योत्यम्। संभावितौचित्यस्यचानुष्ठानमयुक्तमितिस्वार्थेतात्पर्योभावः। मासमधीते। अत्यन्तसं
 शोनेव्याप्तिरूपेद्वितीयप्रभासपदेनावयवानतिरेकेणत्रिंशद्दिनसमूहोच्यते। व्यापकत्वंद्वितीयार्थः। तत्त्वंच
 त्रिंशत्कवन्निष्ठप्रतियोगिव्यधिकरणात्प्रस्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकावच्छिन्नत्वम्। प्रतियोगिव्यधिकरणे
 स्युक्तेर्दिनावान्तरदण्डादावध्ययनाभावेपिनदोषः। एकदिनाध्ययनेचनतथाप्रयोगः। तद्वष्टकदिनपदेनचावय
 वातिरेकेणसूर्योदयावधिसूर्योदयान्तरपर्यन्तक्षणसमूहोच्यते। एतेनैकैकक्षणव्यतिरेकिमासत्वाधिकरणत
 यातत्रप्रतियोगिव्यधिकरणाध्ययनाभावसत्त्वेनबाधइत्यपास्तम्। दिनंस्वपितीत्यादौदिनपदमवयवानति
 रेकेणत्रिंशदण्डकूटपरमतोनैकदण्डस्वप्नेतथाप्रयोगः। अवयवानतिरेकेणभानेप्येकवचनान्तत्वमेव। शब्दशक्ति

ल.मं.
९५

स्वभावेन तत्त्वेऽपि अवयवगत संख्यायाः समूहेनारोपात्। त्रिंशत्वादिकं च तात्पर्यवशात् तत्तन्निंशत्वादिकमेव भासते।
एतेनैकमासव्यापकाध्ययनस्थलेऽपि मासान्तरेऽध्ययनाभावसत्त्वेन मासव्यापकताया अध्ययने बाध इत्यपास्तम्।
एवं क्रोशं कुटिला नदीत्यादौ यत् किंचित् क्रोशत्ववन्निष्ठप्रतियोगिन्यधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेद
कावच्छिन्नत्वं कुटिलादौ भासते। क्रोशत्वादिकं तत्तत्संख्यावद्दण्डादिपरिच्छिन्नदेशत्वमेवेत्यन्यत्र विस्तरः॥ इति
हि तीर्थाः। तृतीयाः कर्तृकरणे अर्थः कर्तृकरणयोस्त्वृतीयेति सूत्रात्। कर्तृत्वं च कर्तृसंज्ञा बोधितकर्तृत्वशक्तिम
त्वं प्रत्ययस्य कर्तृप्रत्ययसमव्याहारे व्यापारतावच्छेदकसंबन्धेन तद्भात्वर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारता
नाश्रयतश्चात्वर्थश्रये वर्तते। स्वतन्त्रः कर्तृत्वसूत्रस्वरसात्। उक्ततद्भात्वर्थश्रयत्वमेव स्वातन्त्र्यम्। स्थाली स्वेय
त्वे कथ्यमाने स्थाली स्वतन्त्रेति कारक इति सूत्रे भाष्ये उक्तेः। कालिकादिसंबन्धेन व्यापाराश्रयेति प्रसङ्गवारणाय
संबन्धविशेषनिवेशः। एतेन सामग्री साध्याया क्रियायां सर्वेषां स्वस्वव्यापारे स्वाव्याप्त्यसूत्रे स्वतन्त्र इत्यव्याव
र्तक इत्यपास्तम्। प्रागुक्तस्वातन्त्र्यस्य युगपत्सर्वेषु अभावात्। रूपवन्तं गच्छतीत्यादा उत्तरदेशसंयोगरूपे फ
ले रूपादौ च न तादृशधात्वर्थत्वमितितदाश्रये रूपवति नातिव्याप्तिः। कर्तृप्रत्ययसमव्याहारे इत्यनेन पक्षस्तु

राम

९५

तत्र सति संभवे तत्त्वार्थकृतिव्यापारो मया श्रयत्वसं
 मानाधिकरणैव कर्तृता शक्तिरतो गुरुतरभारोत्तोलनादिविषयकयत्नसत्वेऽपि तत्क्रियाया अनिष्पत्तौ न तत्र कर्तृत्व
 व्यवहारः । तत्र यत्नसत्वेना नमित्यन्ये । धात्वर्थकृतिश्च साध्यत्वारव्यविषयतया क्रियाविषयैव ग्राह्या । अतो म
 न्यभूतनसु मया कृतमिति व्यवहारस्य नानुपपत्तिः । नान्तरीयककृतिसाध्यपिष्टं मध्यस्थशर्कराभोक्तिरिव न त
 कर्तृत्वस्य । एतेन कृतिर्नामनकाचिद्व्यापारातिरिक्तेत्यपास्तम् । आन्वयेष्टाविशेषएव वा कृतिरिति दिक् ॥
 तत्र व्यापारस्य धातुस्वरूपाभात् कर्तृत्वशक्तिमत्त्वेन कर्ता कृतीयार्थस्तत्र प्रकृत्यर्थस्याभेदान्वयः । स च धात्वर्थे आ
 भेदवशादेवेति तेन चैत्रणसु प्यते इत्यत्र चैत्राभिन्नकर्तृवृत्तिस्वापद्विबोध इति प्राञ्चः । द्वितीया प्रकरणोक्तदिशा क
 र्त्तृचैत्रीयः स्वापद्विबोध इत्युचितम् । यत्तु तत्क्रियानुकूलकृत्याश्रयः कर्ता । कृजः कृत्यर्थ
 कत्वेन कृप्रकृतिकत्वात् तथैव लाभात् । तत्राश्रयस्य प्रकृत्या लाभात् कृतिस्तृतीयार्थ इति । तन्न । कृतेरपि धातु
 लभ्यताया उक्तत्वात् । रथेन गम्यते इत्यादावचेतनेऽसंभवाच्च । विभक्तौ लक्षणा नौचिस्स्यस्य प्रागेव निवेदितत्वा
 च तत्राश्रयलक्षणेऽप्युक्तं कृजः कृतिमात्रवाचकत्वाभावाच्चेति दिक् । यस्तु धात्वर्थस्येतनमात्रवत्त्वं । तन्न चैत्रन

ल-म-

३६

स्यकर्तृत्वं चेत्तन्त्वा रोपेण तन्मिष्टक्रियारोपेणैव वेति दामहायनान्ताच्चेति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । परेतु तत्तद्वा त्वर्थीय
कारकवत्प्रयोजनं तन्ने स्वातन्त्र्यम् । तदुक्तं कारक इति सूत्रे भाष्ये प्रधानेन समवाये स्थालीपटुतन्त्राव्यया ये
प्रधानाधिकारः प्रधानकर्ता कथं ज्ञायते कर्ता प्रधानमियत्सर्वेषु कारकेषु सन्निहितेषु कर्ता प्रवर्तयितुं भवतीति
सत्त्वे प्रवृत्तिस्तदभावेऽप्रवृत्तेश्च । एतच्च स्वतन्त्रः कर्तेति सूत्रे भाष्ये । तच्चारोपितमना रोपितं च संज्ञानिमित्तम् । आ
स्थात्वा रोपे । अन्ये पुरुषे । यस्य च स्वातन्त्र्यविवक्षा तद्वाप्येव च धातुना प्राधान्येनोच्यते शब्दशक्तिस्वभा
वत्त्वं तन्नेति भाष्ये आरोपितस्वातन्त्र्यवतीत्यर्थः । तत्त्वं विना तच्छास्त्रे धातोः प्राधान्येन नृत्पसंभवात्
वर्ततेति । अतएव प्रयोजनस्यास्वतन्त्रत्वात् कर्तृसंज्ञानप्राप्तीति पूर्वपक्षे तस्यापि स्वेच्छाधीनप्रवृत्तिकस्य रूपं
स्वातन्त्र्यसाधितं तत्संज्ञा सूत्रे भाष्ये इति दिक् । हरिरप्याह । प्रागन्यतः शक्तिलाभा न्यग्भावापादनादपि । त
दुक्तिर्वातपक्षानानि वर्तमाना । अदृष्टत्वात्प्रतिनिधेः प्रविष्टे केचन दर्शनात् । आरादप्युपकारित्वे स्वातन्त्र्य

राम-

अथ चकारणादिव्यापारात्पूर्वमेव करणादिसंपादकतया शक्तिमत्त्वेन करणप्रदीनामात्माधीनत्वसंपा
दितेषां तदायत्तव्यापारवत्त्वेनातिप्रवृत्तानां तेषां निवर्तनेन च कर्तुः कलपाम्येव तद्वद्व्यापारकृतप्रति
वैकल्यकारकान्तराभावेऽपि अस्त्यादौ कर्तुर्दर्शने च दूरादुपकारित्वेऽपि कर्तुः स्वातन्त्र्यमिति तदर्थः नवस्त
कृतप्रमाणमभावेऽपि शब्देन यस्यैते प्रत्याप्यन्ते सकर्ता। घटो भवतीति तदर्थो घटस्य कर्तृत्वम्। यद्वा घ
टो नोपादानकारणं भूदेजकार्यमिना भवतीत्यर्थः। कार्यकारणयोरभेदस्य स्वीकारात्। यद्वा ब्रह्मण एवाविद्यावशा
त् उपनिषद्भिर्ना नात्वभावाभावस्वरूपत्ववत्तद्रूपगतजन्मनाशव्यवहारोप्यविचारि न रमणीयः सिद्ध इति ज्ञेयम्। पा
नस्य सिद्धये च नैव त्रय इत्यादौ प्रयोज्यस्य प्रयोजकव्यापाराधीनत्वेऽपि साधनान्तरविषये उक्तस्वातन्त्र्यात् कर्तृत्वमका
मेरणापारतन्त्र्ये उक्तस्वातन्त्र्यस्योपायत्वात्। धातुवाच्यक्रियाकृतस्वातन्त्र्यस्यैव विवक्षणात् कर्तृत्वमका
मेरणादेर्न स्वव्यापारमोदायकर्तृत्वम्। किंच करणादीनां केर्ध्वधीनत्ववत्त्वं प्रयोज्यस्य प्रयोजकाधीनत्वे प्र
योज्यस्य स्वार्थसिद्ध्यर्थं प्रवृत्तेः। नहि करणादीनां तादृशी प्रवृत्तिः। तदेतन्निमित्तैभ्यः प्रवर्तन्ते सर्वे एव स्वभूतदे
अभिप्रायानुरोधोऽपि स्वार्थस्यैव प्रसिद्धयवृत्तिः। निमित्तं भूत्यादि। तन्निमित्तापि स्वार्थसाधनकारकैः स्व

व्याशयानुवर्तनमात्रेण प्रयोज्यत्वमिति हि गित्याहुः। केचित्तु धात्वर्थव्यापाराश्रयत्वं साक्षात्परमया वा। तदुक्तं
 सिद्धम्। द्वितीयपञ्चमिहैले कर्षतीति। तत्र हि स्वाश्रयप्रयोजकत्वसंबन्धेन कर्तृधात्वर्थव्यापाराश्रयत्वम्। अन्य
 प्रयोज्यव्यापारस्य स्वार्थत्वे तदाश्रयाणां बहुत्वाद्बहुवचनोपपत्तिः प्रयोजकव्यापारस्यापि धातुवाच्यत्वे तु णि
 पत्तिः। अन्तर्भावितुं यार्था इति प्रवादस्याप्ययमेवार्थ इति आहुस्तन्म। अन्तर्भावितव्यर्थत्वे तस्य कर्मवत्त्वाच्चैव
 तत्तु। इत्येते चान्तर्भावितव्यर्थत्वेन सकर्मकाणामपि द्विकर्मकत्वं। तस्माच्छातूनामनेकार्थत्वाद्दण्यथान्तिर्भावेणापि
 धातोर्हतिः। परन्तु यन्मोचोभावेपितदर्शद्योतकमस्ति तत्रैव। यथा प्रकृते पञ्चमिहैलेरिति। केचित्तुराकान्तेतुष्णी
 तत्तु। न त्वत्वं कृतं इत्येव हेम्। यदितु द्वितीयकर्मरहितोपितत्र प्रयोग इष्टस्तदा प्रयोजकव्यापारस्यैव धात्वर्थत्व
 माधेयः। कृतत्वं च विवक्षानिबन्धनम्। तेन स्थाल्यादिव्यापारस्य धात्वर्थत्वे स्थालीपचतीत्याद्यपि। तदुक्तं
 तिसूत्रे भाष्ये स्थालीस्थेयत्वेकथ्यमाने स्थालीस्वतन्त्रेति। यत्नो व्यापारः। एवमेकस्यैवोपाधिभेदेनैक
 कर्मत्वं करणानि भवन्ति यथात्मानमात्मना सृजसीति। तदुक्तं हरिणा। एकरूपबुद्ध्यवस्थाभिर्भेदेनैकैरि
 कर्मत्वं करणानि भवन्ति यथात्मानमात्मना सृजसीति। तदुक्तं हरिणा। एकरूपबुद्ध्यवस्थाभिर्भेदेनैकैरि
 कर्मत्वं करणानि भवन्ति यथात्मानमात्मना सृजसीति। तदुक्तं हरिणा। एकरूपबुद्ध्यवस्थाभिर्भेदेनैकैरि

राम.

यां च रेको बोद्धव्येति बुद्धिः स्थितिः भिरित्युक्तम्। बुद्धिकल्पितावस्था भिरित्युक्तम्। करणत्वं च कर्तृत्वम्।
मत्तः सत्त्वः शक्तिः यद्वापाराव्यवधानेन क्रियानिष्पत्तिर्विवक्ष्यते तन्निष्ठाधिकरणादिव्यापाराप्रव
त्तापि यदा क्रियानिष्पत्तिर्विवक्ष्यते तदा तेषामपि करणत्वमिष्टमेव। तदा ह हरिः क्रियायाः परिनिष्पत्तिर्बुद्ध्या
परम्। विवक्ष्यते यदा यत्र करणं तत्तदा स्मृतम्। वस्तु तस्तदनिर्देशं न हि वस्तु व्यवस्थितम्। स्यात्स्यापि च
न स्यादृश्यते यत इति। विवक्ष्यते इत्यनेन विवक्षैव व्याकरणे बुद्ध्या वस्तु सत्त्वेत्युक्तम्। अतएव दात्री
नादरेण कर्तृत्वसत्त्वविवक्षायां बलेन ननु नातीत्यादि भवति तदा ह वस्तु तदिति इदमेव वस्तु करणमिति निमित्तम्।
निमित्ताधिकरणत्वं स्थितं तत्तुतरकपालत्वात् शीघ्रतरं साधनत्वेनानुभवति चेन्न हि करणमित्य
श्रुतिः प्रकर्षश्च कर्तृपराधीनस्यापि न करणान्तरापेक्षः किंतु कारकान्तरापेक्ष एव। कारकस्याप्यप्यपि नंतरापेक्षः
दुस्य घमानेन तत्पथात्त एव प्रकर्षबोधनात्। अतएव अक्षेपपथादीपिकया ब्रजतीति भवति। करणं तत्ता
पि हृत्यर्थस्य तन्निमित्तज्ञानवयः तस्य च स्वनिष्ठव्यापाराव्यवहितोत्तरोत्पत्तिकत्वसंज्ञकत्वेन धात्वर्थे त्वद्वयत्वे
के। करणबाणी गोषध इति बाणकरणक इति वार्थ इति तत्त्वम्। अत्र ब्रह्मवः। करणं व्यापारेण वा चमी न

फलांशशब्दश्च स्वभावात्। अतएवोद्दिष्टमित्येतेत्यादौ मत्वर्थलक्षणाभियानामधेयत्वं सिद्धान्तितम्। अन्य
 व्यापारप्रतिपक्षे नान्वितेधात्वर्थफलांशे करणत्वेनान्वयोपपत्तौ लक्षणाया अप्रसङ्गः एव। अतएव सेमेन
 तेत्यादौ कान्त्यन्ती मत्वर्थलक्षणेति मीमांसकाः। व्यापारे तदन्वये तु फलस्य करणत्वेनान्वयात् उत्पत्तिश्चिह्न
 रणाविरुद्धे करणात्तरस्याप्ययायोग्यतया सावश्यकेति वदन्ति। लेप्यन्वये युगपत् फलांशस्य भावनानिरूपितं
 करणत्वं स्वकरणनिरूपितं साध्यत्वं चेति वै रूप्यं स्याद् इति स्पष्टवश्यकेत्यन्ये। प्रकृत्या चारुरित्यादौ प्रकृत्यादिभ्य
 सा संख्यानां तृतीया। सा च सर्वविभक्त्यपवाद इति भाष्ये स्पष्टम्। प्रकृत्युत्पत्तिश्चाश्रयभावी धर्मविशेषः। तेन त
 र्कत्वानि निमित्तबोधः। प्रायेण याज्ञिक इत्यत्र प्रायशब्दो बह्वर्थः। बहुधा च शादिः। बह्वाचारज्ञाप्यया
 निति बोधः। यत्प्रायशब्दः संभावनार्थः। संभावनाविषययाज्ञिकत्वं निति बोधः। प्रायेणान्येकादि
 तौ बहुधा याज्ञिकादिति बोधः। नाम्ना सुतीक्ष्ण इत्यत्र नामज्ञाप्यतीक्ष्णत्वानिति बोधः। एवं प्राप्तिन
 यत्प्रायशब्दो नामराजेत्यादौ नामेति प्रसिद्धौ सुरथ इति प्रसिद्धो राजेत्यर्थः। अयहानामभूतसुरथः। बह्वा
 नाम्ना चन्द्रकलादौ नामभूतचन्द्रकलाशब्दाभिनेत्यर्थः॥ चच्छेद्यत्वादी संज्ञा

राम

इत्वं न जन्मत्वं प्रकारं विभक्त्युत्पत्त्यादिप्रकृत्यादित्वात्साधु। अत्र चरु। (किञ्चित्करणवदेति) तत्
केन तृतीयायां भाष्यं मतम्। अद्वाक्रोशेन चानुवाको धीत इत्यत्र तृतीयार्थः। तद्वन्धः कप्रत्ययाश्च तृतीया
विद्यात्यागे फलं यति पूर्वकत्वं च तृतीयाद्येत्यम्। एवं चानुवाकविषयकमहः संबन्ध्यतीतमध्ययमि
फलप्राप्तिपूर्वकत्वात्त्यागो व्यज्यते। पुत्रेण सहागत इत्यादौ सहयुक्ते प्रधाने इति तृतीया। सहाय
समानमवाह न पदाथ समानकालिकत्वरूपं साहित्यं तत्समनियतमस्यैव पदधिरूपं वा। तृतीयायां व्यक्तिस्य
विद्याहारसद्व्यर्थबलात् प्रतीयमानतत्तक्रियाकर्तृत्वादिकमेव। इव्यगुणसमभिव्याहारसहायबलादप
तीयमानतत्तत्पदाथसन्नन्धैव। एवं च पुत्रेण सहागतः पुत्रेण सहपितुर्गौः पुत्रेण सहस्वसृ इत्यादौ पुत्रक
नमनसमानकालिकागमनवान्। पुत्रस्वामिकत्वसमानकालिकपितृस्वामिकत्ववती गौः पुत्रदमित्येव
कालिकस्यैव त्ववान् इत्यादि क्रमेण बोधः। तदुक्तं काव्यप्रकाशे। सा सहेक्तिः महायस्य बलादेति
मिति। शब्द इत्यादौ एकार्थोभिधायकपदं यत्सहायान्वयबलान्नेकार्थोभिधायकं यथा वदति तत्तद्वै
होक्तिरिति तदर्थः। तत्रैव स्यार्थस्य वाचकमिन्त्यस्याक्षेपकमिति बोध्यम्। उदाहरणे अत्र तद्वैतं तद्वैतं

तस्य मनो धर्ममिति तद्व्यापारः । पुत्रकर्तृकागमनसहितागमनस्य नितिवाच्यः । पुत्रादेरसहाययोग
 नागमनादिद्वारकएवमिति । क्वचित्समानदेशत्वरूपं तत्समनियतं वातदर्थः । यथा माषवापोत्तरं तत्रैव सत्रे
 वापयितिले । सहमाषान्नपतिस्मैत्यपि भवति । स्पष्टं चेदं भाष्ये । यद्यपि पुत्रेण सहागत इत्यादौ सहाय्यं साम
 न्यं प्रतीयमानमिति वाक्यत्वेन पुत्रान्तर्गता सिद्धा । न च तैर्नाभिधानम् । इतरसमभि व्यापारं विना प्रतीय
 मानस्य प्रत्यक्षं प्रमाणं न तु रेव तेनाभिधानात् । एवं पुत्रेण सहागमनं देवदत्तस्येत्यादा उक्तरीत्यः प्रतीयमानकृत
 त्वर्थान्तरः । कर्तृकालेणोरेव षष्ठीनतत्प्रतीयमानतदन्वयिनोरिति न दोषस्तथापि पुत्रेण सह स्थूलद्रव्याद्यर्थ
 नयिगुणद्वारा सहयोगस्य पितापुत्रयोरविशेषेपि न पितुस्तृतीयप्रधानत्वम् । अप्रधाने प्रहणप्रत्य
 पुर्नसोपपदविभक्तैरिति न्यायादिति सर्वभाष्ये स्पष्टम् । गुणक्रियाद्वयैर्गुणप्रधानभावेन द्वयोः संबन्ध
 शब्दप्रयोगो भवति । तत्राप्रधान्यं नाम शब्दगुणाद्यन्वयित्वाभावः उक्तेष्वगमनादिभिः पितुः शाब्दः पु
 त्रस्य प्रतीयमानैस्तैः संबन्धादर्थः इतरसंबन्धविना प्रतीयमानत्वं च तस्य शाब्दत्वम् । तत्र तत्क
 सह शब्दप्रयोगे शब्दरूपविशेषणाभावकृतो विशिष्टाभावः । विज्ञानतावाचिसहशब्दयो

राम

११

सदैव रंभिः पुत्रैर्भरिं बहुति गर्दभीत्या दौदश संख्या कपुत्राणे । इयमान त्वेपीत्यर्थः । पुत्रैः
 संगत इत्यादौ । शिष्ट्या । द्रुपंसा । त्व्यं सहाय्यः । पुत्रसाहित्यवान्यः संगत इति बोधः । एवं तृतीयात्तु
 नान्यान्ये विप्रथमाद्यन्तार्थस्यान्याधीनत्वं लक्षणमर्थमर्थः प्राधान्यं प्रतीयते । अतएव समकक्ष्यं
 गणपरेण सहगन्तव्यमित्युक्ते दुःखं दृश्यते । यत्तु प्रधानत्वं मुख्यत्वमत्र न गेरेः यं प्रधानमस्तीति
 नान्यत्वं प्रधानत्वं तृतीयावाच्यमिति तन्न । राजासुहसेनागच्छतीत्यादौ तृतीयाना पतेरुक्ते भाष्ये
 प्रधानत्वं न विस्तरः । आदेनस्तत्र इत्यादौ विकारप्रयुक्तत्वं रूपसंबन्धस्तृतीयः । पादविकारप्रयुक्तसंस्थानय
 धेयवत् । रणव । निति बोधः । कायेन दशवक्त्रेण मुखेन त्रिलोचन इत्यादौ प्रकृत्यादित्वात् तृतीया । अह्नाकाण्डस्य न
 दशवान् चक्षुः । काणपदार्थः । अक्षिपदार्थः । गोलकंगोलकविकारप्रयुक्तचक्षुर्नाशवान् चक्षुः इति बोधः ।
 गणपतेतमविति सूत्रे भाष्ये तन्वा नां काणतम इति कणिरयं सौ स्म्येव र्त्तते सर्वद्वमेकिंचित्पश्यन्ति अयमेकांका
 णतम इति नन् । अन्वा नां यपि नास्तवं काणत्वं प्रियते तत्रादर्शने प्रकर्षाश्रयः । अक्षिपस्तथावप्रतिष्ठित्यानां का
 णराजनीतिर्यदृष्टः । तदाभिरामः । इत्यादौ ज्ञाप्यत्वं तृतीयार्थः । अराज्ञाप्यत्वं सत्ववानिति बोधः । १२ । दुर्लभ इत्या

भावयता बज्जोदकतय सिद्धं पदार्थान्तरमेवाकचिदिच्छा विषयत्वसमानाधिकरणमित्यन्यत् । विप्रायगां ददातीत्या
 शेषाधिकारसंबन्धाननिष्ठोद्देश्यतानिरूपकंदानमिति बोधः । स्ववृत्त्युद्देश्यतानिरूपकत्वं संबन्धः । संप्रदानविप्रीय
 मिति विप्रसंप्रदानकर्मणि बाधोः क्रियाकारकभावः संबन्धइति द्वितीयोक्तदिशोचितम् । पितृभ्यः आहं हं च दि
 त्वात् स्वत्वपितृनिरूपितत्वस्य बाधेपि स्वत्वनिवृत्तिपूर्वकपरमात्रस्वत्वापत्यनुकूलत्वाग्ररूपदाधानर्थेपितृणां
 दत्तस्वत्वान्न दोषः । परस्वत्वे हेतुश्च त्याग एव । अतएव विदेशस्थ पात्रमुद्दिश्य तत्तथने स्वीकारमप्येव पा
 त्रस्य मरणे निवृत्त्युपजादिभिरेव पितृदायत्वेन तद्धनं विभज्य गृह्याते नान्यैरिति व्यवहारः । प्रतिग्रहस्तुल्यत्वा
 द्वाद्युक्तं पुन्यमित्युक्तेः प्रतिगृहीतधनदाने फलातिशयजनकः । अहृष्टार्थदत्तस्वीकार एव प्रतिग्रहइति परितोष
 इत्युक्तं । तत्रापि स्वत्ववत्तिस्वत्वानुत्पत्त्या पूर्वस्वत्वनाशङ्कीकारात् । उपेक्षा तु न नियमतः परसत्त्वोत्पादिकेति न
 तद्वददातीति प्रयोगः । दिक्कथेऽपि न तथा । मूल्यदानपूर्वकस्वीकाररूपक्रयस्मैव स्वत्वजनकत्वात् । स्वत्वं च दानादि
 नाशयतीति ग्रहादिजन्यमतिरिक्तपदार्थरूपम् । तच्च बहिरिन्द्रियवेद्यम् । स्वंपश्यामीत्यादिव्यवहारत् । तत्साक्षात्का

५-म-
१०१

रेचतदीयस्वत्वव्याप्यतदीययथेष्टविनियोज्यत्ववदिदमितिज्ञानहेतुः।संप्रदानमनेकपोक्तम्।अनिराकरणात्कर्तुं
स्त्यागाङ्गं कर्मणेष्मिन्मूषेरणानुमतिभ्यांचलभतेसंप्रदानतामिति।आद्यं हेतुता।प्रेरणया याचकः।अनुमत्तो
पाध्यायः।खण्डिकोपाध्यायस्तस्मै चपेटोददातीत्यत्रसंयोगविशेषानुकूलोव्यापारोददात्यर्थः।चपेटाप्रसृतकर
तेलम्।नशूद्रायमतिदद्यादित्यादौबोधनार्थः।मतिशब्देनतज्जनकंवेदादिरूपंशास्त्रमुच्यते।रजकायवस्त्रंददाती
त्यादौधर्मीनीकरणंतदर्थः।शेषत्वविवक्षायांरजकस्यवस्त्रमित्यपिभवति।अजांग्रामंनयतीत्यादौपरयाकर्मसंज्ञ
याभाधान्नदोषः।अप्येतेष्वेत्यादौशयनादिक्रियायाअपिसंदर्शनंप्रार्थनव्यवसायजन्यारम्भक्रियानिरूपितंकर्मत्व
म्।निष्कृतिरित्यादौगम्यमानक्रियायेसकारकत्वदर्शनात्।हरिरप्याह।संदर्शनंप्रार्थनायां व्यवसायेत्वेवत्तम्।व्यव
सायस्तथारम्भेसाधनत्वायकल्पते।पूर्वस्मिन्क्रियाक्रियासैवपरस्मिन्साधनमेवेति।संदर्शनंफलविषयः।कल्पःत
त्प्राथर्थनायांफलोपायविषयेभिलाषेसाधनंव्यवसायः।क्रियाविषयस्यफलसाधनत्वेननिश्चयः।तत्रानन्तराप्राथ
नासाधनम्।अभिलाषेसतिनिश्चयकरणात्।व्यवसायश्चरम्भेमानस्योपवृत्तौसाधनंतेनचाप्यमानत्वेनप्रकृतक्रि
याकर्मत्वमभवत्।पूर्वस्मिन्कालेयाक्रियासापरस्मिन्नुत्तरकालभाविनिसाधनम्।सापेक्षतयासिद्धस्यैवस्वसाधन

राम

१०१

न्यात्। संदर्शनं तु न क्रिया साध्यं फलाभिलाषयोग्यता विशिष्टं चैतन्यस्यैव तत्साधनत्वात्। एवं च कर्मणायमिति सू-
 त्रेण संप्रदानं त्वम्। पति संप्रदानं कुमारम् कर्मभूतं पत्नी कर्तृकं शयनमिति बोध इति स्पष्टमाख्ये। कटं करोतीत्या-
 दौ तु नैवं रीत्या तत्। अनभिधानात्। क्रियया यमभिप्रैति स संप्रदानमिति वार्तिकमते तु पति संप्रदानं कं शयनमि-
 ति बोधः। तत्तत्संज्ञासूत्रैस्तत्तदर्थे तत्तत्कारकशक्तिमत्त्वबोधनात्। पशुनारुद्रं यजते इत्यत्र फलाश्रयः करणत्वश-
 क्तिमान्। उद्देश्यः कर्मता शक्तिमान्। कर्मणः करणं संज्ञा संप्रदानस्य कर्मसंज्ञेति वार्तिकात्। पशुकरणं कर्म-
 कोऽप्यग इति बोधः। अग्नौ किल पशुः प्रक्षिप्यते तद्गुद्रा यो पाद्विप्रतदुति भाष्यम्। हरये रोचते भक्तिः। विषयता संब-
 न्धावच्छिन्न प्रीत्यनुकूलं स्तत्समानाधिकरणो व्यापारो रुच्यैरर्थः। तत्फलभूत प्रीतेः समवायेन प्रत्ययो हरिः संप्र-
 दानत्वशक्तिमान्। रुच्यर्थानां प्रीयमाण इत्यनुशासनात्। समवायसंबन्धावच्छिन्न प्रीत्यनुकूल व्यापारः प्रीधातो-
 रर्थः। अत एव हरिं प्रीणयतीत्यादिसिद्धिः। एतदभावे हि हरौ षष्ठी प्राप्तेति विशेषषष्ठ्यपवादोत्रचतुर्थी। केचित्तु प्री-
 तिविषयतामापद्यमानं मोदकं लोल्याद्देवदत्तः प्रयुङ्क्ते तदानुगुण्यमाचरतीति हेतुत्वे प्राप्ते इदम्। एवं च हेतुसंज्ञा-
 भावे णिचोभावाच्चेतुगतव्यापाराप्रतीतेर्मादकः स्वक्रियायां कर्ता भवति न तु देवदत्तः उपात्तक्रियायां तस्य स्वीत-

ल. मं.
१०२

न्याभावादित्याहुः। हरिसंप्रदानिकाभक्तिकर्तृकारुचिरिति बोधः। हरिनिष्ठायाभक्तिविषयाप्रीतिस्तदनुकूलोभ
क्तिनिष्ठोव्यापारइतियावत्। येनुप्रीसमानार्थोरुचिः कर्मसंज्ञापवादश्चेदंसंप्रदानत्वमितीच्छन्ति। तेषांप्रीयमा
णइतिसूत्रनिर्देशात्प्रीधातुयोगेऽस्याप्रवृत्तिः कल्प्येति गौरवम्। अभिलषतेऽविषयतासंबन्धावच्छिन्नप्रीत्य
नुकूलःप्रीतिव्यधिकरणोव्यापारोर्थइतिनतस्यरुच्यर्थत्वमितिहरिर्भक्तिमभिलष्यतीत्यादौनहरेःसंप्रदानत्व
म्। गोपीस्मरत् कृष्णायश्लाघतेअत्रश्लाघतेर्बाधविषयास्तुतिरर्थः। बोधस्यफलतावच्छेदेःसंबन्धोवृत्तिता
स्तुतिश्चगुणवत्त्वप्रतिपादकशब्दप्रयोगादिः। स्मरादिति हेतौपञ्चमी। बोधाश्रयस्यश्लाघद्गुडःसंज्ञाशपांज्ञीप्स्य
मानइतिसंप्रदानत्वम्। ज्ञीप्स्यमानपदेनप्रधानभूतण्यर्थकर्मणोग्रहणम्। सन्स्वारस्याद्यद्विषयकत्वात्तानुकूल
व्यापारस्तस्मिन्प्रकृत्यर्थकर्मणोपितेनपदेनग्रहणम्। सअन्यथाज्ञाप्यमानइत्येवबदेत्। तत्राद्येगोपीकर्तृकास्मि
रहेतुकृष्णसंप्रदानिकार्थात्कृष्णवृत्तिबोधविषयास्तुतिरितिबोधः॥स्तुतिश्चात्मनःपरस्यवेतितुप्रकरणादिगम्य
म्। अतएवकृष्णायगोप्यात्मानंपरश्लाघ्यंकथयतीत्यर्थइतिप्राज्वः। कर्मसंज्ञापवादोप्यम्। कृष्णस्मैवस्तत्त्वत्वेतु
परत्वात्कर्मत्वमेव। यद्वागुणोत्कर्षेणश्लाघ्यमानःकृष्णोगुणवत्तयातत्समर्थान्वरणेनाध्यारोपितप्रेरणात्वाद्

राम-

१०२

हेतुरिति हेतुत्वापवाद इयम् । हुते इत्यत्र ह्येतेर्बोधविषयमितरादर्शनयोग्यदेशस्थापनमर्थः । आत्मानमित्यादेरव्याहारा-
 रः । सपत्नीभियांचात्मादेस्तथास्थापनंबोध्यम् । एवं च गोपीकर्तृकारुघ्यसंप्रदानिकार्थात् रुष्णरुतिबोधविषयात्मकर्मक-
 तथावस्थानानुकूलक्रियेति बोधः । तिष्ठतेः स्वाभिप्रायबोधानुकूलस्थितिरर्थः । शपेः स्वाभिप्रायबोधानुकूलशपथक-
 रणमर्थः । रुष्णसंप्रदानकबोधानुकूलस्थितिस्तत्संप्रदानबोधानुकूलशपथकरणमिति बोधः । यद्वा श्लाघादेस्तुत्यादिपूर्विका-
 बोधनार्थः । स्तुत्यारुष्णमात्मानुरगंबोधयति । हुत्यातेरुष्णंबोधयति । स्थित्याशपथेन तं रुष्णंबोधयतीत्यर्थः । प्रकृत्यर्थकर्मणो ग्रहणेतुस्तु-
 त्याहुत्यास्थित्याशपथेन रुष्णास्वसखीजनज्ञापयतीत्यर्थः । भक्तापधारयति मोक्षं हरिः । धृदु अवस्थान इति धातोर्णि-
 चावस्थानानुकूलो व्यापारो धारेरर्थः । तदर्थं व स्थित्यश्रयसंबन्धी संप्रदानंधारेरुत्तमर्ण इति सूक्तम् । हरिकर्तृको भक्त-
 संप्रदानको मोक्षकर्मकावस्थित्यनुकूलो व्यापार इति बोधः । शेषषष्ठ्यपवादो यम् । अत्रोत्तमणोदानक्रियया धारणा-
 स्य निमित्तं यतो सौ तदृणं ददाति । ददाति श्रवणश्रूयते इत्यश्रूयश्रूणक्रियत्वात् शेषषष्ठीप्राप्ता । सर्वत्र विशेषविवक्षाया अभावे-
 क्रियानिमित्तत्वमात्राश्रयणेन शेषत्वं प्राप्तमिति बोध्यम् । तदुक्तं हेतुत्वे कर्मसंज्ञायां शेषत्वे बापिकारकम् ॥ रुच्यर्था-
 दिषु ग्राह्येण संप्रदानाख्यमुच्यते इति । ननु कर्णनामसजातीयद्रव्यान्तरदानमङ्गीकृत्य परदत्तपरकीयद्रव्यादानम् ।

ल-मं
१०३

तज्जन्योऽधमर्णनिष्ठः परिशोधननाशोदृष्टविशेषो बोभयथाविनेहप्राप्तिः मोक्षस्योक्तरूपकृणत्वाभावेन भक्तस्योत्तमर्ण
त्वाभावादि ति चेन्न। अवश्यदेयत्वेन तत्रापि कृणव्यवहारात्। पुष्येभ्यः स्पृहयति। स्पृहयति रिच्छामात्रवाची। इच्छा
नुकूलमनः संयोगादिव्यापारवाची च। फलावाच्छिन्नेच्छावाची च वा आद्ये स्पृहेरीक्षितइतिसंप्रदानत्वम्। तत्र ही
क्षितत्वं धात्वर्थव्यापारजन्यफलाश्रयत्वम्। न तु फलस्य धात्वर्थत्वाग्रहः। कर्मसंज्ञातु धात्वर्थफलाश्रयस्येत्युक्तम्।
शेषषष्ठ्यपवादएतत्संप्रदानविभक्तिः। पुष्यसंप्रदानिकेच्छेति बोधः। अन्त्येकर्मत्वम्। पुष्याणि स्पृहयतीति। संप्रदान
स्योपितत्वेनाविवक्षासंषष्ट्येन। हरये कुप्यति दुह्यतीर्ष्यति असूयति। तत्र वधाद्यनुकूलव्यापारजनकश्चित्तवृत्तिवि
शेषः क्रोधः कुपेरर्थः। दुःखजनकक्रियारूपापकारजनकश्चित्तवृत्तिविशेषो दुहेः। धात्वर्थत्वोपसंगृहीतत्वादेतावक
र्मको। विषयतयैतज्जात्वर्थमूलभूतकोपसंबन्धिनो हरेः कुपदुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रति कोपइति सूत्रैश संप्रदानत्वं
म्। हरिसंप्रदानकोदोहः क्रोधइति बोधः। अत्र शेषषष्ठ्यपवादत्वम्। उत्कर्षविरोधिधर्मोपा नुकूलव्यापारजनकश्चित्त
वृत्तिविशेषर्ष्या। शौचाचारादिगुणविषयेद भादिकृतत्वरूपदोषारोपानुकूलश्चित्तवृत्तिविशेषो सूया। एते चित्तवृ
त्तिविशेषरूपकोपमूलकाः। प्रसूढस्य वा कुचसुरादिविकारानुमेयस्य कोपस्यैव क्रोधपदार्थत्वेन तस्यापि कोपमूलक

राम

१०३

त्वम्। कुपकोपद्वितुतद्वित्वे। पत्वसामान्यमादाय। कर्मसंज्ञापवादोत्र। हरिसंप्रदानकोत्कर्षविरोधीत्यादि। मेमबो
 धः। तद्वात्वर्थमूलभूतकोपविषयत्वे सति तद्वात्वर्थफलाश्रयस्यात्रसंप्रदानत्वम्। सत्यन्तेनभायमीर्ष्यतिभिर्नामन्यो
 द्राक्षीदित्यादेर्व्युदासः। मित्राय दुह्यति प्रतापो पीत्यादौ चेतनत्वा रोपो बोध्यः। द्वेषस्तु बलवद्दुःखसाधनताज्ञानज
 न्योप्रीतिजनकश्चित्तवृत्तिविशेषः। औषधं द्वेष्टीति यथा। एतदेवानभिनन्दनम्। तद्योगे तु नैव तत्त्ववृत्तिः। कुपाद्यर्थत्वा
 भावात्। कृष्णाय राध्यति ईक्षते वा। अत्र प्रश्नविषयशुभाशुभपर्यालोचनं धात्वोरर्थः। तदर्थप्रश्नविषयसंबन्धिनः कृ
 ष्णस्य राधीष्योर्यस्य विप्रश्न इत्यनेन संप्रदानत्वम्। कृष्णसंप्रदानकमर्थत्वं कृष्णसंबन्धिप्रश्नविषयशुभाशुभपर्या
 लोचनमिति बोधः। विप्राय गां प्रति शृणोत्याशृणोति वा। अत्र प्रवर्तनाजन्योभ्युपगमो धात्वर्थः। स्वार्थप्रवर्तनाश्रय
 स्य प्रत्याहुः भ्यांश्रुवः पूर्वस्य कर्त्तृत्वेनेन संप्रदानत्वम्। होत्रे नुगृणाति प्रतिगृणाति चेत्पत्रशंसनविषयदर्शितुकूल
 व्यापारलक्षणं प्रोक्ताह न धात्वर्थः। धात्वर्थशंसनाश्रयस्यात्रानुप्रतिगृणाच्चेत्यनेन संप्रदानत्वम्। शतेन शताय
 वापरिकीत इत्यत्र करणस्य पक्षे संप्रदानत्वम्। शतव्यापारश्चदानम्। फलेभ्यो याति अत्राहर्तुमिति तु मुनन्तार्थ
 कर्मचतुर्थ्यर्थः। फलकर्मकाहरणफलकं यानमिति बोधः। एतद्बोधोपपत्तिराकाङ्क्षावादान्ते दर्शिता। पचुप्लेभ्य

लं. मं
१०४

इत्यग्राहरणक्रियाचतुर्थ्यर्थः। कर्मत्वप्रयोजकत्वे पूर्वपरयोः संसर्गाविति। तन्ना। क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिर्नष्ट इति
सूत्रसत्त्वेनेदृशेर्थे साधुत्वे मानाभावात्। यागाय याति। अत्र प्रातिपदिकार्थे प्रथमापवादश्चतुर्थी। घञ् यं तु मुना समाना
र्थः। यागफलकं यानमिति बोधः। नत्वां तृणाय तृणं वा मये। अत्र कर्म द्वितीया चतुर्थ्योरर्थः। तृणपदं तृणसदृशपरम्। त्वत्क
र्मकं तृणसदृशकर्मकमहत्तिज्ञानाभाव इति बोधः। त्वद्विशेष्यतृणसदृशप्रकारकेति यावत्। एवं चात्यन्तापकर्षः फ
लति। तत्रैव चेयं चतुर्थी साधुरिति भाष्ये स्पष्टम्। ग्रामं ग्रामाय वा याति। अत्र द्वितीया चतुर्थ्योः कर्मवार्थ इति सूत्रमतम्।
भाष्ये तु यातेरेवारम्भपर्यन्तमर्थे न गम्यमानमारम्भं प्रतियात्याद्यर्थस्य कृत्रिमकर्मवशातेन नाभिप्रेयमाणत्वाद् ग्रामस्य
संप्रदानत्वं फलाश्रयत्वेऽपि तत्त्वस्याविवक्षा। एवं च ग्रामसंप्रदानकोत्तरदेशसंयोगानुकूलव्यापारविषयक आरम्भ इति
बोधः। अतिप्रसङ्गस्त्वनभिधानाहारणीयः। ग्रामं यातीत्यादौ तदर्थभावः कर्मत्वविवक्षा च। विप्राय दान इत्यादौ ताद
र्थ्यं चतुर्थी। तादर्थ्यमुपकार्योपकारकभावः संबन्धः। विप्राय दधीत्यादौ विप्रकर्तृकभोजनोपकारके उपकारकत्वारोपा
द्विप्रोपकार्योपकारकदधीति बोधः। मुक्तये हरिं भजति। मुक्तिरूपोपकार्योपकारकं हरिकर्मकं भजनमिति बोधः। एवम
अयं नायवसतीत्यादिष्वपि तादर्थ्यस्यापि संबन्धत्वेन विवक्षायां षष्ठ्येव। यथागुरोरिदं गुर्वर्थमिति स्पष्टं भाष्ये तादर्थ्यं

राम

१०४

स्य हेतुत्वात् नु गतत्वेन कारणवाचकान्ततीयाकुण्डलायद्विरण्यमित्यादौ। कार्यवाचकादुत्पद्यमानचतुर्थीवर्तमानत
संबन्धस्य बोधनात्। तस्मै इदं तदर्थं तच्छब्द उपकार्यवाची इदमर्थ उपकारकं तत्रोत्तरपदार्थस्य कारणरूपस्य ज्ञाप
नीयत्वेन प्राधान्यात्तच्छब्दवाच्ये गुणे संबन्ध उद्धृत इत्याहुः॥ सुखाप पुण्यं नरकाय पापमित्यादिसाध्वैव। तुमर्थपञ्ज
त्तेपाकायं यातीत्यादौ घजातां दर्थ्यस्योक्तत्वात् एतदप्राप्त्या तुमर्थश्च भाववचनादित्याख्यम्। भक्तिर्ज्ञानाय कल्पते
कृपेरुत्पत्तिरित्यर्थः। प्रथमापवादोत्र। कृपिसंपद्यमाने चेत्पनेन विकारवाचकाच्चतुर्थी। विकारे च प्रकृतिरूपारोपः। भ
क्तिरूपज्ञानकर्तृकोत्पत्तिरिति बोधः। भक्तिरत्र निदिध्यासनरूपा॥ प्रकृतिविकृत्योर्भेदविक्षायां तु प्रकृतिविकृतिभाव
प्रतीतेर्जनिकर्तुरित्यपादानत्वेन भक्तिपदात्पञ्चमी। भक्तेर्ज्ञानं कल्पते इति। ज्ञानस्य कर्तृत्वेन कारकविभक्तेर्बलत्वेन
चतुर्थः प्रथमेति कैयटे स्पष्टम्। भक्तिर्ज्ञानात्मना परिणमते इत्यादावात्मशब्दस्तद्वृत्तिधर्मपरः। ज्ञानत्वविशिष्टरूपा
न्तराप्तिर्भक्तिकर्तृकेति बोधः। अत्र प्रकृतिविकृतिभावाप्रतीतेर्न चतुर्थी। किंतु प्रकृत्यादित्वात्तृतीया। वातायकपिलावि
द्युत्। उत्पातेन ज्ञापिते चेत्पनेन चतुर्थी प्राणिनां शुभाशुभस्त्वकोभूतविकार उत्पातः। ज्ञाप्यज्ञापकभावश्चतुर्थ्यर्थः
। वातरूपज्ञाप्यज्ञापिका कपिला विद्युदिति बोधः। विप्राय हि तम्। इह साधनं हितपदार्थः। संबन्धश्चतुर्थ्यर्थः। विप्र

ल.मं
१०५

संबन्धिहितमितिबोधः। एवंमुखयोगेपि। विषयमुखमित्यादौ। हस्येनमः। नमः स्वस्तिस्वाहास्वधालं वषट् योगैति च
तुर्थी। अपकृष्टत्वज्ञानबोधनानुकूलोव्यापारः स्वरादिपठितनमः शब्दार्थस्तत्रापकर्षः प्रयोक्तृरूपविशेषनिष्ठो नमस्कार्य
वधिकएवप्रतीयते। व्यापारश्च प्रयोक्तृनिष्ठः प्रतीयतेशब्दशक्तिस्वभावात्। अन्योच्चारितेन नमः पदमात्रेणान्यदीयन
त्यबोधनात्। सचव्यापारः करशिरः संयोगादिरीदृशशब्दप्रयोगश्च। चतुर्थ्यर्थउद्देश्यत्वम्। एवंचहयुद्देश्यकउक्तव्या
पारद्वुतिबोधः। एषोर्ध्वः शिवायनमद्वत्यादौत्यागोनमः शब्दार्थः। त्यागश्चस्वस्वत्वनि रत्यनुकूलोव्यापारः उद्देश्य
त्वंचतुर्थ्यर्थः। शिवोद्देश्यकत्यागविषयोर्ध्वद्वुतिबोधः। उद्देश्यत्वंविषयताविशेषरूपम्। त्यागश्चवेदबोधितोद्देश्यक
त्वस्वप्रयोगकर्तृकर्तृकत्वोपरक्तएवप्रतीयतेशब्दशक्तिस्वभावात्। अन्योच्चारितममः शब्देनान्यदीयद्रव्यत्यागा
प्रतीतेः। ऋत्विग्भिश्चयजमाजीयतत्तद्रव्येस्वीयत्वमारोप्येवनमः शब्दः प्रयुज्यते। वेदबोधितेत्युक्तेर्ननीचोद्देश्यकेत्या
गेनमः शब्दप्रयोगः। अहंममेत्यभिमानरहितानां शिवादीनां द्रव्येस्वत्वाभावेपिशिवस्वनेष्टिगृहीत्यादित्यादेः शि
वोद्देशेनेत्युक्तमित्यर्थोबोधः। संप्रदानचतुर्थीत्वत्रन। नमः पदार्थस्यक्रियात्वाभावात्। उद्देश्यत्वस्यसंबन्धत्वेनवि
वक्षाऽप्युक्तपि। नमस्करोतिदेवानित्यत्रोपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीतिन्यायात्कर्मणिद्वितीयेतिह्रस्वदुशे

राम-

१०५

खरेस्पष्टम्। अत्रायं नमः शब्दे निपातोऽर्थः। ततः। उक्तो नमः पदार्थोऽत्र ह्यधातोरेवार्थः। स्वविषयविषयावधित्वसमानाधिकारं
 णसमवायरूपेण फलतावच्छेदकसंबन्धेन स्वनिष्ठापकृष्टत्वज्ञानबोधरूपफलश्रयत्वाद्देवानो कर्मत्वम्। न तु तदस्त्व
 स्थप्रेक्षितुरिति बोध्यम्। स्वविषयेत्यत्र स्वशब्देनापकृष्टत्वज्ञानबोधरूपं फलम्। नमः शब्दोऽप्यर्थान्वयमात्रेण चा
 त्र नमः स्वस्तीत्यस्यापि प्राप्तिः। यद्वत्त्वापि नमः शब्दस्य वाचकत्वं तदा चतुर्थ्येव। तेन नमः कुर्मो नृसिंहायेति सिद्धम्।
 नमः स्वस्तीति सूत्रे चोभयोरपि नमः शब्दोऽर्थहणमिति दिक्। प्रजाभ्यः स्वस्तीत्यादौ स्वस्ति शब्दो मङ्गलार्थः संबन्धश्च
 तुर्थ्यर्थः। प्रजासंबन्धिमङ्गलमित्यर्थः। मङ्गलाशंसास्त्वैस्वस्त्वस्तु गोभ्य इत्यादौ स्वस्ति शब्दार्थ एवान्वयेन चतुर्थ्ये
 व। गोसंबन्धिमङ्गलकर्त्तृकमाशंसाविषयो भवनमिति बोधः। यत्त्वाशीः स्वस्त्यर्थः सा च परहितेच्छा। हितान्वयिसंब
 न्धश्चतुर्थ्यर्थ इति। तन्न। भूयादित्याशीर्लिङादेः प्रयोगानापत्तेः। प्रत्यभिवाद इति सूत्रभाष्यात् शूदे आशिषोऽभावेन।
 स्वस्ति वृषलायेत्यादौ चतुर्थ्यनापत्तेश्च। मङ्गलार्थो हितत्र स्वस्ति शब्दः। मङ्गलाङ्गीकारार्थत्वस्यैव प्राप्तिर्गैरुक्तैश्चेति
 दिक्। स्वाहा स्वधावषट्शब्दास्त्यागार्थकनमः शब्देन व्याख्याताः। दैत्येभ्यो हरिरलं प्रभुः समर्थः अलमाद्यर्थः सामर्थ्य
 वान्मरणादिसंबन्धित्वरूपः संबन्धश्चतुर्थ्यर्थः। दैत्यमारणादिसंबन्धिसामर्थ्यवानिति बोधः॥ इति चतुर्थी॥

ल. मं. १०६ म्याअपादानत्वशक्तिमान् अर्थः। अपादानेपञ्चमीति सूत्रात्॥ साशक्तिश्च प्रकृतधातूपात्तविभागजनकव्यापारसर्वा
 श्रयत्वे सति प्रकृतधात्वर्थविभागाश्रयो यस्तद्वृत्तिः। ध्रुवमपायेपादानमिति सूत्रात्। कर्तृवारणाय सत्यन्तम्। अयमेव
 सूत्रे ध्रुवपदार्थः। विभागश्च नवास्तवसंबन्धमूलक एव किं तु बुद्धिकल्पितसंबन्धकल्पितोपि। अतएव जुगुप्सापूर्वक
 निवृत्तिलक्षकतामाश्रित्य जुगुप्साविरामेत्यादिप्रत्यारख्याने भाष्योक्तं सङ्गच्छते। सूत्रेऽधोदेशसंयोगानुकूलव्यापारं
 पंपातमात्रं तु नापायः। वृक्षमजहत्यपि पर्णे भूमिं स्पृशति वृक्षात्पर्णं पततीत्यप्रयोगात्। गतिं विना त्ववधिना नापाय
 इति कथ्यते इति ह्यर्थेऽप्युक्तेश्च। अवध्यन्वययोग्यविभागं विनेति तदर्थः तत्र मानमुक्तम्। वृक्षस्य पर्णं पततीत्येवं भा
 ये निदर्शितमिति। तत्र हि वृक्षः पर्णविशेषणमिति अपायस्याविवक्षणात् षष्ठीभाष्ये उक्तं ति हे लाराजः। धावतोश्चा
 त्यतति कुड्यात् पततोश्चात्पततीत्यादौ पततीत्युपात्तक्रियानाश्रयत्वेन तां प्रत्यक्षस्यापादानत्वमक्षतम्। तदुक्तं हरिणा
 अपायेयदुदासीनं चलं वायुदिव्यचलम्। ध्रुवमेवातदावेशाच्च इति। परेतु एवं सति धावतः पर्णतीत्यादावपादानत्वं कथमि
 त्याशङ्क्या ध्रौव्यस्याविवक्षितत्वात्स तौ प्यविवक्षाभवतीति समाधानपरभाष्या सङ्गतिः। ततधात्वर्थव्यापाराश्रयत्व
 रूपस्य त्वदुक्ता ध्रुवत्वस्यात्रासत्वेन सतोऽध्रौव्यस्याविवक्षेत्यस्या सङ्गतेः। तस्माद् वधिभावोपगमातिरिक्तावधित्वोप

राम

१०६

योगिव्यापारनाशयत्वे सतीति वक्तव्यम् । अयमेव ध्रुवपदार्थः । अपाये गतिविशेषे स्तुतिध्रुवत्ववदपादानमिति सूत्रार्थः ।
 सादेस्वधिभावोपयोगित्वाभिमानेन शङ्कादृक्षात्पर्णमित्यादौ तदभावान्न तस्य तदुपयोगिता प्रकृते विद्यमानस्यापि त-
 स्य तत्त्वेनाविबक्षितत्वात् न तदुपयोगित्वं तस्यैत्युत्तरमित्याहुः । न चाद्यपक्षे परस्परस्मान्मेषां पसरत इत्यत्र दोष इति
 वाच्यम् । तत्र मेषपदोपात्तयोरेव क्रियाश्रयत्वं परस्परपदोपात्तयोर्विभागाश्रयत्वमेवेत्यदोषात् । अतएव देवदत्तयज्ञदत्ता-
 वन्मेन्यमाश्लिष्यत इत्यादौ तयोः कर्मत्वसिद्धिः । अन्यथा परत्वात्कर्तृत्वमेव स्यात् । आत्मानमात्मना हन्तीत्यादावन्तः क-
 रणाद्युपाधिभेदवत् प्रकृतेशब्दरूपोपाधिभेदेन भेदः शब्दालिङ्गितार्थस्यैव भानात् । स्पष्टाचेयं रीतिः कर्मवत्कर्मणेति
 सूत्रे भाव्ये । हरिणा तु उभावप्यध्रुवौ मेवौ यद्यप्युभयकर्मके । विभागे प्रविभक्ते तु क्रियेतत्र व्यवस्थिते इति तत्तद्व्यक्तित्वेन
 विभागस्य बुद्ध्या प्रविभागे तत्तद्विभागानुकूलक्रियावत्त्वस्या परत्राभावाद् उभयोरपि ध्रुवत्वमित्यर्थः । तदेवोक्तं मेषान्त-
 रक्रियापेक्षमवधित्वं पृथक् पृथक् । मेषयोः स्वक्रियापेक्षं कर्तृत्वं च पृथक् पृथक् । अत्र वदन्ति । वस्तुतस्तत्तन्निष्ठयो-
 र्भेदेऽपि सृधातुनानि वृत्तभेदस्यैवोपादानाद् उभयोरपि तत्क्रियाश्रयत्वेन परत्वात्कर्तृत्वापत्तेरतएवैकशेषसंभवा-
 ध्ये उक्तम् । न वैतिष्ठन्तान्ये कशेषं प्रयोजयन्ति क्रियाया एकत्वाद् इति । अपसरणं विभागपूर्वकं पृष्ठतो गमनमित्यन्यत्र

लमं-

१०१

विस्तरः। धात्वर्थे प्रकृतत्वं च न शब्दोपात्तत्वं किं तु विवक्षितत्वमात्रमत एव धनुषा विध्यतीत्यत्रापादानसंज्ञां बाधित्वा
करणसंज्ञादिति भाष्यं संगच्छते। शरनिःसरणं प्रत्ययविभागेपगमेनैव व्यधने करणताभ्युपगमेनोभयोरपि निमित्त
निमित्तिभावेन स्थित्या युगपद्विवक्षायां विप्रतिषेधोपपत्तेः। एवमन्यत्रापि बोध्यम्। कं स पात्र्यामन्नं भुङ्क्ते इत्यस्य त
त्र स्थितमन्नं तत उत्पत्त्यभुङ्क्ते इत्यर्थ इति तत्राप्युभयविवक्षा अपादानत्वशक्त्या अथ एवावधिरित्युच्यते। यत्तु विभा
गः पञ्चम्यर्थः। आश्रयत्वं प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः संसर्गः। विभागस्य च जन्यजनकभावेन धात्वर्थेऽन्वयः। यद्वा विभाग आ
श्रयश्च पञ्चम्यर्थ इति। तन्न। वृक्षापादानकैर्येवं बोधानुभवात्। वृक्षादिभजते इत्यादौ विभागस्य बोधावस्थापत्तेः।
तत्रापादानस्यैव पञ्चम्यर्थत्वे किमर्धजरतीयेन। आद्ये प्रकृत्यर्थविभक्त्यर्थयोस्तत्कृतस्याभेदान्वयस्य त्यागापत्ति
श्च। वृक्षात्सर्पपतति। पतेर्विभागजन्यः संयोगार्थः। तत्र विभागे पञ्चम्यर्थो विशेषणं प्रकृत्यर्थश्च प्रत्ययार्थः। वृक्षरूपापा
दानकविभागेत्यादिरीत्या बोधः। वस्तुतोपादानवृक्षीयं पणक्ति कं पतनमिति बोधः। वृक्षात्सर्पभूमिपतति अत्र विभागज
न्यसंयोगानुकूलव्यापारो धात्वर्थः विभागश्च फलतावच्छेदकः। वृक्षं त्यजतीत्यादौ विभागानुकूलो व्यापारोर्थ इति कर्म
त्वमेव। वृक्षात्फलं त्यजति इत्यादौ विभागजन्यसंयोगानुकूलव्यापारोर्थः। स्पन्देर्न विभागोर्थ इति वृक्षे स्पन्दते इत्येव।

राम

१०१

चक्षतेस्त्वासानाच्चलितइतिप्रयोगादत्येवविभागार्थत्वम्। वृक्षादिभजतेइत्यादौविभाजन्यपूर्वदेशसंयोगात्। बलाहकापा
 द्दकाह्विततेविद्युदित्यत्रविद्योततेविभागजन्यसंयोगानुकूलक्रियारूपनिःसरणपूर्वकविद्योतनेवृत्तिः। बलाहकापा
 दानकंविभागजन्यसंयोगानुकूलक्रियोत्तरकालिकंविद्युत्कर्त्तृकंविद्योतनमितिबोधः। इदमुपात्तविषयमित्युच्यते
 । बलाहकोनामधूमज्योतिःसलिलमरुतांसङ्घातः। ततोवयवभूतज्योतिषोभेदविवक्षयाविभागविवक्षणात्सोवधिः
 । यदातुतेजसआधास्त्वेनसविवक्ष्यते। तदाबलाहकेविद्योततइतिसप्तमी। यदात्वमेदेनविवक्षातेजोमयत्वात्प्रकाशन
 सामर्थ्येज्ज्वलकधूमादेस्तत्प्रकाशप्रतिबन्धकत्वाविवक्षणात्। तदाबलाहकेविद्योततेइति। यदातुप्रत्यक्षसिद्धमागमनं
 मनसिनिधायकुतोभवानितिप्रश्नेपाटलिपुत्रादितिउत्तरयतितत्राकाङ्क्षाबाहोक्तरीत्यावाक्यैकदेशन्यायेनबोधः। एत
 दपक्षितक्रियमित्युच्यते। वृक्षात्प्रवर्तीतितुनिर्दिष्टविषयम्। घटादभिन्नइत्यादावप्यनेनैवापादानत्वम्। सूत्रेऽप्य
 शब्देनभेदस्यापिग्रहणम्। पञ्चमीविभक्तेइत्यत्रविभक्तशब्देनेव। तन्मूलकसंबन्धविवक्षायोषटीयोभेदइतिअपि।
 भिदिर्विदारणइत्यत्रभेदज्ञानविषयत्वमपिविदारणम्। एकत्वेनगृहीतस्यतथाबोधेनुद्विविदारणस्यतत्रापिसत्त्वाद्इत्य
 न्यत्रविस्तरः। अधर्मज्जुगुप्सुति। अत्रानिष्टसाधनवाज्ञानरूपांनिन्दानुगुप्सुतेरर्थः। विषयतापञ्चम्यर्थः। जुगुप्साविराम

रु.मं.
१०८

प्रमादार्थानामुपसंख्यानमिति वार्तिकात्। अनिष्टसाधनताज्ञानपूर्वकं च तौ निवर्तत इत्यर्थ इति भाष्यकृन्मवम्। तेन धु
वमपायेदुत्थे वा पाहानत्वमाश्रित्य वार्तिकप्रत्याख्यानात्। धर्मो विरमति। प्रागभावसाधारणकृत्यभावानुकूलो व्यापा
रो विरमते रर्थः। योगक्षेमसाधारणी चानुसूलता। स च व्यापारो धर्मविषयोपेक्षाविशेषराव। तदुक्तं भाष्ये यथा मनु
ष्यो नास्तिकबुद्धिर्भवति स पश्यति नेदं किंचिद्दुर्मेनामनैनं करिष्यामीति स बुद्ध्या संप्राप्यततो निवर्तते इति तेन हि कदापि
धर्मानाचरणे पितथा प्रयोग इति लभ्यते। एतेन जीवनकालावच्छिन्नः कृत्यसमानाधिकरणकृतिध्वंसो विरमते रर्थः। क
तिश्च सर्वत्रैकविषयैव। जीवनमपि कर्तृसंबन्धेव। सामानाधिकरण्यं च समभिव्याहृतकर्तृपदबोधशरीरजातीय
शरीरघटितम्। चैत्रादिपदैः शरीरविशिष्टात्मबोधनात्। साजात्यं च चैत्रादिपदोपस्थापितचैत्रत्वादिजात्यैव। तेन भावि
देहन्तरावच्छेदेन धर्मकरणे पिवर्तमानशरीरावच्छिन्नचरमकृतिध्वंसमादाय विरमति प्रयोगसिद्धिः। पुनश्च शरीराव
च्छेदेन धर्मकुर्वेत्यपि बालशरीरावच्छिन्नकृतिध्वंसमादाय न विरमतीति प्रयोगः। नापि पूर्वपरकालयोर्धर्मकरणे म
ध्ये मुहूर्तमात्रमकरणे विरमतीति प्रयोगः। तत्कृतिध्वंसस्य कृतिसमानाधिकरणत्वात्। ध्वन्मर्थो विषयतेति परास्त
म्। धर्मो विरमति पुनः प्रवृत्त इत्यादेरनापत्तेश्च। धर्मात्पनाद्यति। अत्रेष्टसाधने वस्तुनिसमानदेशत्वसमानकालित्वे

रु.मं.

यसंज्ञो नाधिकारविशिष्टे साधनत्वाभावज्ञानमनिष्टसाधनत्वज्ञानं वाधात्वर्थः। पञ्चम्यर्थो विषयत्वज्ञानो न्वसि। सु-
गुप्तादीनां यद्विषयत्वेन विवक्षा तदपादानम्। तत्पूर्वकनिवृत्तिपर्यन्तं सर्वत्रात्वर्थइति तद्वाच्यमतम्। चोरादिभे-
ति। नाप्यते वा। अनिष्टज्ञानं भयम्। अनिष्टपरिहारस्त्राणम्। अनिष्टहेतुरत्रापादानम्। भीत्रार्थानां भयहेतुरिति सूत्रात्।
चोरापादानं कानिष्टज्ञानं तदपादानं कानिष्टपरिहारइति बोधः। सूत्रे भयहेतुरित्यस्य भयैकदेशानिष्टहेतुरित्यर्थः।
यज्जन्यं भयमेव न प्रसिद्धं तत्र पञ्चमी न भवत्येव। तस्यादृष्टत्वे तु हेतुत्वारोपेण सा। एवमेवान्तरिक्षे न जुहोति पर-
माणुं न पश्यतीत्यादेरुपपत्तिः। आरोपितस्यैव निषेधाद्बोधाच्च। भाष्यात्तु भयपूर्विकात्राणपूर्विकाच्च निवृत्तिर्निव-
र्तनाच्चानयो रर्थः। बुद्धिप्राप्तचोरापादानिकाप्रत्यासत्त्या तद्भयपूर्विकानि वृत्तिस्तदपादानिकानिष्टपरिहारफलिकानि
वर्तनेति च बोधइति लभ्यते। चोरमध्यगतोपितत्संपर्कफलवधादिति वर्तनात्तेभ्यो निवर्ततइत्युच्यते। एतद्विषये
पि हेतुत्वापादानत्वाविवक्षायां षष्ठी भवत्येवेति बोध्यम्। अध्ययनात्पराजयते। कृत्यसाध्यत्वधीसमानाधिक्यरण-
स्तद्विषयकोत्साहाभावोपातो रर्थः विषयोत्रापादानम्। पराजेरसोढइति सूत्रात्। अध्ययनापादानकोदेवदत्ते।
तर्कजकादाभयइति बोधः। तत्पूर्विकानि वृत्तिरिति वा। शब्दपराजयते इत्यत्रतिरस्कारानुकूलोच्यते।

ल.मं.
१०९

श्रीः अनिष्टं धात्वर्थः अध्ययनजन्यमनिष्टमिति बोधद्वयं तु न युक्तम् । तथा बोधाननुभवात् । असौ दर्शनेन तद-
र्थालिभाच्च । प्रेक्षापूर्वकारि मनुष्योऽध्ययनस्य दुःखत्वदुर्धरत्वादिपर्यालोच्य बुद्ध्या प्राप्य ततो निवर्तते इति भाष्ये
सर्वथाध्ययनाप्रवृत्तावप्यस्य प्रयोगस्येव तया तत्रानिष्टस्याध्ययनजन्यत्वा संभवाच्च । यवेभ्यो गोवारयति । अ-
ग्नेर्मणि वकं वारयति । कृपादन्धं वारयति । भक्षणसंयोगादिजनकव्यापाराभावानुकूलो व्यापारो धात्वर्थः । अभाव-
प्रतियोगिव्यापारजन्यफलाश्रयोऽत्रापादानम् । वारणार्थानामिति सूत्रात् । वारणार्थं धात्वर्थफलाश्रयत्वमत्रेति
तत्त्वम् । तेन भक्षणसंयोगाद्याश्रयत्वाद्यवादीनामपादानत्वम् । अनुकूलताचान्नयोग्यतास्तपैव । तेन प्रतिषिद्धे गवि
भक्षयत्यपि अयं वारयति तथापि न निवर्तत इति प्रयोगसिद्धिः । अप्रवृत्तवारणेऽप्ययं प्रयोगः । यदीमागावस्तत्र गच्छ-
न्ति ध्रुवं सस्यनाशस्तन्नाशेधर्मे राजभयं च बुद्ध्या प्राप्य निवर्तयतीति भाष्यात् । उक्तव्यापाराभावानुकूलानिवर्त-
नाच्च तन्मते धात्वर्थः । अन्त्येभिमुखदेशगमनत्वेनान्धस्य कूपपतनमिच्छाविषयः । एवं नान्तरीयकविषयभोजनप्र-
सक्तौ तद्वारणकर्तरि चैवं विधाह्वयतीति प्रयोगे भवत्येव । विषयस्य विषयत्वेनेच्छाविषयत्वाभावेऽपि भक्षयत्येवेच्छा-
विषयत्वात् । मातुर्निलीयते दृष्ट्वा । कृष्णकर्मकदर्शनाभावप्रयोजकदेशविशेषस्थितिर्धातोरर्थः । धात्वर्थदर्शनं

राम-

कर्तृपादानम्। तत्पूर्वकनिवृत्तिर्धातोरर्थः। तत्रमातुरपादानत्वेनान्वयइति भाष्यमेतम्। दर्शनेमातृकर्तृत्वम्।
 त्वासुतिगम्यम्। उपाध्यायादधीते। उच्चारणोत्तरकालिकीनियमपूर्वकोग्रन्थस्वीकारानुकूलोव्यापारोधात्वर्थः।
 उच्चारणाश्रयोत्रापादानम्। अपादानत्वेनैवबोधः सर्वत्र। उपाध्यायान्निःसरसंग्रन्थमधीतेरर्थः। अतिप्रसङ्गश्चा।
 नभिधानाद्वारणीयइति भाष्यमंतम्। ब्रह्मणः प्रजाः प्रजायन्ते। उपादानकारणमत्रापादानम्। जनिकर्तुः प्रकृतिरिति
 सूत्रात्। सूत्रे प्रकृतिरुपादानकारणम्। ब्रह्मापादानिका प्रजाकर्तृकोत्यस्तिरिति बोधः। ब्रह्मणोनिःसरमाणाजायन्त
 इत्यर्थः। निःसरणं लोकप्रसिध्याश्रयेयद्यस्माज्जायते ततो निर्गच्छतिइति लोकव्यवहारात्। सचव्यवहारउपादा
 नकारणविषयएवेति भाष्यमंतम्। पुत्रात्प्रमोदोजायते इत्यादावुपादानत्वारोपेणापादानत्वबोध्यम्। हिमवतो ग
 द्वा प्रभवति। प्रथमप्रकाशोत्रधात्वर्थः। तदाधारो हिमवदादिरत्रापादानम्। हिमवदपादानको गङ्गाकर्तृकः प्रथ
 मः प्रकाशइति बोधः। हिमवतो निःसरमाणा प्रकाशतइति वार्थः। प्रासादात्प्रेक्षते इत्यादौ वा क्येकदेशन्यायेन
 बोधः। पञ्चम्यर्थः। त्यबन्तार्थक्रियाकर्म। आसनात्प्रेक्षते इत्यादावुपविश्येत्याद्यर्थाधिकरणपञ्चम्यर्थः। प्रा
 सादादितो निःसरता च शुभं ब्रह्म इत्याद्याप्रेक्षतइति अर्थः। प्रासादस्थपुरुषानिष्क्रमणमेव प्रासादात्प्रेक्षते इति

ल.मं.

१९०

प्रतिभाष्यमतम्। वनाह्वासेयोजनेयोजनं वा। अत्राव्यवहितोत्तरत्वं पञ्चम्यर्थः। स्वाव्यवहितोत्तरत्वं पञ्चम्यर्थः।
यथासप्तम्योर्थः। एवं च वनाव्यवहितोत्तरयेजनाव्यवहितोत्तरदेशवृत्तिर्ग्राम इति बोधः। कार्तिक्या आग्रहायणी
मासे इत्यत्र स्वाव्यवहितत्वं पञ्चम्यर्थः। स्वाव्यवहितोत्तरकालवृत्तित्वं सप्तम्यर्थः। कार्तिक्यवर्षवक्त्रिंशत्तिथ्या
त्मकमासाव्यवहितोत्तरकालवृत्तिराग्रहायणीत्यर्थः। वनान्निःसृत्य योजने गते ग्राम इत्यतः प्राप्य इत्यध्याहारे
ण बोधः। निःसृत्येति परावरयोगे चेति क्त्वा। वनावधिकविभागानुकूलव्यापारसंबन्धे योजने गते ग्रामः प्राप्य इति बो
धः। योजनमित्यस्य प्रथमान्तत्वे गतं चेदिति शेषः। कार्तिक्या इत्यादेरपिततः प्रभृतिगते मासे आग्रहायणीत्यर्थ इति
भाष्यमतम्। अत्र सर्वत्र भाष्यसंमते एवार्थसाधुत्वं पथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यात्। सर्वत्र तत्तत्कारकत्वाविवक्षायां
धृष्ट्याः साधुत्वमिष्टमेवानभिधानं वेतितत्वम्। घटादन्य इत्यादौ स्वप्रतियोगिकभेदसंबन्धः पञ्चम्यर्थस्तेन प्र
कृत्यर्थस्यान्यस्मिन्नन्वयः। एतेन घटादितरे व्याख्यातः। अन्यारादितरैर्दिक्शब्दाञ्चरपदाजिह्वमुक्त इति
पञ्चमी। अन्य इत्यर्थग्रहणमिति तु भाष्यानुक्तत्वादितरग्रहणाच्चायुक्तमित्यन्यत्र निरूपितम्। घटाद्विन्न इत्या
दौ तु गतैरुक्ता। वनादारात् आरादूरसमीपयोः। अत्रैरुष्णान्नोत्पद्यते सुखम्। अत्र क्रतेशब्दार्थः संसर्गाभाष्यः

राम

११६

प्रतियोगित्वं पञ्चम्यर्थः। रुष्णाशब्दस्तद्वक्तिलाक्षणिकः। रुष्णभक्तिप्रतियोगिकाभावप्रयोक्तृः सुखकर्तृकोत्यस्य
 भवइति बोधः। रुष्णादृते दुःखम्। अत्र कृतेशब्दार्थस्य सामानाधिकरण्येनेतरान्वयः। रुष्णभक्त्यभावसमाना
 धिकरणं दुःखमिति बोधः। रुष्णादृतेनरः शोच्यः। अत्राभाववान्तर्दर्थः। रुष्णभक्त्यभाववान्नरः शोच्यइति बो
 धः। रुष्णादृतेन धनुर्धरइत्यत्र भेदवान्तर्दर्थः। रुष्णभिन्नो न धनुर्धरइति बोधः। एतद्योगे द्वितीयापि। यथा च ह्ये
 वातं वृक्षः पतति वाताभाववान् वृक्षः पततीति बोधः। वृक्षपतने वातजन्यत्वाभावलाभस्त्वर्थः। पूर्वोपगमात्। उद
 याचलसन्निहितदेशः पूर्वपदार्थः। पञ्चम्यर्थो वधित्वम्। पूर्वत्वं च तदपेक्षोऽखण्डोपाधिः। एवं परत्वाद्यपि। ग्रामाव
 धिकपूर्वत्ववान् इत्यादि क्रमेणान्वयः। चैत्रात्पूर्वः फाल्गुनः। प्रतियोगितद्वध्वंसानधिकरणकालभावः पूर्वपदार्थः
 । तत्तदवधिबोधकपदसमभिव्याहारवशाच्च तद्रूपप्रतियोगितद्वध्वंसानधिकरणकालस्य तत्त्वेन भानम्। चैत्राव
 धिकपूर्वकालभावः फाल्गुनइति बोधः। प्रतियोगितद्वध्वंसानधिकरणकालत्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वे गौड
 वम्। मत्पेक्षखण्डशः शकौशज्ज्ञानन्त्यम्। चैत्ररूपप्रतियोगिचैत्रध्वंसे तदुभयानधिकरणचैत्रावधिककाल
 भवः फाल्गुनइति बोधाङ्गीकारे एकस्य चैत्रस्थाने रुधान्वयाङ्गीकारे गौडवमव्युत्पत्तिश्चैव मन्यत्राङ्गीकारः।

ल. मं.
१११

कालस्य क्रियामात्रपरिच्छेदकत्वात् तद्भवपर्यन्तं पूर्वादिशब्दानामीदृशेषु लक्षणा। लक्षणाभावे तु चैत्रात् पूर्वफाल्गु
न इत्येव प्रयोगः। अस्तीत्यादेरध्याहारः। पूर्वमित्यधिकरणशक्तिप्रधानम्। चैत्रात्पूर्वमाघद्वयादौ तत्पर्यवशाद्
यथायथं त्रिंशद्दिनव्यवहितस्योक्तकालस्य तत्त्वेन भानम्। चैत्रात्परः। अत्र तत्तदवधिसमभिव्याहारवशात् न ह्यधि
साधिकरणकालः परशब्दार्थः। कृष्णात्परोर्जुन इत्यत्र कृष्णोत्पत्तिकालध्वंसाधिकरणकालः परत्वेन परशब्दार्थः त
त्रैव कृष्णस्यावधित्वं तथा व्यवहारात्। प्रयागादुत्तरं काशीत्यादौ संयुक्तसंयोगवद्देशोत्तरत्वेनोत्तरमित्यधिकरण
शक्तिप्रधानाध्ययार्थस्तस्य च पूर्वदक्षिणपश्चिमादेस्तात्पर्यवशात् तत्त्वेन तत्तत्प्रयोगेषु भानम्। गृहाद्गङ्गामपर
काश्याः सैवापराममेत्यादौ विप्रकृष्टदेशस्थः सन्निकृष्टदेशस्थश्च परत्वादिना परापरशब्दार्थः। अवधिः पञ्चम्यर्थ
। गृहावधिकमस्तु संबन्धिकपरत्ववती गङ्गेत्यादिक्रमेण बोधः। प्रमेत्यत्र तु न पञ्चमी। प्रत्यासत्त्यायस्य यत्रोत्थिता
काङ्क्षा तद्वाचकादेव तत्पदानि मित्तविभक्तिस्वीकारात्। परादिपदं चावधानेन नियता काङ्क्षं संबन्धितीति स्य
एमेव। प्राग्रत्यग्वाग्रामादिति पूर्वादिशब्दैर्व्याख्यातम्। भवात्प्रभृति आरभ्य वासेव्योहृदिः। अत्र प्रभृतीत्यारभ्य
त्यर्थकमव्ययम्। तदर्थयोगोपपञ्चमी। अपादाने पञ्चमीति सूत्रेयतश्चाध्वकालनिर्माणं ततः प्रपञ्चमीकार्तिव्याख्या

राम

१११

आग्रहाणमासे इति वार्तिकप्रत्याख्यानाय भाष्ये उक्तमिदमत्र प्रयोक्तव्यं सन्न प्रयुज्यते कर्त्तिक्याः प्रभृत्याग्रहायणीमा
 से इति । तेनैतदर्थयोगे पञ्चमीति वचनसत्त्वं सूचितम् । अतएव तदप्रयोगेपि पञ्चमी सिद्धिः । अवधिमादायेति तद
 आरभ्येत्यस्य चैतदर्थकतापि । तस्यावधित्वं च समभिख्याहृतपदार्थापेक्षम् । यथा प्रकृते मरणान्तकालस्य भवोच
 धिः । मरणान्तकालावधिर्भवकालं मादायतावत्कालं हरिः सेव्य इति बोधः । आरभ्येत्यस्य गृहीत्वेत्येतन्मात्राद्यन्तत्वा
 यत्संज्ञा आरभ्येत्यादौ कर्मत्वाद् द्वितीया । प्रभृतिशब्दस्य तु अधातुत्वेन तदर्थस्याक्रियात्वात् न तद्विशेषणे द्वितीया । तदर्थक
 स्यात् आरभ्येत्यस्मापि वाक्यैकदेशन्यायेन तदर्थकतेति न तद्विशेषणस्य तत्त्वम् । यद्वा भवावधिके मरणान्तकाले भवका
 लमादाय हरिः सेव्य इति बोधः । तत्र गम्यमानक्रियापेक्षं भवस्यावधित्वमित्यपादानत्वादेवान्न पञ्चमी । तच्चावधि
 मादायेत्याद्यर्थयोगेन तद्वोधकप्रभृत्यादि योगेन च गम्यते । अप्रयोगेपि वाक्यैकदेशन्यायेन तत्त्वतीति पञ्चमी बलादे
 व तात्पर्यवशाच्च । एवं कर्त्तिक्या आग्रहायणीमासे इत्यतोपि कर्त्तिक्यावधिके आग्रहायणी घटिते मासे कर्त्तिके मादा
 यगते सति आग्रहायणीति बोध इत्यलम् । यदा त्वारभ्येत्यस्य प्रथमक्रियारूपमारम्भकत्वा इत्यर्थस्तस्य तद्योगे से
 म्यभिजातस्य तस्याः पञ्चमीत्यावत्पूजयेदिति मन्त्राः । ग्रामाद्बहिः । बहिः शब्देन समभिख्याहृतपदार्थत्वं च द्रव्य

ले म-

१२२

नधिकरणस्तत्सन्निहितदेशस्तत्त्ववस्तुचबहिष्ते नोच्यते बहियेगे पञ्चमी समासविधानमा मथनितयोगे पञ्चमी।
बहिष्ते चनियतमवध्याकाङ्क्षमिति सपञ्चम्यर्थः। अपहरेः परिहरेः संसारइत्यत्रापपरीकृतेशब्दसमानार्थे हरिश्
ब्दसङ्गतिपरः। आमुक्तेः संसारः। अत्रमर्यादादोर्थः। तत्रमर्यादाद्विविधा। कालरूपादेशरूपाच। कालगतमर्यादात्वं
स्वस्वोत्तरकालोभयप्रागभावाधिकरणकालभवेयः समभिव्याहृतपदार्थस्तदनधिकरणत्वम्। मुक्तिपदं तत्काल
परम्। मर्यादामर्यादिभावसंबन्धः आङ्घ्र्योत्यः पञ्चम्यर्थः आङ्घ्र्यमर्यादाभिविध्योरिति सूत्रस्वरसात्। मुक्तिमर्यादकं
संसारइति बोधः। संसारे मुक्ति कालप्रागभावाधिकरणनिरूपिततद्विन्नकालावृत्तित्वविशिष्टव्यापकताबोधस्त्वार्थः।
एतदर्थ्योतकया वच्छब्दयोगे तु ततो न्यत्रापि दृश्यतइति द्वितीया। कार्त्तिक्याया वच्छीतमिति यथा। प्रभृत्यर्थः
श्रियोगे पञ्चमी। कार्त्तिकी प्रभृतिवैशाखी मर्यादकं शीतमित्यर्थः। शीते कार्त्तिक्यादिवैशाखी पूर्वतिथ्यन्तकालनि
रूपिततद्विन्नकालावृत्तित्वसमानाधिकरणव्यापकताबोधस्त्वार्थः। व्यापकत्वमन्यत्रोक्तदिशो ह्यम्। प्रयागात्प्र
भृत्याकाश्या वृष्टेदेवइत्यादौ देशो मर्यादा। देशगतमर्यादात्वं च स्वस्वोत्तरदेशयोः प्रयागतदाद्यन्तरालदेशवृत्तिसम
भिव्याहृतपदार्थवृष्ट्याद्यनधिकरणत्वम्। प्रयागादिकाशी मर्यादकवृष्टिकर्तादेवइति बोधः। वृष्टौ प्रयागादिका

राम

११९

विप्रविमर्शमदेशनिरूपितस्वभिन्नावृत्तित्वसमानाधिकरणव्यापकताबोधस्त्वर्थः। आसकलमद्रुह ॥ आ इ द्यो त्यो भि।
 विप्रविमर्शः संबन्धः पञ्चम्यर्थः। सकलव्यापकब्रह्मेविबोधः। सोपि द्विविधः। कालिको देशिकश्च। आद्योपस्था। कर्त्तृत्व
 ध्वनेनोपवच्छितम्। कार्तिकी प्रभृति चैत्रान्तकलव्यापकं शीतमिति बोधः। तैत्रपदंतदन्त्यकालपरम्। अन्त्यं यथा। काशी
 तः पाटलिपुत्रं यावद्वृष्टो देवः काशी प्रभृति पाटलिपुत्रान्तदेशव्यापकत्वं वृष्टौ प्रतीयते। अनयोस्तात्पर्यवशात्कदा
 चिद्व्यापकत्वं तद्विन्नकालावृत्तित्वविशिष्टं तद्विन्नदेशावृत्तित्वविशिष्टं च प्रतीयते इति बोध्यम्। प्रद्युम्नः कृष्णात्यति। स
 दृशः प्रत्यर्थः। कृष्णसदृश इति बोधः। तिलेभ्यः प्रतीयच्छतिमाघान्। अत्र ग्रहणपूर्वकं प्रत्यर्पणं प्रतिसमभिव्याहृतयच्छ
 ते रर्थः। तिलग्रहणपूर्वकं माघप्रतिदानमिति बोधः। शताद्वयः। हेतुहेतुमद्भावः पञ्चम्यर्थः। शतहेतुकबन्धनकर्म
 निबोधः। एवं जाड्यादबद्ध इति बोध्यम्। धूमादग्निमानित्यादौ ज्ञाननिष्ठजन्यजनकभावस्य विषये आरोपो बोध्यः। पृ
 ष्ठविनानानारामं रामादुरामेण वा। पञ्चम्यादीनां प्रतियोगित्वमर्थः। पृथक्कं गुणविशेषद्वये के। भेदइत्यन्ते। अन्त्ये इ
 मोभ्यत रौ पृथग्जाताविति व्यवहारो गौणः। विनानानात्तरतेशब्दसमानार्थः। स्तोकेन स्तोकाद्वामुक्तः। करणमत्र
 लिभत्यर्थः। स्तोकाशब्दः स्वप्रवृत्तिनिमित्तात्पक्षधर्मपरः। शुक्लादिबदेते केवलधर्मपरा अपि। एवं चाप्रत्यवचनता

ल. म.
११३

सत्त्वत्वे च सर्वनाम परामर्शयोग्यत्वम्। करणत्वं च तस्य परंपरया। ईदृशार्थ एव साधुत्वम्। करणे चैरन्तो काल्पकृच्छ्रक
तिपर्यस्या सन्धवचनस्येति सूत्रात्। तेन ह्यत्र तृतीयापञ्चम्यौ। एवं कृच्छ्रादियोगेपि। ग्रामस्य दूरात् दूरेण दूरवा ग
तं अत्र पञ्चम्यादयः प्रातिपदिकार्थे। दूरदेशवृत्तिदूरशब्दार्थः। षष्ठ्यर्थः संबन्धः। ग्रामसंबन्धिदूरदेशवृत्तिगमनमि
ति बोधः। एतेन ग्रामस्यान्तिकादित्याख्याख्यातम्। समीपदेशवृत्त्यन्तिकार्थः। इति पञ्चमी। अथ षष्ठी। षष्ठ्यर्थः संब
न्धत्वेन तत्तद्रूपेण च स्वस्वामिभावादिः संबन्धः संबन्धत्वेन क्रियाकारकभावश्च। अतएवानेकसंबन्धसत्त्वेपि स्वत्वा
दिसंबन्धविशेषतात्पर्येण चैत्रस्य नैदं वा स इति प्रयुज्यते। अतएवैकशतं षष्ठ्यर्था इति षष्ठीस्थाने योगेति सूत्रस्थं
भाष्यं सङ्गच्छते। द्वितीयादितश्च क्रियाकारकभावस्य तत्तद्रूपेणैव बोधः तथैवानुभवात्। मातुः स्मरतीत्यादौ च तत्त
द्रूपेण बोधे द्वितीयादीनां बाधिकाणां सत्त्वात् संबन्धत्वेनैव बोधः। मातुः संबन्धिस्मरणमिति नव्याः। प्राञ्चस्तु अत्रापि क्रि
याकारकभावमूलकं विशेषणत्वं स्वरूपं विषयत्वमेव निमित्तत्वमेव वा तत्त्वेन संबन्धत्वेन वा विवक्षितम्। अतएव हरि
णा। संबन्धः कारकभ्योन्यः क्रियाकारकपूर्वकः। श्रुतायाश्च श्रुतायां वा क्रियायामभिधीयते इति। क्रियाकारकपूर्वकत्वं
मेव संबन्धस्योक्तम्। क्रियाकारकभावसंबन्धः कारणं शेषसंबन्धस्तु फलमूतः। यथाराज्ञः पुरुष इत्यत्र राजपुरुषौ।

राम.

११३

कर्तृसंप्रदानरूपवन्भूतारानापुरुषायददातीति। तन्मूलकस्वस्वामिभावप्रतीतौ कर्त्रादिविशेषरूपतानवगमः। कारकश
ब्देन च श्लोके करणत्वादिशक्त्युच्यन्ते अश्रूयमाणादानादिक्रियासंबन्धलक्षणकार्यानुपपत्त्यानुमीयमानासन्नि
हितेति तन्मुखेन समन्वयः। सिद्धस्वभावानां द्रव्याणां तां विना परस्परसंबन्धाभावात् क्रियादिनिःप्रयणीवसंबन्धक
रोति। एवं च संबन्धिनोरप्यनुमीयमानक्रियानिमित्तत्वरूपं कारकत्वमस्ति। मातुः स्मरतीति श्रुतायाम्। तत्र हि क्रिया
कर्मत्वमूलक उक्तः संबन्धः। सामीप्याद्यपि बुद्धिस्थे कदेशाधिकरणकस्थितिक्रियाकर्तृत्वनिमित्तकमित्याद्युक्तम्।
अतएव पर्वतस्य वृक्षादिति। वृक्षपर्वतयोराधाराधेयभावमूलकसंबन्धाभावात्। संयोगो हि नाधाराधेयभावमूलक
को विपरीततस्यैव तन्मूलकत्वात्। किंच संयोगो न संबन्धः संबन्धस्य पदार्थयोजना मात्र हेतुत्वात्। संयोगस्य स्वत
पदार्थत्वात्। सांसारिकविषयतया तस्याभावाच्च। संबन्धश्च षष्ठ्यादिभिरेवोच्यते। संबन्धपदेनापि सांसारिकविषयता
वत्त्वेन नोच्यते इति संबन्धः सर्वथापदागम्यः। संयोगस्तु न कदापि षष्ठ्यादिभिस्तया विषयतयोच्यते। इमौ संयुक्ता वि
त्तेवंतत्र व्यवहारात्। तत्र संबन्धव्यवहारस्तु उभयाश्रितत्वरूपं संबन्धधर्मवत्त्वाद्गौणः। अतएव मनुस्मृत्येव वृक्ष
वान् पर्वत इत्याद्यर्थसप्तम्युपादानं गोमान् देव इति इत्याद्यर्थं षष्ठ्युपादानमिति भाष्ये उक्तम्। षष्ठ्यर्थः निर्नि

ल. अं.
११४

कविषयतयैव भासते। अतएव षष्ठीशेष इति सूत्रे भाष्ये राज्ञः पुरुष इत्यत्र राजा विशेषणं पुरुषो विशेष्य इत्युक्तम्। अन्यत्र त्वं
विशेष्यतया विशेषणं तया वा ब्रूयादित्याहुः॥ राज्ञः पुरुष इत्यत्र स्वस्वामिभावः षष्ठ्यर्थः स च स्वामित्वसमूहस्वरूपः। यत्तु
स्वामित्वं स्वत्वं वा षष्ठ्यर्थ इति तन्म। तस्यैकमात्रवृत्तितया संबन्धत्वायोगात्। संबन्धो हि संबन्धिभ्यां भिन्नः उभयसं-
बन्धी। न च तदप्येकत्राश्रयतया परत्र निरूपकतया सत्येवेति वाच्यम्। निरूपकत्वस्य वृत्त्यनियामकतयोभयत्र सं-
बन्धवत्त्वप्रतीत्यनापत्तेः। उक्तं च हरिणा। द्विष्टोऽप्यसौ परार्थत्वाद्गुणेषु व्यतिरिच्यते। तत्राभिधीयमानं प्रधानं
प्युपगुज्यते इति। परार्थत्वाद्गुणानां परंप्रति विशेषणत्वेन विवक्षितत्वाद्द्व्यर्थः। अयं भावः। भेदे सति विशेषणत-
या विवक्षितस्य संबन्धं विना विशेषणत्वासंभवेन तदा काङ्क्षितत्वात् तत्र संबन्धो व्यतिरिच्यते उद्धृततया प्रतीय-
ते इति तत्रैव षष्ठीविशेष्यस्य तुपदान्तरा समभिज्याहारे स्वार्थनिरूपितविशेष्यत्वेन भासमानत्वरूपे स्वनिष्ठत्वादेव
न विशेष्यतानियामकसंबन्धाकाङ्क्षा। तत्र विशेषणेशब्देन षष्ठ्यादिनां शतः प्रतीयमानः प्रधाने प्युपगुज्यते।
तस्य द्विष्टत्वस्वभावत्वात्। राजादिनिरूपितविशेष्यताया राजादिपदसन्निधाने प्रतीयमानाया उपकारका भवती-
ति अर्थः। राज्ञ इत्यादेस्तुपदान्तरसमभिज्याहारं विनाप्यध्याहृतसंबन्धिसामान्यनिरूपितविशेषणत्वप्रतीतिरि-

राम-
११४

तिविशेषः॥ राज्ञ इति हि स्वामित्वमवगम्यमानमन्यथानुपपत्त्यैव पुरुषे स्वत्वमवगमयति। अतः संबन्धस्य वैदिरङ्ग-
त्वात् पुरुषादन्तरङ्गाप्रथमैव। एवं च राजस्वामिकमिति ततो बोधः। अत एवाग्रे किं तदिति विशेषनिज्ञासा पुरुषादि-
पदैश्च तन्निवृत्तिः। एवं च सर्वत्र संबन्धिद्वयवृत्तिधर्मसमूहः संबन्धिनोर्भेदे संबन्धः। स्पष्टं चेदं यस्मादधिकं यस्य
चैश्वर्यवचनमिति सूत्रे भाष्ये। तत्र हि अधिब्रह्मादत्ते पञ्चालादित्यत्रानेन ब्रह्मादत्ते सप्तम्यां पञ्चालाद् द्वितीया प्राप्नो-
ति अथेदोत्यस्य ब्रह्मादत्तनिष्ठस्य संबन्धस्य सप्तम्योक्तत्वेऽपि तद्वदोत्यस्य पञ्चालनिष्ठसंबन्धस्य तथाऽसंप्रत्यया-
द्द्वयुक्तम्। उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीति समाहितमित्यन्यत्। विशेष्यपदात्पृष्ठीवारकयुक्त्यापि तद्वा-
रसा बोध्यम्। अत एव स्वस्वामिभावेऽवयवावयविभावआधाराधेयभावः प्रतियोग्यनुयोगिभावः विशेषणवि-
शेष्यभावसंबन्धद्वयादिव्यवहारः। तत्राभावप्रतियोगिनोः प्रतियोग्यनुयोगित्वसमूहः संबन्धः। घटाभावभूतल-
योस्त्वाश्रयाश्रयिभावः संबन्धः। एवं कालादेरपि। एवं च षष्ठ्या संबन्धो विशेषणत्वं चार्थ इति विशेषणादेव षष्ठी। अत एव
राज्ञः पुरुष इत्यत्र राजपदसन्निधाने प्रतीयमानं पुरुषे विशेष्यत्वरूपमाधिक्यवाक्यार्थः राज्ञि प्रतीयमानतत्प्रतिद्वन्द्वि-
विशेषणत्वं तु पदान्तरासमभिव्यवहारेऽपि राज्ञ इत्येतावन्मात्रेण प्रतीतेः षष्ठ्यर्थ इति उक्तं षष्ठीशेष इति सूत्रे भाष्ये।

* अं.

१२५

किंचरज्ञ इत्युक्तैस्तत्संबन्धाकाङ्क्षोत्थित्यातदुत्थापकस्वामित्वादिशक्तिरपि षष्ठ्यर्थ इत्यपि भाष्ये स्पष्टम्। यदा तु श्रु-
रुषस्य विशेषणत्वविवक्षा तदा पुरुषस्य राजेत्यपि इत्यन्यत्र विस्तरः। ननु मम भ्रातेत्यादौ कः षष्ठ्यर्थः एकस्माज्ज-
नेति चेत् एकत्र स्था नेउषितानां पान्था नामपि संबन्धापत्तेरिति चेत्सत्यम्। एकोदरशायित्वमात्रेण व्यवहारं नियाम-
कः काल्पनिको वयवावयविभावः सः यथानयोरर्थं तृतीयमित्यादावेकप्रदेशावस्थाननिमित्तकः काल्पनिको वयवा-
वयविभाव इत्यदोषात्। इदमनेकमन्यपदार्थे इति सूत्रे भाष्यकै यतयोः स्पष्टम्। एतेन सामानाधिकरण्यं न संबन्ध-
इति सूचितम्। अन्नस्य हेतोर्वसति। हेतुहेतुमद्भावः षष्ठ्यर्थः हेतुशब्दोत्रैव तात्पर्यग्राहकः। अन्नहेतुको वास इ-
ति बोधः। कृष्णस्य कृतिरित्यत्र कर्त्तृजगतः कर्त्तृत्वत्र कर्म षष्ठ्यर्थः। कर्त्तृकर्मणोः कृतीति सूत्रात्। यत्वनयोरर्थयोर्ल-
क्षणाग्राहकं सूत्रमिति तन्न। शक्तिग्राहकत्वस्यैवौचित्यात्। साक्षणिकार्थानुशासनस्य क्वाप्यभावात्। गङ्गायां घो-
ष इत्यादौ आरोपिताधारत्वादिमतोप्यधिकरणादिसंज्ञा इति तत्र सप्तम्याः शक्तिरेव। आधारोधिकरणमित्यादावारो-
पिताधारदेरपि ग्रहणमन्यत्रोक्तम्। कृत्प्रकृत्यर्थे कस्वेत्येव कर्माकाङ्क्षाप्रदर्शनमनुशासनेन तत्र तस्या एव साधु-
त्वात्। अतएव पचन्नित्यादौ शत्रादिप्रकृत्यर्थे किमित्येवाकाङ्क्षाप्रदर्शनं षष्ठीनिषेधात्। एतेन विजातीयाकाङ्क्षा-

रामः

११५

प्रदर्शनात्तत्तु प्रकृत्यर्थं कर्मत्वात्कृत्यर्थं कर्मत्वं विजातीयमित्यपास्तम्। कृतपूर्वकटमित्यादौ तु न कर्तृकर्मणो
 रिति षष्ठी। तत्र कृतीत्येतत्सामर्थ्येन कृदन्तशक्तिज्ञानसहकारेणोपस्थितकृत्यप्रकृत्यर्थक्रियायाः कर्तृकर्मणोः षष्ठीति
 तदर्थत्वं। अथ यथा तदुद्योगे निषेधेन रुद्योग एव षष्ठीसिद्धौ तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेत्यन्यत्र विस्तरः। प्रकृते च कृत इत्यत्र न
 कर्मणिक्तः द्वितीयानापत्तेः। किंतु फलांशो आहार्याभावोपमात्रेणास्या कर्मकत्वं स्वीकृत्य भावेक्तः कार्यः। यद्वा कर्म
 विशेषस्य तत्तद्रूपेण प्रागन्वयाविवक्षयाः कर्मकत्वाद्भावेक्तः सच कृतपूर्वविधीतत्वादि वृत्तिविषय एव। तदुक्तं
 भाष्ये यदा वाक्येन तदा प्रत्ययः यदा प्रत्ययः सामान्येन तदा वृत्तिरिति॥ न तदा प्रत्ययः न तदा भावे प्रत्ययः सकर्मकत्वात्
 यदा प्रत्ययः। भावे वृत्तिशेषः तदा वृत्तिरेव। सा च न कदापि कर्मकत्वात्तेनैत्याह सामान्येनिति। उक्तरीत्या कर्महीनार्थक
 धातुप्रकृतिकत्वात्तेनैत्यर्थः। अनेन तादृशकृतान्तस्य वाक्येन प्रयोग इति स्पष्टमेवोक्तम्। किंच यो सौ कृतकटपोर
 भिसंबन्धः सामानाधिकरण्यरूपः स उद्यमे तद्विप्रत्यये निवर्तत इति च भाष्ये उक्तम्। तेन तद्विप्रत्यये कृते कृतः कट
 इत्येवेति ध्वनितम्। अत एव घटं क्रियते इति न। ततः पूर्वकृतमनेनेत्यर्थे पूर्वदिनिरितितद्विप्रत्यये कृते पश्चात्फलस्याश्र
 योक्तृणां कटमित्यादेर्विशेषकर्मणोः न्वयः। एतेनासामर्थ्यात् तद्विप्रत्यये न स्यादित्यपास्तम्। तदुत्पत्तिकालेऽसाम

ल.मं.

११६

श्रुत्याभावात्कारकान्वयगुणी भूतक्रियायामपीति स्पष्टमेव। तदुक्तं हरिणापि। विशेषकर्मसंबन्धे निर्भुक्तेषु कृतादिभिः। विशेषनिरपेक्षोन्यः कृतशब्दः प्रवर्तते। अकर्मकत्वे सत्येवंक्तान्तेभावाभिधायिनि। ततः क्रियावता कर्त्रायोगो भवति कर्मणाम्। अविग्रहागतादिस्त्रयथाग्रामादिकर्मभिः। संबध्यते क्रियातद्वत् कृतपूर्व्यादिषु स्थिति रिति। निर्भुक्तेषां वाक्ये इति शेषः। विशेषकर्मनिरपेक्षोन्यः भावक्तान्तः प्रवर्तते वृत्तिघटको भवति। सामान्यकर्मतुनां न्तरीयकत्वाद् अविवक्षितं तदाह। अकर्मकत्वे इत्यादि। ततः वृत्तेः अनन्तरं क्रियाद्वारकसंबन्धेन तद्धितार्थकर्त्रा कटमित्यादेः संबन्धः। प्रकारान्तरमाह। अविग्रहेति। कर्तुः पृथग्ग्रहणरहितेत्यर्थः। एवं च प्रधानार्थकर्त्रा संसृष्टयापि क्रियया कारकाणामन्वय इति तदर्थः। प्रकृते च कृधा तुक्तप्रत्यय पूर्वशब्दे नि प्रत्ययशक्तिज्ञानसहकृततद्धितान्तरशक्त्यैव पूर्वकालक्रियाकर्तृणां परस्परविशिष्टानां बोधोन तु कृदन्तशक्तिज्ञानमपि तत्र सहकारि। अन्यत्र ह्यजः क्तस्य भावार्थकत्वाभावेन तदन्तमात्रस्य पृथक्शक्तिग्रहे मानाभावात्। चतुर्णामेकार्थीभावे द्वयोरपि सोस्त्येवेति नात्र कृतो साधुत्वम्। तण्डुलानां पाचकतरुद्वयोस्तु न दोषः। तत्र पाचकादिशक्तिज्ञानसहकारेणैव समुदायादुपस्थितेः। एतेन निष्ठास्तत्त्वात् कृद्यहणाभावेऽपि षष्ठीनिषेधेन तदप्राप्तिरित्यपास्तम्। निष्ठान्तपदशक्तिज्ञानसहकारेणोपस्थितक्रिया

र.म.

३१६

न्वयिनोरेवतेनविषेयात्। इतिषष्टी॥ अधिकरणसप्तम्याअधिकरणत्वशक्तिमानर्थः। सप्तम्यधिकरणेचेतिस्त्रैत्रात्। सा
 शक्तिः कर्तृकर्मद्वाराक्रियाश्रयनिष्ठा। आधारेधिकरणमितिस्त्रैत्रबलाद् इत्यन्यत्रनिरूपितम्। तदुक्तहरिणा। कर्तृकर्म
 व्यवहितामसाक्षात्कारयक्रियाम्। उपकुर्वत्क्रियासिद्धौशास्त्रेधिकरणंस्मृतमिति। लोकेद्रव्यगुणक्रियाविषयमधिकर
 णम्। अत्रशास्त्रेकारकाधिकारात्क्रियाविषयमेवतत्। साक्षात्क्रियाश्रययोःकर्तृकर्मणोस्तेसंज्ञेबाधिकेअतस्तद्व्यव
 हितामिति। यद्यपिकालःसाक्षात्क्रियाधारः। तथापिकारकाधिकारेतरतमयोगोनास्तीतिपरंपरयाक्रियाधारस्यापिग्र
 हणम्। किंचतस्यतत्त्वविबक्षार्थकालःपचतिभूतानीतिवत्कर्तृत्ववत्वात्। व्यवहितमित्युक्तेप्यसाक्षाद्द्रव्युक्तिर्लो
 कानुसारेणान्वयोपिपरंपरयैवेतिस्तूचनाय। कंटेआस्तेस्छात्वापचतीत्यादौअधृतेकर्तृकर्मणीक्रियानसंपादयतद्
 त्यधिकरणंक्रियाधारउपकुर्वत्तस्याक्रियामुपकरोतीत्यर्थइतिहेलाराजः। यद्यपितण्डुलंपचतीत्यादौधात्वर्थफलरू
 पकर्मद्वाराक्रियाश्रयत्वंतण्डुलादेरस्ति तथापिव्यापारजन्यफलाश्रयत्वस्यसत्त्वेनपर्यायकर्मसंज्ञयाबाधान्नदोषः। फल
 स्वभिन्नक्रियाश्रयत्वाभावेनतण्डुलस्यसुतरांतदाश्रयत्वाभावाच्च। नचमोक्षेदृच्छास्तीतिवद्मोक्षेदृच्छतिभवती
 त्यस्यापत्तिः। अन्तरङ्गत्वेनपरत्वेनचकर्मत्वस्यैवप्रवृत्तेः। मोक्षेदृच्छेत्यादौप्रत्ययोपात्तसिद्धेच्छाद्वाराःस्तिक्रियायाम्

स.मं-
११७

न्ययस्यविवक्षितत्वेनाधिकरणत्वम्। प्रकृत्यर्थसाध्येच्छाद्वारात्तत्रान्वयेतु कर्मत्वात्पष्ठेव बोध्या॥ अधिकरणं त्रिधा। औपश्लेषिकं वैषयिकमभिव्यापकं चेति। तदुक्तं हरिणा। उपश्लेषस्य चाभेदस्तिलाकाशकटादिषु। उपकारास्तु भिद्यन्ते संयोगिसमवायिनाम्। अविनाशो गुरुत्वस्य प्रतिबन्धे स्वतन्त्रता। दिग्विशेषादवच्छेदइत्याद्याभेदहेतव इति। औपश्लेषिकं वैषयिकाभिव्यापकं पुत्रिष्वपि उपश्लेषोऽस्त्येव। उपकारः संबन्धः तद्वेदानुचित्वेन व्यवहारः। कटे आस्ते इत्यादौ संयोगिन्या धारे कतिपया वयवव्याप्त्यैव संबन्धः। तिले खित्यादौ समवयिनिसमस्तावयवव्याप्त्या सः। रवेशकुनय इत्यत्राकाशस्य तात्त्विकावयवाभावेन कल्पितदेशत्वाद् वैषयिकं कल्पितं देशं पेक्षया चात्राप्युक्तान्यतर उपश्लेषः। गुरौ वसतीत्यत्र शिष्यस्य गुरुवर्धीनायां वृत्तौ वैषयिकमधिकरणं गुरुः। उपश्लेषोत्र बौद्धः। युद्धे सन्नह्यतीत्यवगुह्योद्देशेन कवचादिसंनहनं प्रवृत्तैर्युद्धं विषयः। गङ्गायां घोष इत्यत्र गङ्गाशब्दः सामीप्याद्देशवृत्तिरित्यौपश्लेषिकमेतत्। अत्र गङ्गायां सामीप्याद्देशवृत्त्यधिकरणत्वात् रोषो बोध्यः। शत्रोरभावे सुखमित्यादौ बौद्धमेतत्। उपकारान्नाह्नादिनाश इत्यादि। अविनाशस्तिलकत उपकारः तैलस्य तिलविनाशे हि तैलं विकीर्णं नश्येत्पर्यं केशे तइत्यादौ शपित् गुरुत्वस्य प्रतिबन्धे पर्यं कस्य स्वतन्त्रतोपकारः। रवेशकुनय इति अत्रौ दिग्विशेषसंबन्धात्स्वापरिवर्तनमुपकारः गुरुणा शिष्यस्य कृष्णार इत्येवमादयोपकारा उक्ताः। केचित्तौपश्लेषिक

राम-
११७

मित्यस्योपसंसीपे श्लेषः संबन्धस्तत्कृतमित्यर्थः। तत्र च दीयते कार्यमिति सूत्रे भाष्ये यन्मोक्षेति कान्ते दीयते तस्य मां सार्धं पि
 श्लेषिकमधिकरणमित्युक्तेः। तदस्मिन्नधिकमिति सूत्रे संहितायामिति सूत्रे च भाष्ये स्पष्टमेतत्। तत्रोपस्मिष्टपदाध्याह
 रेण सप्तमीत्यपि तत्रैव भाष्ये स्पष्टम्। यत्किंचिदवयवावच्छेदेन धारस्याधेयेन व्याप्तिरप्युपश्लेषः। यथा कटे आस्ते इति।
 एवमेव गङ्गैकदेशेतरन्तीषु गोषुकूपैकदेशस्थिते गर्गकुले गङ्गायां गावः कूपे गर्गकुलमित्यादौ बोध्यम्। वैषयिकं तु अपा
 तिपूर्वकशप्तिरूपसंयोगसमवाये तद्विन्नसंबन्धेन पदधिकरणं तद्व्यवस्थितं स्वैशकुनय इत्यादि। अन्यं तु यत्र सर्वावयवा
 वच्छेदेन व्याप्तिस्तद्यथा तिलेषु तैलं दध्नि सर्पिरिति। अन्यमेव मुख्यमधिकरणम्। आचार्यः किमधिकरणं न्याय्यं मन्व
 तैयत्र कृत्स्न आधारात्मा व्यास इति स्वरितेनाधिकारः साधकतमं करणमिति सूत्रभाष्योक्तेः। अस्य न्याय्यत्वं च प्रकृत्य
 र्यतावच्छेदकविशिष्टतद्भानात्। न चैकदेशः तद्विशिष्टः। आद्ययोग्यगौणमाधारत्वं तत्रैव भाष्ये उक्तम्। अव्यवहितसा
 मीप्यमेवाधारत्वनियामकं न तु व्यवहितमिति संहितायामिति सूत्रे भाष्ये ध्वनितम्। व्यवहितसामीप्ये गङ्गायां घोष
 इत्यादौ गङ्गाशब्दस्य तीरे लक्षणा। तदपि गौणमेवाधारत्वं सर्वावयवावच्छेदेन तीरस्य धोषसंबन्धाभावात्। कारका
 धिकारे गौणाधारादीनामपि स्वरितगुणपाठेनाधिकरणसंज्ञादिवोक्ष्यतात् सर्वत्र तत्र विभक्तेः शक्तिरेवेति बोध्यम्। वर्णा

ल. मं.
११८

नांसारव्यादिमते द्वयव्यात्कं योगवत्पूर्वं परयोर्बोद्धाधारस्याप्युपश्लेषनिरूपितस्य स्वीकारेणे कोयणचीत्यादावौपश्लेषि
केधिकरणे सप्तमीतिसंहितायाभितिसूत्रस्थभाष्यसङ्गतिः। कटेशेते इत्यादौ कटाधिकरणकं शयनमित्यादिक्रमेण बोध
इत्याहुः। परेतु अधिकरणस्थकर्त्राद्यन्वयएव। कटेशेते इत्यादौ कटाधिकरणकचैत्रकर्त्तृकं शयनमित्यादिरीत्या बोधः। तद्
द्वारकमेवास्यक्रियान्वयित्वम्। कारकाणां भावनान्वयव्युत्पत्तिरपि एतच्छास्त्रबलादीदृशपरंपर्यान्वयविषयापि।
अतएवासेषु शौण्डे इत्यादौ समासः। अतएव भाष्ये तत्रासामर्थ्यशङ्कानकृता। एवं चात्रान्तर्भूतक्रियाद्वारा सामर्थ्यमि
तिकैयदादयश्चिन्त्याएव। अक्षशौण्डे ५ सप्रवीण इत्यादौ दध्योदनादविवक्रियान्तर्भावेण बोधस्याननुभवात् अक्षविष
यप्रावीण्यवानित्येव प्रतीतेर्ध्वनितं चेदं ह्रियन्थेपीत्युक्तमित्याहुः। मूले वृक्षः कपिसंयोग्यस्तीत्यादावव्याप्यवृत्तिधर्म
वत्कर्त्तृकक्रिया समभिव्याहारे मूलाधिकरणककपिसंयोगविशिष्टवृक्षकर्त्तृकासत्तेति बोधेः न्यत्रावयवेतद्विशिष्टवृ
क्षाभावप्रतीतेः कपिसंयोगे तदवच्छेद्यत्वं फलतीति बोध्यम्। शिरसिमेवेदनेत्यादौ अवच्छेदकतासंबन्धस्याप्याधार
तानियामकत्वाद्दूषः। ग्रामं प्रविशतीत्यादौ कर्मणो ग्रामस्य न कदाप्यधिकरणत्वम्। परया कर्मसंज्ञया बोधात्।
कर्त्तृद्वारा क्रियाश्रयत्वविवक्षायाः संयोगरूपफलाश्रयत्वं विना संभवात्। एवंप्राभंगच्छतीत्यादवपि। इदं च न कदा

राम
११८

रसूत्रे ह्युभयौ चेति सूत्रे च भाष्ये स्पष्टम् । अधीती व्याकरणे । अत्र कर्मसप्तम्यर्थः । तत्स्ये न विषयस्य कर्मण्युपसंख्यानमि
ति वार्त्तिके । अत्रानिष्टतत्त्ववद्भावक्तान्ताद् अधीतशब्दादिष्टाभ्यश्वेतीति । व्याकरणकर्मकाध्ययनकर्त्तृतिबो
धः । चर्मणि द्वीपिनमित्यादौ फलसप्तम्यर्थः । चर्मणः फलत्वं च हननक्रियायास्तस्मात्तद्विषयकेच्छाधीनत्वादिति
बोध्यम् । ब्राह्मणेष्वाधीयानेषु गतः । गोषु दुह्यमाना सुगत इत्यत्रयस्य च भावेन भावलक्षणमिति सूत्रेण सप्तमी । यस्य
भावेन क्रियाक्रियान्तरं लक्ष्यते ततः सप्तमीति तदर्थः । गोपददुह्यमानादिपदयोरुभयोरपि तद्वचकत्वादुभाभ्यामपि
सप्तमी । निर्ज्ञातदेशकालाक्रिया अनिर्ज्ञातदेशकालक्रिया संबन्धिदेशकालपरिच्छेदकत्वेन लक्षणमिति बोध्यम् । एतेन
भूयोदर्शनाश्रयत्वाद् ज्ञाप्यज्ञापकभावस्योदिते आदित्ये तमो नष्टमित्यादावेव स्यादन्तत्वनत्र कदाचिद्विगोषु दुह्यमाना
स्वसौगत इत्यपास्तम् । तत्र काचित् क्रिया स्वाधारकालेनान्यां परिच्छिन्नतियथा गोषु दुह्यमाना स्वित्यादौ । काचित्तु
स्वाधारकालाव्यवहितपूर्वकालेन । यथा गोषु धोष्यमाणा स्वित्यादौ । काचित् स्वाधारकालानन्तरकालेन । यथा गोषु दु
ग्धा स्वित्यादौ । ज्ञापकत्वं च तत्तच्छब्दबोध्यत्वेन विवक्षितमेवैतच्छास्त्रप्रवृत्तौ निमित्तं न तु तस्य मानान्तरं नियमतो य
द्वहणापेक्षेति नेदं भूयोदर्शनाश्रयम् । देशोदाहरणं सति गुणे द्रव्यं न मस्तीत्यादि । ज्ञाप्यज्ञापकभावः सप्तम्यर्थः । अस्य च

क्रियायां नान्वये साधुत्वात् उक्तं सूत्राद् अधीयानानां ब्राह्मणानां दुर्ध्रमानानां च गवां शब्दतः प्रतीयमानं लक्षकत्वं विशेष-
णीभूता व्यग्रनादिक्रिया कालद्वारकविश्राम्यति। अधीयानब्राह्मणज्ञापककगमनाश्रयद्वुतिक्रमेण बोधः॥ गोषु धौ-
स्यमाणास्वित्पादौ भविष्यदोहनादेरपि बुद्ध्या पारूढस्य स्वपूर्वकालादिद्वारकज्ञापकत्वं बोध्यम्। इदं सूत्रं यत्र मानान्तर-
सिद्धस्यार्थस्य कालविशेषसंबन्धादिप्रतिपादनाय प्रयोगस्तत्रैव प्रवर्तते तथैव सूत्रभाष्यस्वरसात्। विवाहेनान्दीमुखं
कुर्यादित्यत्र विवाहपदेन तत्राकालोलक्ष्यते अधिकरणे सप्तमी। राहूपरागे स्नायादित्यत्र राहूपरागादिपदेन तदाश्रयः
काल उच्यते। गवां दोहे आगत इत्यत्राप्येवमेव। अवच्छेदकावच्छेदेनान्वयस्यौत्सर्गिकत्वाद् राहूपरागकालावच्छे-
देन स्नानविधाने तस्य निमित्तत्वं फलति। एवमेवाङ्गादिदेशगमनस्य पुनः संस्कारनिमित्तता। यत्तुराहूपरागपदं तत्कालं ल-
क्षणिकम्। सतीत्यध्याहाराद्यस्य च भावेनेति सप्तमी। राहूपरागादेः निमित्तत्वं तु सिद्धसाध्यसमभिव्याहारे सिद्धसाध्या-
योपदिश्यते इति न्यायेन फलतीति। तत्र॥ प्रवर्तनारूपविधिविषयत्वं क्रियाया एव न दध्यादेरिति दध्ना जुहोतीत्यादौ दध्-
कथं विधेयत्वं प्रित्योऽङ्गुष्ठ्यानेन न्यायेन विधेयत्वमुक्तं न्यापविद्धिः सिद्धसाध्यायोपदिश्यते इत्यस्याज्ञातज्ञाप्यते इ-
त्यर्थश्च व्याख्यातः। एवं च तेन न्यायेन द्रव्यस्याज्ञातज्ञाप्यत्वरूपविधेयत्वं स्वक्रियोपरागेण च प्रवर्तनाविषयत्वं

मुक्तमिति प्रकृते तन्व्याया विषये भावात् स्नानस्य मानान्तरादप्राप्तेरेतत्सूत्राश्रयेऽप्येव । राहूपरांगस्य निश्चितिकालत्वाभावात्
 च । भिद्यते हृदयग्रन्थि स्थित्यंते सर्वसंशयाः । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे इति । अत्र परं हि रण्यगर्भाद्यवरं
 यस्य तद् ब्रह्मणि दृष्टे तद्विषये दर्शने दर्शनोत्तरकाले कर्मादिस्तय इत्यर्थः । क्षीयन्ते इत्यादिकर्मकर्त्तरिरूपम् । कर्मस्य क्रिया
 रूपस्य शरीरादिगतावयवापचयरूपस्यादेः कर्मस्वारोपात् । हृदयग्रन्थिशब्देनाविद्यारागभयद्वेषशोकवासनाः । यद्वा
 दर्शने इति चर्मणि ह्रीपिनमिति वत्सप्तमी तेन तद्दर्शनार्थं तदपरोक्षार्थं तत्परोक्षज्ञानाद् अविद्यादीनां शिथिलीभावो भिद्य
 ते इत्यादि नोच्यते । व्याख्यातव्यमपि शाङ्करभाष्यादिषु स्पष्टम् । रुदति रुदतो वा प्राजादित्यत्र ज्ञाप्य ज्ञापकभावः षष्ठी
 सप्तम्यो रर्थः । धातोश्चानादरविशिष्टं प्रव्रजनमर्थः । अत्र षष्ठ्यादितात्पर्यग्राहकम् । अनादरश्च प्रत्यासत्त्या पुत्रादिविषयक
 एव । वैशिष्ट्यं च सामानाधिकरण्यस्वांतरकालिकत्वाभ्याम् । एवं च रोदनकर्त्तृपुत्रादिज्ञाप्यमनादरविशिष्टं प्रव्रजनमि
 ति बोधः । नृणां नृषुवा द्विजः श्रेष्ठ इत्यादौ यतश्च निधिरणमिति सूत्रेण षष्ठी सप्तम्यौ । यतः स्वेतरेभ्यः स्वघटितसमु
 दायघटकेभ्यो व्यावृत्तेन धर्मेण समुदायादेकदेशस्य जातिगुणक्रियासंज्ञाविशिष्टस्य पृथक्करणरूपं निर्धारणं तत्त
 षष्ठी सप्तम्याविति तदर्थः । पृथक्करणं च व्यावृत्तधर्मप्रकारकज्ञानविषयीकरणम् । अस्ति च नराणां विप्रः श्रेष्ठ इत्या

रु.मं.
१२०

द्वौविप्रत्वादिविशिष्टस्यविप्रघटितनरसमुदायघटकविप्रेतरन्या वृत्तश्रेष्ठत्ववत्तयाप्रतीतिः। एवंचनिर्धारकधर्मनिर्धारि
णावध्योर्न्यावृत्तत्वाख्यः संबन्धोनिर्धारणविभक्त्यर्थः। नरादिपदंचसामान्यरूपेणविप्रतदितरनरादिघटितसमुदायो
पस्थापकम्। तद्व्यावृत्तश्रेष्ठत्ववान्इतिक्रमेणबोधः। नराणांस्त्रिणयेशौर्यमित्यत्रस्त्रिणयेतरनरघटितसमुदायन्यावृत्तस
त्रिणवृत्तिशौर्यमितिबोधः। उद्धृतावयवभेदविवक्षयातद्विषयेबहुवचनमेवसाधु। स्पष्टंचेदंकारकइतिस्त्रिणभाष्ये। त
त्रहिनिर्धारणेकारकेष्वितिब्रूयादेइत्युक्तम्। मिदंचोन्त्यादित्यादिस्तुसौत्रः प्रयोगः। हन्तः सामासिकस्यचेत्यत्रसमूहे
ऽचित्तेतिठक्। समाससमूहस्यमध्येऽहंहन्तइत्यर्थइतिकश्चित्। परेतुअत्रनस्तत्रस्वारस्यंननिर्धारणइतिस्त्रिण
निर्धारणस्यविभक्त्यर्थघटकत्वबोधनात्। यतः स्वसजातीयघटितसमुदायादेकदेशस्यजात्यादिभिः पृथक्करणरू
पनिर्धारणंततःषष्ठीसप्तम्यावित्यर्थः। स्त्रिणस्यनिर्धार्यमाणनिर्द्धारणावध्योः परस्परमन्वयः निर्द्धारणावधिस्वेतरस
मुदायघटकन्यावृत्तकरणकनिर्द्धारणविषयविषयिभावरूपेणवयवावयविभावरूपश्चसंबन्धोविभक्त्यर्थः नृ
समुदायावधिकद्विजेतरनरन्यावृत्तश्रेष्ठत्वकरणकनिर्द्धारणविषयो नृसमुदायावयवोद्विजः श्रेष्ठइतिबोधः। संसर्ग
घटककरणंचश्रेष्ठत्वरूपमेवप्रत्यासत्तेः। नृणामध्येद्विजः श्रेष्ठइत्यादौतुमध्ययोगेषष्ठीनेयम्। नृषुमध्येइत्येसाध्वेव।

राम
१२०

नृसमुदायमध्यवर्ती हि जः श्रेष्ठ इति बोधः । श्रेष्ठत्वाद्दौहिजेतरनराद्यवृत्तित्वबोधः । स माजसो देवदत्तो वामेनाङ्गो पश्यतीत्यु-
क्ते दक्षिणेन न पश्यतीति विवृतम् । गोमण्डले वर्तमानाया ह्यङ्गा गौः सा बह्वक्षीरित्याधारसप्तमी घटितवाक्येऽपि उक्तार्थायेन तथा प्र-
तीतिः । ननु जलपृथिव्योर्जलेस्त्रेहवदित्यादौ जलभिन्नयोर्जलपृथिव्योरप्रसिद्धेर्जलपृथिव्युभयव्यावृत्तत्वस्य स्नेहे बाधेन न
निर्धारणा संभव इति चेन्न । तत्रापि स मूहे जलभेदस्य तद्व्यावृत्तत्वस्य स्नेहे चाबाधात्समूहावयवयोश्च भेदाभेदाविति न
पञ्चमी विभक्त इति अस्यात्र प्रवृत्तिः । इतरेतरमूहेऽपि समूह एव विशेष्य इत्यग्रे वक्ष्यते । एतेन सांकाश्याकांक्षापाटलिपुत्रकाणां
च पाटलिपुत्रकाभि रूपतमा इति भाष्यप्रयोगो व्याख्यातः । तत्समूहे पाटलिपुत्रकभेदस्य सत्त्वेन वस्तुतोऽवयवाभेदस्य च
तत्र सत्त्वेन पञ्चम्यप्राप्तेः ॥ समुदायो वयवाभिन्न इति सिद्धान्तात् । निर्धारणावधिनिर्धार्यमाणानि धारिण हेतूनां सन्निधाने
वनिर्धारणप्रतीतिरिति तत्रैव निधिरणविभक्तिः समासनिबन्धश्च । तेन पुरुषाणामुक्तमद्वैत्यादौ शेषेष्वस्तीति पुरुषोत्तम इत्या-
दौ समासो भवत्येवेति द्विवचनविभज्येति सूत्रे कैयट इत्याहुः ॥ माथुराः पाटलिपुत्रकैभ्य आढ्यतरा इत्यत्र नि धार्यमाण-
निर्धारणावध्योर्भेदस्यैव सत्त्वेन पञ्चमी विभक्त इत्यनेन पञ्चमी । अत्र निर्धारणावधिव्यावृत्तकरणकनिर्धारणविषय-
विषयिभाव रूपः संबन्धः पञ्चम्यर्थः । पाटलिपुत्रकावधिकतद्व्यावृत्ताः ऋतयतरत्वकरणकनिर्धारणविषयमाथुरा आढ्य-

ऊ.मं.
१२९

तराद्विबोधः॥ भाष्यकृतस्तुमाधुरपाटलिपुत्रकयोराद्व्यत्वेन साम्यं ज्ञातवान् ह्येतत्प्रबुद्धिस्तमेदरूपविश्ले-
षसत्वेन विभक्ता इत्यव्याहारेणापादाने एव पञ्चमी विभक्तं भेदः। पाटलिपुत्राधिकभेदवन्तो माधुरा आद्व्यतराद्विबो-
धः॥ भेदप्रयोजकं चाद्व्यतरत्वमेवोपस्थितेः। गवां हृण्ये त्यादौ तु संपन्नस्य रत्वे ज्ञातेऽपि गोत्ववत्ता बुद्ध्यनिवृत्तेः न विश्लेष-
प्रतीतिः। अत्र नामार्थान्वयविवक्षायाः पृथीतुन अनभिधानात्। एवमपादानत्वाविवक्षायामपि पृथीनतत एव॥ अत्रपक्षे
आद्व्यतरत्वे पाटलिपुत्रकव्यावृत्तत्वमार्थमित्याहुः॥ मूलेनावाहयेद्देवींश्रवणेन विसर्जयेत्॥ मूले श्रवणे वा॥ अत्र मूलश्रव-
णशब्दे तत्तन्मसूत्रयुक्तकालबोधकौ आधारधेयभावः संबन्धो विभक्त्यर्थः॥ मूलनक्षत्रयुक्तकालाधारकं देवीकर्मक-
मावाहनमित्यादिक्रमेण बोधः॥ अद्यमुक्तायं ह्यदेह्यहाहोक्ता। अत्र विभक्त्यर्थः स्वानन्तरकालवृत्तित्वम्। एतद्विवसा-
धिकरणकभोजनोत्तरकालिकमेतद्विवसानन्तरह्यहान्तरकालवृत्तिभोजनाश्रय इत्यर्थः॥ ह्यदेह एतद्विवसानन्तर-
त्वं समभिव्याहारबललभ्यम्॥ इह स्थोयं क्रोशे क्रोशाहलस्यं विधेयम्॥ अत्र स्वानन्तरदेशवृत्तित्वं विभक्त्यर्थः॥ एत-
द्देशाधिकरणकस्थित्याश्रयकर्तृकमेतद्देशानन्तरक्रोशानन्तरस्थितलस्य कर्मकं व्यधनमिति बोधः॥ इति सप्तमी
समाप्ता॥ एषां सुषामेकवचनत्वादिनाः तत्तद्रूपेण वा एकत्वद्वित्वबहुत्वव्याप्यसंख्याप्यर्थः। ह्यकयोर्द्विवचनैक-

राम

१२९

वृचने बहुषु बहुवचनमिति शास्त्रात् ॥ तत्र संख्या प्रकृत्यर्थगता बुध्यते । संपन्नो द्वौ द्वित्यादौ द्वौ द्वित्वादिगुणतः संख्यायां द्वौ
द्विव्वारोपेणैकवचनप्रयोगः । प्रकृत्यर्थतावच्छेदके संख्यान्वय इति तु न युक्तम् । कृतस्य प्रत्ययार्थे प्रकृत्यर्थविशेषान्व
यित्वस्य त्यागे मानाभावात् । वेदाः प्रमाणमित्यादौ प्रमाणपदेन प्रमाणत्वगत संख्या रोपवतामेव प्रतीतिस्तत्फलमेक
जातीयप्रमाणत्वेऽप्युपादनमेव । एवंमेव गावो धनमित्यादावपि तदुक्तं पङ्क्तिः । विंशतीति सूत्रे भाष्ये गावो धनमित्यादौ प्री
तिहेतुर्धनमेवो गुणः स च प्राधान्येन विवक्षितो तोद्रव्याणां बहुत्वेऽपि न धनशब्दाद् बहुवचनमिति । समुदायस्य प्रीतिहे
तुत्वात् धनत्वं न त्वेकैकस्य पिण्डस्येति धनमेकं गोभिर्दिश्यते इति कैयटः ॥ तत्र गुणस्य प्राधान्येनामनविशेष्यता सामाना
धिकरण्यानापत्तेस्तस्माद्यथा लोके यो यस्य धनादिना धनादिफलं लभते तस्य तदपेक्षया गुणत्वं धनिकस्य प्राधान्यं तथा ध
नत्वादिगत संख्याया तदाश्रयस्यैकत्वादि व्यववहारात् तस्य प्राधान्यमाश्रितं संख्याविशेषगोपिण्डानां विशेषणत्वेऽवस
मुदाये एकजातीय प्रीतिहेतुत्वावगम इति तत्र नैकवचनम् । आरोपितैकत्वेन बहुत्वस्य विरोधाभावाद् विरुद्धविभक्ति
रादित्वेनाभेदान्वयोपपत्तिः । यदानुस्वगत संख्या वैशिष्ट्येन मानं तदा गावो धनानीत्यपि । यद्वा धर्म्यभेदेन जातेः प्राधा
न्यमिति न सामानाधिकरण्यानुपपत्तिः । द्वादशोद्रव्याभेदेनैव संख्या बोधकास्तदभेदादेव तद्गत संख्या विशिष्टसंख्यात्

पधर्मप्रतिपादकाः। यदापि भेदेन तदापि स्वाश्रयद्रव्यगतसंख्याविशिष्टमेव धर्मप्रतिपादयन्ति। अतएव किं संबन्धे कत्वे किं संबन्धि हित्वे किं संबन्धि बहुत्वे इत्यर्थे कस्यैकस्मिन्कयोर्द्वयोः केषां बहुष्विति प्रयोगो बहुषु बहुवचनमिति सूत्रे भाष्ये। संख्यया व्ययेति सूत्रभाष्योक्तमादशतः संख्याः संख्येय इति तु प्रायोवादः॥ द्वौ कयोरित्यादौ समासे आरोपितसंख्याभाने मानाभावेन धर्माणां प्रत्येकमेकत्वाद् द्विवचनमेव। एवमेवासेजसी इत्यादि प्रयोगोपपत्तिः॥ दारा इत्यादौ त्वबयचगता रोपितबहुत्वाश्रयं बहुवचनमेव न तु स्वनिष्ठैकत्वाश्रयमेव वचनं कोशादिप्रामाण्यात्। प्रेमादिना प्रत्येकं सर्वेष्ववयवेषु दास्त्वारोपात्। यत्र कोशद्युदासीनं तत्र यथेच्छमेकस्मिन्नप्याचार्या आगता आचार्य आगत इत्यादि प्रयोगात्॥ यत्तु दारा इत्यादौ साधुत्वार्थं बहुवचनमिति तन्न॥ अनुशासनाभावात्॥ तत्र गौणी मुख्या चोत्तरा संख्या पूर्वा संख्यां बाधते न हि द्विपुत्र आनीयतामित्युक्ते त्रिपुत्र आनीयते इति छादेर्घ इति सूत्रभाष्यात्। कैयटश्च संख्यान्तरोपजने आश्रया विनाशेऽपि पूर्वसंख्या विनाशः। संख्याशब्दानामेष स्वभावो यत्संख्यान्तरस्योत्तरस्य गौणस्य मुख्यस्य वा विषयेन प्रवर्तते इति अदुःखं सूत्रे अचः परस्मिन्नित्यत्र च भाष्ये ध्वनितमेतत्। आद्ये अकारादीनामेकत्वपक्षे घटेन तरति घटिक इत्यत्र द्वाजलक्षणं नोपप्राप्तिमाशङ्क्या र्त्तिसंख्यानात् सिद्धमित्युक्तम्। अन्त्ये पूर्वविधिग्रहणस्य नैधेय इति प्रत्युदाहरणं दत्तं निपूर्वाद्वाजः किं त्यये आतो लोपे

सस्थिस्थानिवत्त्वेन न न्यत्वेन च द्वाब्जभावात्तदांशयोऽग्नस्यादितितद्भावः॥ अतएव द्वादिषु संस्तु एकोस्तीत्यादिर्न प्रयोगः बाध
 श्वपूर्वसंख्यानाशेन विभक्त्या व्यवहाराप्रयोजकत्वं चादितोयाद्यं सारणे द्वादि संख्यानाशादिवत्॥ शतै पञ्चाशदस्ती
 त्यादितु ततोऽधिकान् शतसंख्यासंपादकान् पदार्थान् अबुद्धिस्थान् कृत्वा तेषामबुद्धिस्थत्वं तु तेषां ह्यर्थभावप्रतियोगि
 त्वा रोपेण॥ एवमेव द्वादशकपालस्तुत्यर्थः पञ्चकपालाद्यनुवादइति बोध्यम्॥ बहुत्वं तु न्यादिपदार्थान्तसंख्याव्यापको ध
 र्मविशेषः॥ न चैवं कपिजलानां लभेतेत्यादौ चतुरादीनामप्यालम्भापत्तिः पर्यग्निकृतानां रणयानुत्तरजतीत्युक्ते हिंसाप्रसक्त्यभा
 वा न्यालम्भेन कृतार्थं शस्त्रं हिंसाभियानाधिकालम्भनं बोधयतीति वक्तुमशक्यमिति वाच्यम्॥ यावत्कपिज्जलव्यक्त्या लभं
 संभवेन क्वचिद्विश्रान्तौ स्वीकर्त्तव्यायां प्रथमाति क्रमेकारणाभावेन व्यक्तित्वस्यैवालम्भनात्॥ तदुक्तं जैमिनिना प्रथमं
 वानियम्येतकारणादति क्रमः स्यादिति॥ न च चतुराद्यालम्भे फलविशेषस्तत्कल्पकाभावात्॥ अतएव यत्र ब्राह्मणभोजना
 दावधिकब्राह्मणभोजने फलविशेषः श्रुतस्तत्र ब्राह्मणभोजयेदिति नोदनायां व्यक्तित्वमभोजनेन शस्त्रार्थनिष्पत्ता
 वपि फलविशेषार्थमधिकभोजनं भवत्येव॥ लेकेष्योदकान्तमनुव्रजेदित्यादौ कारणाभावे प्रथममुदकान्तमेव गच्छन्ति
 स्नेहादिरूपकारणसत्त्वे हि तीयं तृतीयं चोदकान्तं गच्छतीति प्राग्गीश्वरादिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्॥ व्याकरणे तु व्याप्ति

स-मं
१२३

न्यायस्यैवाश्रयणम् ॥ निजं त्रयाणामिति सूत्रे त्रयाणां ग्रहणाद्वाद्युदात्तश्चेत्यादावादिग्रहणाच्चेति बोध्यम् ॥ पशुना
यनेतेत्यदौ पश्वन्तरात्मने प्रयोगप्राशुभावबोधेन यागवैगुण्यापत्यां गुणानुरोधेन प्रधानयागावुतौ प्रधानत्वभङ्गप
त्याचयावत्पशुयागासंभवेन चोपस्थितविभक्त्यर्थविशिष्टस्यैव विधानमिति न दोषः विभक्तेः संख्याबोधकत्वस्य शा
स्त्रसिद्धत्वाद्वा विभक्त्युत्तये आश्रितसंख्याया विधिविषयताया एवोचित्यात् ॥ किंच यथा कृतगर्भाधानार्थसंस्कारा
याः पुनः संस्कारोऽनर्थकः तथैकेन पशुना क्रियासिद्धौ पश्वन्तरस्यानर्थक्यं तदुपादाने च तत्त्वाधनं तत्क्रियान्तरमेव
॥ किंच पशुनेत्यस्य विधेयसमर्पकतया तदुपस्थितानां मध्ये कस्यचित्त्वागेमानाभावः प्रकृतिप्रत्ययाभ्यां विशिष्ट
स्यैव बोधे विशिष्टविधि संभवे नैवावयवे भेदः ॥ तदुक्तं सार्वधातुके यगिति सूत्रे भाष्ये पच्यमान इत्यत्र कर्त्तरि शानच कर्म
णियगस्तु इत्याशङ्क्य प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थसहभूत इति शास्त्रबासनया तत्तच्छब्दकथत्वेन प्रतीयमानमर्थं तौ स
हभूतो न भेदेनेति तदर्थः एवं चैकस्य धातोर्युगपद्विरुद्धार्थप्रत्ययाभ्यामर्थबोधने सहायत्वासंभवेनेतदुत्पत्तिविरो
धाद् न तथेति भावः ॥ पृथगुपस्थितौ हिराज्ञः पुरुषोश्च श्वेत्यादाविव स्यादेवैकस्य विनिगमनाविरहादुभयान्वयः
॥ एकोपस्थितौ हिराजपुरुषोश्च श्वेत्येति च न तथा प्रयोगः ॥ एकविशेषणत्वेनोपस्थितस्यान्यविशेषत्वयोगात् ॥ न्याक

राम
१२३

रणं तु यौगिकसूत्रे कल्पिता वयवशक्तिबोधन द्वारा विशिष्टशक्तेरेव बोधकम् । समर्थानामिति सूत्रे च भाष्ये किंपुनः सम-
 र्थमभिधानेयञ्च क्व किंपुनस्तत् । कृतवर्णानुपूर्वीकं पदं सौत्पितिरित्युक्तम् ॥ अन्यथा दीर्घाभावेऽपि सुशब्द उचितशब्द-
 योः स्वार्थोपस्थापकत्वस्य तवदुर्वारतया कृतवर्णानुपूर्वीकस्यैवाभिधानशक्तत्वोक्तसदृशतिः ॥ संख्याया अतिशद-
 न्ताया इति सूत्रे भाष्येऽपि न हिल्ले के केवलेन प्रत्ययेनार्थगम्यते केन तर्हि स प्रकृतिकेनेति ॥ वासरूपसूत्रेऽपि भाष्ये उक्त-
 म् । तद्धित प्रकृतिः षष्ठ्यादिपुक्ता प्रकृत्यर्थे वर्तते अन्येन च शब्देन प्रत्ययार्थोभिधीयते स प्रकृतिर्न केवलप्रकृत्यर्थे वर्त-
 ते नान्यः शब्दोऽस्ति यस्तमर्थमभिधीयतेति ॥ प्रकृतंति प्रत्ययसमुदाये प्रयुज्यमाने अन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रकृतिः प्रकृ-
 त्यर्थे वर्तते प्रत्ययस्तु प्रत्ययार्थे इत्युच्यते । अनुत्पन्नप्रत्ययान्तु न कचिदर्थगमयतिकेवलायाः प्रकृतेः प्रत्ययार्थस्य
 वा स्वार्थमात्राभिधाने सामर्थ्यं नास्ति इति च कैयटः । अर्थवतो ग्रहणमित्यादितु शास्त्रवत् कल्पान्वयव्यतिरेकगम्यशा-
 स्त्रकल्पितार्थवत्त्वस्य शास्त्रव्यवस्था हेतुत्वेन नासङ्गतम् ॥ कुत्सित इति सूत्रे कैयटे च स्फुटमेतत् । विभक्त्यन्ते एकार्थ-
 भावव्यवहारस्तु न लोके पृथगपस्थापकतया दृष्टानां समुदायशक्तिसहकारेण एकोपस्थितिजनकानां तत्स्वीकारा-
 त् न हि विभक्त्यन्तस्य ले पृथगुपस्थापकत्वं दृष्टम् । पचति देवदत्त इत्यादौ देवदत्तादेः पचत्यर्थविशेषणत्वेनोपस्थिते

ले. सं.
१२४

कर्त्तादावर्थे न्वयः कारकाणां क्रियाविशेषणानां च गुणभूतक्रियायामिव कारकाविशेषणानामपि क्रियाविशेषणकरकेष्वयन्वस्वीकारात्सामान्यरूपेणैव कर्त्तादेराख्यातार्थवयात्तत्र नियमेन विशेषकाङ्क्षायाः सत्वेन तथास्वीकृत्यतः प्रत्ययार्थकर्त्तुर्विशेषणेन संबन्धवत् क्रियान्तरेण पुनः संबन्धः प्रत्ययानां स्वप्रकृत्यर्थे एवान्वयेन तत्र न्वितं स्यान्वमानाकाङ्क्षितवत्यादोषात् ॥ एतेन पचति पठन्तीत्यादावेककर्तृकपाकक्रियासंबन्धिकर्तृकर्तृकायावक्रियेति बोधोपतिरित्यपास्तम् ॥ स्पष्टं चेदं कुत्सने च सुपीत्यत्र कैयटे ॥ इदं च प्रथमान्तवाच्यकर्त्रादेः प्रत्ययान्तवाच्यकर्त्रादिविशेषणत्वमिति वादिनां मते क्रियार्थे वा भेदान्वयद्वितीये तु मकाप्यनुपपत्तिः ॥ एतेन समानप्रत्ययोपाचलप्रत्ययसत्याविभक्त्यर्थकारके संख्यान्वयः तत्राहंणाधिकरणन्यायेन प्रथमं विभक्त्यर्थस्य क्रियान्वयः पश्चात्प्रकृत्यर्थेन ॥ एवं च यस्त्वेकत्वोभयकरणकोयामद्वितीयेऽप्युपपत्तिर्बोधः पशुरेकइतितुपाष्टिको बोधः ॥ एवं च एकत्वस्य गुणानुत्पन्नान्गानेकपशुभिर्यागइत्यपास्तम् ॥ प्रकृत्यर्थे विहाय प्रत्ययार्थस्यान्यान्वयेऽसाधुत्वात् किंच स्वादित्त्वनरथकर्मणि द्वितीयेत्यादिभिः संख्यावाक्यैकतया प्रास्तयदिकादेकस्मिन्कर्मणि द्वितीयेकवचनममित्यादिक्रमेणार्थः ॥ एवं च संख्यायाः क्रियायां कारकत्वेनान्वयेति भक्तेरसाधुत्वं स्पष्टमेव किंच भिन्नपदोपस्थितक्रियान्वयापेक्षया समानपदोपातन्नेन प्रथमं प्रकृत्यर्थं वक्तुं नैवोचितं न्वयः

राम-
१२४

श्वितस्त्रौषक्रियाकाङ्क्षादर्शनात्केवलप्रत्ययातदनुपास्थितेश्चनदिनामवृत्तिर्वातदुपस्थितिः॥ प्राप्तिपुष्टिकात्कर्मणि ए-
 कत्वेच एकवचनमित्यर्थेति प्रत्यासत्त्या प्रकृत्यर्थान्वय एवोचितः॥० किंच प्रवृत्तेरवाप्यप्रत्यये भवतीत्युक्त्या प्रत्यासत्त्या प-
 रस्य संबन्धार्थबोध एव ततश्चास्त्रेण तयोः साधुत्वबोधनं एतन्मूढिकैव प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधक-
 त्वव्युत्पत्तिः॥ ताभ्यां परस्य संबन्धार्थस्यैव बोधो न केवलस्येति तदर्थं विभक्त्यर्थस्य प्रकृत्यर्थत्वे विशेषणतैबत्यु-
 यादितम्। कर्मणि वर्तमाने एकत्वे इत्यर्थेपि तस्य धर्मत्वप्रतीतेः॥ षष्ठ्यन्ताद्यसन्निभ्या हुतपदोपस्थितैर्धर्मिणि ध-
 र्मस्य विशेषणताया एव दृष्टत्वात् तस्य प्रकृत्यर्थं प्रति विशेषणतैवोचिता एवं च प्रकृतिस्वार्थयोराकाङ्क्षाकार्यकारण-
 भावविचारः परेषामस्मदादीनां च भ्रममूलक एवेति ध्येयम्॥ सर्वथा संख्यायाः कर्मत्वेनान्वयोनसुक्तः तस्मात्प-
 शुना इत्यादौ विशिष्टविधि संभावात् नैकत्वविवक्षाया मपि वाक्यभेदः स्पष्टं चेदं हेलासीये नन्वेवमेकत्वस्य पशुविशे-
 षणतया यागाङ्गत्वाभावात् तदभावेपियागा वैगुण्यात् तद्विवक्षितमेव स्यात्। तदुक्तं जैमिनिना। तत्रैकत्वमयं ज्ञा-
 मर्थस्य गणभूतत्वादिति इति चेन्न। विशिष्टपशुत्याङ्गत्वबोधनेन पशुत्वादिविशेषणैकत्वस्यैव तद्विशेषणैकत्वे-
 सत्यपि विशिष्टाननुष्ठानात् तद्वैगुण्योपपत्तेः॥ पशुत्वादिवच्छब्दबोधस्यास्यापि विशेषणभूतस्य यागाङ्गत्वोपपत्तेः॥

म.
१२५

तदप्युक्तं नैमिनिना शब्दवत्पलभ्यते तदागमे हित दृश्यते तस्य ज्ञानं यथा व्येषामिति शब्दवत् शब्दवाचा च्यं स
या भवति तथोपलभ्यन्ते एकत्वं हि यतस्तदागमे एकवचनागमे दृश्यते तस्तस्याङ्गत्वज्ञानं यथान्येषां विशेषणानां
पशुत्वलोहित्यादीनामपि तदर्थः एवंच जैमिनेरपि संख्याविशिष्टप्रकृत्यर्थबोध एव तात्पर्यम् ॥ हरिरप्याह यजेतप
शुनेत्यत्र संस्कारस्यापि संभवे यथा जातिस्तथैकत्वं साधनत्वेन गम्यते इति न केवलं प्रकृतिरिति न्यायात् विभक्ते
संस्कारार्थसंभवे पि जातिवदेकत्वमपि क्रियासाधनं विशिष्टस्यैवोपस्थितैः इत्यर्थ इति हेत्वा राजः अपि च संख्याया अ
मूर्तत्वात् करणत्वा संभवः ॥ नच परंपरया तस्याः करणत्वम् अयोग्यं तथा परंपर्या क्रियान्वयकल्पनापेक्षोक्त
युक्तिभिः प्रकृत्यर्थस्त्वयस्यैव कल्पयितुमौचित्यात् ॥ अरुणयेत्यादौ तु गुणस्यापि तृतीया प्रकृत्यर्थत्वात् परंपरया क
रणत्वमुचितम् एवंच विधेयविशेषणं सर्वमविवक्षाकारणभावाद् विवक्षितमिति सिद्धम् ग्रहसंमार्ष्ट्यादौ उद्दे
श्यग्रहगतमेकत्वं अविवक्षितं तथा हि प्रजापत्यानवग्रहा इत्यादिवाक्यविहितप्रदोद्देशेन संमार्गो विधीयते तत्रैक
त्वविवक्षायां ग्रहीत्यतिवाक्यगतसंख्यया एतद्वाक्यगतैकत्वस्य विरोधात् तयोर्वाक्ययोर्मेदोपपत्तिः ॥ यनुपरस्य
ज्ञानपेक्षैकविधनाकारकान्वयः क्रियायामन्युत्पन्नः एकत्वमात्रं विवक्षाग्रहावाङ्मसतो मिग्रहात्पत्तिवा

राम.

१२५

कृतो निर्णयः संख्यतया तदनपेक्षत्वादिति। तन्न। अथेन यथादीपकं ज्ञेयं तत्साधकं तमभिहितं न स्यात् केच
 दादिसंमते प्रयोगे तदुद्देशनात्। एवं चानुवादवाक्ये उत्पत्तिवाक्यगतं धर्मविषयं विशेषणमविवक्षितम्। अतएव श्री
 हीनब्रह्मन्तीत्यादौ उद्देश्यविशेषणमपि बहुत्वं विवक्षितमेव। नच प्रदेष्टुं चादेन संमार्गः संसृज्यमानब्रह्मानुवादेन
 चैकत्वविधेयमस्त्विति वाच्यम्॥ एकपदार्थयोरुद्देश्यविधेयभावे मान्वयाभावात्संमार्गस्य अनुवादकोदात्तलाभाच्च॥ वा
 क्यभेदापत्तेश्च। किंचोत्पत्तिवाक्ये बहुत्वादिसंख्याश्रवणाद् विधेयगतत्वेन तवादिशब्दोपातत्वेन च तस्याविवक्षणात्
 ॥ तत्र तत्संख्याविशिष्टानामेवानुभावाद् ग्रहशब्देन तेन रूपेण स्मृतेषु विभक्त्यैकत्वबोधने उपक्रमस्त्वस्य बाध इत्य
 स्य भीमां संकोक्तवाक्यभेदपदार्थत्वं स्पष्टं चेदहेलाराजीये। परीतुं न तथा विरुद्धं संख्यायाश्रवणं तस्मात्पुंस्त्वविशि
 ष्टस्यैव संख्यां विशिष्टस्यैव तत्र विधानम्। अपि च ग्रहमिति द्वितीयया ग्रहस्य संस्कार्यत्वं लक्षणं प्राधान्यं प्रतीयते
 एवं च प्रति प्रधानं गुणवृत्तिरिति न्यायाद् विनिगमनाविरहाच्च सोमावसेकनिर्हरणफलकसंमार्गस्य सर्वग्रहे रये
 क्षणाच्च विधेयपञ्चादिविशेषणवत्क्रियासूत्राभावेन तद्वैकल्पप्रसुक्तक्रियावैकल्याप्रसक्तेः सर्वत्र ग्रहे संमार्ग
 सिध्याविवक्षाफलाभावेन तदविवक्षा। अपि चोत्पत्तिवाक्यगतसंख्याग्रहस्य परिच्छिन्नत्वात् परिच्छेदकाका

ल.मं.
१२६

इ.सा भावेतद्विवक्षा॥ तदुक्तं जैमिनिना एकत्वयुक्तमेकस्य श्रुतिसंयोगादिति पूर्वपक्षे सर्वे, हिलक्षणत्वादविशिष्टं हि
लक्षणमिति। सर्वेषां संमार्गः कार्यः ग्रहत्वजातेर्द्रव्यलक्षणत्वाद्द्रव्यबोधकत्वाद्द्रव्यलक्षणत्वाद्द्रव्यबोधनं भविष्यति इत्युक्तं
इत्यर्थः। भगवता शबरस्वामिना तु प्रौढिवादेन संख्याया अपिकारकत्वेन क्रियान्वयः पश्चात्प्रकृत्यर्थेन प्रकृतिकैः सं
बन्धु उक्तस्तथा ग्रहं संमार्हितैश्च कमित्यादिरीत्या वाक्यभेदः संख्या विवक्षार्थादर्शित इति न तत्र तस्य भारः। नव्यमीमां
सकैस्तु स एवाव्योवास्तबत्वेन गृहीतः वाक्यार्थविचारार्थमेव तच्छास्त्रस्य प्रवृत्त्यपराधविचारस्य तत्राक्षुचित्वात्
दार्थविचारप्रयुक्तव्याकरणशास्त्रनिर्णीतपदार्थस्यान्यथाकरणे प्रौढेरेव निमित्तत्वाद्। तं विना जैमिनिवाक्यानुपप
त्यभावाच्च एकत्वयुक्तमिति जैमिन्यस्य रास्वारस्याच्चेत्यलम्॥ इदं शब्दसंस्कारार्थतुषोपातविशेषविषयमेव ईदृशो वि
षये जातावेकवचनबोधः। यद्वा न केवलाप्रकृतिरिति न्यायात् शब्दसंस्कारार्थमेव संख्याविभक्त्या न तु प्रकृत्यर्थो वच्छेदः
यद्यनुभनान्तरीयकं शब्दोपातं तद्विरहितमेव यथाप्रकृते ग्रहत्वं यथा च भ्यां समाधेयं तु भिरादत्तेषु सिद्धिरिति इत्या
दीहान्यामित्यादिस्योभयं हविरातिमिच्छेत्स पञ्चशरावमोदनं तर्क्ये। तथादावप्येव ह पारध्वः स ह उभयशब्दवा
च्यो न तु संख्येसेव वयवना शेषिसमुदायस्य नाशात् निर्वायः क्रियमाणः। इति ग्रन्थे स्पष्टं अपादा संज्ञा सूत्रे भा

राम
१२६

आदि सुवोपधिषोऽदेव का मित्यवगम्याहोपापयेकधर्मयवाजापकलववदृष्टः आदौ ज्ञेयदिशानिबोदामानसुदिवं न प्रथकमे
रूपमुक्तानां नादृश्याणां तद्वृद्धिस्तानां प्रत्येकरूपेण यथा किमादौ भूतपदेन ये भवन्ति तथैव व्यापकत्वप्रतीतिः। एषां कर्मसंख्या
का नातिशयेन बोद्धव्यानां नैव आदौ ज्ञेयमपि प्रयेण प्रयोजनं। तिस्रः शेषविषये च अतएव गम्याः शतं देहानां मित्यादौ न
प्रत्येकं शतं देहानां तेषां सति शेषा विषयापहारः स्यात् प्रत्येकं शतं देहानां संख्यानां संख्याभावो विरुद्धस्तानां देहानां
न प्रत्येकमिदं प्रत्येकं समुदाये ववाक्यमिति। बोद्धव्यैः प्रत्येकमिदं प्रत्येकं मित्यादौ भोजनस्य तद्विफलकत्वा
दनृष्टत्वात्। प्रत्येकं समुदाये न समुदाये संभवात्। पुनरप्यदेहानां च कर्मविषयाणां तजोनेकप्रयोगस्यैव देहानां तदवृद्धि
स्तानीति न तजो गतीनां तद्विषयैः प्रत्येकं समुदाये ववाक्यमिति। सकोचकस्य संज्ञा तद्विषयस्यैव कर्मविषयस्य
ज्ञेयवदृष्टत्वात्। ज्ञानोपधिषोऽदेव का मित्यवगम्याहोपापयेकधर्मयवाजापकलववदृष्टः आदौ ज्ञेयदिशानिबोदामानसुदिवं न प्रथकमे
रूपमुक्तानां नादृश्याणां तद्वृद्धिस्तानां प्रत्येकरूपेण यथा किमादौ भूतपदेन ये भवन्ति तथैव व्यापकत्वप्रतीतिः। एषां कर्मसंख्या

[illegible]

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीकृष्णार्जुनसंवादे अर्जुन उवाच ॥ द्रुपदमुनिर्ब्रह्मविद्यायां युधिष्ठिर उवाच ॥ ब्रह्मविद्यायां युधिष्ठिर उवाच ॥ शशिर्मातङ्ग इव तप्तः प्रभोः सदा संश्रितः ॥

निमेषात् ॥ स्वाभावोपपन्नकर्मस्य यथाज्ञाद्यथा हि सततं होषकं नडाद्येतेत्यादिनिष्ठा होषाभायविषयस्य ॥
 निमेषादेव यथा हि तस्मात्तदेव होषकं नडाद्येतेत्यादिनिष्ठा होषाभायविषयस्य ॥ काव्यज्याति होषादि तद्दोषकं काव्यमात्रा
 नानन्त्यात् आदेशावावृत्तये ननु नः प्रवर्तते ॥ एवमर्थलोपनाय या सीदते योरोसायुतिमर्थवत्त्वं नासायुतिमि
 द्यनेनासायुतिप्रयोपोपापप्रवृत्तिरस्यमेव ॥ सायुिप्रयोपापप्रवृत्तिरस्यमेव ॥ काव्यकृतोतः शोदेः सत्यकृतोतः शोदेः स
 र्गोक्तकाव्यमर्थकमवतीति आख्यापितं ननु तस्या काव्यत्वस्य व्याप्त्यनेन प्रयुक्तिरालोचनार्थलोपनाय या सीदते
 प्रयोपोपापप्रवृत्तिरस्यमेव ॥ एतेनैकस्थेयवृत्तः प्रयोपोपापप्रवृत्तिरस्यमेव ॥ काव्यमर्थकमवतीति आख्यापितं ननु तस्या काव्यत्वस्य व्याप्त्यनेन प्रयुक्तिरालोचनार्थलोपनाय या सीदते
 तस्य ॥ अत्र सम्यक्त्वं तर्कोपि अर्थलोपनाय प्रयुक्तः ॥ होषाद्युक्तमार्गोपापप्रयुक्तः काव्यमर्थकमवतीति अत्र
 सर्वथा तस्याप्रयोगः कर्तव्य इति धर्मात्सर्वथा तस्याप्रयोगः कर्तव्य इति धर्मात् ॥ होषादिनिष्ठवृत्तः न
 यथाज्ञाद्यथा हि सततं होषकं नडाद्येतेत्यादिनिष्ठा होषाभायविषयस्य ॥ काव्यज्याति होषादि तद्दोषकं काव्यमात्रा
 नानन्त्यात् आदेशावावृत्तये ननु नः प्रवर्तते ॥ एवमर्थलोपनाय या सीदते योरोसायुतिमर्थवत्त्वं नासायुतिमि
 द्यनेनासायुतिप्रयोपोपापप्रवृत्तिरस्यमेव ॥ सायुिप्रयोपापप्रवृत्तिरस्यमेव ॥ काव्यकृतोतः शोदेः सत्यकृतोतः शोदेः स
 र्गोक्तकाव्यमर्थकमवतीति आख्यापितं ननु तस्या काव्यत्वस्य व्याप्त्यनेन प्रयुक्तिरालोचनार्थलोपनाय या सीदते
 प्रयोपोपापप्रवृत्तिरस्यमेव ॥ एतेनैकस्थेयवृत्तः प्रयोपोपापप्रवृत्तिरस्यमेव ॥ काव्यमर्थकमवतीति आख्यापितं ननु तस्या काव्यत्वस्य व्याप्त्यनेन प्रयुक्तिरालोचनार्थलोपनाय या सीदते

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीकृष्णार्जुनसंवादे ॥
 अथ श्रीकृष्ण उवाच ॥ धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता
 युयुत्सवः मामकाः पाण्डवाश्चैव ॥ तत्रैव त्रैविध्यं
 कुरुष्वेतत्तु यो महाबाहो ॥ १ ॥

[illegible]

۱۰۰

श्रीगणेशायनमः॥ अथवृत्तिविचारः॥ तद्विषयं समर्थः पदविधिरिति सूत्रम्। सामर्थ्ये नीत्रे कार्यभावात्। एवमर्थानां मेकार्थी भा-
 वः सामर्थ्यराजः पुरुष इति वाक्ये एवमर्थानिराजपुरुष इति समासे एकार्थी नीति भाष्याम्। एवं च यत् किंचित्सुदृढं न्ये एवमर्थ-
 स्थिति विषयार्थकत्वेन लोकदृष्टानां विशिष्टविषयैकशक्त्यैकोपस्थितिजनकत्वमेकार्थी भाव इति फलितम्। तेषां तत्त्वं तु सा-
 दृश्याद् बोध्यम्। कार्यशब्दं मन्वतां वाक्यादेव वृत्तिनिष्पत्तिबुद्धेर्वा। एकार्थी भाव इति द्विनिर्देशे गोणमेकार्थत्वं समासघटकप-
 दानां बोधयितुम्। यथा पदानामसत्त्वात् तत्सत्ताव्यवहारो गोणः तथा तेषां मेकार्थत्वव्यवहारो पीति बोध्यम्। विभक्त्यन्ते एतद्वारणा-
 यदृष्टानामित्यन्ते तेषां लोके तत्त्वेनादृष्टत्वात् औपगवादे। प्रत्ययानां तथादृष्टत्वाभावेन यत् किंचित्सुदृढं न्ये त्युपस्थिति विशेषण-
 म्। अपत्यरूपार्थस्योपगौरपत्यमस्तीत्यादेः तथा दर्शनसत्त्वात्। विभक्त्यर्थस्य तु न तथात्वम्। तद्व्याख्यार्थवाचकस्य शब्दान्तरस्याभा-
 वादिति निरूपितम्। विशिष्टविषयैकशक्त्येति हेतुवचनम्। अतएव कैयटः। अन्यएवावयवार्थान्वितः समुदायार्थः प्रादुर्भवती-
 तितदपेक्ष्यैकार्थी भाव उच्यते षां सूदृढकवदविभागापन्नत्वादिति। अयं भावः। वाक्ये यथापदैः एवमर्थानां बोधेऽप्याकाङ्क्षा-
 मूलकवाक्यशक्तिवशाद्विशेष्यविशेषणभावापन्नविशिष्टार्थप्रतीतिर्भवति। किं त्ववयवशक्तिभ्यामाकाङ्क्षामूलकसमुदाय-
 शक्तिसदृशताभ्यामनियतो द्वोधकवशात्पदार्थबोधव्यवजायमानो विशेष्यविशेषणभावापन्नविशिष्टविषयो भवति। तत्र वि-

सं-मं-

१

शिष्टशक्तिग्रहद्वयम्। राजपुरुषादिपदं राजसंबन्धवत्पुरुषादौ शक्तमिति। तत्र साविशिष्टशक्तिः प्राप्ता प्राप्तिविवेकन्यायेन संबन्ध-
शेविशेषणत्वाद्यं शेषपर्यवस्यति। राजादेः कृत्वावयवशक्त्यैवोपस्थितिसंभवात्। आकाङ्क्षामूलकेति विशेषणादुक्तित्वात्।
त्यादेर्नैकाधीनभावेन साधुत्वम्। विशेषणत्वेनोपस्थितघटत्वादेः स्वविशेषणाकाङ्क्षाभावाद् अतो नित्यो घट इत्यादिवाक्यमपि न।
अतएव राजपुरुषैकदेशे राशिवाक्यद्वयक्रुद्धस्येत्यादिविशेषणान्वयेन। तस्य पदार्थैकदेशत्वात्। यद्यपि तस्य राजपदार्थत्वम-
स्ति। तथापि विशेषणान्वये विशेष्यस्येतरविशेषणत्वविषयकशक्तिग्रहाविषयत्वस्य तन्त्रत्वेनेतरविशेषणत्वेन ज्ञातस्य त-
न्त्रत्वेन वा दोषाभावः। एतन्मूलिकैव पदार्थः पदार्थनान्वेति न तु पदार्थैकदेशेनेति व्युत्पत्तिः। दर्शनीयायामाता दर्शनीयामाता
इत्यादौ एकविशेषकप्रतीतिजनकत्वरूपसामानाधिकरण्यसत्त्वेऽपि न पुंत्वम्। वृत्तेः पूर्वमपि यत्र सामानाधिकरण्यं तत्रैव पुं-
त्वप्रवृत्तेर्भाष्यसंमतत्वात्। राशिविशेषणान्वयरूपविशेषस्यैकाधीनभावकृतत्वं भाष्ये दूषितम्। एकाधीनभावसत्त्वेऽपि देवदत्त-
स्वरुक्कुलमित्यादौ तदभावात्। इदमुपलक्षणम्। घटादिपदेऽप्येकाधीनभावाभावेऽपि तदेकदेशे घटत्वादौ विशेषणान्वयाभावादि-
त्यपि बोध्यम्। राजः पुरुषोऽश्चेति ब्रह्मराजपुरुषोऽश्चेत्यप्यतएव न। एकत्र विशेषणत्वेन गृहीतशक्तिकस्यैकतत्त्वत्वात्।
विशेषणत्वायोगात् घटः पटश्च द्रव्यमिति वत्तदर्थे द्रव्यपदस्य घटरूपविशेषपरं तायां द्रव्यपदस्य प्रयोगात्। एवं शतः

५

रामः

१

पुरुषोभास्यमाश्रयेति वदुः राजपुरुषोभास्यमाश्रयेति न एकविशेषणवैशिष्ट्ये न गृहीतशक्तिर्न केनैवाविशेष्यसत्सजातीयसंबन्धे
 न विशेषणान्तरसंबन्धस्यास्यत्पत्तेः। घटोद्वयमित्यर्थे घटोद्वयत्वस्येत्यप्रयोगात् तदुक्तं भाष्ये राजपुरुषस्यैव न चरेभ्यो निवर्त्ते
 यतिपुरुषोपिराजानं स्वान्तरेभ्यो निवर्त्तयति इति। राजसंबन्धविशिष्टे भास्यमाश्रयः प्रीतिविषयत्वादिसंबन्धबोधको राजपुरुषोभा
 स्यमाश्रयप्रयोगस्तु राजपुरुषः सुन्दर इति वदिष्टः तत्र सुन्दरनिष्ठप्रकारतानिरूपितपुरुषनिष्ठविशेष्यताया अवच्छेदकं पुरु
 षत्वमेव न तु राजसंबन्धोपीत्यभिप्रायेण प्रधानस्य विशेषणत्वेऽपि वृत्तिरिति व्यवहारः। एवं सर्वत्र विशिष्टविषयकज्ञाने विशे
 ष्यतावच्छेदकत्वादिविशेष्यनिष्ठधर्मे एवेति बोध्यम्। विशिष्टस्य विशेष्यानतिरेकाद् इति कर्मधारयप्रकरणे स्फुटीभविष्यति।
 एकार्थीभावबलादेव वृत्तावुपसर्जनपदार्थे संख्याबोधकप्रातिपदिकाभावे एकत्वादिरूपसंख्याविशेषानवगतिस्तेन द्विपुत्रा
 दो न दोषः। मासजातादावपिशब्दान्तर्बोधः। किं त्वनेकमासजाते द्वित्रिशब्दादिपूर्वमासजातस्यैव प्रयोगाद् राकमासजात
 विषयरावायं प्रयोग इति निश्चयः। तस्युत्रोपपत्त्युत्पत्त्यादावपि प्रयोक्तुरहंकारनास्यद्वैत्रपुत्र इत्येव बोधः विग्रहवाच्यो
 यैकवचनत्वापेक्षादेशः। अयं ज्ञारोपो न बोधफलकः किं तु शास्त्रप्रवृत्तिमात्रफलकः वृत्तेस्तथा बोधे भाष्यकृताः साधुत्वबो
 धनात्। यत्तु आदेशतदभावाभ्यां तत्र संख्याविशेषावगतिः भाष्येतात्पर्यग्राहकाभावे सतीति पूरणीयमिति। तन्नः तद्विधायकश

ल.मं.

स्वाज्ञानवतः तद्विधानापत्तेः। विग्रहेद्विवचनबहुवचनान्तत्वेपि एकार्थीभावबलादुक्तौ तदबोधः अतएव प्रगल्भ्यसंज्ञासूत्रभाष्ये
प्रयुक्तेकुमार्योरगारं कुमार्यगारमित्यादौ द्विवचनान्तेन विग्रहेपि रत्नौ द्वित्वाबोधः किंतु कुमारीत्वादिनैव कुमारीद्वयबोधः। अ-
न्यथा सिद्धान्ते प्रगल्भ्यत्वाभावेन द्वित्वव्यञ्जकाभावात्स्य प्रयोगस्यासाधुत्वेनासाधु प्रयोगे भगवतोऽश्रद्धेयतापत्तिः। एवं च र-
त्नौ संख्यानवगमेपि अनेकार्थप्रतीत्या तथा विग्रहे बाधकाभावः। अतएव संख्याविशेषानवगतिरेवोक्तान्तत्वेनैकार्थानवगति-
रुक्ता। चित्रगुरित्यादौ गोलेनैव शब्दतोऽनेकगोव्यक्तिबोधः न तु बहुत्वेन। तन्मध्यइत्यादौ तत्वेनैव व्यक्तिद्वयबोधो न तु द्वित्ववत्त्वे-
नैव मन्यत्राप्युक्तम्। अतएव कुक्कुटेन्द्रगोपवाचकगोषु चरवर्षासु जादौ बहुवचनसत्वेपि न संख्याविशेषबोधः। अत्र तादृशस्ये-
वरूढत्वाद बहुवचनान्तेनैव विग्रहः। एवं चात्रोपित बहुत्वाश्रयो बहुवचनरूपः संस्कारो न तु प्रकृत्यर्थान्वयि यथा च घटादित्या-
दितो बहुत्वेनैव कदाचित्त्रयाणां कदाचित् चतुरादीनां भानं न तु कदाचिदपि त्रित्वचतुष्टादिना यथा चौराजत्वादिनैकानेकव्य-
क्तिभानं तात्पर्यवशान्नत्वेकत्वद्वित्वादिना। दन्तोष्ठस्य दन्ताः स्निग्धतरा इत्यादौ च संख्याया अभानाद् दन्तत्वेनोष्ठत्वेन दन्तोष्ठ-
संज्ञार्थद्वयस्य प्रतीतेस्तरबेव अनेकव्यक्तिसत्वेपि तासामनेकत्वेन शब्दतो भानाभावादिति बोध्यम्। एतद्वत्त्वेन संख्यासुक्त-
त्वाभावमुक्तिन साधु। अनभिधानाद् दत्तिस्य षंभाव्यो जातौ बहुवचनमिति कैयटोक्तं तु न युक्तम्। जेत्यारब्धत्वा मित्येतत्त्वं प्रत्य-

५.

रामः

२

सृष्टौ न भाष्यकृता जातौ पदार्थे बहुवचनस्य साधुत्वबोधनादयश्चोत्तरं सुनीनां प्रामाण्यात् न। अतएव भाष्यकृताः स्वविशेषस्योप-
 सर्जनविशेषणाभावरूपविशेषस्य गुरु कुलमित्यादाविव मासजातादावभ्यापकत्वेनोक्तं संख्याविशेषानयगविशेषैकत्वसंख्या-
 देनोच्यते। भेदसहत्वरितद्वित्वादेरेकत्वस्य चाभानमितितदर्थः। संख्याविशेषप्रतीतौ पृथगपस्यापकपदज्ञानकारणमितितत्प्र-
 तीत्यभावस्यैकार्थ्यभावकृतत्वमन्यथा घटो घटपटावित्यादौ घटत्वादेरपि संख्याविशेषावगत्या प्रतिशतदुक्तं हरिणा वाचिकाद्यो-
 तिकावापि संख्यानां याविभक्तयः। तल्लुक्प्रवयवेष्टौ संख्याभेदो निवर्तते इति। यत्त्वत्र अभेदैकत्वसंख्याभासं ते परित्यक्तविशे-
 ससंख्या सामान्यमेवाभेदैकत्वसंख्यायैकत्वं द्वित्वादीनां निमित्तं तथैव मभेदैकत्वं सर्वेषामेकत्वादीनां निमित्तमिति सापि संख्ये-
 नोच्यते द्वित्वाद्यनुस्यूतैवादेकस्वभावत्वेनाभिन्नमिवेति तेन पदेनोच्यत इति हेलाराजः यथा दूरद्रुप्रमात्रं गृह्यते न तु शुक्लकृष्णादि-
 विशेष एव राजपुरुषद्वयादौ सत्वभूतत्वात् संख्यावान्त्रार्थद्वयेतावत्प्रतीयते न त्वव्यपार्थवदसंख्यो नापि घटादिवद्विशेषसं-
 ख्यावच्छिन्न इति। विशेषपरित्यागश्च तदभानमेवाप्रद्वाराजपुरुषद्वयुक्ते राजद्वयादिसंबन्धिनोपि भावात्सर्वविशेषाणां सामान्य-
 रूपेण भावं मधुनिरसानामिव। अतएव तत्र राज्ञो राज्ञां वेति जिज्ञासा। विशेषजिज्ञासायाः सामान्यज्ञानपूर्वकत्वनियमात्सतितुनि-
 मित्ते मासजातादौ तत्प्रतीतिर्भवत्येवाउक्तं भाष्यं नुराजपुरुषद्वयादिप्रयोगविषयमेव। तदुक्तं हरिणा। अभेदैकत्वसंख्यावातत्राये

स. सं.

३

बोपजायते। संसर्गरूपं संख्यानामविभक्तं तदुच्यते। वृत्तावुपसर्जनपदार्थानामपि सत्त्वभूतत्वात्संख्यायोगावश्यकत्वेन विशेषसंख्याभावेन च सामान्यसंख्यारूपं सर्वसंख्याविशेषाणां संसर्गरूपं तदितितदर्थः। यथौषधिरसार्त्सर्वमधुन्याहितशक्तम्। अविभागेन वर्तन्ते तां संख्यां तादृशीं विदुरित्पनेन यदेति पक्ष उक्तः। आद्यमाह। भेदानां वा परित्यागात्संख्यात्मा स तथाविधः। व्यापनाज्जातिभागस्य भेदाद्यो हेन वर्तते। पूर्वसमस्तभेदसंसर्गरूपं तदित्युक्तमिदानीं तु समस्तभेदानुगतं भेदापोहरूपं तदिति विशेषः। अर्थस्य सामान्यविशेषरूपानेकधर्मवत्त्वेपि विचित्रत्वाच्च दृशकीनामुपसर्जनपदे सर्वविशेषसंसर्गभानं सर्वविशेषाणां संख्यात्वेन वा भानम्। अगृहीतविशेषेण यथा रूपेण रूपवान्। प्रख्यापतेन शुक्लादिभेदरूपं नुगृह्यते दतितना तथा बोधाननुभवात्। द्रव्यस्य संख्याव्यभिचारेण तज्ज्ञानसंभवात्। तत्र तादृशजिज्ञासायाः स्वरसतः सिद्धत्वाभावेन स्ववासनाकल्पितत्वाच्च। अतएव हेतु एजेनैतन्मतद्वयोपपादकदृष्टिकारिकामतान्तरमाहेत्यवतामिता। तस्य धारुचिर्ग्राह्यत्वेन च न्यते भाष्यस्य संकोचेन व्याख्यां कुर्वता गोमुचरार्थप्रत्याख्यातमपि जात्याख्यायामिति सूत्रमावश्यकमिति वदता हरिणा कैयटेन च बोधितम्। न च तत्प्रत्याख्याने द्रव्याभिप्रायेणैव बहुवचनस्य साधुत्वं वाच्यं तत्रैकार्थमेकशेषसूत्रारम्भेनैव मिति द्रव्याभिप्रायेणैव मिति पश्यते। तस्याख्यानस्य भाष्ये कृतत्वेनासतेः। निरूपयिष्यते चेदमुपरिष्ठात्। अतएव भाष्ये मेकत्वस्येति चेत्। मदेति च

५

रामः

३

नास्ति। वृत्तौ संख्या विशेषो न भवतीत्येतावदेव समर्थं सूत्रभाष्येन रूपेण संख्याभानस्य म्यं शब्दत्वाच्च। अनन्तरं। स्पष्टं। मा
 गिनेति सूत्रे एकवचनान्तानामुपसंख्यानं मासोजातस्येत्यर्थमाभूदिति वार्तिकमनभिधानामित्युक्तमिति। उच्यते मेव
 तुंक् सूत्रेऽपि भाष्ये द्विवचनबहुवचनान्तानामसमासो नभिधानादित्युक्तम्। अनभिधानादित्यस्य समासे तद्वित्वादिसंख्यावै
 शिष्ट्येनानेकव्यक्त्यनभिधानादित्यर्थः। द्विवचनेत्यादेश्वद्वित्वादिवैशिष्ट्येन बोधकानामित्यर्थः। किंचाद्वैतपुंसकमिति सूत्रेः। द्वे
 पिप्यलीनामित्यर्थे समासमाशङ्क्य काधिकरणेनेत्यनुवृत्त्या समाहितम्। तव तूपसर्जनपदार्थे एकत्वस्येवाङ्गीकारेण समासप्रस
 ङ्ग एव नास्ति। मम तु पिप्यलीत्वेनानेकव्यक्तिभावे समासाशङ्कोचितैव किंचात्र पक्षे गोषु चरे जात्याख्यायामभेदैकत्वे बहुत्व
 वदति देशबहुवचनमुक्त्वा स्तोकास्तुक्तत्वादावेकवचनमुत्सर्गद्वयेकवचनमित्युक्तं तत्परस्परविरुद्धन्तदेकत्वे बहुत्वा
 तिदेशवदेकवचनस्यापि प्राप्तेरिति दिक्। एवं च कारयोगो वाक्ये राज्ञौ गोश्चाश्वश्च पुरुषश्चेत्यादौ भवति नतुराज्ञौ गवाश्च पुरु
 षाद्व्यादौ समासे। वृत्तौ समूहलक्षणैकार्थप्रादुर्भावाद्देदस्मिनि वृत्त्या भेदनिबन्धनसमुच्चय रूपस्य घोस्यस्याभावे नद्यौ तु कस्या
 प्यप्रयोग इति कै परः॥ पृथगुपस्थितयोरेव समुच्चयस्य च द्योत्यतया च प्रयोगाभावस्यापि समासे एकार्थभावकृतत्वम्। लोके
 पि पृथक् कृता तयोरेवैकदेशस्यत्वे समूहव्यवहारात् न च समासेन चार्थस्याभिहितत्वात्तदप्रयोगः। समासेन सत्वभूतस्य विशेषो

मं.

४

यतयाभिधानेपिअसत्त्वभूतस्मविशेषणतयाबोधार्थेचप्रयोगस्यदुर्वीरत्वात्कार्येदन्द्दतितुसादृश्याच्चार्यत्वारोपेणनेयमि
तिदिक्।अन्येत्वेकाशीभाववशादृथगुपस्थितेर्वतौनोद्देश्यविधेयभावेनान्वयः।एथगुपस्थितेस्तथा न्वयेतन्नत्वात्अविमं
एविधेयमांशदोषनिरूपणावसरेयन्नोद्देश्यविधेययोःपदाभ्यामृथगुपस्थितिस्तत्रतथान्वयः।नचसमासेपदात्तृथगुपस्थि
तिरृथगुपस्थितौचनतथास्यत्यतिरितिकाव्यप्रदीपाद्युक्तेरतएवचतुर्थीचाशिषीतिसूत्रविहितचतुर्थीनसमासः।आशीर्विष
येहिउद्देश्यविधेयभावोगम्यतेसमासेतदवगमाभावादितिहरदत्तादयः।अयमेवैकप्रसरतामर्द्धनामयद्विशिष्टेकोपस्थितिज
नकत्वरूपसामर्थ्यभङ्गः।उद्देश्यविधेयभावेनान्वयेथगुपस्थितेस्तन्नत्वेनतथान्वयेतद्भङ्गादितित्तत्वाप्यकृतानुक्तत्वात्किं
चोद्देश्यत्वविधेयत्वेयच्छब्दतच्छब्दोपबध्मयङ्गेरुतौऋद्धत्वादिवत्तदन्वयासंभवान्नतथान्वयः।एकाशीभावाभावेपिघटमि
त्यादौतथान्वयाभावेनअभ्यासलोपश्चेत्यादौसमासेपितथान्वयेनचतस्यतत्त्वतत्वाभावाच्चातथान्वयापिप्रायेणसमासप्रयो
गेपिप्राप्तत्वाप्राप्तत्वादिपर्यालोचनोत्तरंलोहितोस्तीषादत्यादौतथाबोधोभवत्येवेतिनासाधुतेत्याशयेनायंभाष्येनोक्तः।विशे
षणंविशेष्येणेति सूत्रेउभयविशेषणत्वादुभयोश्चविशेष्यत्वादुपसर्जनाप्रसिद्धिरितिवाचि।उभयसुद्धिभेदेतेतत्सादृश्य
विधेयताप्रतीतेश्चातसुवप्रकाशकतेदृशसमासवाक्यानिच्युतसंस्कृतिदोषेनोदाहृतंनिमित्तंविमृष्टं

५

रामः

४

पृथगुपस्थितयोस्तथान्वयइत्युत्तरं स्यात्स्यगेन सहृदयहृदयस्यैव सुखं तस्य दूषकतावीजमप्रदीपितं तत्र स्यात्
 ति शेषः॥ आशीर्विषयचतुर्थीद्यन्वेतुन समासः विप्राय भद्रं भूयादित्यादौ विप्रभद्रार्थयो र्मयोरपि तिङन्तोऽप्यन्येन परस्य
 रमसामर्थ्यात् चतुर्थी चाशिषीत्यस्य चाशीर्विषयार्थान्वयार्थकात् तद्वाचकभद्रादियोगे चतुर्थीषष्ठ्यावित्यर्थः॥ भद्रकर्तृकं
 विप्रसंबन्धांसाविषयो भवनमित्यादिक्रमेण बोधः राजकुलपुत्रं भूयादिति तु साध्वेवा किंच समासादप्यपि तथा व्युत्पन्न
 स्य तद्वाधो दुर्वारुन चासाधुत्वम्॥ भाष्याद्यनुक्तेः विशिष्टोपस्थितावपि विशेषणादौ प्रकारं तादिसीकारवदुद्देश्यतादिसीकारे
 बाधकाभावादधिकमग्रे वक्ष्यामः॥ अतएव कैश्चिदुद्देश्यत्वादिप्रकारत्वादिरूपमेवोक्तमन्यैस्तु तस्मान्नाधिकरणम्॥ किंच अन्वादेश
 स्य किंचित्कार्यं विधातुमुपात्तस्य कार्यान्तरविधानाय पुनरुपादानरूपस्य समासे त्वदुक्तरीत्या संभवाभावेन एतद्विहितक इत्या
 दौ एनाद्यादेशशङ्काप्रयुक्तत्वेन तत्समाधानं परस्य द्वितीयदौ स्वेन इति सूत्रस्य भाष्यस्यासङ्गतिरित्याहुः॥ यत्तु निष्को
 शम्विर्गोरयोः पृथगुदधानाः कैश्चूडः स्वर्णालङ्कारो द्विदशः सप्तपणौ गौरखर इत्यादिप्रक्रान्त्युक्तपूर्णमिश्रसङ्कोतविका
 रमुच्चप्रत्ययलोपवीप्साजातिविशेषाद्यभिधानमेकार्थीभावकृतमित्युक्तं तन्नाभाष्यानुक्तत्वात् निरादिपूर्वपदानां क्रान्तायर्थ
 तितयोक्तार्थानामिति न्यायेन तदप्रयोगसिद्धेश्च गौरखरदेश्वसमुदायस्य जातिविशेषेरुद्धिस्तीकारेणानदोषः पङ्कजादिवत्॥

ल.मं.

५

एकोपस्थितिजनकत्वरूपैकार्थीभावकृतत्वस्यक्रान्तादिलोपे संभवाभावाच्च अतएव संख्यया व्ययेति सूत्रे समासेनाभिहितः सु-
जर्थद्वितिकृत्वा समासे सुजनभविष्यति किंच भोऽसुजर्थद्वितिसमास उच्यते न खलु सुजर्थद्वित्युच्यते गम्यते तु सुजर्थद्विति भाष्ये उ-
क्तम् । तत्र समासेनेत्यस्य समासघटक पूर्वपदेनेत्यर्थः पूर्वपदस्य तदर्थत्वयोक्तकश्च समासद्वितिसमासेनोक्तद्वत्युक्तिः । ईदृशं क-
विषयेऽपि उक्तार्थानामिति न्यायोऽस्येवातिप्रसङ्गः स्वनित्यत्वात्परिहरणीयः । द्रष्टुं गतश्चैवः कृष्णश्रितो गुरु कुलं मैत्रद्वयादेन
समासः कृष्णश्रितयोः परस्परमसंबन्धेनोक्तौ सामूलकैकार्थीभावस्यासंभवात् । विशिष्टशक्तिस्वीकारादेव समासस्यार्थवत्वात्
तिपदिकत्वसिद्धिः । अतएव वक्तौ विशिष्टएवार्थो राजपुरुषपदाभ्यामभिधीयते इति कैयटः । भाष्ये चैकार्थीभावपक्षे संसृष्टार्थसम-
र्थमिति समर्थपदव्युत्पत्तिरुक्ता विशिष्टबुद्धिं प्रतिवविशेषणविषयकस्येव हेतुत्वमिति न विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानस्य कार-
णत्वेऽप्यभिचारः । अतएव घटपदादू घटत्वविशिष्टज्ञानोपपत्तिः । यत्तु न विशिष्टशक्तिः किंत्ववयवशक्तिज्ञानसिंहकताद्वितिरूप-
पदश्रवणरूपादुद्बोधकाद्राजसंबन्धी पुरुषश्चित्राणां गवामयमित्यादेर्विग्रहवाक्यतो न भूतस्य विशिष्टार्थस्य स्मरणमयमेवैका-
र्थीभावो नामातो नोक्तदोषः । अतएव भट्टपादैस्तेषामेव विग्रहत्वं स्वीकृतम् । स्वावयववृत्तिज्ञानसहकारेणार्थोपपत्तिश्च कल्पया-
र्थवत्सूत्रे ग्रहणात् समासस्य प्रातिपदिकत्वमप्यहंवाक्यवत्समासेऽपि पृथगुपस्थितयोरेव पदस्य संख्येयः । अयं च त्वमेत्येतत्त्वघटका-

५

रामः

५

पदोपस्थितयोः प्रथमं परस्परमेवैकरूपेणान्वयोवृत्तिस्वभावाद्-तो न तत्र विशेषणान्वयादिकं प्राक्येति पदे-
 यस्तदेवराशिक्रद्धत्वान्वयः तदास्यैकदेशत्वज्ञानाभावात् एकरूपेणेत्युक्तेर्नोद्देश्यविधेयभावेनान्वयः यद्वाविशिष्टलक्षणाया
 वृत्तौविशिष्टोपस्थितिरिति षष्ठीतत्पुरुषलक्षणायाः संबन्धिरूपाधिकविषयत्वेन षष्ठीतत्पुरुषात्कर्मधारयस्मलघुत्वं बोध्यमि-
 तितन्ना आद्येतादृशविग्रहवाक्यमजानतांविशिष्टोपस्थितैः शक्तिं विनोपपादयितुमशक्त्यत्वात् द्वितीयेवृत्तिपदन्तादृशबोधका-
 रणमिति ज्ञानस्य तद्बोधकारणत्वकल्पनापेक्षया शक्तिकल्पनाया लघुत्वात्। बोधकारणत्वस्य संबन्धे विना जु प यत्या शक्ति सिद्धे-
 तच्चैवं समासादीनां वृत्तित्वासिद्धिः वृत्त्याश्रयत्वेनैव तेषां वृत्तित्वव्यवहारात् तृतीये बोध्यज्ञानं विना बोध्यसंबन्धरूपलक्षणा-
 य अज्ञानेन तया विशिष्टोपस्थितेर्वक्तुमनौचित्यात् किंच पङ्कजपदादेरपि पद्मत्वविशिष्टलक्षणाया एवापत्तौ रूढिशक्त्युच्छेदः।
 बाधप्रतिसंस्थानं विनापि बोधान्न तत्र शक्ति सिद्धिश्चेत्प्रकृतेः समम किंच कर्मधारये शक्यान्यबोधाभावेन लक्षणानमुक्ता। शक्यसं-
 बन्धशक्यार्थोद्बोधि सर्वत्र लक्षणादृश्यते विशेष्यविशेषणभावस्तथेति चेद्वाक्येपि तद्बोधेन तत्राप्येकोपस्थित्यापत्तेः किंच
 प्रथमं भस् इत्यादौ त्वदसंमतस्योद्देश्यविधेयभावेनान्वयस्यापत्तिरित्यंलम। इदं वृत्तेर्विशिष्टशक्तिमत्त्वं लोकसिद्धमेवाश्लेष्य-
 विधानाभावात्। अचतुरेत्यादावदर्शनात्। वृक्षादीनामर्थाविधानाच्च। चार्थे इत्यादितु चार्थे वृत्तिमनूद्य हन्त संज्ञामात्रविधायकम

ल.मं.
६

न्यथानेकं सुबन्तं चार्थवर्तते तच्च दृढसंज्ञकमिति वाक्यभेदापत्तेः किंच स्वसमानार्थकवाक्यानिवृत्तये विभाषाधिकारस्यापूर्वस्य
करणे गौरवम् । मम तु एकार्थीभावे समासोऽप्येहायां वाक्यमिति शास्त्रकृतं लिखितसिद्धार्थानुवादेऽवसः इयञ्चैकार्थीभावोपेया
दिका विशिष्टशक्तिः समर्थान्वितः पदविधिरित्याद्यर्थकसमर्थः पदविधिरिति शास्त्रबलादलौकिके विग्रहेऽप्येतज्जित ए
व तत्र समाससंज्ञायामर्थवत्त्वं निबन्धनप्रातिपदिकत्वे विभक्तिसुखसिद्धिः षष्ठीत्यादिशास्त्रबलेन भेदोपस्थितिनिबन्धनप
क्ष्यादिनिर्वोहामप्युपगम्य लभ्यते । उभयोरपि कात्पनिकत्वेन विरोधाभावः शास्त्रप्रामाण्यात् । नन्वेकार्थीभावनिर्वोहकवि
शिष्टशक्तिबादे बहुव्रीहेस्तपुरुषोन्तरङ्ग-इत्यादि व्यवहारे च्छेदः बहिर्भूतपदार्थविषयकबोधजनकत्वं हि बहुव्रीहौ बहिरङ्गत्वम् ।
न चात्र पक्षे तदस्ति अन्यपदार्थेषु प्रत्येकातिरिक्तविशिष्टशक्त्यसत्त्वेन स्वपदार्थत्वस्यैव सत्त्वादिति चेन्न । स्वघटकपदघटितवा
क्यदृष्टार्थमात्रविषयकतत्पुरुषीयशक्तिग्रहापेक्षया बहुव्रीहिसंज्ञकपदसमुदायीयशक्तिग्रहस्य स्वघटकपदघटितवाक्यदृ
ष्टार्थातिरिक्तार्थविषयकत्वेन बहिरङ्गत्वात् । एवमेव षष्ठीतत्पुरुषात्कर्मधारयस्य लघुत्वं बोध्यं कर्मधारयसंज्ञकपदसमु
दायजशक्तिग्रहापेक्षया षष्ठीतत्पुरुषसंज्ञकतज्जन्यशक्तिग्रहस्य षष्ठ्याद्यर्थरूपाधिकविषयत्वेन गुरुत्वमप्युच्यते ।
स्थपत्यादिशब्दानां षष्ठीसमासकर्मधारयबहुव्रीहिभिर्नानार्थत्वेन कृतात्पर्यमिति मन्त्रे हेतुः । अत्रानुसंधात्कर्मधार

५

रामः
६

कार्यतात्पर्यकं ल्यते संभवति सामानाधिकरण्ये वैयधिकरण्यस्यान्याम्यत्वात् तदुक्तं जैमिनिभिरप्यतिमिमांसाः स्यात् शब्दसामर्थ्यात् इति निषादस्य पतिशब्दस्यान्तरङ्गत्वेन निषादरूपस्य पतौ शीघ्रोपस्थितिजनकत्वानुकूलात् सामर्थ्येऽप्यतिरिक्तिरिति द्वादशैः। अतएव बहुव्रीह्यर्थको न सः। अन्यथा बहुव्रीहौ मीमांसावार्त्तिककारैः शक्तिकथनेन निषादपदं स्यात् प्राप्ताक्षणिकत्वेन च तदभावस्य सूत्रतो न लाभः स्यात्। एतेन शब्दसामर्थ्यादित्यस्य निषादशब्दस्य निषादबोध एव सामर्थ्यात् शक्तेः षष्ठीतत्पुरुषे तु पूर्वपदस्य लक्षणेति न तस्य ग्रहणं जघन्यत्वादिति शबरस्वामिकर्म व्याख्यानं प्रौढैश्च वक्ष्यमाणभाष्यसंमते व्यपेक्षावादे तत्रापि लक्षणाभावाच्चेति दिक्। ननु स्यपतिशब्दः स्वामिन्नेष्टान्यतरपरीयद्वितितस्य गुणशब्दत्वा निषादस्य जातिशब्दत्वात् कर्मधारये स्यपतेः पूर्वनिपातापत्तिः किंच स्यपत्यर्थस्य संबन्धिनिमित्तस्य साकाङ्क्षत्वात् षष्ठीसमास एव न्यायो नरपत्यादिष्विवेति चेन्न। लिङ्गदर्शनाच्चेति जैमिनिसूत्रेण हेत्वन्तरोक्तेरदोषात्। लिङ्गं च दृश्यते कूटं च दक्षिणेति। कूटं हि निषादानामेव स्वमिति शबरस्वामिन्। एवं च राजदन्तादित्वात् कर्मधारये स्यपतेः परनिपातः संबन्ध्याकाङ्क्षानिरुत्तिरप्यर्थतो निषादां नानामेव तत्त्वलाभादुपपन्ना। लिङ्गं चानेकार्थस्य शब्दस्यार्थनियामकं दृष्टम्। तस्मादनेकार्थनिषादस्य पतिशब्दस्यार्थनियामकं शीघ्रोपस्थितिजनकशक्तिकत्वं लिङ्गं चेत्येव सूत्रतात्पर्यवक्तुं युक्तम्। किंच षष्ठीतत्पुरुषेऽपि ऐश्वर्यस्योत्सर्गतो निरूपकमजातीयनिष्ठं

मं

५

स्येवलाभेन कर्मधारयादविशेषः। अतएव नरपति सुरपत्यादिशब्दो नरसुरयोरेवैश्वरत्वेन प्रतीतिः। अश्वपतिगजपत्यादौ त्व
गत्यातात्पर्यानुपपत्त्याचोत्तर्गस्य त्यागः। अतएव शंकरभगवत्पादैर्देहराधिकरणे ब्रह्मलोकशब्दे कर्मधारयसमासः सर्वाः प्रजा
हरहर्गच्छन्त्यस्य न ब्रह्मलोकं न विन्दन्तीति लिङ्गेन साधितद्वयत्वम्। तत्रैवाभाविकत्वपक्षे श्रोत्रियादिवदखण्डान्निरव्येवानि
त्याः शब्दास्तदन्वारण्यानायकल्पितेरेखागवयस्थानीमेशास्त्रप्रवृत्तिः। तदुक्तम्। अबुधंप्रत्युपायाश्च विचित्राः प्रतिपत्तये। शब्दान्तर
त्वादत्यन्तं भेदो वाक्यसमासयोरिति। अतएव गोरथादौ मुक्तादीनां लोपाविधानम्। गवोरथ इत्येव वाक्यस्य कल्पनात्। क्रिया
मन्तरेणानन्वयात्तत्र तद्वगतिः। गोयुक्तोरथ इति लौकिकं। तु समासस्य पर्यायरूपम्। तथापि दं यथैव वृक्षादिविशिष्टेथैव्यव
स्थितम्। नीलोत्पलाद्यपि पदं भागाभ्यां वर्तते तथेति। भागाभ्यां कल्पिताभ्याम्। सादृश्यमूलकस्तु वाक्यस्यैव त्रत्यानामभेदभ्रमो वा
लानान्तन्मूलक एवैकार्थ्यभावव्यवहारोत्रपक्षे वास्तवः। खण्डास्तु नात्रपक्षे पदानां पृथगर्थत्वस्वभावत्वेन स्वभावभङ्गापत्तेः
तथा। रूढिरूढि विभागोपि क्रियते प्रतिपत्तय इति। शास्त्रकृद्भिर्बुधानामिति शेषः। पङ्कजादिपदं योगरूढं सप्तपणीदिपदं रू
ढं राजपुरुषादिभौमिकमित्यादिरपि काल्पनिकः प्रतिपादनोपाय एवेति तदर्थः। तत्र वाक्यार्थानुगमादाजडरूढिभिर्यौगिकैः
सप्तपणीदौ क्वचिदर्थानुगमेपिशिर्षणेतदभावाद्दूढिरेव पङ्कजादौ वाक्यार्थानुगमादर्थानुगमनं भौमस्य यौगिकरूढिरिति दिक्। प

५

रामः

७

रेतुवाक्यादितिः शास्त्रनिष्पाद्या। अर्थभिधानमपि शास्त्रकृतमेव। एवं चानेकं सुबन्तं चार्थं वर्तते चार्थे वर्तमाने च द्वन्द्वसंज्ञकमि-
 त्यर्थो ह्यटकपदानामेव चार्थवृत्तेरुक्तार्थत्वाच्चकाराप्रयोगः सिद्धइति नैकार्थीभावस्य फलं सः न च तन्मते शब्दवदर्थोऽपि शा-
 स्त्राधीनः शास्त्रकार्यतया शब्दानां लोकतोर्थज्ञानासंभवइति वृत्तिमत्समुदायत्वं वृत्तित्वमित्यस्य वक्तुमशक्यतया किं वृत्तिसह-
 णमिति वाच्यम्। परार्थभिधानं वृत्तिरित्यस्य भाष्ये एवोक्तत्वात्। परस्य शब्दस्योपसर्जनार्थकस्य यत्र शब्दान्तरेण प्रधानार्थकप-
 देनार्थभिधानं विशेषणत्वेन ग्रहणं सारवृत्तिरिति तदर्थः। यद्वा परार्थस्य प्रधानार्थस्याप्रधानपदैर्यत्र स्वार्थविशेष्यत्वेन ग्रहणं स-
 र्ववृत्तिरित्यर्थः राजपुरुषइत्यत्र पुरुषपदेन वाक्यावस्थायामनास्कन्नो राजार्थो राजपदेन वा पुरुषार्थ आस्कन्द्यते तत्संवल-
 तः स्वार्थ उपस्थाप्यतइति। आवत्तावतैवैकार्थीभावइति व्यवहारः बहुव्रीहावपि प्रधानं पदं समुदाय एव घटके पदे चाप्र-
 धाने तत्र प्रधानपदेनावयवार्थोऽस्कन्दनेनैव स्वार्थबोधनम्। अवयवैर्वीतदर्थोऽस्कन्दनेन। समुदायस्य प्राधान्ये चावयवाप्र-
 तिपाद्यप्रधानभूतान्यपदार्थबोधकत्वात्। द्वन्द्वेऽपि प्रधानपदसमुदायोपस्थाप्यसाहित्यस्यावयवार्थोऽस्कन्दनेन बोधः। अ-
 वयवाभ्यां वा तदर्थोऽस्कन्दनेन बोधः समाहारे तरेतरयोरुभयोरपि साहित्यं समूहो विशेष्यमाद्येन दूतावयवभेदोऽन्यउद्गताव-
 यवभेदइति वक्ष्यते। न चेदमसंभविअप्रधानेन सर्वथा स्वार्थत्यागे तदत्यागे वा असंभवात्। अन्ये तेनैवार्थबोधे सिद्धे प्रधानेन

मं.

तदभिधानासंभवात्पद्मस्वार्थबोधनव्यग्रस्यपरार्थभिधायकत्वासंभवात्किंचाद्येशब्दार्थसंबन्धानित्यतापत्तिराजपुरुषा-
दितःपुरुषादिमात्रबोधापत्तिश्चेतिवाच्यंउभयथाप्यदोषात्तन्नेरुजादिपदैःस्वार्थस्यविशेष्यत्वावच्छिन्नस्यबोधनात्कथं
मितरविशेषणतयोच्यस्थितिरितिवाच्यंगुणभूतपदप्रधानपदार्थविशेषणत्वेनोपस्थितिविरोधिनःस्वार्थभूतस्यराजोदार्थग-
तविशेष्यत्वस्यत्यागेनजहत्स्वार्थत्वाङ्गीकारेणादोषात्पद्मसर्वथोपसर्जनपदेनस्वार्थस्यत्यागःरुतौराजपदसंबन्धमात्रेण
पुरुषपदमेवराजसंबन्धिपुरुषबोधकमामोदान्वयमादायचम्यकपुटद्व्यादिम्वहारावद्राजपदार्थःपुरुषविशेषणमि-
त्यादिम्वहाराःअत्रपक्षेएकार्थीभावोनामपदद्वयबोध्ययोरेकपदबोध्यत्वरूपमलौकिकेतुप्राग्वदेवासावरोपितःअतएव
जहत्स्वार्थीपदस्यजहत्पुपसर्जनपदानिस्वार्थयस्यासेत्यर्थउक्तोद्देशलाराजेनपद्मभेदसंसर्गसामर्थ्यम्सूत्रादिरुतौराजपदसं-
निधानात्युरूपपदेनैवराजसंबन्धवतीराजान्यस्वामिसंबन्धाभाववतीचयापुरुषव्यक्तिःसोपस्थाप्यतेतो नराजःस्वान्तरे-
णसंबन्धःराजपदस्यार्थीभावाद्नापिपुरुषस्यस्वाम्यन्तरेणसंबन्धःयश्चवेदान्तिनामखण्डार्थबोधोत्पत्तिर्वाक्यादौतद्वैत-
अखण्डार्थत्वंचपदार्थसंसर्गमवगाहिप्रतीतिजनकत्वम्यथाकश्चन्द्रइतिप्रश्नोतरेप्रकृष्टप्रकाशश्चन्द्रइतिवाक्येप्रकृष्टप्रका-
शपदार्थजानतस्तदाश्रयस्यबुभुक्षितचन्द्ररूपस्यवस्तुनश्चन्द्रत्वेनचन्द्रपदवत्त्वेनचन्द्रोपःमनुप्रकृष्टप्रकाशवैशिष्ट्यविशेष-

५

मं.

८

एकः मानान्तरसिद्धस्याप्युपात्तस्यैव व्यक्तिविशेषनिर्द्धारणोपायत्वमतस्तदुपादानमं एवं प्रकृतेऽपि राजपदप्रयोगः शक्तिग्रहो
 पिराजपदयुक्तं पुरुषपदं पुरुषत्वेनोक्तव्यक्तिविशेषे शक्तमित्याकारः एवं प्रकारत्रयभाष्ये स्पष्टं अन्यत्रोर्महाराजदत्तादिपूर्व
 पदे आत्मादिभूतपूर्वगत्यर्थवत्वमादाय बोध्यं यद्यपि भेदसंसर्गो भेदः संसर्गो वा सामर्थ्यमिति भाष्ये उक्तं तथापि वृत्तौ सामर्थ्यस्य
 लक्षणत्रये भेदवदर्थोपस्थापकत्वं संसर्गवदर्थोपस्थापकत्वं बोधयवदर्थोपस्थापकत्वं वेति भेदवदित्यादावधधारणमाद्ययोर्बो
 जं भेदसंसर्गयोः समनैयत्यात्मा विनिगमनाविरहस्तृतीये बीजमाको भेदः संसर्गो वेत्युपक्रम्य भाष्ये उक्तमावाक्ये प्रसक्तं सर्वस्व
 न्तिर्दिश्यते राजः पुरुषोऽश्वश्चेत्यादितथा प्रसक्तः सर्वः स्वामी च प्रयुज्यते राजः पुरुषो मार्यायाश्चेति राजपुरुषद्वयत्वे राजापुरुषत्वा
 म्यन्तरान्निवर्त्तयति पुनरप्येव राजानं स्वान्तरान्निवर्त्तयति एवमुभयस्मिन्परस्परेण व्यवच्छिन्ने यदि स्वार्थजहातिराजपदन्तदाका
 मं जहाति तिस्राम्यन्तरादित्युक्त्या राजरूपस्वामितोऽनिरुत्तिलाभेन तत्संसर्गोक्तः अनेन च तयोस्तत्तद्रूपेण बोधाविषयत्वं युक्तं
 बोधविषयत्वे राजपदार्थस्य भेदसंसर्गस्य प्रतियोगितयान्वयावश्यकत्वे तस्यागकथनासङ्गतिः अर्थस्य बोधाविषयत्वमेव
 हित्यागः तस्मादुक्तं एवार्थो भाष्यसंमतः यत्तु अर्थवत्त्वे कैयटे समासग्रहणं तुल्यजातीयानां नियमार्थसुबन्तानामिति भाष्यप्र
 तीकमुपादाय सुबन्तानामित्युपलक्षणं भेदसंसर्गद्वारकार्यवत्तायुक्तानां तेन कुम्भकारेत्यादिसमाससंग्रहद्वयत्वं तत्रवाक्ये

ल-मं-
८

पदार्थयोर्विभागेनापि बोधे सति इतर संसर्गो काङ्क्षा भेद संसर्गः सद्धारभूतो यस्य विशिष्टार्थस्य तद्व्युक्तानामित्यर्थ इति न तद्विरोधः
हरिरपि भेद संसर्गशक्तीद्देशब्दस्यैतेन व्यवस्थिते इति भेदशक्त्या पृथग्भानं संसर्गशक्त्यैकभानमिति तदर्थः पस्त्वान्यपक्षे भेद संस-
र्गो वा न्यो राजसंबन्धी अराजकी पभिन्नः पुरुष इति बोधः यद्वा भेद एव वा न्यो राजकी पभिन्नः पुरुष इति बोधः न तद्विरोधादेव
राजपुरुषोभायीया इति न संसर्गस्त्वनुमेयः यद्वा संसर्ग एव शक्यो राजसंबन्धीति बोधः अराजा कीयभेदस्त्वनुमेय इति तन्नानुभ-
वविरोधात् गौरवाच्च। इन्द्रे भेदादेर्वाच्यता पाउपपादयितुमशक्यत्वाच्च। किंच भेद संसर्गयोर्भावे तयोः प्रतियोगि निरूप्यत्वा-
त्पूर्वपदार्थस्यापि बोधविषयत्वावश्यकत्वेनानेन प्रकारेण पूर्वपदे जहत्त्वार्थत्वोपपादनपरभाष्यविरोधात्। किंच राजनिष्ठ-
यो रपि भेद संसर्गयोर्भावे दर्शितत्वेन तयो रपि वृत्तिजबोधे विषयता पत्तिरिति दिक्। यद्वा प्रसर्जनपदेऽप्यजहत्त्वार्थे वभिस्तु को द्विती-
यां भिक्षा मासाद्यनपूर्वा जहाति संवयायैव प्रवर्तत इति भाष्यात्। अप्यभावः स्वस्मिन् स्वपदार्थभूतायां विशेष्यतायां सत्यामेवेतरनिरू-
पितां विशेषणता मङ्गीकरोति विशिष्टशक्तिवलात् तत्र सा विशेषणता राजादिपदोपस्थोप्ये सं पूर्ण। अविशेषात् एव च स्वपदार्थभू-
तविशेष्यताया अपि विशेषणत्वेनैव भानेन तत्र विशेषणान्वयः स्वरूपतो विशेष्यत्ववैशिष्ट्येनोपस्थित एव तदन्वयात् वाक्येनैव
इजन्वोपस्थितौ स्वरूपतो विशेष्यत्ववैशिष्ट्येनैव भानमिति तदन्वयसिद्धिरित्याहुः यत्तु सखण्डाः शब्दा इति पक्षेऽप्यवयव

५

रामः
८

शक्तिं तल्लक्षणां चाजानतां बालानां समुदायशक्त्यैव बोधस्य सर्वां नु भवति द्वत्वेनावश्यकं लक्ष्यया तथैव रात्रिं विशिष्टपुरुषबोधै
 पपत्तौ तयोस्तद्वोधकत्वं न कल्प्यमावृषभादिपदे वृषादेरिव। आनुपूर्व्यं न रघटकत्वाभावविशिष्टानुपूर्व्यं एव शक्ततावच्छेदके
 त्वात् अतस्त्वमिदि पदान्नामिमांशयणादीनां बोधः वाक्ये तु पदान्यर्थवन्त्येव राजसंबन्धी पुरुष इत्यर्थे शशः पुरुषः पुरुषो राज
 इत्यत्र शक्तिः शक्ति कल्पनापेक्षया पदशक्तेर्लघुत्वात्। आरोपितार्थमादाय विग्रहवाक्ये प्रत्येकं विभक्त्यादिपदत्वं च। वृत्तिप्राग्वर्त्य
 र्थो रोपेणैव सुपण्यादत्यादावात्वादीति तन्मा। आरोपितेनैवार्थवत्त्वस्य ततो बोधस्य च दुर्बोरत्वात्। प्रातिपदिकादीनां सर्वं आरोपित
 मेवार्थवत्त्वम्। कस्यचिद्विशिष्टशक्तिग्रहमात्राद्वोधस्त्ववयवानां नानर्थकत्वं साधयितुमीष्टे वाक्यादपि कस्यचित्तथा बोधेन तत्रा
 प्यवयवानर्थक्यपत्तेः केवलशस्त्रप्रक्रियोपयोगिविचारवतां तदज्ञानस्य विशिष्टशक्तिग्रहमात्राद्वोधस्य च वक्तुमशक्यत्वाच्च।
 तदुक्तं वृद्धेः। जहत्स्वार्थं तु तत्रैव यत्र रूढिर्विरोधिनीति। रूढिः समुदायशक्तिर्यत्रावयवार्थविरोधिनी तत्रैव सायमर्थं तरणालि
 पणी गौरवराश्विति तदर्थः तत्र पदद्वयस्य नैरर्थक्येऽपि रथकरणकर्तरणकर्तृत्वादिकस्याहार्थो रोपेण प्रक्रियानिर्वाहो बोध्यः
 त्वया तु राजादिपदे आहार्थो र्थो रोपो वक्तुमशक्यः तदर्थवाधाभावात्। किंच राजपुरुष इत्यादावुत्तरपदार्थत्यागेन फलम्। किंचैषा
 जहत्स्वार्थेन भाष्यसंमता। यदि जहत्स्वार्थो पुरुषमात्रस्यानयनं प्राप्नोतीति भाष्यासङ्गतेः उभयोरप्यनर्थकत्वे कस्याप्यानयनं न प्रा

३.

५०

प्रोतीतिवक्तव्यं स्यात्। एवं च वृत्तावातपूर्व्यन्तरघटकत्वाभावविशिष्टानुपूर्वीशक्ततावच्छेदिकेतिननियमः पूर्वपदेऽप्यनर्थकत्वमेकार्थीभावोपपादनाय शास्त्रकल्पात्पितमेव प्रकृत्यादेरर्थवत्। बह्वीहि द्वन्द्वयोस्तु उभयोरपि उपसर्जनत्वेनोक्तरीत्यै। न च जहत्त्वार्थत्वं वक्तुं युक्तं जहत्त्वार्थविकल्पे च सर्वार्थत्यागमिच्छता बह्वीहि पदार्थस्य त्यागः सर्वस्य दर्शित इति हर्षोक्तेः। एतेन जहत्त्वार्थत्वे वैकार्थीभावोऽजहत्त्वार्थाचव्यपेक्षेवेति भूषणोक्तमपास्तम्। भाष्ये संख्याविशेषाभावं च योगाभावरूपमेकार्थीभावकृतविशेषमुक्त्वा अथैतस्मिन्नेकार्थीभावकृते विशेषे किं स्वाभाविकं शब्दैरर्थमिधानमाहोस्विदाचनिकमिति विकल्प्य स्वाभाविकत्वपक्षं व्यवस्थाप्य अथ ये वृत्तिवर्तयन्ति किन्त आहुः परार्थमिधानं वृत्तिरिति ग्रन्थेन वाचनिकमिति पक्षमुक्त्वा अथ तेषामेवं बुबतां किं जहत्त्वार्थावृत्तिरुता जहत्त्वार्थे तु क्तं तद्विरोधात्। अनेन हि एकार्थीभावमुपक्रम्योक्तेस्तत्रैव पक्षद्वयमितिलभ्यते। वाप्यैवैव शाया मिति समासे जहत्त्वार्थासु सुपेति समासे त्वजहत्त्वार्थेत्याशये नेदूतौ च सप्तम्यर्थ इति सूत्रे तत्र जहत्त्वार्थाऽजहत्त्वार्थे हेतुयिष्य कृतोक्ते इति न तद्विरोधः। यद्वा पूर्वपदे जहत्त्वार्थत्वमात्रेण तदुपपत्तिरित्यलम्। व्यपेक्षावादिनस्तु पक्षस्य राकाङ्क्षारूपा व्यपेक्षेवात्र सामर्थ्यं नत्वेकार्थीभावः। तदुक्तं भाष्ये। परस्परव्यपेक्षा सामर्थ्यमेके संप्रेक्षितौ स मर्थमिति चेति। यद्यप्येवमवगतः पुरुषस्यादौ परस्परसाकष्टस्योराजपुरुषयोः संबन्धस्य राजादिपदोत्तरविभक्तिर्विचिका राजपुरुष इत्यादाविति।

५.

राम

१०

यगु पस्थितयोस्तयोः परस्परकाङ्क्षयोः संबन्धो राजा सुन्दरदत्तादौ विशेष्यविशेषणभाववत्समुदायशक्त्यो नत्वयं विशिष्टे की
 पस्थितिनिर्णयकः उपस्थितं यो एक इहान्तरमेव तत्प्रतीतेः शक्तिग्रहश्चोपस्थितयोरवयवार्थयोः संसृज्जदं शक्तमित्याकाङ्क्षा
 प्रत्यर्थसंबन्धविशिष्टशक्यत्वादेव वाप्यश्वदत्तादौ वापीपदस्य सप्तम्यर्थः वृत्तेर्न प्रगृह्यत्वम् अतएव सप्तम्यस्य प्रातिपदिकसंज्ञा
 सिद्धिर्अर्थमपि पक्षो वृत्तिवर्त्तनवादिन एवेति भाष्ये स्पष्टतया वाक्यादेवेयं वृत्तिर्निष्पन्नेति मन्यमानस्य वृत्तावपि वाक्यतुल्याकाङ्क्षा
 या एव सत्वेन भेदसंबन्धबोधः पदभेदेन व्युत्पत्तिभेदादाकाङ्क्षावशेनैव तत्तद्व्युत्पत्तिकल्पनात् अतएव विभक्तेर्लुक् तदर्थस्य
 तएव प्रतीतेरतएवात्र न संख्याविशेषावगतिः वाक्यदृष्टिविरुद्धविभक्तिकत्वस्यात्राप्यनुसन्धानात् न नामार्थयोरभेदान्वयव्यु
 त्पत्तिविशेषः अतएव दधिदृष्टेत्यादौ भेदान्वयः विभक्तिलोपमजानतोपितज्ज्ञानरुतोपदेशाल्लोकव्युत्पत्त्या तथा बोधः तदभावे तु
 तद्व्युत्पत्तेरप्यज्ञानान्दोषः विभक्त्यर्थस्य च प्रकृतिबोध्यर्थे न्वयाद्राजपुरुषं पश्येत्यादौ विशिष्टे कर्मत्वधीः यत्तुराजपदस्य राजसं
 बन्धिनिलक्षण अतएव राशिनविशेषणान्वयः भेदसंबन्धेनान्वयेतुर्गौरवः पचतीत्यादावन्वयबोधवारणाय भेदसंसर्गिकनामार्थ
 प्रकारकशाब्दबोधेतद्विहितप्रत्ययजोपस्थितेर्हेतुत्वावश्यकत्वेन तदसंभवं प्रत्ययत्वं संकेतविशेषसंबन्धेन प्रत्ययपदवत्त्वमिति
 विशेषोक्तवानेवं कर्मधारयत्वापत्तिरिति वाच्यम् समासघटकपदार्थस्य विशेष्यत्वे सति यदलौकिके विग्रहे पदद्वयेपि एकवि

न. मं.
११

भक्तिनिर्देशस्तत्रैव कर्मधारयत्वस्वीकारात् सत्सन्तेन चित्रगुः पञ्च पूलीत्यादेर्व्यवृत्तिरिति तत्र। कण्ठे कालोदास्याः पुत्रद्वयादौ ल
क्षणार्थमात्राभावेऽतत्र विशेषणान्वयापत्तेः। न च तत्रापि दासीपदस्य सत्संबन्धिनिलक्षणा। दासीसंबन्धिसंबन्धोतिबोधाननुभविता।
विभक्त्यन्तस्य तु नलक्षणा। तस्य तदवशत्तया भावात् विभक्त्यर्थस्य संसर्गतत्वेऽवमानाच्चाभेदसंसर्गकनामार्थप्रकारकबोधिचसंसर्गबोध
कत्वेन गृहीतपदज्ञानस्य कारणत्वेनादोषाच्च ओदनादिपदस्य लक्षणया संसर्गबोधकत्वमेव नानभिधानाद्रूढिप्रयोजनयोरभावाच्च।
पराङ्मवद्वाचानुरोधाच्चाप्यप्यपेक्षेव सामर्थ्यमन्यथा पराङ्मवद्वावेष्टतत्समासादावेकार्थीभावद्विवाक्यभेदः स्यात्तत्र परिभाषा
प्रवृत्त्यभावे तु क्रतेन मित्रावरुणावृतावृथाष्टतस्य शेत्यादौ नृतेनेत्यादेः पराङ्मवत्त्वेनामन्वितस्य चेत्याद्युदात्ततापत्तिः। तत्प्रवृत्तौ तु क्र
तेन मित्रावरुणावित्यन्येनानशाये इत्यर्थकेनाशाये इत्यनेनान्वयेन परस्परमसामर्थ्यान्न दोषः। मित्रावरुणावित्येतच्च संबोधनप्र
थमान्तेऽप्यष्टचेदं भाष्ये। कर्मधारयेऽपि विशेष्यविशेषणभावेनान्वयोऽप्यपेक्षासाध्यः। उपकुम्भमित्यादाविव्ययीभावेन जतत्पुरु
षेच निपातार्थेऽत्र कत्वेन पूर्वोत्तरपदयोर्व्यपेक्षानिपातानंवाचकत्वस्याप्यङ्गीकारात् निष्कौशम्बिरित्यादौ क्रान्ताद्यर्थस्याप्यङ्गी
कृतत्वादेव पदैकदेशन्यायेन भानं नृणां काङ्क्षानवशत्संसर्गस्यैव भानं नान्यस्येत्यत्र मानमस्ति। वाक्यरुष्टाकाङ्क्षेतुल्याया आकाङ्क्षादेव
तौ जायमानत्वेन तदशब्दाद्वैकदेशन्यायेनान्यत्रेवात्रापि बोधः। द्विदशाद्व्यादौ सुजर्थस्य सप्तवर्णोदीप्तायाश्चैवमेव बोधः बहुव्रीहौ

५
रामः
११

अपि ससुदेयलाजेनान्यपेदायेनविनमोपदार्थयोगकाङ्क्षयापरस्परान्वितयोर्नयः अन्वयपदार्थस्योदाहरणव्यतावे
 मन्वपदार्थवृत्तिग्राह्यत्वाद्द्वन्द्वविचार्येद्वन्द्वविशेषास्वाभाहित्यंसमुद्गमशक्यमितिजदन्ततन्नाउक्तानांकार्थीभावकृतविशेषा
 णांविशेषणैर्सेख्याविशेषानवगमविशेषणसंबन्धाभावादीनांवचनसाध्यत्वेनगौरवतत्त्वात्तथादौलुप्यपिसंख्याविशेषावग
 मेतस्यतदवगमप्रयोजकत्वाभावाद्द्विवित्यादावन्यतोबोधेपिबुगभावाच्चकिंचसंगतार्थकवाक्यस्थानिदत्तयेऽपूर्वभाव
 चनारम्भेसवगौरवमकिंचयत्रयुगपदुभयसंबन्धविवक्षापरत्वादिनाचक्रमेणवृत्तिद्वयमथाऽब्राह्मणत्वमित्यादौनञर्थभावा
 र्थयोर्युगपद्विवक्षार्थापरत्वात्त्वप्रत्ययेनतःसमासस्तत्रविशेष्येविशेषणंतत्रविविशेषणान्तरमिति विषयशाल्येवबोधःत
 त्रैवयदापूर्वनञर्थसंबन्धविवक्षाततोभावाच्चविवक्षातदाविशिष्टस्यवैशिष्ट्यमिति विषयताशाल्येवबोधःयदातुपूर्वभावा
 र्थविवक्षातदाविशिष्टेवैशिष्ट्यमिति विषयताशाल्येवबोधद्व्येतत्पूर्वतादृशतादृशविषयताशालिबोधेविशिष्टशक्तिस्वीका
 रादेकार्थीभाववादेऽक्लेशेननिर्वहतिनञपेक्षावादेऽस्पृष्टवैदंतस्यभावइतिसूत्रेभाष्येकिंचाकाङ्क्षितसंबन्धस्यनसमुद्गमश
 क्यत्वंमानाभावात्किन्तुशिष्यमाणलुप्यमानार्थमिथार्थीतिन्यायेनपूर्वपदशक्यत्वमेवोचितम्। एवंचवाप्यश्वइत्यादा
 वपिप्रगल्ह्यत्वापत्तिःसोमोगौरीअधिष्ठितइत्यनेनसमत्वात्किंचैवंसमुदायस्यार्थवत्त्वाभावात्प्रातिपदिकत्वानापत्तिः। न

चार्थवत्त्वमर्थबोधकत्वमिवावयववृत्त्यर्थबोधकत्वमपीतिवाच्यम्। अशब्दार्थत्वात्। यत्तु समासे सर्वत्र उत्तरपदेलसणा प्राति-
 पदिकत्वमपितस्यैवेति तन्नातन्मात्रस्य प्रातिपदिकत्वे पूर्वपदस्य सुपो लुगनापत्तेः। उत्तरपदमात्रस्य प्रत्ययान्तत्वेन तदसंभवा-
 द्। पराङ्गबद्धावेतुनसमर्थपरिभाषोपस्थितिः। आमन्त्रितार्थस्य च निर्दिष्टं तदेव पराङ्गबद्धित्वार्थकेन तन्निमित्तग्रहणेन ऋतेनेत्या-
 देः पराङ्गबलवारणात्। अतएव भाष्ये सूत्रेणाग्रे स्वायुः संरभस्वेत्यादेः। सूत्रेणेत्यादेः पराङ्गवत्त्वं माभूदिति तन्निमित्तग्रहणं कर्त्त-
 व्यमित्युक्तं समर्थपरिभाषोपस्थाने ह्यसामर्थ्यादेवाप्राप्तौ भाष्यासङ्गतिः स्पष्टैव। क्रियाद्वारकमत्र व्यपेक्षालक्षणसामर्थ्यमिति
 कैयटोक्तं तु न युक्तम्। परस्परव्यपेक्षायामेव भाष्ये सामर्थ्यपदार्थत्वेनोक्तत्वात्। किंचैवं सति कृतः सर्वो मृत्तिकयेत्यादौ समासा-
 पत्तिः तादृशसामर्थ्यस्य तत्र ग्रहणे फलाभावश्च। वेदभाष्यं तु फणिभाष्यविरोधादनादेयमेवेति दिक्। यत्तु समर्थइति सूत्रे इ-
 तरनेरपेक्षमपि सामर्थ्यपदविधि शब्देन पदत्वसंपादको विधिः कर्त्तृकरणयोरित्यादिश्च। तेन पदविधिविधेयद्वयतरनिरपे-
 क्षत्वा र्थबोधकवृत्त्यर्थव्यवृत्त्यासूत्रस्य तेन व्रीहिर्यजेतेत्यादावितरनिरपेक्षे व्रीहिभिर्यजेतेत्याद्यर्थसिद्धिरितरत्वासजा-
 तीयमेव मृत्त्यजेतेन दण्डेन चक्रेण घटं करोतीत्यादीनां नासाधुतेति तन्नाभाष्यानुक्तेः। पश्य मृगोधावतिपचति भवतीत्यादौ च
 दुक्तसामर्थ्यप्रत्यायकाभावेऽपि विशेषणस्यान्ययोगव्यवच्छेदफलकत्वेन न्यायतएवेतरं निरपेक्षं कर्मत्वादिबोधस्यैव

हिभिरित्वादावपितस्यसंभवेनफलाभावाच्चेतिदिक्। नन्वेवं देवदत्तस्यगुरुकुलमित्यादावेकदेशेगुर्वीदोदेवदत्ताद्यन्योन
 सादितिचेनाससंबन्धिकपदार्थस्यलेचैत्रस्यनष्टेत्स्यादाविवैकदेशान्वयस्याप्यङ्गीकारादनपूर्वमहिस्वजन्मजन्यपुंस्त्वन्तरेक
 देशेजन्यत्वेचैत्रस्यान्यथायद्वातत्रापिस्वजन्यजन्यपुंस्त्वसंबन्धेननसर्थे वान्वयः एवंगुरुद्वारकेणस्वगुरुत्वाद्यत्वरूपे
 णसंबन्धेनदेवदत्तस्यकुलेएवान्वयः। घटादभ्यदत्त्यादावपिस्वप्रतियोगिकभेदसंबन्धेनान्यस्मिन्नेवान्वयोन्यत्रतुनेदंप्रकार
 द्वयमनभिधानाद्यत्रनेष्यतेयत्रत्विव्यतेतत्रशिवभागवतादौभवत्येवशिवोभगवान्भक्तिरस्येति तदर्थः। एवंचसंबन्धिशब्दः
 सापेक्षो नित्यं सर्वः समस्यतोऽस्वार्थवत्साव्यपेक्षाहिरुत्तावपिनहीयते। इतरसापेक्षस्वार्थस्यैवतैः प्रतिपादनादित्यर्थः। समुदाये
 नसंबन्धोयेषांगुरुकुलादिनासंसृष्ट्यावयवांस्तेतुयुज्यन्तेतद्वत्तासहेतिकारिकायांसंबन्धिशब्दस्तुपलक्षणम्। तस्माद्रम
 कत्वेभवतिविशेषणसंबन्धोऽगमकत्वेतुनेतितत्त्वंगमकत्वंतथाबोधजनकत्वमित्यलम्। तत्रवृत्तिश्चतुर्थीसमासतद्धित
 कृत्सनाद्यन्तधातुभेदात्। तत्रसमासत्वंसंकेतविशेषसंबन्धेनसमासप्रदत्तत्वमत्वर्थबोधाया ननुसन्धीपमानविभक्तिकपू
 र्वपदकनामसमुदायत्वं तदितितन्नादधिमधुरमित्यादावतिव्याप्तेस्तुत्रलुप्तविभक्त्यनुसन्धानेनबोधद्विचेद्वाजपुरुषाद्वा
 वपितुल्यम्। तोपमजानतोबोधदत्तप्युभयत्रसमंश्रुतेरिवार्थमित्येतद्घटकेद्वार्थमितिसमुदायेतिव्यासेश्च। पर्येभूषेदे

ल.मं.
१३

पचतभृज्ज तेतितिङ् न्तघटितसमासेऽव्याप्तेऽसमासो द्विधाविशेषः संज्ञाविनिर्मुक्तः सुप्पुपेतिविहितस्तद्युतश्च अन्यश्च तु
अव्ययीभावतत्पुरुषबहुव्रीहिद्वन्द्वभेदान्नतत्पुरुषत्वादिसंकेतविशेषसंबन्धेनतत्पुरुषादिपदवत्त्वम्। तत्राद्योदाहरणं
पूर्वेभूतोभूतपूर्वः सुप्पुपेतिसमासः पूर्वमिति क्रियाविशेषणं पूर्वकालवृत्तिपरं भूधातोः सत्तोत्पत्तिर्वीर्थः पूर्वकालवृत्तिस
त्ताश्रयदत्तादिर्बोधः द्विर्बहुमिति न्यायेन पूर्वशब्देनोक्तेऽपि अतीतत्वे क्तः एवं विस्पष्टं पटुर्विस्पष्टपटुः विस्पष्टपटुत्ववानिति
बोधः विस्पष्टमिति पटुत्वविशेषणतया न पुंसकम्। अथाव्ययीभावः हरौ इत्यधिहरिभक्तिः हर्यधिकरणिकाभक्तिरिति बोधः
अधिः सप्तम्यर्थवाचकः उपकृष्णमित्यादावुपः समीपवाचकः कृष्णसमीपमित्यर्थः। अथाव्ययानां वाचकत्वादेव पूर्वपदार्थप्र
धानाव्ययीभाव इत्युत्सर्गस्य निर्वोहः। द्योतकत्वे हि द्योत्यार्थस्य विशेषणताया एव न्याय्यत्वात्तद्वाधः स्पष्टएवास्पष्टं चेदमत्रैव
भाष्ये। एतेन कुम्भादिषु दानां तत्समीपे लक्षणापादितात्पर्यग्राहकमित्यपास्तमूद्योतकस्य प्रअयतीत्यादौ द्योत्यार्थविशेषण
कबोधे प्रकृते च तद्विशेष्यकबोधे कारणत्वेन कार्यकारणभावद्वयकल्पने गौरवात्। निद्रासंप्रतिनयुज्यते इत्यतिनिद्रं युज्ये
माधाविति दिवादेरकर्मकस्य युज्यत इति रूपम्। अत्र निद्राकर्तृकवर्तमानयुक्तत्वाभाव इति बोधः। अतः संप्रतिनयुज्यत इत्य
र्थः अतिनिद्रमासीदित्यादौ तथा व्यवहारविषये लक्षणा इति हरिः। हरिशब्दः शब्दस्वरूपपरः द्विः प्रकाशवाची हरिशब्दः प्र

५

रामः

१३

काशदतिबोधः। रूपस्य योऽस्मिन् रूपम्। संतुणमत्ति साहित्यं समभिज्याहृतक्रियाकारकवृत्ति साकल्पं च सहार्थः तणसहितं संक-
 लेभोज्यमतीति बोधः तणसाहित्यं त्वत्तारोपितं प्रतीयते न वास्तवं शब्दशक्तिस्वभावात्। सकलभोज्यभोजनप्रतिपादने एव तात्प-
 र्यीच्च। सूत्रे साकल्येति प्रवृत्तिनिमित्तनिर्देशः। एवं सादृश्यपदेपि। साग्निअधीते। अग्निग्रन्थसहितं तदन्तर्ग्रन्थकर्मकमर्थ्यमन-
 मिति बोधः यावत् श्लोकमव्युत्तप्रणामाः परिमाणपरिच्छिन्नत्वं यावदर्धः श्लोकपरिमाणसंख्यापरिच्छिन्नाः प्रणामादिति बोधः।
 एकपरिविपरीतवर्त्तनं परेरर्थः एकहेतुकं विपरीतवर्त्तनं परजयदित्यावत्। सप्तगङ्गा-मुन्मत्तगङ्गा-मित्यादौ सप्तगङ्गासमाहा-
 रउन्मत्तगङ्गाधिकरणमित्यादिक्रमैण वा बोधः एतेन पूर्वपदार्थप्रधानत्वमव्ययीभावलक्षणमित्यप्युक्तं उन्मत्तगङ्गा-मित्यादाव-
 व्याप्तेः उत्सर्गस्त्वङ्गीक्रियत एव। इत्यव्ययीभावः। कृष्णश्रितः कृष्णकर्मकश्रयणकर्त्तव्यादिरीत्या बोधः मासप्रमितः प्रतिपञ्चन्द्रइ-
 त्यत्र माससंबन्धिपरिच्छेदारम्भकर्त्तव्येति बोधः आदिकर्मणिकर्त्तरिक्तः धान्येनार्थो धान्यार्थः हेतौ तृतीया अर्थशब्दो धनवाची धान्य-
 हेतुकं धनमिति बोधः मासेन पूर्वमासपूर्वः अवध्युत्पत्तिकालावधिर्मदुत्पत्तिकालयोर्मसस्य व्यवथायकत्वेऽयं प्रयोगः पूर्वसद-
 शेति समासविधानादूनार्थकलहमिश्रयोगद्वयपूर्वयोगेऽपि तृतीया माषो नमूनशब्दार्थः पूर्णत्वसंपादकवस्त्वभाववानकलहः
 क्रोधपूर्वको व्यापारः वाक्कलहः वाग्रूपः सदिति बोधः दध्योदनः दध्युपसिक्तोदनः वृत्तिस्वभावलभ्यउपसेकः यूपदारु। यूपरूप

न. मे.
१४

विकारोपकारकं दार्वितिवोधः अश्वघासादयः षष्ठीतत्पुरुषादित्यन्यत्रविस्तरः पूर्वस्मात्तः पश्चादनुलिप्तः स्मात्तानुलिप्तः स्मानो
सरकालिकानुलेपनं श्रयदतिबोधः एवमादिः समानाधिकरणपदस्तत्पुरुषः कर्मधारयद्वयव्यतेऽपमानोपमितसमासयोर्
द्वयव्यतनिपातार्थप्रसङ्गेऽक्तम् प्रसङ्गेन दृग्नेत्यादौ मयूरव्यसंकादिसमासः पूर्वपदार्थप्रधानतापरवलिङ्गताचततए
न राजान्तरमित्यादौ तद्विहितसमासस्यापि पूर्वपदार्थप्रधानत्वात् न तूपमितं व्याघ्रादिमिरितिसामान्यधर्मप्रयोगान्न चानुपा
नधर्मेणात्र सादृश्यम् धर्मोपादानेऽपान्तधर्मेणैव सादृश्यमित्यर्थस्य प्रकाशे दशमे स्फुटत्वात् पुरेन्दुः सकलकलद्वयादावुपात्त
धर्मोतिरिक्तधर्मेणासादृश्यस्याभावाच्च किंचेदसूत्रं समानलिङ्गवचनत्वे एव प्रवर्तते अतएव परवलिङ्गमिति सूत्रे तत्पुरुषश्चा
धिकः प्रयोजयति यः पूर्वपदार्थप्रधान एकदेशिसमास इति भाष्यं द्वन्द्वैकदेशिनोरिति न्यासेन तत्पुरुषग्रहणप्रत्याख्यानपरं
नाभ्यवसङ्गच्छते अन्यथा दृग्नेत्यादेः पूर्वपदार्थप्रधानस्य दृश्यमानपरवलिङ्गस्य सत्त्वेन तदसङ्गतिः स्पष्टैवा दृग्ने
स्य वीक्षणान्वयस्तु तस्य पूर्वपदार्थप्रधानत्वान्निर्बाधः मुखचन्द्रद्वयादावपि मयूरव्यसंकादिसमास एव तस्य पूर्वपद
र्थप्रधानत्वात् चन्द्ररूपकव्यवहारः परवलिङ्गतापिततएवा एतेनोत्तरपदार्थप्रधानत्वतस्तत्पुरुषलक्षणमित्यप्यास्ते
गङ्गे नेत्यादावव्याप्तेः सूपर्प्रतीत्या घञ्ग्रीभावेति व्याप्तेऽप्योत्सर्गस्वाद्वियतएवा नीलं च तदुत्पलं च नीलं च लम् अत्र बाधः

५

रामः
१४

कारप्रयोगेण प्रवृत्तिनिमित्तो त्यलत्वनीलत्वयोर्विशेषमाणरीत्यानीलोत्यलयोर्वीसादित्यं भासते। अतएवात्र दृढं माशङ्कानि
 वकाशेन कर्मधारयेण बाधेति भाष्ये उक्तं एवं च नीलत्वो त्यलत्वसमूहवनीलमुत्पलमिति बोधः नीलसमानाधिकरणं तदभि
 न्नमुत्पलमिति वा तत्र वाक्ये द्वयसौ च शब्दाप्रयोगाद्यैकार्थीभावः एतेन कर्मधारयेष्वयवशक्त्ये पस्थितयोरर्थयोर्विशेष्यविशेष
 णभावसंभवान्न तत्रैकार्थीभाव इत्यपास्तं मूकेचित्तु पण्डितो ब्राह्मणः दधिरुचिकारीत्यादिवाक्ये द्वयपण्डितब्राह्मण इत्यादिवृत्ता
 बुद्देश्यविधेयभावेनान्वयवारणाद्यैको पस्थितये सः अतएव वषट्कर्तुः प्रथममसदस्य त्रभक्षान्तरविधिरेवं न तु होतृचमसद
 तिसमाख्याबलात्प्राप्तं वषट्कर्तुं संबन्धिभक्षानुवादेन प्राथम्यविधिरिति मीमांसकाः। यद्वत्तयोगप्राथम्ये उद्देश्यतानियामके
 पश्चात्त्वत्तद्योगौ विधेयतानियामकाविति तु न युक्तम्। प्रथमो भक्षः पण्डितो ब्राह्मण इत्यादौ तथा बोधदर्शनेन तस्य व्यभिचारा
 त्। अएकएकालप्रत्यय इत्यादिसूत्रेषु व्यभिचाराच्च। अतएव वृद्धैरपि यद्वत्तयोगः प्राथम्यमित्याद्युद्देश्यलक्षणमित्यत्रादिपदो
 पादानेन स्पष्टं नैयत्यं सूचितम्। न च विशेष्यतयोयस्थितिर्विधेयतयान्वये नियामिकेति वाच्यम्। एतादृशेष्यतयैवोपस्थितेः विशेष
 ष्यतासमानाधिकरणैव विधेयतेत्यपि न युक्तम्। अज्ञातार्थस्यैव विधेयत्वेन तस्य विशेष्यत्ववद्विशेषणत्वस्यापि संभवेन नियमेमा
 नाभावात् न च तथा शब्दबोधं प्रति उद्देश्यविधेयवाचकघटितिकसमस्तपदभिन्नपदजन्योपस्थितिर्हेतुरिति पूर्वोक्ते पीतवासा

ल. सं.
१५

अतुर्भुज इत्यादौ च न दोष इति वाच्यम्। सकलवृत्तिभेदघटितगुरुतरकार्यकारणभावकल्पनापेक्षयै कार्यभावास्वीकारस्य लघुत्वादि-
त्याहुस्तन्नातयान्वयाभिप्रायेण समासप्रयोगे प्राप्त्वादिपर्यालोचनोत्तरं बोधस्येष्टत्वात्। अतएवालंकारिकैरुद्देश्यानन्तर्यामत्वे
पिविधेयाविमर्शउक्तोन्यकारोद्भूयमित्यादौ। तत्र विलम्बेन तथा प्रतीतिस्तादृशोत्तरं परित्यागात्सहृदयवैमुख्यं वादुष्टिबीजं त-
था प्रकृतेपि विलम्बेन प्रतीतिः समासे तथा प्रतीतिरित्युत्तरं परित्यागेन सहृदयोद्देशो वादुष्टिबीजं न द्वेदेव चास्यापि नासाधुता-
मष्टक एकालप्रत्ययोभ्यासलोपश्चेति सौत्रप्रयोगात्। अतएव सप्तदशरत्निबीजप्रेयस्यमूषोभवतिलोहितोस्त्रीषाऋत्विजः
प्रचरन्तीत्यादौ वाजपेयमूषारत्नीनुस्त्रीषञ्जानूपसप्तदशत्वलौहित्यादिविधिरिति मीमांसकाः न चान्नमूषारत्नुस्त्रीषयो र-
तिदेशप्राप्तयातिदेशादुपदेशस्य बलवत्त्वेन पूर्वमेतैरेव विशिष्टविधिरिति वाच्यम्। मूषाऋत्विजामप्यतिदेशप्राप्तयातत्प-
र्यालोचनोत्तरमेवाप्यविधेः प्रवृत्तेः प्रथमतोत्रविशिष्टविधिरेव। प्राप्ताप्राप्तविवेके तु विशेषणपर्यवसानमित्यस्याप्यसंभवा-
र्थः। आपाततः प्रतीतावपि प्राप्त्वादिपर्यालोचने तथा तात्पर्यग्राह्याद्बोधदति। उच्चारितशब्दस्य तावत्पर्यन्तं तात्पर्याद्वा-
क्येपि प्राप्त्वादिपर्यालोचनमेव तथा न्वये तात्पर्यग्राहकम्। अतएव पण्डितो ब्राह्मण इत्यादौ यस्मै वा प्राप्त्वं तन्नैव विधेयता-
पिप्रायेण दृश्यते। महत्तयोगादिकमपि प्राप्त्वादेरेव गम्यमेवं च समासे तथा न्वये एकप्रसङ्गात्। नानासास्योत्तमासान्

५

रामः
१५

रितिरितिमीमांसकनव्योक्तपास्तम्। प्रथममसदस्यत्र तु समाख्यापेक्षया वाक्यश्रुत्योर्बलवत्वेन प्रथमतोमेनैव प्रथमस्तन्त्रमि
 धिरितिनदोषः नन्वेवं कटेऽपि कर्मभीष्मादयोपीति भाष्योक्तपक्षे परमेणकारकेण कृतं परमकारकेण कृतमित्यादौ तत्पुरुषे
 तुल्यार्थेति सूत्रभाष्योक्तस्य परिनिष्ठितविभक्त्या समासस्यानुपपत्तिः। विशेषणविशेष्ययोर्द्वयोरेपितत्र पक्षे करणत्वेन क्रियाया
 मन्वयेन सामर्थ्याभावात्। न च यद्यत्रिंशत्पुमिष्टं तमेतत्सर्वकर्म। यद्यत्रिंशत्साधकतमेतत्तत्करणं द्वयंगुणश्च न ह्यत्रैकद
 मात्रेण सन्तुष्यति एवं च सर्वेषां क्रियायां प्रत्येकं कारकत्वात्सर्वेभ्यः कर्मादावेव तत्तद्भिभक्तिरिति हितसहबीजंतदयुक्तमासनशय
 नादिक्रियोपयोगितया द्रव्यस्यैतत्तमेपि गुणादेस्तत्त्वाभावादिति वाच्यम्। कारकान्तरापेक्षयैव प्रकर्षस्य विवक्षणात्। न तु स्वकसा
 यामप्यन्यथाश्वेन यथादीपिकया व्रजतीत्यादौ सर्वेषां करणत्वानापत्तेः। न च पार्श्विकपरस्परान्वयेन सामर्थ्यमिति वाच्यम्। त
 स्य दुर्वचत्वात्। तथा हि सनशाब्दः शब्दबुद्धिकर्मणां विरम्य व्यापाराभावात्। न च गुणादेः परिच्छेदाकाङ्क्षासत्त्वेन द्रव्यस्य च परिच्छे
 दकाकाङ्क्षासत्त्वेन प्रथमद्रव्यगुणयोः श्रौतक्रियासंबन्धेऽपि पश्चादुक्ताकाङ्क्षावशात्परस्परविशेषणविशेष्यभावेन विशिष्टस्य
 क्रियासंबन्धविषयो बोधः आकाङ्क्षावशादेव पुनरनुसन्धानं शब्दस्यैककारकास्य क्रियान्वयइति च श्रौतप्रथमबाधेनेपपन्नम्।
 द्वितीयमादाय च सामर्थ्यमिति वाच्यम्। एवं हि श्रौतसंबन्धस्य बलवत्त्वात्तत्र च प्रत्येकं साधुत्वबोधाच्च श्वेतं कागमालभेतेत्य

ल.मं.
१६

दिविषये श्वेतच्छागाभावे कृष्णच्छागे नैव येन केनचित् श्वेतैनापि यागस्य साङ्गत्वापत्तेः। किंच तत्तद्विभक्त्यन्तस्यानुसन्धाने कारकत्वेन द्रव्यान्वयायोगात्। नच विभक्तिरहितस्यानुसन्धानं तस्माद्विधेयकत्वात् न केवलाप्रकृतिरिति निषेधाच्च। नन्वसमस्तपदानुसंधानम्। यत्र समासात्प्राक्परस्परान्वयस्त्वत्रैव समासाभ्युपगमेन तदनुसन्धानासंभवात्। किंच समस्तपदानुसन्धाने न सामर्थ्यवर्णनं सामर्थ्यज्ञानाधीनं च समासद्वयन्योन्याश्रयापत्तिः। किंचैवं सति वाक्ये परस्परमुद्देश्यविधेयभावेन परस्परान्वयस्य दौर्लभ्यापत्तिः समस्तपदे परैस्तथान्वयास्वीकारात्। नच यद्वत्तयोगः प्राथम्यमित्याद्युद्देश्यलक्षणमित्यभियुक्तवाक्ये प्राथमं क्रियान्वयरूपमेव प्राथम्यमन्यादृशस्यातिप्रसक्तत्वात्। एवं च तयो रुद्देश्यविधेयत्वाभ्यां क्रियान्वय आवश्यकः नहि समासपदैकदेशस्याख्यातेनान्वयसंभवः। आदौ समासघटकपदार्थान्वयेणैव तस्य साधुत्वाङ्गीकारादयमेव समासादावेकार्थभावो नास्मात्। न समस्तपदे तथा न्वयः। प्रकृते तु आदावुपात्ता समस्तपदयोः क्रियान्वयसंभवेन पश्चादनुसंहितसमस्तपदेपि तथा न्वयसंभवद्विवाच्यम्। पूर्वमनुसंहिता समस्तपदे तथा न्वयसंभवेनोपात्तसमस्तपदेपि तथा न्वयापत्तेः। किंचोद्देश्यत्वविधेयत्वाभ्यां तयोः क्रियान्वयद्वत्युक्तिमात्रं रमणीयम्। तयोः परस्परनिरूपितत्वेनोद्देश्यविधेययोरेव तद्रूपेणान्वयात्। किंच नीलमुत्पलमस्तीत्यादौ सत्तायामुत्पलस्योद्देश्यत्वेनान्वये तस्याविधेयत्वं वाच्यं नीलस्य विधेयत्वेनान्वये च तस्या

५

रामः
१६

उद्देश्यत्वं वाच्यम् । न चेदमिति विना संभवति वैरूप्यात् । वाक्यभेदश्च नैवं विधेविषये नुभवसिद्धः किं चाभियुक्तोक्तिरुक्तं
 हेत्यस्य प्राथम्यलाभेऽपि विधेयस्य न तल्लाभः । तद्वत्तयोः पश्चात्त्वं स्याद्विधेयस्य लक्षणमिति तच्छेषात् । किं चेत्कोयमित्यादा
 विकृतिष्वन्तस्यादौ क्रियान्वयासंभवः स्यान्त्यादेशभावसंबन्धस्य षष्ठ्यर्थत्वेन तस्य क्रियायामभावात् । एवं गच्छेत् ।
 इत्यादौ स्वस्वामिभावसंबन्धार्थकषष्ठ्यामपि तथा न्वयासंभवः किंच भवदुक्तं प्राथम्यमप्यसङ्गतम् । अभियुक्तोक्तवाक्यश
 षविरोधात् न्यकारेण यमित्यादावुद्देश्यस्य प्राथम्याभावेनाविषष्टविधेयांशतेति प्रकाशोक्तेरसङ्गतेश्च । अपि च वृद्धिगदे
 चूत्रभाष्ये पूर्वोच्चारितः संज्ञीपरोच्चारितासंज्ञेत्यादिग्रन्थेन पूर्वोच्चारितत्वरूपप्राथम्यस्यैवोक्तत्वात् । उक्तएकार्थीभावोऽपि नि
 र्मूलः तत्तत्प्रत्ययविधायकशस्त्रीयप्रत्यासत्तिन्यायमूलिकया प्रकृतिप्रत्ययौ सहाय्यबूतद्विभाष्यसंमतव्युत्पत्त्यैव प्रकृति
 प्रत्यययोस्तल्लाभेन तद्वितविधौ समर्थपरिभाषोपस्थितेर्भाष्योक्तामावैयर्थ्यापत्तेः । अस्मदुक्तैकार्थीभावस्यैव समर्थपदार्थ
 पदार्थताया भाष्ये उक्तेश्च । न च मानसः पार्थिकबोधद्विवाच्यम् । शब्दयोरर्थद्वारकपरस्य रात्र्याभावेनासामर्थ्यस्य लद
 वस्थत्वात् । किंच नीलमुत्पलं पश्येत्यादौ दर्शनकर्मत्वस्य साक्षादेव गुणोत्पत्तेनाकाङ्क्षाभावेन पार्थिकबोधे मानाभावात् तत्र स
 मासानापत्तिः । यत्र गुणवाचकानां स्वपरिच्छेद्यद्रव्यद्वारा क्रियाकारकत्वं तत्र परिच्छेद्यद्रव्यं किमित्याकाङ्क्षायामुपात्तमे

ल.मं.
१७

वेत्यरुणाधिकरणवार्तिकोक्तेः किंच नीलादिपदार्थानां परिच्छेद्या काङ्क्षायां द्रव्यमुपात्तगुणवदेव गुणउपात्तद्रव्यवृत्तिरेवेति मे
दसंसर्गविषयकस्यापि पार्श्विकस्य लाभेन नियमतोऽभेदविषयकपार्श्विकबोधाभावेन सामानाधिकरण्यनिमित्तसमासानापत्ति
स्तन्निमित्तपुंवत्वानापत्तिश्च। दर्शनीयामातेत्यादौ तद्वारणाय वृत्तौ वृत्तेः प्राक्यत्र सामानाधिकरण्यतत्रैव पुंवत्वप्रवृत्तेः। एतच्चैव
हुव्रीहिप्रकरणे स्फुटीभविष्यति। एतेन समासघटकीभूतं गुणिपरमित्यपास्तमिति चेदत्राहुः। भीष्मकदं कुर्वित्यादौ भीष्मादि
गुणविशिष्टकटस्य करोति क्रिययेषितत्वात्कर्मत्वन्तश्च कटपदोत्तरद्वितीयाया विशिष्टस्य प्रधानानतिरिक्ततया प्रधानगतस्य
तस्योक्तौ विशिष्टगतं तदभिहितमेवेति भीष्मादिभ्यो द्वितीया न स्यादित्याशङ्क्य भाष्ये विशिष्टगतकर्मत्वस्य समानविभक्तिकवि
शेषणं विना प्रत्यापयितुमशक्यत्वेन भीष्मादीनामपि कर्मत्वशक्तिमत्त्वादुक्तत्वेऽपि द्वितीयेत्येकं समाधानं कृतं तस्यायं भावः
विशिष्टस्य कर्मत्वे विशेषणस्यापि तत्त्वमन्यथा विशिष्टकर्मत्वशक्तिव्याघातः कुण्डली पण्डित इत्यादौ कुण्डलादेः पण्डितत्वप्रमा
तुन। शिखीध्वस्त इत्यादौ विशेष्ये बाधे विशेषणगतस्य तत्रारेपेण प्रतीतिवत् अत्र विशेषणे बाधे विशेष्यगतस्यारेपेणैव प्रतीतिः
एवं च तदंशे भ्रमत्वं ज्ञानस्य यत्र त्वबाधस्तत्रानंशेऽपि तत्त्वम्। विशिष्टगतैककर्मत्वप्रतिपादने च नोभयत्र द्वितीयां विनेति वि
शेषणादपि सा। प्रत्ययानां कृत्यर्थान्वयित्वमिव विशेषणविशिष्टस्वप्रकृत्यर्थान्वयित्वमपि अत्र विशेषणपदात्कर्मत्वाद्य

५

सरा
१७

नासिद्धिः तैव तदुपस्थितिनिमित्तं यस्य तु तद्विशिष्टे प्रतीतेर्विशिष्टस्यैककर्मत्वबोधः तथा बोधे विशेषणोत्तरद्वितीयोपिशब्दकारिणी
 —त्यत्र सामर्थ्यं नानुपपन्नम् । ततोऽवाकरोपिकर्मभीष्मादयोऽपीत्युक्तम् । तस्याप्यभावः उभयोरपि कर्मत्वात्कटपदोत्तरद्वितीय
 या कटगतकर्मत्वोक्तावपि विशेषणगतकर्मत्वप्रतिपादनाय विशेषणादपि द्वितीया तत्रोत्पत्तिरपि गुणस्य द्रव्यहृदयवा
 व्यादानादिकर्मता च द्रव्यद्वारैवेति साक्षात्फलाश्रयादेरिव द्रव्यद्वारा फलाश्रयादेरपि कर्मत्वादिकमेवं च विशेषणपक्षे
 कूर्मादिशक्तिवैशिष्ट्येनैव बोधकम् । द्रव्येणाभेदात्तु तस्याः शक्तेर्विकार्यबोधे विशिष्याग्रहः अत्रापि पक्षे विशेषणविशेष्ययोः
 परस्परान्वयपूर्वकमेव क्रियान्वयः न च कारकाणां भाषनान्वयनियमहानिः साक्षात्क्रियाजनकानां साक्षादेव तदन्वयः दूतर
 द्वारा कारकाणां तु तदन्वयद्वारक एव क्रियान्वय इति नियमेन तदहानेः एतेन गुणानां च परार्थत्वादसंबन्धः समत्वात्कर्मदिति
 न्यायविरोधः परस्परान्वयेऽल्पपास्तम् । उक्तरीत्या समत्वाभावात् । एवमेव युक्तं ज्ञानद्रव्यकल्पने गौरवात् । अननुभवाच्चा । किंच
 कारकविभक्तिसाधुत्वाय प्रथमं क्रियान्वयः समासस्य पार्सिके कान्द्वयमादाय साधुत्वमुत समासस्यैव प्राथमिकं परस्परान्व
 येन साधुत्वं विभक्तेस्तु पार्सिकेनेत्यत्र विनिगमनाविरहात् । द्वितीयोपपत्त्यर्थमेवैषा कल्पना भाष्यकृतः सूत्रकृतः प्रकृत्यादि
 विभागकल्पनावन्नत्वत्र बोधे विशेषः कैयटस्याप्यत्रैव तात्पर्यमिति निरूपितं भाष्यप्रदीपो द्योते । एवं चात्रापि सामर्थ्यावि

ल. मं.
१८

धातः स्पष्ट एव। न च तवापिश्वेतच्छाग मित्यादौ श्वेतच्छागा भावेयेन केनचिद्धे तेनापि आगसाङ्गता कुतोनेति वाच्यम्। जातेः
शब्देन कथमपि भेदास्पर्शेन द्रव्यात्मकत्वान्न तत्त्यागः न हि भवति शाबलेयस्य गौरिति। गुणस्य तु घटस्य शुक्लद्विभेदेन प्रतीत्या
द्रव्ये सत्येव गुणापगमेन च विप्रकृष्टत्वेन तस्य त्यागात् जाते स्यागे सर्वथैव साधनभेदाक्रियान्तरमेव स्यात्। मन्मते तु सादृश्या
वदिरबुद्धेरनपगमद्वयोपात्तत्वात्। अतएव न डिः संबुध्योरिति सूत्रे भाष्ये संबुध्यन्तानां राज-रन्दारकेत्यादौ न समासः दूहता
वत्समानार्थेन वाक्येन भवितव्यं समासेन च यश्चेहार्थो वाक्येन गम्यते नासौ जातु चित्तमासेन गम्यते अवयवसंबोधनं वाक्येन ग
म्यते
समुदायसंबोधनं समासेनेत्युक्तम्। एष्यगवयवार्थयो
रभिमुखीकरणपरस्परस्यैकार्थीभावलक्षणसामर्थ्यायोगादिति कैयटः संबोधनविभक्त्यर्थस्यानुवाद्यनयाविधेयान्वयित्वे
नोभयोरपि क्रियान्वयित्वेन परस्परान्वयाभावान्नैकार्थीभावद्वितित्वावः तव तु नीलमुत्पलमित्यादौ पार्श्विकान्वयेन सामर्थ्य
वदत्रापि वक्तुं शक्यत्वेन भाष्याद्यसङ्गतिः स्पष्टैव। तस्यान्मदुक्तरौ त्यानीलमुत्पलमित्यादिष्वेकैकर्मत्वेपि विशिष्टस्यैव
तरान्वयादस्विसामर्थ्यसंबोधनस्य लेप्रत्येकमभिमुखीभावेण बोधयत्र संबोधनविभक्तिरिति न तस्याः विशेषणविभक्तिरुत्पत्त्यमि
ति न तत्रात्र प्रकारत्रयसंभवः प्रत्येकसंबोधनविभक्तौ कदापि विशिष्टसंबोधनाप्रतीतेर्यश्चेहार्थ इत्यादिना भाष्येण स्पष्टमेव।

५

रामः

१८

स्वभावस्य विशिष्टा बोधकत्वं सुक्तमिहेत्यनेन च अन्यत्र वाक्यस्य समाससमोर्ध्वबोधनसामर्थ्यचदर्शितमिति भाष्यं विदो विभा-
 वयन्तुकट एव कर्मतः सामानाधिकरण्याद्वादिभ्यो द्वितीयेति तृतीयपक्षे तु तस्य कर्मत्वाभावेऽपि स्वविशेष्यगतक-
 र्मत्वेन तत्र द्वितीयाः यथेष्टवरसुहृदः स्वयंनिर्धना अपि तद्वनेनैव धनफलभाजस्तद्वत्त एकयोगक्षेमत्वादिति कैयटः
 असंभावः सामानाधिकरण्यं नार्थबोधकत्वं यदि भिन्नशक्तित्वं स्यात्तदा शक्तिभेदेनार्थभेदादेकार्थत्वमङ्गस्तस्माद्दिशेष्यसमाभ-
 शक्तिकत्वं तदभिन्नविशेषणानामिति तत्समः न विभक्तिकत्वमेव फलाश्रयत्वादिवत्तद्वत्समानाधिकरणत्वमपि तत्तच्छक्तौ
 नियामकमिति। एवं च पूर्वोत्तरपक्षैकवाक्यतयामध्यमपक्षेऽप्युक्तरीत्येव बोधउचितः अरुणाधिकरणसिद्धान्तोऽप्येवमेव अर्थैक-
 त्वेन्द्रियगुणयोरेककर्म्यनियमः स्यादिति जैमिने। सिद्धान्तसूत्रात्। द्रव्यगुणावाचकशब्दयोरेकत्वे परस्परमभेदान्वयेनैका-
 र्थबोधकत्वे सति ऐककर्म्याद्विशिष्टैकस्यैकक्रियासंबन्धान्नियमः परस्परवच्छेदरूपद्वितितदर्थीतलोकसिद्धाया आरुण्यवि-
 शिष्टैकहायन्याः क्रियानुवादेन विधानान्नवाक्यभेदः गुणवचनानां सन्निहितविशेषपरत्वं तदन्तलिङ्गादिग्राहि त्वं चेत्येष होतद-
 धिकरणसिद्धान्तद्वयत्वमनन्वेवं शेषानीलघटमानयेत्यादौ समासे कर्तृनीलादिपदोत्तरं द्वितीयाद्यापत्तिरुक्तरीत्या कर्मत्वसत्त्वा-
 द्द्वितित्वेन जातविभक्तेः सुपोधात्वितिलुकाऽहतेः समासाद्विशिष्टस्यैवोपस्थित्या विशिष्टोत्तरविभक्त्येव तद्रूपस्य तस्योक्तत्वा-

अ.मं.
१८

चेत्याहुः। अमेदान्वयेचसमानविभक्तिकनाम्नोरेवसाधुत्वमिति सार्कदिसूत्रेभाष्येस्पष्टम्। नामपदेनचविभक्त्यन्तमिति निरुद्धं
तंतदधिपश्येत्यादावपिलुहविभक्त्यातत्वम्। विभक्तिलोपमजानतस्तद्व्यत्ययज्ञताच। उपदेशतउभयज्ञानमपिसुलभं
जपुरुषद्वत्यादौलुहविभक्त्येवविरुद्धविभक्तित्वम्। विशेषणविभक्तिरभेदार्थेति तुनयुक्तं मानाभावाल्लक्षणयाविभक्तादे
भावाच्च। विशेषणविभक्तिः साधुत्वार्थेत्यपिचिन्त्यमेवतथानुशासनाभावात्। समानविभक्तिकत्वंसमानार्थकविभक्तिमत्वं
तेनराज्ञःसुतस्यधनमित्यादौ। नदोशः एकत्रषष्ठ्याजन्यत्वार्थत्वेनापरत्रस्वत्वार्थत्वेनतत्त्वाभावात्। समानवचनत्वसमानलि
ङ्गत्वेचनामेदान्वयेतन्त्रे। वेदाः प्रमाणं गोदौग्रासाः। तेनतुल्यंक्रियाचेत्। शैत्यंहियत्साप्रकृतिर्जलस्येत्यादौव्यभिचारदुसुखं
सामानाधिकरण्यं तुवचनलिङ्गैः क्येएवेत्याहुः। कर्मधारयविधायकेविशेषणविशेष्येणबहुलमिति सूत्रेविशेषणविशेष्य
त्वेविषयताविशेषरूपेनिविष्टेनतुपरिच्छेद्यत्वपरिच्छेदकत्वे। तथासतिनीलमितिसामान्योपक्रमेउत्पलस्यपरिच्छेदक
त्वेनविशेषणत्वादुत्पलनीलमित्याद्यापत्तेः। अतएवेतरस्यप्रधानत्वादितरस्यविशेषणत्वादिप्रधानशब्देनविशेष्यभाष्येव्य
बहुतंतत्रविशेष्यभूतेनाप्युक्तेननीलस्याग्रयान्तरव्यवच्छेदः क्रियतेयथाराजपुरुषद्वत्यत्रविशेष्यभूतोपिपुरुषोराजाने
स्मास्तरेभ्योअवच्छिन्नान्तिष्ठानपरिच्छेदकत्वरूपभेदकत्वंविषयताविशेषरूपविशेषणतासमनियतमित्युक्तम्। अत्रसा

५

रामः
१८

नामाधिकरण्यविशेषणादिशेषत्वचार्थयोरेव सूत्रे तु तत्र प्रतिपादकशब्दे लक्षणाविशेषणादिशब्दानां न चोभयोरपि एकद्रव्य
 स्येवाभिधानाद्वैदाश्रयविशेषणविशेष्यभावानुपपत्तिरिति वाच्यम् । धर्मभेदेन द्रव्यभेदात् तन्निष्पन्नधिकद्रव्यवाधिष्ठानं चैतन्न
 रूपं न्तयोराश्रयइतिसामानाधिकरण्यमप्युपपन्नं विशिष्टशक्तिग्रहकालेतदुपलक्षिते सुद्वेषिशक्तिग्रहः अतएव कर्मधारय
 विषये भाष्ये क्तं दृष्ट्वा पादनं सङ्गच्छते नीलसामानाधिकरणं नीलमुत्पलमिति बोधः उक्तं च हरिणा द्रव्यात्मानस्य यस्तस्माद्
 द्वौ नानाव्यवस्थिता आश्रयाश्रयिभावेनेत्ययं पूर्वभ्य आगमइति । यत्तु प्रवृत्तिनिमित्तयोरेकद्रव्यवृत्तित्वं सामानाधिकर
 ण्यम् । विशेष्यविशेषणभावस्तु प्राग्वदेवेति तत्र विशेषणे न सामानाधिकरणेनेति सूत्रविरोधात् । अन्येतु शब्दयोरेवैकविशे
 ष्यभूतार्थप्रतिपादकत्वरूपं सामानाधिकरण्यं विशेषणविशेष्यत्वमपि तद्रूपार्थप्रतिपादकत्वरूपं न्तयोरेवेत्याहुः तत्र जाति
 शब्दसंज्ञाशब्दार्थस्य गुणक्रियासमभिव्याहारे विशेष्यते वस्वभावात् । यद्वा जातिसंज्ञाशब्दघटिते वाक्ये कृत्वा द्रव्यवचना
 अपि समासे गुणादिमात्रबोधकाः तादात्म्येन गुणादिविशिष्टद्रव्यप्रतीतेः श्रुत्या द्रव्यो विशेषणं स्पष्टं चेदं हरिग्रन्थे । गुणयोः क्रि
 ययोर्गुणक्रिययोश्चानियमएवातो नैतोत्पलमिति व्यवस्थित एव प्रयोगः खज्जकुञ्ज कुञ्ज खज्जइत्यादावव्यवस्थित एव व्या
 ष्यव्यापकभावानापन्नजात्योरनियमएव । यथाभूतमूर्तयोः व्याप्यव्यापकभावानापन्नयोस्तु व्यापकस्य विशेष्यते वतेन शिंशय

त. मं.
२०

वृक्षद्वयेवानेतयोरावश्यकः समावेश इति भाष्यादेतत्प्रयोगाभावस्येत्यन्ये। एवं च द्वित्यसोमयाजीत्याद्यसाध्वेवाक्चिदन्यदे-
वेत्यर्थकाद्गुह्यग्रहणाद्वासाधुसर्वेदेदम्भाष्ये स्पष्टमित्यलम्। अन्यो राजा राजान्नरं मयूरव्यंसकादिसमासस्ततएवपरवलिङ्गति-
मिन्नवाच्यन्तरशब्दस्य न पुंसकत्वात्तदर्थश्च पूर्वपदार्थविशेषणमत्र पूर्वपदजन्यबोधप्रकाराश्रयवृद्धिस्य यत्किंचित्प्रतिष्ठा-
गिकत्वं च तदर्थे भेदे व्युत्पत्तिविशेषलभ्यम्। पूर्वकाद्योर्थपि प्यन्तोत्यादौ कायसंबन्धे पूर्वी भाग इत्यादि प्रकारेण बोधः। एकदेशि-
समासप्रत्यारब्धात् भाष्यमते कायादिशब्दानां तदवयवपरतया कायावयवरूपः पूर्वो भाग इत्यादि क्रमेण बोधः। मासो जातस्य
मासजातः अत्र विग्रहे रत्नौ चोत्तरपदार्थप्रधानत्वम्। न च विग्रहे तत्त्वे जातस्य कृप्यनुपपत्तिः। विशेषणादेव तद्विधानादिति वाच्यम्।
तस्मैवत्यर्थबोधकत्वविवक्षाया तद्व्याख्यासेपि पूर्वजातसंस्कारनिवृत्तेरित्यग्रे निरूपयिष्यामः। मासपरिच्छेदो जात इति बोधः।
जातस्य परिच्छेद्यत्वं तु परिच्छेद्यजननाश्रयत्वेन। अस्य जातस्य कियान्काल इति प्रश्ने मासजात इत्यस्यार्थमुत्तरत्वं बोध्यम्। न ज-
मासे बोधस्तु न जर्था निर्णये निरूपितः। कर्मधारयान्नञ्जलुरुपाञ्चनमत्वर्थीयः। मत्वर्थीयान्तेन च न तौ इति द्वयकल्पने गौरवे-
ण तत्र बहुव्रीहेरेव साधुत्वात्। क्वचित्तु शिष्टप्रयोगानुरोधेन तावदानादराद्वत्येव यथा दृष्टिः। अमुच्छीअवाग्मीअकदेशिन-
इत्यादि प्रगल्भ आचार्यः प्राचाभ्यो निष्क्रान्तः। कौशाभ्यानि कौशाभिरिन्द्रादौ प्रनिरादीनां रातक्रान्तेऽर्थे कृतः। इति तत्पुरुषः। चित्र-

रामः
२०

पुः चित्रा गच्छेयस्येति विग्रहः चित्रा गच्छेयस्येति समासात् यत्किञ्चिन्मन्त्रं चित्रा गच्छेयस्येति बोधः दत्तः चित्रा गच्छेयस्येति शब्दः
 नान्यत्पद्यते यत्तु बहुव्रीहौ यपदार्थे उत्तरपदस्य लक्षणा नान्यत्पद्यते नैव गोस्वामिलक्षणं यत्तत्र चित्रपदार्थे नान्यत्पद्यते एकदेश
 आदित्यार्थम् चित्रपदस्य तात्पर्यं ग्राहकतया गोपदे नैव चित्रगोस्वामिलक्षणं दोषः एवं प्राप्नोदको ग्रामदत्त्यादौ उदक
 कर्त्तव्यं प्राश्निकमभिभूतो लक्ष्यते प्राप्नोदको ग्राहकम् प्राश्निकं त्रिभिन्नमुदकमिति बोधोत्तरं स्वकर्त्तव्यं प्राश्निकमर्थं संबन्धेन
 तत्संबन्धिं ग्रामे लक्षणेति तु न युक्तम् उदके कर्त्तव्यं प्राश्निकं ग्रामदत्तिविवक्षितार्थानिर्वाहात् प्राप्नोदको तस्य कर्त्तव्यं कस्य कर्मणिल
 क्षणा प्राप्नोदको तस्य कर्त्तव्यं तात्संबन्धेनान्वयदत्तपिन युक्तम् उदकरूपकर्त्तरनुक्तत्वेन तत्स्वतीयायां वैयधिकरण्याद्दुर्वै
 द्यनापत्तेः उदककर्त्तव्यं प्राश्निकमिति बोधोत्तरं तत्कर्मग्राहकमेतद्व्यपिन युक्तम् प्रत्येयार्थं प्राधान्यस्य नाम्नः सन्त्वं प्राधान्यस्य
 च भङ्गापत्तेः विशेषणे कर्त्तरि एकदेशत्वेनोदकान्वयासंभवाच्चेति न बन्ध्याय विदस्य न उत्तरपदे एव लक्षणायां विनिगमका
 भावात् न च प्रत्ययानां संहितपूर्वपदार्थगतस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तिरुत्तरपदे तत्करणे विनिगमिकाराजः पुरुषदत्त्यादौ
 षष्ठ्यर्थस्य पुरुषेण यवारणाय पूर्वपदार्थे न कस्यम् सर्वकदत्त्यादौ अभिचारात् दधीयद्दातीत्यादौ दधिवत्त्वर्थान्वय
 पत्तेः दधिवत् पटुर्देदातीत्यादौ दधिवत्त्वर्थान्वयापत्तिः पटावनन्वयापत्तिश्च किं नैव मन्यपदार्थवर्त्तमानानेकशुबन्त

ल.मं.

२१

भावेन बहुव्रीहेरेवानापत्तिः अपि नैव पृथदिपदेशपि चरमवर्णस्यान्यतरूपस्य लक्षणमैवोपपत्तौ विशिष्टशक्तिकशोभे
रापत्तिः अवयवतल्लक्षणाद्यजाततामपि बोधात्तत्र साचेत्प्रकृतेः पितुल्यमाकस्य चिदवयवतल्लक्षणाज्ञानादो धेपिनतत्तस्यो
त्वं सूत्रविरोधात् सूत्रे लक्षणाकार्यान्वारब्धानस्यादृष्टत्वात् व्याकरणस्य शक्तिग्राहकत्वं भङ्गापत्तेश्च किंचैव प्रातिपदिकात्
र्मत्वादौ स्वादयदतिशक्तः प्रत्यासत्त्या लब्धायाः प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधके त्वस्य ते स्तल्लब्धस्य परस्परं प्रकृति
प्रत्ययार्थान्वये एव तयोः साधुत्वस्य च भङ्गः उत्तरपदमात्रस्याप्रकृतित्वात् प्रकृतित्वं च प्रत्ययविधानावधित्वमातज्जन्यज्ञा
नविशेष्यत्वं च प्रकृत्यर्थत्वेन प्राप्नोदको ग्रामद्वयादौ यदुक्तं नदप्यपास्तम् किंच स्ववाच्यार्थघटितलक्षणायां तात्पर्य्या
ह कलस्य चित्रगुरित्वादौ कृत्प्रत्ययभङ्गात्तत्तिः व्युत्पत्त्यन्तरस्वीकारे विशिष्टशक्तिरेवोचिना एव भूटरथादावपि विशिष्टशक्ति
वादिनान्तु न कश्चिद्व्युत्पत्तिविरोधः सर्वव्युत्पत्तीनां भिनोपस्थितिजनकशब्दविषयत्वात् तत्र विशेष्यविशेषणभाववैपरी
त्यान्तर्भावोऽप्येव संसर्गे न्यपदार्थेन शक्तिकल्पनाच्चित्रगुरित्वादौ स्वामिभावादिसंबन्धेन प्रपञ्चेन विशिष्टः समासार्थस्तत्रा
न्यः स्वामिभावादिः संबन्धश्चेत्युभयसमासार्थः यद्वा संसर्गः केविभक्त्यर्थ एव बहुव्रीहेः शक्तिः न च विभक्त्यर्थस्तत्त्व
रूपतया तद्गुणसंख्याकार्यं गुणपदं विना च गुणवचनवत् यद्वा

५

रामः

संख्येयसमासेनाभिधीयमानः संबन्धः संबन्धितादात्म्ये मेवामिहोक्तं न हि लोपयति संबन्धं न संविद्यते न पदं न शब्दं
न वाच्यं न वाच्यं प्राधान्याच्च स्वामिनसवाच्यत्वं व्यवस्थाप्य तद्विग्रहं संख्येयमिति संबन्धसंज्ञाभिनाः स्वरूपातिरिक्तसं
ख्येयभावेन संबन्धितादात्म्ये एव पर्यवेसान् बोध्यम्। शब्दशक्तिस्वभावाच्च पदस्य शुक्लवत्यैव न भेदे नात्र विग्रहवाक्ये तु मे
देनैव विवक्षेत्यन्यत्। पक्षद्वयमपीदं भाष्ये स्पष्टमिति बहवः। परंतु एवं सति प्राप्तादिपदेऽपि विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासकल्प
ने गौरवं बहुव्रीहौ न जीवस्यैकधर्मिबोधकत्वरूपसामानाधिकरण्यस्य भङ्गः। प्राप्ताभार्य इत्यादौ पूर्वोत्तरपदयोरेकविशे
ष्यकप्रतीतिजनकत्वरूपसामानाधिकरण्याभावात्तुं कत्वानापचिच्छा किंचालौकिकविग्रहे एकार्थीभावकृतपसामर्थ्यकल्पन
स्यावत्र वन्मूलके विशेषणत्वव्यत्यासे पदयोः सामानाधिकरण्याभावेन समासशस्त्रा प्राप्तिः सा शक्यार्थघटितैकार्थीभावस्य चित्र
त्वादेव प्रस्य भङ्गः। तस्मात्प्राप्तिकर्तृदककर्मत्यादिप्रकारेण बोधः। उदके तन्निरूपकत्वाभावेन तु विशेषणभूत प्राप्नोतत्यर्थ
वसानम्। स्वर्गोऽस्तइति वत्। अतएव विशेष्यविशेषणभावव्यत्यासस्यैकार्थीभावकृतविशेषेऽनुक्तिर्भाष्ये विभक्त्यर्थस्य प्राधा
न्येऽपि धर्मिबोधकत्वमुक्तरीत्येव। यत्तु मीमांसकाः। बहुव्रीहौ चित्राणां गवामयमिति विग्रह उचितो न तु चित्रगावोऽस्येति। इति वि
हयोर्भिन्नार्थत्वस्यानौचित्यात् प्राप्तेदक इत्यादौऽपि प्राप्तेदकस्यायमिति विग्रहः प्राप्तेदकसंबन्धीति बोधः संबन्धश्च स्वक

लघं
३३

तर्कप्राप्तिकर्मत्वादेरिति तत्रा एव विधिविग्रहः समत्वर्थबहुव्रीहिः कर्तृकर्मवचनेनाप्रथमायाः अप्रथमाविभक्त्यर्थे बहुव्रीहिः शेषो बहुव्रीहिस्त्रिकतः शेषद्वयादिमुनिद्वयं विरुद्धत्वात् न चालौकिके प्रथमान्तानामेव प्रवेशेन न तद्विरोध इति वाच्यम् अत्र लौकिके प्रविष्टानामेव पक्षान्तरे सत्ता सभावे परिनिष्ठितानां तदर्थबोधनाय प्रयोगसंभवे उपस्थितपरित्यागेनानुपस्थितपदघटितलौकिकविग्रहवाक्यकल्पनाया अनौचित्यात् किंचन केवलमर्थबोधनायैव तदा प्रयोगः किंच तु सत्तासादेर्वैकल्पिकत्वप्रदर्शनाय पितदर्थकं चोक्तं सत्याचित्राणां बोधस्येत्यद्येव न त्वदीयमत एवाविग्रहो नित्यसमास इति वृद्धा न्यथा कुम्भकारं त्येतत्समानार्थकस्य कुम्भस्य कर्तृत्वस्य संभवेन तस्य नित्यसमासत्वं भज्येता कर्तृपदस्य न समासघटकत्वेति चेदलौकिकसमासस्य सत्याचित्राणामित्यादेरपितदघटकत्वं तुल्यम् अत्र च चित्राणां बोधस्येत्यपि विग्रहोऽस्मिन् वैकल्पिकत्वबोधकः अर्थनिर्णयार्थं तु मदुक्तोपि समासघटकपदघटितवाक्यसंभवे एव नित्यसमासत्वमिति न बहुव्रीहैस्तत्त्वमिति वाच्यम् फलद्वयार्थयुगपद्वयप्रयोगोपापत्तेः किंच समससन्मतीभाव इत्यर्थकसमासे पदप्रतिद्वन्द्विविग्रहपदस्य समासघटकपदत्वमिति भिन्नत्वे न बहुव्रीह्यर्थकस्य त्वदुक्ते प्रयोगसंभवात् अनेन हि रतिघटकपदानां भेदेन स्वरूपज्ञापकस्य विकारसंलभ्यते न च त्वदुक्ते तदलौकिकसमवृत्तिप्रदर्शनार्थे वैकल्पिके चित्राणां बोधस्येत्यादावपि विशेषणभावेन सत्यासीति केनैव न प्रत्येकबोधकस्येत्या

५

संमः

٢٢٢

[illegible]

ल. सं.

२३

देशे गुण प्रधानभावो न विवक्षित इत्याहुः पुनः राजः अनेन तुल्यन्यायात् सर्वत्र वृत्त्यर्थप्रदर्शनाय प्रवृत्ते वाक्ये वृत्ति वाक्ययोः समा-
नार्थत्वाय विशेषणत्वादित्युक्तम्। स इति सूचितम्। तथा च तद्ब्रूहीति सूत्रे भाष्ये वहत्यर्थे रथादिभ्यः प्रत्ययविधिरनर्थक इत्य-
स्येदमिति विहितत्वादित्युक्तम्। वहतीत्यस्य क्रिया प्रधानत्वेन बोद्धेत्यस्य सत्व प्रधानत्वेन शब्दभेदात्तदर्थे त्यन्यः शब्दो रथं व-
हति अथोरथस्य बोद्धेत्युदाहरणम्। अर्थसामान्यात् सिद्धं य एवाथोरथं वहति स एवाथोरथस्य बोद्धेत्युदाहरणम्। तद्ब्रूहीत्यर्थे दृढं कृत्वा हि-
रण्य इत्यादौ यतो लुगभावेन तदिति सिद्धान्तितम्। य ए चार्थ इत्यादेः रथ इत्यस्य विग्रह भूते रथं वहतीत्यत्र यो स एव तद्विग्रह-
ह भूते रथस्य बोद्धेत्यत्रेत्यर्थः। एवं च तद्व्याख्या सस्तत्रैव स्पष्टमुक्तः। एवं च वृत्तिविग्रहयोर्विषयत्वापि समाप्ता। अतः च समर्थसूत्रे भाष्ये म-
हत्कृष्टमित्यतिविग्रहे कष्टमित्योः समासः कृतो नेत्याशङ्क्य इह समानार्थेन वाक्येन भवितव्यमश्वे हार्यो वाक्येन गम्यते महत्-
कृष्टमित्यतिनञा लुचित्वा मासेनासौ गम्यन्तु इत्युक्तम्। तत्र पदार्थानां वाक्ये समासे च भूतीति सुदृष्टेन तथापि महत्कृष्टमित्यतिवि-
ग्रहे कष्टमित्यतिविशेषणत्वानाक्रान्तकृतिविशेष्यतया बुध्यते समासे तु भित्तनिरूपितविशेषणत्वानाक्रान्तकृतिविशेष्यतया बुध्यते समासे न न हत्य-
तः। कष्टमित्यतिविग्रहः समहत्कर्मकरो लुपि प्रदीयेत न तु महतः कष्टविशेषणत्वमिति चोक्तिः। तद्विग्रहे कष्टमित्यतिविग्रहः समहत्कर्मकरो लुपि प्रदीयेत न तु महतः कष्टविशेषणत्वमिति चोक्तिः।

[illegible]

लं

२४

लङ्का २४
त्या शब्दो योसौ मासजातयोरभि संबन्धः स मासे निवर्त्तते अभिहितः सेष्ये न्तर्भूतः प्रातिपदिकार्थः संपन्न इति प्रातिपदिका-
र्थे प्रत्ययेति अन्यथा विशेषणान्न भवेत् पष्ठ्याः प्रधानबोधक समासादापत्यसङ्गतैः कैमटोपिवृत्तिविग्रहयोः समानार्थत्वेना-
यमत्र वाक्ये जातो विशेषणं समासे तु मासजातो दृश्यतामित्यादौ जातस्यैव कार्यं संबन्धावगमात्प्राधान्यमन्योत्तरपदार्थ-
प्रधानबोधर्म्यं बलश्रुतेरिति मत्वच्छतीति प्रश्नद्वयाशेषवदनुचरेण तयोः समानार्थत्वं मभिधेति। तत्र संबन्धस्य समासे-
निवृत्तिः पष्ठ्यनिमित्तत्वेन तत्र न अस्ति अभिहितः समासेनावयवान्तरभूतः संबन्धविषयकोपस्थिति विषयत्वमन्तर्भावः अतए-
व प्रातिपदिकार्थः संपन्न इति प्रथमोत्पत्तिनिमित्तकश्च न पष्ठ्यभावनिमित्तकश्च न चकारक प्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्तस्य
शेषत्वात् न च मासस्य जात इत्येव विग्रहोक्त एवंच वृत्तिवाक्ययोः समानार्थतापि भवति पष्ठ्यप्रसक्तिश्चना पष्ठीति सूत्रेण
सिद्धे कालाः परिमाणिनस्त्येतच्च कालाः परिमाणि नासमस्यन्ते न तु परिमाणी कालेनेत्यर्थे न जातमास इत्येव निवृत्त्यर्थमि-
ति वाच्यम् अत्राप्यप्रामाण्येन परीक्ष्य चेद्यपरिच्छेदकसमभिव्याहारे परिच्छेद्यादेव पष्ठीति सूत्रेण गतथाविग्रहा संभवा-
दन्यजनकभावसंबन्धे पष्ठीति - तादेव त्यासे च शब्दस्वभावः

[illegible]

स. मं

२५

ये द्वौ वैक्यस्यैवाभावात्। एवं चाविशेषाद्वैक्यपदलक्षितत्वं दर्शयित्वा द्वयं प्राकरणिकं सर्वमेवेति पूर्वपक्षः सोयुक्तः स्यात्।
त एकहायनीति समस्तस्यापि लक्षणिकत्वेन श्रौतत्वाभावात्। निरपेक्षो हिरवः श्रुतिः। इतरपदार्थान्वयानुपपत्तिज्ञानसपि स
तत्त्विकं हि लक्षणिकमन्यथा रूपा पदलक्षितं द्वयमपि श्रौतमेव स्यात्। न च लक्षणादिकं विनैव प्रकरणकल्पितश्रुतानुमितैकदे
निष्पन्नेनारूपाया ज्योतिर्मा पूर्वसाधनीभूतद्वयपरिच्छेदं भावयेदित्याकारेण वाक्येन प्राकरणिकसंबन्धव्याङ्ग्यमिति वाच्यम्। द्व
व्यपारेच्छेदं भावयेदित्यंशस्य प्रकरणतोऽप्यलाभात्। तस्माल्लक्षणाया प्रकरणे निवेश इति वैदोक्तमेव व्यायस्तत्र चानुपपत्तिरेव
अरुणयेति टाबुनिर्देशस्तच्छान्दस इति पूर्वपक्षो मन्यते। आश्रयलिङ्गग्राहित्वादिचमूणावचनायां पूर्वपक्षो न जानीते। आश्रयानि
र्णयाच्च न च स्त्रीद्वयलक्षणायां टाप्। अरुणपदलक्षितद्वयमित्यस्यासङ्गतेः प्राकरणिकद्वयमात्रे निवेश इत्यसङ्गतेः।
यद्युटाप् साधुत्वार्थ इति तत्र। एकद्वयनात्यन्तस्वार्थिकप्रत्ययातिरिक्तप्रत्ययानां साधुत्वमात्रार्थतायाभावात्कारादिभि
रन्वयपदमातुः। किंच समासशक्तनङ्गाकारे एकहायनीपिङ्गाक्षीपदयोरप्यरूपापदलक्षितत्वात् तत्र पूर्वपक्षोऽप्युक्तः।
जानापेतिः। मीमांसावार्तिके कृते प्येकमेव सर्वत्र योगिकैः शब्दैर्द्वयमेवाभिधीयते न त्रिवयम्। अत्र त्रिवयसंभवत्वातिरेकवदिति त
दुक्तं तन्मात्रवाच्यत्वमित्यर्थः। सुबुद्धेः स्मृतासर्गिकविषयतमेव वाच्यत्वेन सुबुद्धेः स्मृतसंभवत्वातिरेकवदिति त

रमः

योनिसंबन्धः कथंचनेति ते दुर्वाचनवित्रगुरित्यादौ संबन्धस्य तखण्डत्वेन तत्रैव नित्यं संबन्धस्य प्राप्तिः
कर्ममित्यप्यतिगौरवादित्यस्य शक्तिमदवयवकत्वे सति संसर्गबोधकशब्दत्वं यौगिकशब्दत्वं शक्तिमदवयवकत्वं चैव राजपुत्रं
पुत्रं चैव सिद्धं पाचकादौ शास्त्रसिद्धं जीते सुखमन्त्रभेदेन गोपदादिभ्यो भानमिति भजेत्यादौ सप्तसिद्धिः । अत्रैव शावले पश्य गो
पदादिभ्यो भानमिति सिद्धान्तस्त्वस्मिन् गुणितादौ न्येन गुणबोधकत्वम् । गुणिद्रव्यं च वाक्ये श्रुतत्वेन संनिहितत्वादेकहायन्ये वेति विशिष्टवि
धिरयम् । अतएव रामन्यायेन तस्मिन् संभवापेच्छान्दसत्त्वकल्पनाया अयुक्तत्वात् । अतएव गुणशुक्लादयः पुंसि गुणिलिङ्गास्तु त
द्वतीति कोशः सङ्गच्छते । भेदेन भानेप्याश्रयलिङ्गं ग्राहिता वा गुणवचनानामाश्रयतो लिङ्गवचनानां लुक्तेः । एकहायनी च गौरे
वक्रमप्राप्तत्वात् गवाते क्रीडा नीतिमन्त्रलिङ्गात् । एतदभिप्रायेणैव वार्तिके उक्तं गुणस्यैव तस्य द्रव्यपरिच्छेदद्वारा क्रयसाधनत्व
मित्यरुणादीनां योग्यत्वाद् द्रव्यपरिच्छेद एव व्यापारस्तत्रैषां कर्तृत्वादितरत्र करणत्वं भविष्यति तन्ना रूपापदादेतदवयवतम् । किं
चिद्रूपं परिच्छिन्दतारुणगुणेन क्रयः साधयितव्य इति एकहायन्यपि केनचिदुणेन मे परिच्छेदः कार्य इत्येतावदुपेक्षते उभयो
पेक्षालक्षणसंबन्धः शीघ्रतरं सिद्धं ते तेन नष्टाश्वदग्धरथवत्तपोरेव विनापि षष्ठीसंबन्ध इति संनिहिताति क्रमेकारणभावाच्च
वमेव ज्ञायते इति । परिच्छेदश्च स्वर्तोदात्तेन ग्रहणं स्वाश्रयत्वेन ग्रहणं चा एतदधिकरणसिद्धान्तसूत्रमपि कटंभी प्रकुर्वित्ये

लक्ष्मं.

२६.

तद्युत्पादनावसरेतत्सुरुषप्रकुरणोऽर्द्धं धारय्यातं चेतिदिक् अतएवेन्द्रपीताधिकरणं सङ्गच्छते। तथाहि। प्रातः सवनस्यगा य
त्र च्छन्दसद्वन्द्वपीतस्योपहृतस्योपहृतोभस्यामीतिमन्त्रद्वन्द्वदेवत्यसोममक्षणाएव नान्यदेवत्यसोममक्षणे। द्वन्द्वपीतस्येति
लिङ्गात्। नचैन्द्राग्नेतुलिङ्गाभावात्त्यादितिसूत्रात्। डित्यक्पित्यपोमातरिडित्यमातृत्ववदिन्द्राग्निपीतेद्वन्द्वपीतत्वरूपलिङ्गस्य
सत्वेनैन्द्राग्निदेवत्यसोममक्षणेमन्त्रापत्तिरितिवाच्यम्। अग्नौभस्मीकृतस्यपानासंभवेनैन्द्रपीतशब्दस्मवतीयातत्सुरुषेण
सोमपरत्वस्यामुक्तत्वेनदार्भलक्षणयासाधनं कृतं चेतिचतुर्थीतत्सुरुषेणसोमपरस्येन्द्रोद्देशेनदत्तस्येत्यर्थकतयेन्द्राग्न्युद्देश्य
कस्येन्द्रोद्देश्यकत्वाभावेनादोषात्। यत्तुद्वन्द्वानिविषयेद्वन्द्वस्याग्निसापेक्षत्वेनासामर्थ्यादिन्द्रपीतइतिसमासो न स्यादिति
शबरस्वामिनोक्तं तत्प्रोक्त्या। उपात्तपदजपृतीतिविषयसापेक्षएवसापेक्षमसमर्थवदित्यस्यप्रवृत्तेः पतञ्जलिनोक्तत्वात्। विशेष
यणस्यायोगान्ययोगव्यवच्छेदफलकत्वेनव्रीहिभिर्यजेतेत्यादाविवेन्द्राग्नैवदत्तइत्यर्थेनैन्द्राग्निदेवत्ये मन्त्राप्रवृत्तेश्च तथाच
सूत्रमेकस्मिन्वादेवतान्तरादिभागवदिति। एकेन्द्रदेवत्यएवायंमन्त्रः यथादेवतान्तरसोमादस्यविभागोऽस्यैवविषय इदित्यर्थ इ
तिपूर्वपक्षेसोमपरत्वेद्वन्द्वतशिष्टस्यमक्षणार्थमुद्धतस्येन्द्रपीतत्वाभावेनतत्संबन्धिलक्षणासोमसंयोगोपहृतोभस्यधिकरण
न्ययोवास्मात्। एतच्चावच्छेदस्यैवदेवतासैदानेनसर्वस्येतिभाष्यमतेस्पष्टमेवा। द्वन्द्वयवसुमत्तैर्गन्धामादिभिरुद्देश्यैर्वा

प्र.स.

पुनः ससंबन्धबोधनात्सर्वस्यैवदानं प्रत्येकस्वशस्याशान्तरस्येत्यन्योविनिर्माणोवचनबलादित्यतिशक्तिर्कमेतत्तुल्यमेति
नित्यमेतत्तद्वत्तत्वाभावात्। नचसमुदायदानेवयवस्यापिदानं। नलक्षणादिअन्यथासमुदायदाजितनः पुनरेतत्तुल्यमेति
कारेणैवाधौमस्यादितिवाच्यमाहन्द्राग्यादौदानोद्देश्यत्वस्यसमुदायेपर्याप्तवत्तत्कर्मत्वस्यापिसमुदायेएवमेति। स्वस्य
यस्यपरस्वत्वोत्पत्त्याप्रयत्नेनक्रियोद्देश्यतायाः। समुदायेएवसत्वात्। नान्तरीयकेपुनःस्वत्वमिद्वत्तिस्वत्वोत्पत्तीभवयवेषपीत्ये
कदेशस्वीकारेप्रत्यवायोपपत्तिः। नान्तरीयकमादायश्रौतव्यवहारस्तुननान्तरीयकदानोद्देश्यत्वस्यापिप्रत्येकंसत्वेनेन्द्राग्निदेवै
सोममक्षणेतवमन्त्रापत्तेः। यत्तुस्वीकारेपाथातोर्लक्षणासचलाद्यवादेन्द्राग्नादिविषयेउभयनिरूपितएकएवप्रत्येकनिरू
पितइति। तन्नइदंममेत्याद्याकारकबुद्धिविषयत्वरूपस्यतस्यबुद्धेःप्रत्येकवृत्तितयोभयनिरूप्यत्वाभावात्निर्वापप्रभृतिप्रतिप
त्तिपर्यन्तममुकं देवतासंबन्धीदमितियाहिकव्यवहारस्तुदेवतोद्देशेनोपकल्पितत्वमात्रेण। उपकल्पननिरूपितोद्देश्यताचप्रति
पत्तिनाश्येतिनतदुत्तरन्त्याव्यवहारः। तस्माद्बहुव्रीहिरिन्द्रेणपीतोयस्मिन्नितिप्रातःसवनस्यैत्वधिकृतंप्रातःसवनमन्यपदार्थः। न
चकर्मसमुदायाधारकालरूपस्यतेष्वभसूणासंभवइतिवाच्यमातेनतत्संबन्धिहविषोलक्षणायाउपहृतस्येत्याद्यन्यथायत्नक
वश्यकत्वात्। सवः। महविरन्यपदार्थइतितुनेयुक्तम्। तस्मिन्नुद्देश्येद्विपीतस्याभावेनतस्यतदधिकरणत्वाभावात्। भनी

ल.मं.
५६

तासुगोषुचित्रगुरिति व्यवहाराभाववदिन्द्रेण पीतस्य नष्टत्वेन तमादाय हविष इन्द्र पीत इति बहुव्रीहिणाऽव्यवहाराच्च। न च पूर्व पदप्रकृतिस्वरेण वनद्विव्रीहिल्वनिर्णयेऽतितदर्थमधिकरणारम्भो वृथेति वाच्यम्। इन्द्रेण पीत इति तृतीया तत्परुषे पितृतीया कर्मोपपत्तिः। अतः पाथातोदात्तेन लक्षणे स्यादप्यथा पूर्वपक्षेदानलक्षणाया मपि चतुर्थ्यर्थे बहुसंख्येन्दुसीति तृतीयान्तेनैव समासाच्च प्रकारान्तरेणापि पूर्वपक्षोपपत्तिदानस्य कृतत्वाच्च। किंच दानलक्षणाया मपीन्द्राय पीत इति चतुर्थी समासो दुर्लभः चतुर्थी तदर्थार्थेति समासस्य प्रतिपदोक्ततादर्थ्ये चतुर्थ्येव प्रकृतिविकृतिभाव एव च प्रवृत्तेर्भाष्यसंमतत्वात्। साधनं कृतेत्यपि न चतुर्थी तदर्थेति सूत्रे रक्षितग्रहणेन चतुर्थ्यन्तस्य तेन समासाभावबोधनात्। तादर्थ्यचतुर्थीकारकविभक्तित्वाभावेन तत्र तेनैव समासस्य दुर्लभत्वाच्च। किंच तेन समासे पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणैव बहुव्रीहिल्वनिर्णयेऽधिकरणोच्चेदं। न च चतुर्थी तदर्थ इत्यनेन तत्रापि पूर्वपदप्रकृतिस्वर इति वाच्यम्। तस्य स्वरस्यापि प्रकृतिविकृतिभाव एव प्रवृत्तेर्भाष्यसंमतत्वात्। पूर्वपदस्य कृतार्थे चतुर्थ्यन्तसमास एव तत्प्रवृत्तेः प्रकृते तु न तादर्थ्यचतुर्थी उपपदविपक्षेति न्यायात्। केचनैव तत्रापि सप्तम्यादिभिरुपपत्तेरिति सितमित्येतदुदाहरणं न तु गोहितमित्यन्यत्र निरूपितम्। अत एव चतुर्थी तदर्थ इत्यस्य प्रकृतिविकृतिव्यवहारोऽप्युच्यते।

[illegible]

जन्म
२५

वाक्ये तस्मिन् शब्दे नित्यत्वविरुद्धा नित्यत्वज्ञानित्यर्थः क्वचिदेककालावृत्तित्वरूपो विशेषो यथा व्रीहिभिर्यजेत यवैर्यजेतेत्यादौ वा
शब्दं विनापि तात्पर्यवशादेव दर्शयन्मेनाह्णा पश्यतीति वदेकविशेषविधेर्विशेषान्तरतिषेधफलकत्वान्निरपेक्षत्वलाभेन स
गुञ्जया संभवादिकल्पे बुध्यते सधुसमभिवाह्यतकारकविशिष्टक्रियायां भिन्नकालिकत्वरूपः अत्र व्रीहिभिर्यवैर्वीषष्टम्यमिति प्र
मवाक्ययागत्वावच्छेदेन यवनिर्गुणव्रीहिकरणकत्वव्रीहिनिरपेक्षमवकरणकत्वसंशयपरमुत्तरमपि तथैव परन्तु तद्यागत
सामानाधिकरण्येन तत्परमिदं ब्रूयात् अन्त्येत्तरे वा शब्देन्यतरार्थः एवं ब्रूयोरपि यागसाधनत्वादिच्छयैकतरग्रहणादेच्छिको
विकल्पः इदमेवाभिप्रेत्य प्रश्ने वा शब्दः सर्वोत्तमार्थान्तरप्रतिषेधार्थः उत्तरे तु स्वप्राप्तिपक्षे तत्प्रतिषेधार्थ इति प्रवादः इति नान्य
नापि द्विन्यन्यतर इत्यर्थः अन्यतरत्वमुपानेत रव्यावृत्तैकत्वरूपन्तश्च क्वचिद्वक्तिरतं क्वचिद्वर्मगतं तात्पर्यवशात्पुनस्तत्त्वमिन्नमे
दृश्यान्तरत्वमिति तन्नाशटपटान्यतरमानयेत्यादितः कदाचिदुभयस्याप्यानयनापत्तेः तदिन्नभेदस्य प्रत्येकं यदप्यनिरिवसमु
दितयोरपि सत्त्वादित्याहुः तत्र धर्मगतमेकत्वमिति पदार्थः पदार्थेनेति न्यायविरुद्धमिति द्विन्यन्यतरेत्यर्थक्यं तस्मात्तस्मात्किं
विना इत्यादौ नित्यबहुवचनान्ततानापत्तिः अन्यतरत्वेनानेकबोधेतु यदपटपटान्यतरमानयेत्यादौ द्विवचनादप्यन्यतरत्वमिति
दृश्यतावच्छेदकावच्छेदेन पाक्षिकः समभिवाह्यतार्थप्रतियोगिकाभावोपि वार्थः यथा दीर्घात्पदान्तादौ

तद्विकल्पे उद्देश्यतावच्छेदकसामानाधिकरण्येनभावाभावबोधोत्पत्त्यानुसाराच्च व्यवस्था स्यात् न वेत्येतादौ संशयः न तत्राह
केचिदधिकरणावृत्तिस्वरूपोविरोधोवार्थः अन्यतरकोटेः सर्वथाबाध्यत्वात् अनेककोट्युपस्थितिरपि वाशब्दोक्तिरुक्त्याहारादे
व्याख्यायुर्न तत्तेस्याणुभिन्नइत्येवप्रतीतेः क्वचित्त्वेकाधेयानधिकरणत्वरूपोविरोधोवार्थः यथाघटेपटेकासौद्वयमिति यत्रावेति
तद्विनादित्यादौ संशयविषयत्वंवार्थः संदेहविषयद्वित्वत्रित्ववन्तइति बोधः त्रित्वेनापि संदेहविषयत्वाद् बहुवचनं न दोषि
त्योनवेत्यस्यापि नित्यत्वादिसंदेहविषयद्वयत्वार्थः स्वसंशयज्ञापनाय चतथोक्तिरित्याहुः। अपरे तु वाशब्दसम्भिव्याहारे परस्परप्रति
क्षेपकानेकधर्मवत्त्वधर्मिणि गृह्यते तदेव विषयनिष्ठं संशयत्वं तदेव वाशब्दवाच्यमिदमेव विकल्पितरूपतद्विषयकत्वाच्च
ज्ञानसंशयः एवं च स्यात् न वेत्येतादौ स्यात् न तदभाव रूपः संशयइति बोध्यम्। द्वित्रादित्यादौ द्वित्रिरूपसंशयसाधनिका क्रियेत्यादि
शेव्या बोधः अतएव भवेद्यदा बहुनान्यनं तदा बहुवचनमुपपन्नम्। यदा द्वावानीये ते तदानसिद्धतीत्याशङ्क्ये दोषे त्युक्ते प्र
बोधेति गम्यते। त्रयो वेत्युक्ते द्वौ वेति यस्म्युक्ते सैषापञ्चाधिष्ठानावागिति भाष्ये उक्तम्। अन्येतरार्थो वाशब्द इत्याशङ्क्य शयः। केय
रीपि विकल्पोवार्थइति द्वित्रशब्दः केरोचिद्वयोर्वाचकइति शङ्काशयमुक्त्वा संशयोत्रवार्थः न तु विकल्पः विरुद्धानेकविषय
त्वादिसंशयस्य पर्याय इति तद्वित्वत्रित्वाधारवैस्तु संकलनयापञ्चाधिष्ठानत्वमुच्यते इति आह। अनेकविषयत्वाद् अनेकं वि

षय रूपत्वात् विमर्शस्य संशयस्येत्यर्थः तत्र चिद्वलवत्प्रमाणेनैकाकोटिर्बाध्यैवायं प्रतुन तथा बाधकन्तत्रैच्छिकं पाप्मि कान्
 शिमेकचित् यथा वीहियव विषयो कश्चिद्व्यवस्थयेत्युक्तं संशयत्वस्य विषयनिष्ठत्वादेव संशयत्वस्य परे गौतमीये सूत्रे तद्वर्ति
 त्वात् संशयपदे विरुद्धत्वात् संशयते विषयो नेनेति करणव्युत्पत्तिर्दर्शिता विषयो न विशेष्यभूतः अतएव प्रमाणप्रमेयेति
 सूत्रे विषयभूतपदार्थेषु संशयस्यैव अतएव प्रमादयो ज्ञानभेदान्न तत्रोक्ताः सात्त्विकसुखार्थविचार्यकार्यमार्गाः समर्था द
 मुदाहरन्तु सेव्यानिर्तबाकिमुभूयैव क्वेवा स्मरस्मेरविलासिनीनामिति पद्ये च संशयो वाच्यो निश्चयो व्यङ्ग्य इति प्रकाशे उ
 क्तम् । स संदेहालङ्कारादिकल्पालङ्कारश्च न तेन पृथगुक्तः निश्चयान्तसंदेहालङ्कारेण गतार्थत्वादित्याहुः । द्विरावृत्तादशद्विद
 शः अत्र मुजर्थीन्तेर्भावेऽप्यवृत्ति क्रियान्तर्भावेण च द्विशब्दस्य वृत्तिविषये वृत्तिः आवृत्तिजन्मगणने च द्विशब्दो द्वित्वसंख्याया
 शिष्टेत्यतिक्ता वृत्तिविषयादशेति बोधः अन्यथा द्वित्वान्वयो न स्यात् । दशत्वसंख्यायाः संख्येयं प्रत्युपसर्जनत्वादेकत्वत्वेन त
 स्यात्तदन्वयः संख्येयेष्वपि नाविरोधात् न हि दशद्वौ भवन्ति । तदुक्तं हरिणा । न संख्यायां न संख्येये द्वौ दशेत्यस्ति सं
 न संख्यायां न विरोधात् दाश्रये इति । केशेषु केशेषु गृहीत्वे दसु द्वे प्रवृत्तं केश केशि । अत्र त्वा प्रत्ययः । या ह्येत
 मादाय बोध्यः ग्रहणकर्मत्वं च प्रत्यासत्त्या केशादिविशिष्टपुरुषयोरेव परस्परग्रहणादिरूपः कर्मव्यतिहासः ॥

अत्रादिपक्षिभाच एवं च परस्परकेशभिकरणकतद्वत्पुरुषकर्मकग्रहणोत्तरकालिकस्थितिकर्तृपुरुषकर्मकशक्तिरिति
 तेषां किं वादादिरूपेति क्वचित्करणत्कचिद्युद्धादिवाचकपदसमभिव्याहारान्निर्णयम् यथामुं धेति
 एतेन कर्णकणिप्रथितमशदिति आख्यातकणभ्याकर्मभेदं प्रतीयते
 मित्येतेनार्थसमासोयुद्धक्रियायामेवेत्यपास्तम् । इति बहुव्रीहिः अथ खदिराविद्यादावितरेतद्विभागद्वयं
 उद्धृतावयवभेदः समूहसमासार्थः अतएव चार्थद्वन्द्वद्वतिसूत्रे भाष्ये चार्थविधायमानस्य द्वन्द्वस्य तद्वदेवालिङ्गसंज्ञा
 माशक्यशब्दशक्तिस्त्वेन गुणवचनानामिवाश्रयतो लिङ्गवचनानीत्यनेन वा परिहृतम् । बहुव्रीहावन्यपदार्थस्येवात्र
 पि चार्थस्यैव प्राधान्योचित्यात् अतएव गोस्त्रियोरितिसूत्रभाष्ये कुक्कुटमयूर्यावित्यत्र द्वन्द्वसमाशक्यद्वन्द्वप्रतिषेधोक्त्यद्व
 त्यक्तं समासार्थः वयवार्थस्याप्राप्त्या त्रयमानिर्दिष्टत्वाच्चोपसर्जनत्वमिति कैयटे नोक्तं प्रमाणप्रमेयेत्याद्यसूत्रेत्याद्य
 गोश्रकारोपि चार्थद्वन्द्वः समासद्वन्द्वः अतः सर्वे एते प्रमाणद्वयोविज्ञेयाद्वतिसिद्धमिति वार्तिकं चातेन हि समासस्य चार्थ
 द्वितितः स्पष्टमुक्ता एतेन च समूहस्य त्वलाभः अन्यथा समासान्तरे द्ववचकाराद्यटितवाक्ये द्ववचात्रापि समासे कथं सर्वेषां
 ज्ञेयत्वलाभः अन्यथा समासान्तरे द्ववचकाराद्यटितवाक्ये द्ववचात्रापि समासे कथं सर्वेषां ज्ञेयत्वलाभः स्यात् एवं च पदाबोधे

ल. मं.

३०

येसमासस्य शक्तिरित्युक्तमेवेति विदुः। पाणिपादमित्यादिसमाहारे तु नुद्धतावयवभेदः समूहो विशेष्य इति बोध्यम्। उद्धतावयव-
भेदत्वं चावयवगतसंख्यादारेण च त्वन्तद्विपरीतमनुद्धतावयवभेदत्वमुभयत्रापि द्वन्द्वे समूहो नावयवव्यतिरिक्तः। अथ स्वदि-
ग्धेव खदिराविति स्वशब्देरेवाभिधानात् अवयवातिरिक्तस्तु मूर्धन्यमिति शब्दान्तरेणैवोच्यते। एतेनेतरेतरयोगे तदनतिरेकेण भा-
नसमाहारे तु तद्विरेके वेति भेद इत्युक्तम्। यत्नितरेतरयोगे साहित्यं विशेषणं तच्च समुदायशक्यं उत्तरपदलक्ष्यमिति तु बहु-
व्रीह्युक्तरोक्तानिरसनीयम्। समुदायलक्ष्यमिति तु नमुक्तम्। पपत्तिप्रतिसंभनं विनापि प्रतीतेः। समाहारे तु तद्विशेष्यं साहित्यस्य
तरेतरयोग इत्युक्तम्। भाने तु द्वित्वाद्यन्वययोग्यतावच्छेदकसाहित्यमन्तरा तदन्वयो दुर्लभः स्यात्। न नूपस्थिते योग्य एव तदन्वयनि-
यमो न तु योग्यतावच्छेदकोपस्थित्यपेक्षा। अतएव घटे न जलमाहरेत्यादौ द्विद्वन्द्वस्यैव योग्यत्वमन्वयो न तु किञ्चित्स्वयं का-
रको बोधः। न च षट्काशदित्वादेः प्रत्येकावृत्तेः समुदायावृत्तित्वेनाकाशेऽपि सत्त्वेनाकाशपदाद्विद्वत्तत्वात्। अत्रापि
समायाभन्वयिना वच्छेदकव्याप्यत्वविशिष्टसमवायसंबन्धेन प्रकृत्यर्थे न्वयेतेषां साधुत्वमवश्यं वाच्यम्। अतः किं न द्वाविधा-
द्युपपद्यते। द्वित्वाद्यन्वययोग्यतावच्छेदको भयवृत्तिधर्मव्याप्यसमवायस्य प्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धस्य न्वय-
मवायस्यैकस्थित्यपेक्षात्वेन तदनुपपत्तिः। अतएव सत्त्वानां तस्यैकत्वेन तद्व्याप्यत्वविशिष्टपदार्थः। संबन्धोऽप्यत्र

रावित्यादौ साहित्यभानमावश्यकम्। अन्यथान्वयितावच्छेदकधवलखदिरत्वादिव्याप्यद्वित्वद्वयादिप्रतीतिरिति चेन्न।
कस्यादिरेदितात्ययेण तथ्यप्रयोगानुपपत्तिरिति वाच्यम्। घटद्वयवृत्तिद्वित्वस्य घटत्वव्याप्यसंबन्धेनाश्वये एकघटी प्रायेणापि च
रावित्यापत्तेस्तस्माद्वित्वद्वयोरेव पर्ययमेकोनद्वयवित्यादिप्रतीतिबलासंयत्तेः प्रत्येकारवृत्तेरपि समुदासमवृत्तित्वस्य पर्ययप्रत्येक
वृत्तेरपि वनखादेः समुदासमवृत्तित्ववत्। अन्तःकरणविशिष्टब्रह्मरूपजीववृत्तिजीवत्वस्य प्रत्येकारवृत्तेरेव विशिष्टवृत्तित्वस्य समुदा
द्वित्वादिसमवायस्यैवैकवृत्तत्वमकोनद्वयवित्तिप्रतीतिः। समवायविषयताया एवाशुभवाद्वित्वादिसमवायस्यैव च पर्ययवृत्तिरिति
नामान्तरम्। अन्यथा साहित्यभानाद्दीकारेऽपि तत्र प्रत्येकधर्मश्रेयसंबन्धित्वावच्छेदकतया साहित्यद्वयबोधापत्तिरिति चेन्न। घट
द्वयादौ विभक्त्युपस्थाप्यसंख्यायाः प्रकृत्यर्थतावच्छेदकव्याप्यत्वदर्शनाच्च दुपस्थाप्यसंख्यात्वावच्छेदेनैव तत्त्वकल्पनिवृद्धे
तद्वापकस्य पदार्थतावच्छेदकस्य साहित्यस्यावश्याभ्युपेयतावत्किं चान्वयस्योन्वयतावच्छेदकधर्मवत्वेनोपस्थिते एव द्वित्वादेः
संकाङ्क्षात्वात्तद्भानमावश्यकमिति चेन्न। न च तद्व्यादाकारव्याप्तेऽपि तद्वित्वात्त्वमेव न्वयितावच्छेदकलाभायतद्भानमावश्यकम्। सु
खपात्तद्वित्वमेव तथेति चेन्न। न युक्तं चेन्नोभेन्न शब्दस्तु न द्वित्वबोधकः कोशभाष्यदावनुक्तेः। चार्थेद्वन्द्वि
त्यनेन द्वाच्च शब्दस्यैव द्वित्ववचनस्याप्यनापत्तेरिति चेन्न। प्रकृत्यर्थतावच्छेदकानेकधर्मवच्छिन्नान्वयेऽपि द्वित्वादेराकाङ्क्षासंयत

योः सत्त्वेनाद्यतेः क्वचित्स्थानाप्ररुत्तर्यतावच्छेदकव्याप्यत्वेऽपि सर्वत्र तत्त्वकल्बने माभावाच्च ममतु न दोषः द्वित्वादिसंबन्धस्य प्र-
 त्येकावृत्तेरेव सर्वमेव मवृत्तितास्वीकृता समूहस्य विशेष्यतया भावाद्वाकारेण द्वित्वादेः समूह एव भावात्पटावित्यादावेकशेषेऽपि
 द्वन्द्वस्य समूह एव विशेष्येतदन्वयः किंच साहित्यस्य विशेषणत्वे प्रमाणप्रमेयेत्यादौ सर्वस्य ज्ञेयत्वासिद्धिरेव सहितद्विच्यदिज्ञाने
 पि शास्त्रार्थसिद्धेः परस्परसहितात्वे सर्वेषां ज्ञेयत्वमित्यस्वसमूहस्य विशेष्यत्व एव सिद्धेः एकस्याप्यज्ञाने समूहाज्ञानात् समूहस्य वि-
 शेषणत्वेऽप्येवमेव न ह्यनेकद्युत्पट्टयशौ अस्मिन् शोधेऽपट्टमानयेत्युक्तेः समं स हि मानयेत्यत इव सकलघटाद्या नयनत्रियमे न प्रती-
 यते अत एव समासस्यालिङ्गासंख्यात्वादिशङ्का परमुक्तभाष्यसङ्गच्छते तत्र तैत्तरीयसमाहारविषयं तस्य वाचनिकलिङ्गे कवच-
 नयोः सत्त्वात् तद्विगतलिङ्गसंख्याग्राहित्वाभावाच्च इतरेतरयोगपदेन च सर्वसमूह एव तस्याश्रयगतलिङ्गसंख्याग्राहित्वेऽप्य-
 वयवतादात्म्येन भानं स्पष्टमेवोक्तमायतावतैवोभयपदार्थप्रधानो द्वन्द्वइति व्यवहारः समूहस्यावयवयोः भेदेनाप्रतीतिरिति किंच दश-
 साध्यास्थापनकभारोत्थापनक्रियातत्कर्तृत्वं च प्रत्येकसंबद्धमपीतरसाहित्ये नैव बुध्यते तद्वैकानोत्थापयति समूह उत्थाप-
 तीति च प्रयोगः तत्राद्ये एकशब्दो सहायपरः एवं द्वित्वादिकमपि प्रत्येकसंबद्धमेव इतरसाहित्ये रूपसमूह इति श्रुतत्वात्
 का इतरसाहित्यबुद्धिरेवापेक्षा बुद्धिः अपेक्ष्यते सापेक्षा समूहस्तद्विषया बुद्धिरित्यर्थः लोके ह्यवित्यादि प्रयोगेऽपि

द्यादिसंज्ञानां समूहबोधकत्वमत एव द्वैकशेषयोश्चार्थसमूहभानाङ्गीकारस्तदज्ञाने तद्विधास्यंष्टिदं सहेतुः
 पृथग्विदिसूत्रेभाष्येषुक्तमन्योन्यवाच्यमाश्रित्य सर्वस्मिन् द्वादशः प्रवर्तन्ते इति। अन्योन्यमवाच्यं समवाय्यं संख्ये
 यद्विदित्यपूरणप्रत्ययान्वपञ्चमादिप्रकृतयः पञ्चादयः सर्वस्मिन् प्रत्ययवाच्यसहितैर्वर्तन्ते तत्र तत्संख्याश्रयत्वं बहुस्य प्रकृ
 तिकोचकात्तदन्तर्गतस्यैकदेशस्य प्रत्ययोवाच्यको यथा वांक्षीशाखावृक्षस्यावयव इत्यर्थः अनेन हितत्र संख्या न वेति न च
 सापेक्षसमूहप्रतिनिधित्वमेवोक्तं सर्व एव द्वादशोन्योन्यमपेक्षन्त इति च तत्रोक्तम्। तत्र समूह उद्भूतावयवभेद एव वाच्यः अ
 त एव पञ्चादयो नित्यबहुवचनान्ता एव ननु द्वित्वादयो निरेकत्वं भेदास्तत्पूर्वका यस्तु विना तेन न संख्यानामन्या सामस्ति संभवः एक
 त्वेन विना द्वित्वादीनामुत्पत्त्यसंभवाद्वित्वादीनामेकत्वं योनिः कारणं तेन विना न्य साम संभवं दर्शयितुं भेदादिति तत्पूर्वकाः अभेद
 मुलकैकत्वपूर्वका इत्यर्थः। तस्मादेकत्वमाद्यद्वित्वादयस्तु पदार्थान्तरसंनिधौ तत्पूर्वका जायन्ते। तदेवाह एकत्वे बुद्धिसंहिति निमि
 त्तद्वित्वाजन्मनि। एकत्वाभ्यां समुत्पत्त्यसंभवं वा तत्प्रतीयते। एकत्वद्वयविषया बुद्धिर्द्वित्वादेः कारणं तत्र द्रव्यस्यैव समवायिकारणत्वा
 त्प्रत्यासत्त्यभावाच्चा समवायिकारणत्वं संभवेन तस्यानिमित्तकारणत्वं मेव। समवाय्यसमवायिकारणभिन्नसामान्यसमाख्ययानिमित्तमि
 त्युच्यते। यद्वैकत्वस्यामेव द्वित्वमुत्पन्नमेकत्वे द्वयबुद्ध्यानुतज्ज्ञानमेतदेव मीमांसकमतम्। द्वित्वादिस्वरूपे मतभेदमाह एकत्व

न.मं.
३२

समुदायो वा सापेक्षेऽप्यथ कथं कथं। द्वे कयो रिति निर्देशे प्राप्ते रामस्तथासति। एकत्वाभ्यां नापूर्वे द्वित्वमुत्पाद्यते किन्तु तयोः समु
दायवद्वित्वम्। तत्रात्रयवाप्रयोगि। कारवभासः संधा अग्रश्रेयाकाकासवभासः यथा वृक्षसमुदायो वनशब्देनोच्यते तथैकत्वस
मुदायो द्वित्वशब्देनोच्यते। यदा परस्परपेक्ष एकत्वे रावद्वित्वम्। अस्मिन् दूषयति एकत्वद्वित्वपरे द्वे कयो रिति निर्देशे
एकत्वत्रयस्य द्वन्द्वविषयत्वाद्द्वयवचनापत्तिस्तथाङ्गीकारे इत्यर्थः। तस्मादेकत्वाभ्यां जनितमन्यदेव समुदायरूपे द्वित्वमैवं त्रि
त्वादयोऽपि इत्येव न्याय्यम्। ननु द्वित्वादेरेकत्वाद् द्वयोर्द्विवचनमित्याद्यनुपपन्नम्। तत्रोक्तम्। एकोऽपि गुणभेदेन संघो भेदं प्रवक्ष्येत्।
गुणाः समूहावयवसंघो भेदेन स्वात्मैकस्यापि द्वित्वादभेद इति तदुपपत्तिरिति हरिणोक्तम्। ननु पङ्क्तिः विंशतीति सूत्रेभाष्ये विंश
त्यादिषु प्रकृतिप्रत्यययोस्तदर्थे योश्चाज्ञानमिति प्रश्ने द्विशब्दादयं दशदर्थमभिधायिनः शति अत्ययो द्वौ दशतौ विंशतिः विंशत्या
दयो दशदर्थे चेत्सामानाधिकरण्याभावेन विंशतिगवमिति समासानापत्तिः। विंशतिगो दशस्य चासिद्धिः। दशतोर्द्विवच
नं च प्राप्नोतीत्युक्ते सिद्धान्तिनोक्तं समुदाये सते विंशत्यादयो भविष्यन्ति कथं सङ्घ इति वर्तते न च प्राणिसमूहः सङ्घ इति वृक्षाणां वि
शतिरिति न सिद्धे तसङ्घः समूहः समुदाय इत्यनर्थोतरं द्वयोर्दशतोः सङ्घो विंशतिरिति। न च विंशको गोसङ्घ इति चेत्। विंशतिश
ब्देनेव गोसङ्घः स्योक्तत्वात् तत्रैव परिमाणिनोद्घोषानापत्तेरिति वाच्यम्। द्रव्याणामन्यसङ्घः स्य दशतां दशसङ्घः स्य दशतो गवामं च प्रा

नास्ति को भेदो नास्तिके, वल्ले बुद्ध्यापरिकल्प्यते बुद्धिब्यवस्थापितार्थनिबन्धनाश्वशब्दाबुद्धिसेवाधिकारसमुच्चयन्यन्तः सत्माप
 मास्मवे भेदे भेदमवगमयन्तीत्यदोषात् । दशतोः सङ्के- वृत्ता हिंशति शब्दाद्रव्यसङ्के- परिमाणिनिर्णयसिद्धेः वास्तवमभेदमादाय
 शानाधिकरण्यंच सिद्धं विंशतिर्गण्यद्विगुणं दशतश्च तात्त्विकभेदाभावाद्वा मयि दशतसङ्के- गुणित्वेन गुणिनां गुणविशेषणे
 गणं विंशतिरिति प्रष्टुं, समुदायाभिधाने समुदायस्यैकत्वादेकवचनं सिद्धम् । सामानाधिकरण्येऽपि विंशतिर्गोषद्विगुणो विंशति
 संख्यासमुदितेऽपि समवायिनी ननु प्रत्येकं समाप्तेति गाबोधनमित्यादिवत्तद्वैकल्यस्य विशेष्ये आरोपेणैकवचनं सिद्धिरतए
 व द्रव्यगतलिङ्ग-संख्या ननु वृत्तिः । प्राक्शतादेषां स्त्रीलिङ्ग-त्वमेकवचनान्तत्वं च । शतस्य तु नं पुंसकत्वम् । विंशतौ विंशतयद
 त्यादित्वेकशेषे साधये वेति कैयटेन सङ्के- भाष्ये तएते विंशत्यादयः समुदाये सन्तो भाववचना भवन्ति भाववचनाः सन्तो भाववच
 ना भवन्ति गुणवचनाः सन्तो विंशति भाववचनस्यैर्गुणवचनेषु कदाचिद्गुणो गुणविशेषको भवति यथा पटः शुक्ल इति कदाचि
 द्गुणिना गुणो विशेष्यते पटस्य शुक्ल इति भाववचनत्वं संहननक्रियावचनत्वात् । गुणवचनादत्यस्य तत्त्वा दश्यात्तच्छब्दव्यव
 हार्योदत्यर्थः । गुणवचनाः सन्तद्व्यादिना तस्मादश्योपपादनात् । अतएव गोविंशत्यादिषु षष्ठी समाससिद्धिः । गुणवाचित्वे हि पूर
 णगुणेति निवेधः स्यात्मुख्यगुणत्वेन कैयटादिरुतो व्यवहारस्त्वसङ्गत एव । भाष्यविरोधात् । एवं च विंशतिद्रव्यसमुदाय एव विंशति

ल. मं.
३३

त्वमिति भूयन्तरेण प्रकृतिप्रत्ययविभागबोधनायोक्तमात्राया च द्वाद्योपितत्तद्द्रव्यसमूहवचनादित्युक्तमेव। असमूह एव चेद-
मा। अहीत्यत्रेभ्योपि भेदमात्रं संख्या आहेत्युक्तं भेदो वैलक्षण्यमिति कैयटः एकत्वस्याभेदबोधकत्वात्तथाप्याख्यातम्। तदुक्तं
णभेदाभेदविभागापितोके संसर्गनिबन्धनद्वित्वादिभेदव्यवहारकदेकत्वमभेदव्यवहारकदिति हेताराजः। विलक्षणविल-
णसमूहरूपत्वं च द्वाद्योपि आहः। समूहरूपत्वं चैकशब्द आह एवं च हरिणा कथमेकत्वं समुदायरूपत्वमुक्तमिति चेत्तत्त्वम्। परम-
तेन तथाभिधानात्। अतएवोपक्रमे संख्यावान्सत्वभूतोर्थः सर्व एवाभिधीयते। सधर्मोऽतिरिक्तो वा तेषामात्मैव वा तत्रैत्युक्तम्। स-
धर्मः संख्यारूपो धर्मः अविरिक्तद्वित्वैशेषिकमते। तेषां हि द्रव्याश्रिता गुणरूपा संख्या। स्वमतमाह तेषामात्मैवेति। सत्वभूता-
र्थानां समूहस्य निरस्यन्तभेदाभावादात्मैवेत्युक्तं तथा संख्यात्ववान्। असमूहरूपमेकत्वं समूहरूपं द्वित्वादि। तत्रैव संख्या-
त्वस्याप्यङ्गीकारेण समूहप्रत्ययापेक्षया विलक्षणः प्रत्ययउपपन्नः एतेन पदार्थमात्रादनुपाधेर्विलक्षणप्रत्ययापेक्षितिरित्यपा-
त्तम्। संख्यात्वस्य समूहरूपत्वस्य चोपाधित्वाद्द्वित्वपुञ्जराजादयः तत्र द्वादावनुदूतैव भवभेदः संसर्गाद्विपर्ययतदाश्रयः।
यद्यसमूहत्वेनाधारतादित्वत्वेन चाधेयता संख्या गतैकत्वस्य नुविशेष्येनारोपः शब्दशक्तिस्त्वत्वात्तद्वत्त्वं दशसंबन्ध-
समूहबोधकः अनुदूतव्यवभेदः सविशेष्यः समूहत्वेन च विशेष्यता संख्या च सर्व-
समूहमेति चेत्तत्त्वम्। यदुक्तं भेदिका गुणक्रियादि-

३३

रामः

३३

भेदिकाया क्रियाभेदायकायाः सर्वस्य भेदिकेत्युक्तेः एकविंशत्यादयोपि संख्या-
पक्षेऽस्मात् समुदायादौ स्वाङ्गनदिकार्याभावेऽपि तन्म एव चेत्तरेतरयोरोऽसहिष्यं विशेषणमिति सूत्रेण नार्थः स्यात् एतेनो-
पपन्नं यद्विदित्वान्वयः एकक्रियान्वयित्वस्यैकबुद्ध्या बहिर्बलरूपस्य वा साहित्यस्य पञ्चादेव भानेन तत्र वृत्तिरुत्पत्त्याय-
नेवित्यात् अन्यतरस्यान्यतरान्वयविबध्नामां पश्यथ वरविरोहिणीति तु न अस्मात्समर्थेन समासा प्राप्तेः एकरूपेणेकक्रियान्व-
यित्वस्य सामर्थ्येनैव निमित्तत्वाद् द्वित्वरूपैकधर्मा बहिर्बलयोरेकान्वयस्यैवौचित्याच्च कतः सर्वो मृत्तिकयेत्यादिषु पं-
त्या समासो नानभिधानात् किंच नात्र हन्तेः एकरूपेण तथा न्वयाभावात् नापि तत्पुरुषस्तत्र तथा सामर्थ्यग्रहणे मानाभावात् नार्थ-
हन्त इत्यस्य चार्थे सति च या विशेष्यस्य स्थाविशेष्यान्वये सति हन्त इत्यर्थः सामर्थ्यसूत्रे च तन्नेणेभयविधसामर्थ्यग्रहणेन सत्त्वं
वस्थितं समुच्चयान्वाच्यं योस्तु न समाप्तिनभिधानात् सौमेव सानाद्यपि मादधीयातामित्यादौ सहितयोरधिकारलाभस्तु यत्क-
तदेनमांसहेतिवाक्याद् इत्यस्यास्तमस्तु कसूत्रार्थस्याशब्दत्वाच्च यद्वरविरोहित्यादौ प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वयित्वेन विभक्त्यर्थ-
नेन न्वयापत्तेश्च संनिहितार्थबोधकत्वमिति तु बहुव्रीहिप्रकरणे दूषितम् एवेदित्वानन्वयापत्तेश्चानुशासनिकसन्निधानग्रह-
णेन बहुतरंगः प्रत्ययौ च शिष्टः सतद्घटकार्थतदर्थे तदन्यतरगतस्वार्थबोधक इति भवेद्यन्वयो यो गणनादेर्नियामकत्वाच्चार्थपि

ल. मं.
३४

असी एजपुरुषपुत्रेत्यादौ न दोष इति वाच्यम्। व्युत्पत्त्यन्तरकल्पने गौरवाद् एक रूपेणैक क्रिया न्वयित्व समनियतसमस्यमान
पदार्थसमूहभानानुरोधेन वृत्ते सवश्यकत्वाच्च। अतएवात्र विग्रहवाक्ये द्वयवादि प्रयोगो नेत्युक्तम्। चार्थे ह्यन्वय इति त्वनेकमन्यप
दार्थ इति वच्छक्तिग्राहकमेव। एतेन चार्थे इत्यस्यैक क्रियान्वयित्वेन प्रसाहित्ये सति ह्यन्वय इत्यर्थ इत्यस्यैक क्रियान्वयित्वे च श
ब्दशक्तेरभावाच्च। अंगीषोमावित्यादौ समुदितस्य देवतात्वाद्यवयवसङ्गच्छते। न च चैत्रे मे त्रश्च गच्छत इत्यादावारव्याहो पक्षसंख्या
नवमाय चार्थसमूहस्य विशेष्यत्वाच्च। च स्यतद्वाचकत्वं कच्यस्त्वं च चैत्रस्य मे त्रस्य च समूह इत्यत्रेव षष्ठ्या पतिरिति वाच्यम्। तदा
त्यक्तत्वेन समूहं प्रतीत्या भेदनिबन्धनपक्षप्राप्तेः। स च समूहः कचिद्वास्तवः कचिद्द्वैत इत्यन्यत्। पुष्यवन्तादिपदे पि रां मूहः शक्ति
तएव द्वित्वान्वयः। पुष्यवित्यस्य प्रकृतिसान्ताः दत्तावा एक शोक्त्या पुष्यवन्तौ दिवाकरनिशुकरावित्यसरे ह्यनेन पक्षे प्रदर्शना
त्युष्यवन्तावित्यत्र द्विवचनोच्चारणद्वैक्योक्तेस्तु केषां समूहस्य शक्यतायाः स्पष्टमेव लभ्यते। पुष्यवन्तं पदं चेन्द्रसूर्यसमूहशक्तमि
त्युक्तम्। शक्तिग्रहे तोनतत एकतरमन्त्रेणापि शक्त्या नृत्यम्। यनु भेदश्चार्थ इति तन्ना तद्वाधाननुभूतम्। चेत्तद्व्यपित दर्थप्रती
तेषां चार्थः साहित्यं पदं मिच्छामि त्यन्यत्। शिवरामयोरभेद इत्यादौ तत्तदुपाधिकृतभेदवतोरेतेषां मिच्छाये के धेतुः प्रतिपादनाच्च वि
रोधः। समूहश्च समूहिभ्योऽपि न इति निमित्तं पितम्। सहिताभ्यां कृतमित्यादेः समूह

रामं
३४

[illegible]

ननु तदा इन्द्राय रुणस्त्वष्टर इत्येते लोकपाकादित्यादौ च कार्यं तत्प्रसङ्गादन्तः प्राप्नोति चा-
न्यथा ननु येषां भवनात् अथ हेतु इति तेनेनाज्ञेयकपालादित्यनेनेतरैतरयोगप्रतीतेः नमुगपदधिकरण-
धिकरणवर्तिपदाद्यैव योर्भूगपदद्वयेनाभिधानेदन्त इति तदर्थ एव च रामकृष्णादित्यादीनामपदेन समानार्थयोः कल-
नपदयोरभिधानाद्भवति हन्तः। गामस्त्वमित्यादौ तु गवाद्योभिन्नैः शब्दैरेकैकरूपाएव पदस्य व्याप्य इति न दोषः प्रिरूपाणामि-
त्येतदशेषस्तच्चानन्दविभ्रिसामर्थ्येन समाप्तार्थानामिति सामर्थ्येन च युगपदधिकरणतां विनापि सुमानुजलाग्रमेवेकशेषो वा पद-
व्यावित्यत्र मुंबलमर्थिनवृत्तेः प्रागपि अन्यसमानाधिकरण्यंतत्रैव तत्प्रवृत्तेः सहभूतयोरेव युगपदधिकरणबोधसामर्थ्यमिति नान्यतर-
मर्थ्यहन्तविषयहेतुतदतः केवलं न पदाद्रमंक संवेति बाक्यघटकाच्चेनेभ्यबोधः वैदेतुकचिदाकोपिसाद्यावाहकमित्यादौ। एकैके-
नार्थद्वयाभिधानेपि तिष्ठत्यपुनर्वसोरिविसुत्रस्य बहुवचनस्येत्यनेन सर्वोद्धन्दोविभाषैकवद्वतीति ज्ञापनात्पक्षेधवरखदिरमित्यादि-
सिद्धिरिति चेन्नासेयं युगपदधिकरणवचनादुःखादुरुपपादाचेत्यादिवाच्ये एव तस्यादृष्टितत्वात्। तत्र दुःखत्वं प्रतीतावनुपायेहात-
तस्यादि वद्व्यवहारादिशब्दार्थनिर्णयः अवल्लसशब्दस्य न्यग्रोधाभिधानित्वलोके दश्यते न च ल्लसशब्दस्य लक्षणान्यग्रोधशब्देनैव तल्लाभा-
ददिवचनाद्यन्तप्रमाणस्यान्यथा सिद्धेश्च समूहस्यावयवापेक्षदित्यादिमतः समुदायात्प्रतीतेः। दुरूपपादे तस्मादुष्टनिःसारमुपपादनं य-

ल. मं. ३६
 रूपाः सानिष्प्रमाणैः ननु पावाहशामेत्यादौ व्यासे दर्शनात्समासे पितृतिवाच्यमन्तस्य च्छान्दसत्वेन तत्र सुपांमुपदत्येव सिद्धिर्न च समा
 सादृष्टिवचनबहुवचनौ सत्यर्थे तदावश्यकता। पूर्वमुपपादितत्वात्। समुच्चयान्वाच्ययोः समासाभावार्थमपि न सा उक्तीत्याऽसामर्थ्ये
 नैव तत्र समासकारणत्वाद्वाङ्मवाङ्मवाङ्मलिङ्गश्चेति अङ्ग-बङ्ग-कलिङ्गादृत्तादौ तद्राजस्य बहुषु तेनेवास्त्रियामिति लुक् तु व द्रा
 त्यर्थसमूहमतकस्य विवक्षया तद्राजप्रत्ययस्य लुगित्यर्थानं विनापि सिध्यतीति चेत्तत्त्वम्। चेन कृतस्यार्थस्याभावात्समा
 रिति भाष्ये एव समासात्पत्रविग्रहे चैव न बोध्यं साहित्यं तत्रैव दन्तेन चात्र तथा। अहरहरादिपदसममित्यवहारेण तस्य तत्राद्ये
 चकाराबोध्यत्वात्। उक्तार्थत्वाच्च तत्र चकारप्रयोग इति दिक्। उपदशदन्तो षम। दशसमीपोदन्तो षसमाहार इति बोध्यः समाहारे दशस
 मीपत्वं च स्वरसिद्धत्वं संख्यासमीपसंख्यावदवयवकत्वेन भवदुष्प्राप्तेर्ननु प्रयोगस्तस्य नियवहारेणान्तत्वेन दन्तो ष
 नान्वययोग्यत्वात्। इति दन्तः षट्। वित्पादावपि षट् दद्यादिसमूहो षट् शब्दादर्थः एकशेषोऽपि एकशेषोऽपि एकशेषोऽपि एकशेषोऽपि
 शेषोऽपि एकशेषोऽपि एकशेषोऽपि एकशेषोऽपि एकशेषोऽपि एकशेषोऽपि एकशेषोऽपि एकशेषोऽपि एकशेषोऽपि एकशेषोऽपि एकशेषोऽपि
 लुप्यमानार्थवृत्तितासमूहवृत्तिताचातरं पत्रवित्पादावपि ननु तन्मते वेदं सिद्धं तथा हि विधि
 त्रके विदुर्अर्थभेदाच्च दन्ते ददिते सकृत्तात्वे षषुट् आपारादिनिगमनाविरहेणानेव

दृष्टं च तत्समभिव्याहृतैकपदप्रयोगे तत्तत्प्रवृत्तात्पर्यग्राहकात्प्रायः प्रातिपदिकानामेव नान्यथा
 लङ्कारेणानेकशब्दैकानुसंधानेन कर्मविशिष्टेनानेकार्थसमूहबोधः यथा सान्यश्वेत्यादेः प्रातिपदिकशब्दस्यैक
 त्वेनानेकार्थबोधः समस्ततथैकदेशस्यानेकस्यैकानुसंधानासंभवात् यदा तत्राप्यस्त्वेकस्यैकानुसंधानेनैकपदवद्वत्त्वात्
 समान्येति तत्र तु सुखिते दुःखिते चेतसि दवदहेन राशिस्तु हि नदीधितिरित्यादावेकानुसंधानेन विदुर्दार्ढ्यार्थे गणपदो धारां च वस्त्र
 त्रवक्त्राश्रोतुः सकृदुपानुसंधानद्वयं भवत्विति तात्पर्येणैकोच्चारणे पि श्रोतुरनुसंधानद्वयेन क्रमेण धाराश्रोतुवृत्तिरितिव्यवहारः एव
 तत्र श्रोतुः शब्दावृत्तिर्वक्तुस्तु तन्नेणोच्चारणमिति बोध्यम् एवं चेदृशे विषये तन्नावृत्त्येकशेषाणामन्यतममस्त्विति ग्रन्थास्त्रयाणामे
 च्छिकविकल्पपरतया प्रवृत्ताः संख्या घटं पटं चानयेत्यादावपि समुच्चयार्थकचशब्देन क्रमेण बोधेतात्पर्योत् श्रोतुरावृत्तिरेव।
 अस्माभ्यन्तां भवन्तां दीव्यन्तां तादौ समभिव्याहृतानेकपदप्रयोगरूपात्तात्पर्यग्राहकाद्विभक्त्यन्तानामेव तन्त्रबहुत्ववतान्
 तत्कारकशक्तिमतं भिन्नभिन्नक्रियान्वयितया बोधेन श्रोतुरनेकानुसंधानादो धद्व्यावृत्तिरेव। प्रातिपदिकतन्त्रमेव तु नात्र एक
 क्रियाद्यन्वये एव त्वसत्त्वात् तदुक्तं रुद्रैः सकृद्वृत्तिः शब्दः सकृदर्थगमयतीति सकृदर्थमित्यादेरेकवारमेव प्रतीतिं जनयतीत्यर्थः सा
 प्रतीतिरेकार्थविषयानेकार्थविषयावेत्यन्यत् गङ्गायां मीनघोषवित्यादावनेकार्थस्य युगपदुपस्थितेऽयत्तु सकृदर्थमित्यस्यैकमर्थ

ल.मं.
३७.

बोधय नोत्यर्थे प्रतिपत्तिः क्रियाभ्यामिति गणनद्वयधिकारे एकशब्दोच्यते तस्य सकृदादेशश्चेत्यर्थे केनेकस्य सकृच्चेति सूत्रेण निषेधः
स्य सकृच्छब्दस्योक्तार्थकत्वाभावात् एकवारमित्यर्थकत्वात् अतएव सर्वदिक्षु त्रैतेन सूत्रेण सर्वदीर्घा सर्वनामसंज्ञाविधीयते ये स
वीर्घ्यास्ते सौंदर्य इति गणपाठश्च विशेष्यते इत्युक्ता सकृदुच्चरितं इति ण्यति मूलकतया कथं पुनरेकेन यत्ने नोभयं लभ्यमिति चेत्
कशेषनिर्देशाद्विसमाहितम् वक्तुं कशेषेणोच्चारणादित्यर्थे केनेकशेषनिर्देशादित्यनेन वक्तुं शब्दद्वयस्य बुद्धिस्य तथा बो
द्धशब्दद्वयज्ञानभवेत्विति वक्तुं तस्य दर्शितत्वं तस्य लक्ष्यानुसागता श्रोतुर्ग्रहद्वयतत्त्वेन पुनरनुसन्धानादर्थद्वयप्रतीतिरिति चेत्
शयः एतेन सति तात्पर्ये एकशब्दज्ञानेनापि समूहालम्बनविधयोपस्थिताने कार्यानामनेकैः संबन्धैः समूहालम्बनात्मको
बोध इत्यस्यार्ज्यतामित्यादौ विनाप्यवर्तिबोध इत्यपास्तं तथा तु भवाभावात् उक्तभाष्ये एकेनाप्यनेकैः संबन्धैः सति समाधाना
याशीत्यादौ ये उक्तप्रयोगस्यासाधुत्वबोधनाच्च शब्दसारूप्यं च तन्न बीजम् अर्थभेदे पि शब्दैरिति नोभयस्यैकस्य द्वापारप्रकारे
तेन शब्देनैकवृत्तगतानेकफलन्यायेनानेकार्थसंबन्धेनानेकार्थबोधादर्थतन्त्रमित्याहुः वस्तुतस्तु नानाकार्याणां शब्दभेदे
पिलोकां नानुभेदप्रतीतिः पदादिष्वपि न भेदः अर्थभेदाभावात् बोधनिर्वाहनेकशब्दज्ञानात् नानाकार्याणां शब्दभेदे न शब्द रामः
तन्त्रार्थतन्त्रयो रूपपत्तिर्न युक्ता तस्मान्न तद्वये पि शब्दस्य परिहृत्य सह त्वेशब्दो न्वय

अतः ननु भयत्रापि संकटं नुसंहितैकशब्देन युगपदने कार्यबोधः। अत्रान्यस्येत्यादावाच्यं। किंच प्रत्यर्थशब्दनिवेशने कार्यबोधनायनेकशब्दप्रयोगे प्राप्ते एकशब्दप्रयोगे प्राप्ते कार्यत्ववाच्यं।
मित्रादवावृत्तिः। किंच प्रत्यर्थशब्दनिवेशने कार्यबोधनायनेकशब्दप्रयोगे प्राप्ते एकशब्दप्रयोगे प्राप्ते कार्यत्ववाच्यं।
न। एवं च लोकतएवेकस्याने कार्यत्वे निदेशोऽस्यर्थे न ह्यसती बोधकत्वशक्तिः। शब्देणोत्याद्यन्ते इति शब्दसंज्ञायां विहितस्यार्थशब्द
निवेशोऽपि स्वस्वार्थे प्रत्यायनेनेव प्रत्यर्थशब्दनिवेशस्वीकारात्। अर्थवर्धे प्रत्यर्थार्थानर्थान्प्रतियचु। पि प्रत्यर्थमेवेति भाष्यात्। अर्थ
भेदाच्छब्दभेदे इत्यस्यापि स्वस्वार्थभेदात्तच्छब्दभेदइत्यवार्थः। अर्थार्थद्वयबोधकवृक्षादिशब्देभ्यो यदर्थप्रतिपादकवृक्षादिशब्दाभि
नाः सर्वथैकशेषसूत्रेण व्यर्थमिति चेन्न। अर्थमर्थप्रतियत्तस्यापि प्रत्यर्थत्वेन घटघटावित्यादिवारणार्थे सरूपाणां द्वन्द्वविषये एकशे
षएवेति नियमार्थे तत्सत्त्वात्। द्वन्द्वविषये इत्युक्ते व्यपेक्षायांचकारगर्भवाक्यसिद्धिः। एवं च प्रातिपदिकतन्त्रं सहविवक्षाविषयमेतन्नै
कशेषव्यवहारो मुख्यः। असहविवक्षाविषये विभक्त्यन्ततन्त्रे एकशेषव्यवहारो गौणः। अथासर्वोदिसूत्रे भाष्ये। एकशेषविषये तु द्वे
वयवभेदसमुदायस्य न कदापि विरोधतानभिधानानात्। अतएव न पुंसकस्य न पुंसकनेति सूत्रे एकवच्चास्यान्यतरस्यामिति चरिता
र्थद्वन्द्वस्यानभिधानमाश्रित्य तु सूत्रं प्रत्याख्यातमाकरे एतदेवाभिप्रेत्य तन्त्रत्वमेकरूप्येण भवेत्तुल्योपकारतः। उपकारान्यथात्वे
तु भवेदावृत्तिरिष्टमिति मीमांसकाः। तत्र शब्दविषये तुल्योपकारतइत्यस्य तुल्यकालमुपकारतो न्वयतइत्यर्थः। विद्वन्मानसेत्या

ल. सं.
३८

दौ परस्परान्वेषिमानसाभिन्नमानसाधिकरणकहंसे तिसुगमे देवबोधात्तदक्षतिः कदाचित्तत्र पृथक् प्रयोगोपिविद्वन्मानसमा
नसेतिसारवसारवोर्मिजइतिवत्। उपकारान्यथात्वंभिन्नकालसंन्वयसेनक्रमेण बोधे आवृत्तिरित्यर्थः एकरूप्येणेत्यनेन शब्दसार
प्यन्तन्नबीजमुक्तम्। क्रियणोरपिसारूप्यमेव तन्नबीजं क्रियाविषयं तन्नरेवेदं लक्षणमित्यन्ये। न ब्राह्मणं हन्यात् घटमानयेत्यादौ
ज्ञातैः प्राधान्येनानेकव्यक्तिबोधे एकवचनम्। एकशेषे चित्तव्यवहारस्तु चत्यपवादत्वेन गौणः पृथगर्थो नामेकार्थी भवने रूपैका
र्थीभावस्यात्राभावात्। शुद्धव्यक्तौ स्वस्वभवेन व्यक्तिप्रकारक एव शक्तिग्रहस्तस्या एव च शब्दतो बोध इति मते एकशेषसूत्रस्योक्तिसं
भवो बोध्यः। जातिः शब्दार्थस्तदुपलक्षितं द्वयं शब्दार्थइत्यादि मते तु तज्जात्यनुगतीकृतानेकव्यक्तिबोधे एकस्मादपि संभवेनानेकश
ब्दप्रयोगा प्राप्या सूत्रस्योक्तिसंभव एव नास्ति। अस्मादित्यादौ जातिष्वपि जात्यन्तराङ्गीकारेण तस्मा एव शब्दबोधत्वेन न दोष एते चेदि
त्यादित्यपि व्याख्यातमभ्युदा नेकेषु शब्देषु शब्दत्वं नाम सामान्यमभिन्नप्रत्ययाभिधामहितुस्तच्च शब्दात्वेन बोध्यमित्यभेदाभ्यां
सायादध्यस्तासु शब्देषु संक्षिप्तवर्तत इति तद्वैशिष्ट्येनानेकप्रतीतिः। एवमेव गौलाश्वत्वे सामान्येद्वयमित्यभिधायित्वा सामान्येषु सा
मान्यत्वं जातिरूपमस्ति निःसामान्यानि सामान्यानीति च तार्किकदर्शनेन न नियोगतो वेयाकरणीयम्। अत्राश्वत्वात् रामः
इत्यादावपि निरूपणत्वं तत्समनियतमभावत्वं वा सामान्यबोध्यम्। सूत्रारम्भेप्येवमेव बोध्यम्।

त्वं ब्राह्मणो वदस्व ब्राह्मणवित्यादौ पुमानस्त्रियेत्यादिनैकशेषः अत्र च पुंस्त्वस्त्रीत्वाभ्यां ब्राह्मण-
 वित्येव ब्राह्मणो वदस्व ब्राह्मणवदोक्तप्रायश्चित्तापत्तिरिति वाच्यम् उक्तं शापकं ब्राह्मणवदेष्वेव तद-
 भ्रातरो पुत्रौ श्वसुरावित्यादौ द्रष्टव्यमिति केचित् भाष्यानुसारिणस्तु स्वस्मादिष्वप्येकशेषविषयस्य भ्रातृपुत्रादि-
 तिसूत्रभाष्योक्ते भ्रातरावित्यादौ भ्रातृत्वेनैव स्वस्मादिबोधस्तस्यान्तत्वारोपात्तापितरावित्यादौ पितृत्वेनैव सुमात्रादि-
 बोधात् तत्रोक्तैर्बोधः प्रकरणादिवशाच्च विशेषवसायः कदाचित्पितृद्वयस्यापिततः प्रतीतेः। गार्ग्यादित्यादावपि भूनिर्गर्गगोत्रत्वा-
 रोपेण तेनैव रूपेण मूनोपि बोधः ब्राह्मणवित्यादितो ब्राह्मणत्वेनैव ब्राह्मणीबोधस्तद्रूपारोपात्तत्वाच्च द्रष्टव्येणानुभवविरोधात्। ए-
 कत्र कृष्णशक्तिकस्यार्थान्तरे वृत्तिकृत्यने गौरवाच्च। पिता भ्रातेत्यादितस्तु न तथा बोधः। एकशेषविषये एव तेषां स्वप्रवृत्तिनिमित्त-
 रोपेण मात्रादिवोधकत्वस्य शब्दशक्तिस्वभावसिद्धत्वात् भाष्यात्तथैव लाभाच्च सूत्रमतमप्येवमेव। सूत्राणितु द्वन्द्वनिरुत्यर्थानी-
 त्याहुः। इत्येकशेषः। घटमिच्छति घटीयति देवदत्त इत्यादौ क्यजिर्थ इत्यादि एकदेवदत्तकर्त्तृका स्वसंबन्धि घटकर्मिकेच्छेति
 बोधः स्वसंबन्धित्वादिभानं शब्दशक्तिस्वभावात् महान्तं पुत्रीयतीत्यदितु न असामर्थ्यात्। सुपआत्मनः क्यजिति मन्त्रेणैषि-
 त्संबन्धीच्छकर्मवाचकादिच्छायां क्यजित्यर्थे केनात्र क्यच्त्तस्य पदविधित्वे स्पष्टमेव। पुत्रकाम्यतीतिकां म्यजन्तेत्येवमेव विष्णु-

ल-मं

३८

यतिद्विजमित्यादौ उपमानवाचकात्कर्मण आचारे क्यजित्यर्थे केनोपमानादाचारद्वयनेन क्यच् उपमानत्वमत्राचारनिष्ठमेवंप्रत्या
सत्ते। चैत्रकर्त्तृको द्विजकर्मको विसृक्कर्मकाचारसदृश आचारद्विबोधः तत्र प्रत्यासत्या विसृक्कर्मकाचारोपि चैत्रादिकर्त्तृक एवाकृत्वा
यते चैत्रद्वयत्रकृत्वा चरतीत्यर्थे क्यच् अत्र कृत्वा कर्त्तृकाचारसदृश चैत्रकर्त्तृक आचारद्विबोधः विसृद्धिजयोः कृत्वा चैत्रयोश्चोप
मानोपमेयभाव आर्थः अन्येतु उपमानत्वकर्मयन्तरनिरूपितं कर्मत्वादिचाचारनिरूपितं प्रत्यासत्तेस्तत एव चाचारस्य साधारण्य
मत्वमतदुक्तं सुप आत्मनद्वयत्राकरे आचारक्यजन्तादावुपमानकर्मयन्तर्भूतमुपमेयकर्मदिनासकर्मकत्वं सकर्त्तृकत्वं चेति एवं चो
पमानविसृक्कर्मकाचार उपमेयद्विजकर्मकाद्व्यादिरीत्या बोधस्तदाहुः सुपर्वभिः शोभितं त्रिविधं भारुतयते इत्यादौ श्रवणेणाभेदबु
द्धेरिव शब्दरूपसाधर्म्येण सादृश्यबुद्धेरस्य पप्रजिर्बोधात् अत्र सर्वत्र पदविधित्वेनैकाधीभावसामर्थ्येण संधित्वात् कृत्वा यत्तद
त्यादिना शब्दशक्तिस्वभावाच्च प्रकृत्यर्थस्यापि साध्यत्वेन भावात् व्याकरणस्य सूत्रं करोतीति व्याकरणस्य संबन्धेनैव व्याकरणस्य
करणं सूत्रयतीत्यादौ कर्मत्वं हेतुमति चेति सूत्रे इह व्याकरणस्य सूत्रं करोतीति वाक्ये षष्ठीव्याकरणस्य संबन्धेनैव व्याकरणस्य
होतृयोसौ सूत्रव्याकरणयोरभिसंबन्धः स उत्पन्ने प्रत्यये निवर्त्तते स्तिच करोते व्याकरणेन सामर्थ्यमिति तत्र पदव्यतिरेकेण चैत्रयोश्चोप
माणसाधर्म्येभ्योपि विधानार्थमित्याकरञ्च प्रातिपदिकप्रकृतिकर्त्तृकोपि समर्था देवोत्यन्ति अहं पदं

५

रामः
३८

॥ अथ न्यत्र विस्तरः ॥ एवं तदस्यां प्रहरणमिति काडायां णः सोऽस्य निवासः सांख्यिन्यौ र्णमासीत्येवं जातेति सूत्रेण प्रकृत्यु-
 हरणोद्वबोधनिर्णयो बोध्यः ॥ तेन प्रोक्तमनन्वत्र विप्रोक्तत्वमनवाध्यायनेन प्रकाशितत्वमासु शर्मणः आदितेन केसिना मन्त्रित्यप्रयो-
 गात् न च कृतत्वमां रुषेऽर्थदत्ते वसिष्ठेः यद्यप्यर्थो नित्यो यो त्वसौ वर्णानुपूर्वीसाऽनित्या तद्देदाच्चैतद्देवतिकां कं कां प्रकमिति भा-
 ष्यात् प्रलयेऽप्यारपितं पुरुषाभावादानुपूर्वीविनाशेन पुनरुत्पद्य क्रमः संस्कारातिशयाद्देदार्थस्मृता शब्दरचना विदधति आनु-
 पूर्वीभेदादेव ह्यर्थभेदेऽपि केषुचित्कांठकादिव्यवहारस्ततश्च कठादयो वेदानुपूर्वीः कर्तारः प्रवक्तारश्चेति केऽपि दोक्तेऽच कृतत्वात्तेः ॥
 अर्थो नर्दस्वरः तत्रैव मुख्यतया सर्वदेहे तात्पर्योत्वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य इति गीतोक्तेः ॥ सा स्पदेव तेति सूत्रोक्तमन्ववर्णादिभ्यश्च ॥
 यनुज्योतिष्टोमादिरूपैर्षः समानममरूपत्वान्नित्यः आनुपूर्वी तु भिन्नरूपत्वादनित्येत्यर्थ इति तन्नाकृते ग्रन्थे इत्येव सिद्धे तेन प्रोक्त-
 मिति धर्ममिति शङ्कायां ननु च नित्यानिकृन्दांसि तेन तेषां कृतत्वाभावात् न सिद्धिरित्येकदेशिनेन केऽप्यर्थो नित्य इत्याद्युक्तमर्थ-
 स्माकृतत्वेऽपि वर्णानुपूर्वीः कृतत्वात्तेनैव सिद्धमिति तदाशयः तद्रीत्या व्याख्याने तु तादृश नित्यत्वेऽपि कृतत्वाभावात् तद्वैतव्यो विफल ए-
 व स्यात् अनित्यानिकृन्दांसीत्येव च वदेत या त्वसौ वर्णानुपूर्वीत्यनेन सर्वबोध्यार्थानुपूर्वी अपि संग्रहः ॥ अनित्यत्वमप्यभेदेन तद्दे-
 यतितद्देदाच्चैतो श्वरेतन्किंचिन्निरूपितो भेदः सर्वरूपत्वात्तस्येति चेन्न ॥ साधुरेण प्रकाशितार्थात्तदकृतायां हरेः साधुरीत्यस्य सिद्ध-

ल-मं- ४३ र्थमस्यावश्यकत्वात्। प्रोक्तशब्देन स्वकृतं परकृतं वा यत्प्रथमप्रकाशितं तदुच्यते। न च सुश्रुतस्य स्यात्प्रकाशकादित्यदोषः त
 न कठादयः संस्कारातिशयाद्देदार्थं तद्बोधकं वैदिकशब्दानुविद्धमेव स्मरन्त्यतश्चोक्तस्य शब्दाविच्छेदः। आनुपूर्व्यं शसवान्यत्वेय
 यपीदानौ मानुपूर्वीव्यत्यासेनाप्यदृष्टानिस्तथापितत्तपोमाहात्म्यात्तत्कृतानुपूर्वीव्यत्ययो नादृष्टानिकरः भाव्यवर्णानुपूर्वीत्यत्र
 वर्णशब्देन पदमुच्यते। आनुपूर्वीमात्रभेदोक्त्यापदानितान्येवेति सूचितमात्रं तथा च स्मृतिः प्रतिमन्वन्तरं चैवाश्रुतिरन्याविधीयते इति
 स्वयंभूरेषभगवान्वेदो गीतस्त्वया प्रोक्तः। शिवाद्याः ऋषिपर्यन्ताः स्मर्त्तारोऽस्य नकारका इति। युगान्ते तर्हि तान्वेदन्तेति हासान्महर्षयः। ले
 भिरेतपसा पूर्वमनुज्ञाताः स्वयंभुवेति च। तत्राद्या स्मृतिरानुपूर्वीभेदादुपपन्ना अन्ये चार्थनित्यत्वादुपपन्ने। तथा व्यासस्मृताः। सृष्ट्या
 दौ ब्रह्मणो वेदो मुखेभ्यश्च विनिर्गताः। तत्रैव चलयेयान्ति प्रलये समुपस्थिते इति। विसृष्टपुराणेऽपि। हापरेहापरे विसृष्ट्यैव स रूपी म
 हा मुने। वेदोऽयं सर्वभूतानां वेदभेदं करोति सः। हा
 परे इत्यस्य हापरे इत्येतत्संश्लेषित्यर्थः। हापरे तु पुरावृत्ते मनोः स्वयंभुवेन्तरे। ब्रह्मामनुमुवाचे वेदं वेदोऽन्यस्य प्रोक्तोऽस्मि ते इति वायु
 त्तैः। आद्यो वेदश्चतुष्पादः शतसाहस्रसंमित इति। शतशब्दोत्रानन्तवाची अनन्तावेवेदा इति श्रुतेः। चतुष्पादोऽयं जगत्सामायव्ये
 र्त्तैः। तदाद्यो वेदे परस्परं श्लिष्टमिति तदा शयः इति शाखाः प्रसंख्याताः शाखाभेदास्तथैव चाकर्त्तरि शाखाभेदोऽस्ति चेत्तदा शयः इति वा
 रामः ४३

इति च तत्रोक्तम् । अतश्च देवी पुराणे स्वयंभूरे प्रभवान् इत्यादिकमुक्त्वा कथं देवीवेदमाता एतत्कौतुहलं मे मेति मनुष्येन ब्रह्मज्ञेन
 न क्रियाशक्तिर्देवीरूपा प्रकीर्तिता । मातृका तु क्रियाशक्तिः क्रियासातमरूपिणी । संप्रसूता एव गीस्तु स्वरूपेण निभेदेव । क्रियारूपा भ
 वेदेकैवेदमाता ततो भवदिति ब्रह्मण उतरेण वर्णानां जन्यत्वेन तद्गणवेदस्य जन्यत्वं च स्पष्टमेवोक्तम् । अंतर्धकारप्रभवावेदादत्यपि त
 त्रोक्तं तदर्थं कृत्वा तदेव वर्णसमष्टित्वादुपपन्नमेव । उर्ध्वमूलमधःशाखमश्वत्थं प्रादुरव्ययम् । कृन्दांसि यस्य पर्णानीति श्रुता वाक्या व
 पि कृन्दासामेति तत्संसारचक्रावयवत्वेन तेषां वर्णनात् । ईश्वरप्रतिपादकपुराणानां तु वेदतएव ज्ञात्वा बुद्धिपूर्वे रचनमिति
 विशेषः । तस्मान्नपस्तेषां नाच्चत्वादेवेदा अजायन्तेत्यादौ जनेः प्रादुर्भावमात्रमर्थो न त्वभूतप्रादुर्भावः । यो वै ब्रह्माणं विदधाति पूर्वयो वै
 वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै इति श्रुतेः प्रकृतं च तदर्थानुसन्धानां कूलशक्तिदानमेवात्र बोध्यम् । अतएव सर्वेषां तु सनामानि कर्माणि च
 पृथक् पृथक् । वेदशब्देभ्य एवादौ पृथक् संख्याश्च निर्ममेदतिवेदेभ्य एव सर्वज्ञानपूर्विका सृष्टिरुक्ता सङ्गच्छते । कथादीनां पुनरु
 त्यतिरपि तन्नामकत्वमात्रेण कल्पे कल्पे विनश्यन्ति तन्नामानो भवन्ति चेति देवीपुराणतै । अतएव व्यासादीनां तत्तदधिकारान्ते मुक्ति
 अवगणेन न विरोधः । अन्येतु पदानां ज्योतिर्माद्यर्थस्य च नित्यत्वं समतया प्रवाह नित्यत्वेन । तथा च व्याससूत्रं समाननामरूपत्वाच्चा
 रत्तावप्यविरोध इति । आरत्तौ आनुपूर्व्याः पुनः पुनरुत्यक्तावपि वेदस्य नित्यत्वेन विरोधः समाननामरूपत्वात् । नाम्नां पदानां रूपं

ल.मं.
४४

णामर्थानां च समानत्वाविति। एवं च नामरूपप्रवाहानुच्छेद एव नित्यत्वमिति तद्भावः वेदोपि मायापरिणामविशेष एवेत्याहुः। ईश्वर ५
निर्मितत्वेऽपि तन्निर्मितर्हिरण्यगर्भवदेकस्य स्वयंभूत्वं बोध्यम्। एवं च वक्तुं पुरुषकलङ्कः शङ्करादित्येन वेदः प्रमाणमेव। किंच तदु
क्तं स्वधर्माधर्मफलस्य तत्फलतारतम्यस्य च लोके प्रत्यक्षतः कस्यचित्सुरित्वं कस्यचिद्दुःखित्वं कस्यचिन्नोक्तपालत्वं कस्यचित्त्व
कलपालकत्वमित्येवंरूपेणानुभूयमानतया प्रामाण्ये सिद्धे आयुर्वेदाद्यंशे चानुभवेन प्रामाण्ये सिद्धे द्वांशेऽपि प्रामाण्यमेव सिं
ध्यतितस्य किंचिदज्ञपुरुषाज्ञेयत्वाच्च न पौरुषेयत्वम्। योगिसामर्थ्यमपिन्द्रियविषयेष्वेवातिशयजनकं न धर्माधर्मादिप्रत्यक्ष
जनकं किंचित्त्वतीतधर्माधर्मजनकक्रियाविषयमेव तेषां प्रत्यक्षन्तत्र तत्र स्मर्यते। किंच निर्दुष्टसर्वज्ञेश्वरश्वासप्रश्वासरूपत्वान
तवाप्रामाण्यं शङ्का अर्थो रूषेयत्वं त्विदं मया कर्तव्यमिति बुद्धिपूर्वकं यत्नेनाकरणात् एतावतैवाकर्तृकत्वं व्यवहारः। वेदजनकत्व
वदेव च जगज्जनकत्वमीश्वरस्येति बोध्यम्। शक्याद्यागमास्तु नैवं तेषां बुद्धिपूर्वमोहनार्थत्वेन कृतत्वस्मरणात्। तदुक्तं सूतसंहिता
याम्। श्रुतिः सनातनी सा ध्वी सर्वमानोत्तमोत्तमौ। प्राह चाद्वैतनैर्मल्यनिर्विकारत्वमात्मनः। ततः सर्गादिचाप्याह चेष्टनाचेतन
यदासानादिभूतैव तदा मानमतीव सा। स्वतश्च परतो दोषो नास्ति यस्मादिजर्षभाः। अस्ति चेद्व्यवहारस्य लोपस्य प्रत्यक्षं। परतः ४४

अथ न दोषोऽस्ति परस्याभावतो हि जाः। स्वतो दुष्टोऽपि शब्दस्तु मानमत्रा प्रसङ्गमात्रा इति वा सीतुं वा नैव मुनीन्द्रः स एव दर्शनात् स्व
 तो दुष्टः कथं मानं भवत्यन्यस्य सङ्गमात्रा। अन्ययोगेन योभावो यस्य प्राज्ञाः प्रसिध्यति। स तस्य आन्तरवस्तुत्वेन स्वभावः कथं च
 न। ज्ञेया कुसुमलौ हित्यं विभाति स्फटिके भृशं मत्तया पितत्रलौ हित्यं भ्रान्तमेव न वास्तवम्। अन्यत्रान्यस्य धर्मस्तु प्रतीतो विभ्रमो
 मतः। आश्चापेष्टतया शब्दः प्रमाणं न स सर्वथा। अनाप्तयोगाच्छब्दस्य प्रामाण्यं मुनिपुङ्गवाः। तिरोभूतं स्वतः सिद्धं स्वनाशायैव के
 वलम्। यदा सा शंकरेणोक्ता तदापि श्रुतिरास्तिकाः। प्रमाणं सुतरामाप्तमवमहेश्वरः। सर्वदोषविहीनस्य महाकारुणिकस्य
 च। सर्वज्ञस्य च शुद्धस्य कथं दोषः प्रकल्पते। सर्वदोषविशिष्टस्य निर्घणस्य दुरात्मनः। अल्पज्ञस्य च जीवस्य दृष्टानास्ति हि सत्तमाः। अ
 तः पक्षद्वयेनापि वेदो मानं न संशयः। वेदो नादिः शिवस्तस्य व्यञ्जकः परमार्थतः। अभिव्यक्तिमपेक्ष्यैव प्रणेतेत्युच्यते शिवः। ईश्वर
 स्य स्वरूपे च जगत्सर्गादिषु हि जाः। अतिन्द्रियार्थेषु मानं तु श्रुतिरेव हि। श्रुति सहाप्यरहितमनुमानं न कुत्रचित्। निश्चयात्साधयेद
 र्थं प्रमाणान्तरमेव वा। मुने वेदो महेश्वरः प्रमाणं सर्ववस्तुनि। अन्यथानजडः। शब्दोतीन्द्रियार्थस्य साधकः। अत्यन्तमलिना नानुप्रा
 णिनां वेदमार्गतः। पञ्चरात्राद्यो मार्गाः कालेनैवोपकारका इति। तत्र वेदप्रामाण्यं साधयितुं शब्दमात्रस्य प्रामाण्यं साधयन् शब्दस्य
 स्वतो दोषो नास्तीत्याहास्ति चेदिति स्वतो दुष्टस्यैवाप्तसंबन्धात्तद्वत्प्रामाण्येन प्रमाणत्वमित्यसङ्गं तमित्याह स्वतो दुष्टोऽपीत्यादि। तद्वत्

ल-मं.

४५

तप्रामाण्यस्य भ्रमविषयत्वेन वस्तुस्थित्यनियामकतापत्तिरिति भावः। किंच सापेक्षशब्दस्य प्रमाणत्वे तदा सत्त्वं केन चिद्मानेन ज्ञातव्यं
तत्र प्रामाण्यमपि मानान्तरेणेत्यनवस्था तस्मात् स्वतः सिद्धमेव शब्दस्य प्रामाण्यमनाह बुद्धिप्रभवत्वरूपकारणदोषेण तिरोभूतं क्रिय
वेदति न वज्रकादिवाक्यस्य प्रामाण्यमिति भावः ईश्वरोभोक्ता तद्रूपमेव ईश्वरस्यावृत्तेमानमाह सर्वदोषविहीनस्येति। तत एव सर्वज्ञत्वं तद्धीनत्वं च केना
पि तद्दोषाद्यसाक्षात्कारात् शंकरकृतत्वं खण्डयति। ईश्वरस्य स्वरूपे चेत्यादि। ईश्वरश्चित्स्वरूपस्तन्निर्मितं जगत्तद्रूपमेव। जगत्त
द्गोच्यं तथा प्रपञ्चो बाध्य ईश्वरज्ञानान्तं बाधकं परस्परं च बाध्यबाधकभाक्तत्वं विरुद्धकारित्वस्वभावमायावशाद् इत्याद्यर्थेषु श्रुतिरेव
मानमेवं च तत्कृतत्वेन प्रामाण्यसिद्धिस्तस्य प्रमाणत्वे च तत्कृते श्वरसिद्धिरित्यन्योन्याप्रत्यक्षद्वयार्थः। अत एव देवीपुराणे। सुहितः प्राणि
मात्रस्य शिवे न परमात्मना। खट्वां जिघांसता वत्स आशुर्वेदः प्रकाशित इति शिवस्तत्प्रकाशकत्वमेवोक्तम्। खट्वां खट्वा सुरम्। शु
द्धानुमानात्तत्सिद्धिर्नेत्याह श्रुतिसाहाय्येति। कुतर्कशङ्का कलङ्कग्रासादिति भावः। श्रुतिविरुद्धत्वं नुमानमनुमानाभास एवायत्सु
ननु मानं प्रत्यक्षागमविरुद्धं न्यायाभासः स इति न्यायभाष्योक्तः। वेदमार्गतः सार्वविभक्तिकस्तसिः वेदमार्गेणेत्यर्थः। हीनानामि
ति शेषः। अत्रादय इत्यादिनाशक्यादयः तेनैतेषां वेदतुल्यतानिरस्ता। अत्यन्तमलिना नामित्यनेनोदितानुदितदोषवदधिका
रिभेदेन प्रामाण्यव्यवस्थोक्ता॥ शाक्याद्यागमानामप्यात्मज्ञानोपयोगितया त्वन्तमलिनान्प्रति प्रामाण्यमस्येवेति विरोधेनैव संस्था

५

रामः

४५

दित्यधिकरणे भट्टपादेरप्युक्तम् किंच वेदोक्तार्थे बाधनिश्चयाभावेन गुरुतरत्वेन चाप्रामाण्यकल्पनापेक्षया प्राप्ताप्येकैव नैवेद्यं चित्ता-
 प्रोक्षण्यस्य स्वतो ग्राह्यत्वाच्च। एवं मानमात्रे पितृस्य च माया परिणामस्य वेदस्य समाधो भगवानीश्वरो धिष्ठातृते म चान्तर्यामि तया व्या-
 प्तः स इत्यस्माच्छब्दादेतदर्थबोधो भवत्विति मायारतिरूपा तदिच्छापितत्रान्तर्भूतेति विवक्षा विस्तयोर्निवाहः। मुने वेदो महे शोद्धृत्यो-
 दिसूतसंहितोक्तेः ग्रहाधिकरणवार्तिकेऽपि शब्दब्रह्मात्मनोऽप्येवं सर्ववेदानुसारिणः विवक्षा वाऽविवक्षा वा वक्तव्या विधि शक्तिरिति।
 शब्दब्रह्मवादाभ्युपगमे तु ब्रह्मणोऽपि सर्ववेदात्मकदेहाधिष्ठातृत्वादिवक्षा विवक्षेव कुं शक्येते च विधि शक्तिरिति ज्ञायेते इत्यर्थ इति ग-
 णककृता प्रघट्टकान्तरेऽपि शब्दब्रह्मेति पञ्चेदं शास्त्रं वेदाख्यमुच्यते तदप्यदधिष्ठितसर्वमेकेन परमात्मना तेषामन्तर्गतेच्छानां वा-
 क्यार्थप्रतिपादने। विवक्षा चाविवक्षा च ज्ञायते शब्दशक्तिरिति। सन्तरेभाष्येऽप्युक्तं सर्वे चे तनावदिति। यादृशी चानुपूर्वी कृतादिकृ-
 ता नञ्जातीयमेवाध्ययनं धर्महेतुः। अन्यथा वा गजजतयानर्थहेतुः एतदभिप्रायेणैव श्रुतिरव्यभिचरितस्वरवर्णानुपूर्वी का इत्याहुः।
 अणव्यत्ययाच्च पुरुषस्य स्वात्मन्येवेदे। सर्वेदानुपूर्व्ये कैवलेनूपायकृतैवेति न व्यमीमांसकश्रद्धाजालानु तदर्थकस्य तदीयार्थव-
 चसोऽनुपलम्भात्माप्यकारादिवचनविरोधाच्चानादयैवेदत्वेन सति संभवे शब्दार्थयोः पर्यायं स्तोभासरेष्वर्थो दर्शनात्सति सं-
 भवे इत्युक्तं नित्यानि कुन्तंसीति पूर्वपक्षेऽप्यर्थो नित्य इति महाभाष्योक्तेः वेदिकोऽर्थो वैदिकः शब्द इति व्यवहारस्तद्विधटक-

ल.मं.
४६

त्वाद्बोध्यः तत्र पठत्यादिसमभिव्याहारे वेदशब्दादुपस्थितयोः शब्दार्थयोर्मध्ये शब्देर्ध्वो विशेषणम्। कचिदर्थे शब्दो विशेषणं यथा
वेदं व्याचष्ट इत्यादौ कचिदुभयं समं यथा वेदं जानातीत्यादौ। इदमेवाभिप्रेत्य शब्दार्थोकाव्यमिति प्रकाशकारैरुक्तम्। अतएव
शब्दमात्रतात्पर्यं केनानुकरणेन वेदत्वमिति मतौच्छदतिसूत्रे भाष्ये उक्तम्। अर्थभेदादन्यत्वनिश्चय इति च के यदेनोक्तम्। अत
एवानुकरणेन शुच्यादिदेशस्वाध्यायादिकालनियमः नापिशूद्राणामनुकरणश्रवणे प्रायश्चित्तम्। बालैः पठ्यमाने वेदशब्दमात्रता
त्यर्थकत्वाभावेन वेदत्वमस्त्येव। अतएव देशकालनियमस्तत्र शिष्टानाम्। अनुकरणे तु शब्दमात्रतात्पर्यकत्वेन तदर्थबोधाभावे
तात्पर्येण च न दोषः। अतएव न कस्याप्यनुकरणादर्थबोधः। मूर्खाध्यापकवालादीनां च व्यस्य

मानेयसंविधानं व्यस्यत्तस्य ततोर्थबोधात्। केचित्तु अर्थभेदेन शब्दभेदवत् वेदमन्त्राणां विनियोगभेदेनापि भेद एव तदुक्तमन्यासंका
रगामत्रीकर्मण्यन्याप्रपुज्यते। अन्याजपप्रवस्ये सा सा त्वे कै व प्रतीयते इति सादृश्यादेकत्वबुद्धिरित्यर्थः। वेदे तु सर्वेषां तन्वेणोच्चा
णमित्याहुः वेदत्वमखण्डोपाधिः प्रमाणशब्दत्वार्थबोधकत्वघटितत्वनुनवेदत्वम्। तत्र प्रमाणशब्दत्वमनङ्गीकुर्वतां बोधानां वेद
त्वव्यवहारात् स्तोमासरेषु अभियुक्तानां वेदत्वव्यवहाराच्चा यत्किंचिच्छब्दानुविद्वत्तदर्थस्य योगवलेन ज्ञानान्निवध्यं भ्रानास्मृतिरिति

५

रामः
४६

तिभेद इत्येतन्मा तेन दीव्यतिखलतिजयतिजितमित्यनेनाक्षेर्दीव्यत्यास्तिकंदत्यादाविकप्रत्ययः भवति तद्धितेन भासमानमपि देवे
 नैवकारकान्वययोग्यक्रियारूपं अतएवाक्षिको देवदत्तमिति नातदुक्तं भट्टैः । यादृशी भावनारख्या ते आत्मा त्वं श्रुत्वा पियादृशः । नासौ ते नैव
 रूपेण कथ्यते नैः पदैः क्वचिदिति । अतएव कर्तृकर्मणोरिति सूत्रे कृतीत्यस्य शत्यद्वितिनप्रत्यदाहृतं भाष्ये । धातोः कर्तृकर्मणी तस्मा
 च्छब्दे प्रत्ययास्तिङः कृतश्च तत्र तिङ्यो गेन लोके ति निषेधात् । द्योग एव सिद्धेः कृद्ग्रहणवैयर्थ्यं च शङ्कितम् । अधिकारवारी द्रो
 णेनेत्यत्र तु हेतौ तृतीया अध्याख्यारूढावारी द्रोणेनेत्यत्रेव क्रियायोगाभावात् कर्तृत्वाभावेऽपि हेतुत्वसत्त्वात् सूत्रस्थे विग्रहस्थे च दी
 व्यतीत्यत्र कर्तृविशेषको बोध इति बहुव्रीहिप्रकरणे निरूपितम् । एवन्तदधीते तद्देत्यादावूह्यम् । तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः । उ
 पमेयस्य क्रियात्वे उपमानवाचकात् तृतीया न्ता तुल्यमित्यर्थे वतिरित्यर्थः नन्वेवं ब्राह्मणवदधीत इत्यादौ न स्यात् ब्राह्मणसा
 दृश्यस्याध्ययनेऽभावात् इति चेन्न ब्राह्मणादिशब्दानां तत्कर्तृकाध्ययनेनाक्षणिकत्वात् । सौष्टवादिश्च साधारणो धर्मः न च ब्रा
 ह्मणादिपदलक्ष्याध्ययनस्य विभक्त्यर्थान्वयित्वेन सत्त्वरूपतया न क्रियात्वमिति वाच्यम् । तुल्यस्य क्रियात्वे तृतीया समर्थ्या इ
 तिरित्यनेन तृतीया समर्थ्यस्य सामर्थ्यात् क्रियोपमानत्वयोग्यार्थकत्वलाभेऽपि क्रियात्वलाभे मानाभावात् स्यात् त्वेन तुल्यं ग
 ष्टृतीत्यादावपि तृतीया र्थान्वयेन तस्य सत्त्वरूपतैव न मुख्यं क्रियात्वमितिङः नार्थस्य तु नोपमानत्वं न वै तिङः न नोपमानम् ।

ल. मं.
४७

स्तीति सन्तु त्रस्थभाष्यात् एवं चास्य क्रियान्वये एव साधुत्वम्। अरविन्दवत्सुन्दरं मुखमित्यादौ भवति क्रियाध्याहारः अरविन्द
पदेन सुन्दरारविन्दभवनं लक्ष्यते। एवं च सुन्दरारविन्दभवनसदृशं सुन्दरमुखभवनमिति बोधः। अरविन्दमुखयोः सौन्दर्यधर्म
कसादृश्यं तु व्यञ्जनया बुध्यते अत एव ब्राह्मणेन तुल्यमस्य रूपमित्यादौ न वतिः। तत्र तस्यैवेति सूत्रं द्रव्यगुणादितुल्यार्थमित्य
न्यत्र निरूपितम्। मथुरावत्पारलिपुत्रे प्राकारः मथुरायामिवेत्यर्थः मथुरावत्पारलिपुत्रस्य विस्तारः मथुरायाद्वेत्यर्थः किं चेवा
र्थस्योपमानविशेषणतया तुल्यपदार्थस्य तद्विशेष्यतया बोधे भेदः अत्र प्राकारयो रूपमानोपमेयभावः वृत्तौ मथुरादिपदानां तद
धिकरणकतत्संबन्धिप्राकाराद्यन्तर्भावेण वृत्तिरिति केचित् परेतुष्यर्थे सप्तम्यन्तात्पृथ्यन्ताच्चायं साधुः अधिकरणसप्तम्यन्ता
नुनायमसामर्थ्यादत एव तत्र तस्यैवेति सूत्रस्य तत्र ग्रहणस्येव शब्दयोगे षष्ठ्यर्थे सप्तमीज्ञापकतोक्ताभाष्ये देवेष्विव मनुष्येष्वनामे
त्वेदाह तं चातत्रैव देववन्मनुष्येष्वनामेतिसाधु उपमानदेवसंबन्धिनामाभिन्नं मनुष्यसंबन्धिनामेति बोधः मथुरावत्पारलिपुत्रे प्रा
कारद्वयत्रौषमानमथुरासंबन्धिप्राकाराभिन्नः पारलिपुत्रसंबन्धी प्राकारद्वयेवं बोधे साधुत्वं अस्मादेवज्ञापकादिव्ययोगे उपमानविशेष
णादुपमेयविशेषणाच्च षष्ठ्यर्थे सप्तमीनचाधिकरणकारकस्य कर्त्रीति द्वारैव क्रियान्वयइति नासामर्थ्यमिति वाच्यम्। एवं ह्यस्तीत्यध्याहार
वश्यकत्वेति क्रिययोरेव तुल्यत्वेन तेन तुल्यसित्येव सिद्धावस्य वैयर्थ्योपपत्तेः अत एव द्रव्यगुणतुल्यार्थोपमारम्भइति भाष्ये ध्वनितं।

५

रामः
४७

कै यं रैव सुस्पष्टमुक्तमित्याहुः। मथुरापाटलिपुत्रयोः सादृश्यत्वाद्यं विधिवत्पूज्यते इत्यादौ विधिविषययोग्यताकृते हरिकर्मकं दे-
 वदत्तकर्त्तृकं पूजनमिति बोधः विधिशब्देन तदुक्तः प्रकारः विधिमर्हतीति विग्रहः तद्वर्हमिति सूत्रेण यतिः यथावद्विहिताधरा-
 यमथावत्कृतवृत्तायेत्यादौ यथाशब्दो वृत्तिविषये शास्त्राद्युक्तप्रकारवाची। शास्त्रोक्तप्रकारकर्मकार्हेतावद्विधानकर्त्री भूताध-
 रसंबन्धिनेतीत्युक्तप्रकारकर्मकार्हेतावत्कृतवृत्तसंबन्धिने इत्यादि प्रकारेण बोधः राजवद्वत्तमस्येत्यादौ राजयोग्यमेतद्
 तमिति बोधः न त्वराजयोग्यमितित्वार्थात्प्रतीयते। एवं विनौतवदागमनं विच्छेदकृतहस्तवदित्यादौ विनौतयोग्यमागमनं कृतह-
 स्तानामिदं योग्यं छेदनमिति बोध इत्यलम्। घटत्वमित्यादौ प्रकृत्यर्थसंबन्धिप्रवृत्तिनिमित्तत्वादिवाच्यमिति सिद्धान्तः। अत्र के-
 चित् संज्ञाशब्दे केवलद्रव्यमेव शक्यं एवं च तत्र प्रवृत्तिनिमित्तरूपप्रत्ययार्थो दुर्वच इति मन्वानाः प्रकृतिर्लक्षणया शब्दपरत-
 तद्रूपेण प्रकारस्त्वाद्यर्थः स च प्रवृत्तिनिमित्तरूप एव जन्यबोधप्रकारत्वन्तद्विषयसंसर्गत्वं च संसर्गः गोत्वमित्यादौ गोशब्दज-
 न्यबोधप्रकारे गोत्वमित्यर्थः राजपुरुषत्वमित्यादौ तज्जन्यबोधविषयः संसर्ग इति बोधः शब्दबोधे शब्दस्य भानमिति मतेपि
 शब्दस्य न प्रवृत्तिनिमित्तत्वमिति गोत्वमित्यादौ न गोशब्दप्रतीतिः प्रवृत्तिनिमित्तत्वं यज्ज्ञानाच्छब्दस्यार्थप्रवृत्तिस्तत्त्वमित्युक्तम्।
 तच्च घटादिषु जातिः शुक्लादिषु गुणस्तद्रूपजातिश्च पाचकादिषु क्रियातत्संबन्धो वा राजपुरुषौ पगवादिषु संबन्धः इत्यादिषु द्रव्य-

ल.मं.

४८

स्यैवविषयताद्वयेनभानाद्द्रव्यमेवप्रवृत्तिनिमित्तंतस्यैवप्रकारंतावैशिष्ट्येनभावप्रत्यर्थत्वमितिप्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्भेदःसुव
चःप्रकृतेःशब्दपरत्वात्उक्तसंबन्धस्मचनात्तुपपत्तिरिति वदन्ति सर्वत्रशब्दःशब्दार्थोवाप्रवृत्तिनिमित्तमिति मतेतदेवत्वादर्थ
इति बोध्यम्अपरेतुभाष्यमतेगुणसमुदायोद्रव्यमिति निरूपितम्तत्रशब्दशक्तिस्वभावात्क्वचिज्जात्यतिरिक्तसमुदायोविशेष्यो
जातिविशेषणंकचिदुणातिरिक्तोविशेष्यःयथाशुक्लादिपदेगुणस्तुतत्रविशेषणंसंज्ञाशब्देकशब्दादौकादिव्यक्तिरेवशक्याकत्वा
दौनुपलक्षणीकृत्ययःशुक्लवासाःसदेवदत्तद्रव्यादाविवशुद्धव्यक्तौशक्तिग्रहःनचैवंकुत्वमित्यादौत्वादौनुपपत्तिःप्रकृत्यर्थतिरि
क्तप्रत्ययार्थाभावादितिवाच्यमात्रत्रशब्दपरार्थरूपेभावेप्रत्ययेनादोषात्एवंचकुक्कुत्वशब्दोपर्यायौअतएवतस्मभावदतिस्
नस्याभिप्रायादिद्यतिप्रसंगमाशङ्क्यस्यगुणस्यभावाद्द्वयेशब्दनिवेशस्तदभिधानेतत्तलावित्युक्तातस्यापिन्यासस्यडित्यादिष
व्याप्तिःततोव्यक्त्यतिरिक्तधर्माभानादित्याशङ्क्यन्तेरेवविषयताद्वयेनभानात्प्रकारत्वावच्छिन्नव्यक्तिरेवत्वादर्थइत्येकंस
माश्रयनंरुत्तापदासर्वेशब्दाःस्वेनार्थेनभवन्तिसतेषामर्थस्तदभिधानेतत्तलावित्यनेनसमाधानान्तरमुक्तंमाशब्दस्यद्विविधोर्थोवाच्यः
प्रवृत्तिनिमित्तभूतश्चतदन्यतराभिधानेतत्प्रत्ययइतिवदर्थःतत्रषट्त्वमित्यादावन्त्यःतत्रप्रकृतिरर्थपरैवाआद्यःकुत्वण्डित्यत्वमि
त्यादौतित्रप्रत्ययार्थोनुपपत्त्याप्रकृतिःशब्दपरान्वेतावतासर्वत्रप्रकृतिःशब्दपरामानाभावात्तलक्षणायोगानाभावाच्चतस्मभावद

५

रामः

४८

त्यत्र तच्च शब्दमात्रपरत्वे गुणवचनेति सूत्रे शब्दाधिकारपक्षे तद्विप्रकरणे सर्वत्र तस्यापत्यमित्यादावर्थपरताया ए
 व सत्त्वाच्च एवं च प्रकृतिजन्यबोधप्रकारः प्रवृत्तिनिमित्तभूतो घटत्वादियर्थमेवेन त्वार्थः प्रकृत्यर्थो व्यक्तिश्च स्वैतरां संबन्धित्वावच्छि
 न्ननिखिलस्वसंबन्धिसंबन्धेन प्रकारः तस्य भाव इति सूत्रात् एवं च घटत्वमित्यादितो घटसंबन्धी धर्म इत्यादि रीत्या बोधः घटत्वत्व
 मित्यादौ घटत्वसंबन्धी धर्म इति। घटत्वत्वं चाविद्यकधर्मविशेषरूपमयत्वा व्यक्तिरेव घटत्वपदज बोधे प्रकार इति सैव घटत्वत्वम्। य
 च घटेतरा संबन्धित्वे संति निखिलघटसंबन्धित्वमेव घटत्वत्वमित्यादेरर्थ इति तत्त्वत्यन्तगौरवग्रस्तं रूपादिभ्यो गुणवृत्तिजातौ त्वा
 दयः शुक्लादिभ्यो गुणि परेभ्यो गुणे गुण परेभ्यो जातौ अणवादिभ्यो नित्यं परिमाणवृत्तिभ्यः परिमाणरूपे गुणे। परिमाणं च तुर्योऽणुमह
 द्ब्रह्मदीर्घचेति त्वणवादि वृत्तौ त्वर्थकम्। जातिमात्रपरगवादिभ्यः शब्दस्वरूपे भावप्रत्ययः शब्दार्थयोरभेदाध्यासेन तस्यैव प्रवृत्ति
 निमित्तत्वादिति कैयटः। शब्दे यस्मिन् गौरितितु न तथा व्यवहाराभावेन तत्र जातिपरत्वाभावात् गौर्नित्येतीष्टमिति तदाशयः पक्षं गतं
 मित्यादौ वर्णानां वास्तवस्यैवाधिकस्य बाभेदस्य तत्त्वाज्जातिः सूपपादा। उपाधिरूपमेव वा तत् परेतु जातिपरगवादिभ्यो नैव प्रत्ययो
 नभिधानाद्गौत्वत्वमिव ह्यततो बोधः पक्षमित्यादौ कुत्व शब्दवदर्थस्य प्रत्ययः पदस्येवार्थ इत्याहुः। नानात्वयोगपदमित्यत्रा
 पि नानादिशब्दजन्यबोधप्रकारो सहभावो युगपद्भावश्चार्थः। जाचक औपगवो राजपुरुष इत्यादौ क्रियाकारकभावस्य विभक्त्यर्थः

स.मं.
४८

संबन्धस्य च तौ प्रवेशः च्छब्दप्रवृत्तौ तस्यैव निमित्तत्वाच्च तत्रैव तादमः उक्तं च हरिणा कृतद्वितसमासेभ्यो भावप्रत्ययेन संबन्धमि
थानमिति। पाचकादौ क्रियया भेदस्यैव नियमेन प्रतीतेर्जमिचाराच्च क्रियासंबन्धज्ञानादेव शब्दस्य द्रव्ये प्रवृत्तिः जातिगुणयोस्तु
लोकनिरूढेन सोऽयमिति प्रत्ययेन भेदनिबन्धनं संबन्धस्य तिरोधानाच्च तस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वम्। सर्वत्र समासादौ संबन्ध एव भा
वप्रत्ययं वंदता हरिणा विभक्त्यर्थमात्रस्य षष्ठ्यर्थवत् संबन्धतया भावमिति सूचितम्। राजपुरुषादावपिराजादिसंबन्धज्ञानादेव
शब्दस्य प्रवृत्तिरित्यूह्यम्। इदमपि प्रायिकं कृत्स्नसर्पत्वं पटेशुकुलं सत्तेत्यादौ जातिगुणप्रकारकबोधस्यैवानुभवात्। तदुक्तं मन्य
त्ररूढ्यभिन्नरूपाव्यभिचरितसंबन्धेभ्यदतितत्र कृत्स्नसर्पत्वमित्यादौ रूढिः शुक्लमित्यभिन्नरूपं पटः शुक्ल इति व्यवहारा
त् सत्तेतिततीयं न हि सत्सत्तयोः संबन्धः कदापि व्यभिचरित इति बोध्यम्। नीलघटत्वमित्यादौ नीलघटादिवृत्तिधर्मो घटत्वादिक
मेव तादर्थ्यः तदेव च नीलघटादिशब्दानां प्रवृत्तिनिमित्तं नीलादिविशेषणबलाच्च तेन रूपेण नीलादिव्यक्तीनामेव भावेन नीलसमा
नाधिकरणघटत्वादेव प्रवृत्तिनिमित्तत्वेन भासते उपाधिभेदाच्च घटत्वादीनामपि भेदः सत्त्वत्र संबन्धो भावप्रत्ययार्थः अभिन्नरूपत्वे
न पूर्वोत्तरपदार्थयोर्विशेष्यविशेषणभावातिरिक्तस्मृतस्याभावात् एतेन प्रवृत्तिनिमित्तरेण जात्यादौः सामानाधिकरण्यं तदुत्तरभाव
प्रत्ययार्थं द्रव्यपास्तमृतस्यत्वप्रत्ययप्रकृतितोभानाभावात् भावसत्त्वेऽपि तस्य विशेष्यावृत्तितया प्रवृत्तिनिमित्तत्वाभावेन भावे प्रत्ययवा

५

रामः
४८

अत्रेमानामेवात् नीलघटलसमुदायः प्रवृत्तिनिमित्तमित्यपि केचित् पत्रखदिरत्वमित्यादौ जातिर्मुदायसादाव्यस्यतस्यानुद
 भूतावयवत्वे एकवचनमुद्रतावयवत्वे द्विवचनाद्यपि येनपेक्षावादिनो दण्डित्यादाविनोद्रव्यमात्रवाचित्वं प्रकृत्यर्थस्य च तत्रा
 न्वयः संबन्धश्च वाङ्मयार्थविधया लभ्यः एवं पाचकदत्तादावपि प्रकृत्यर्थत्वेनानुगतीकृतं दण्डाद्युप लक्षणीकृत्य अनन्तेषु
 पिद्रव्येषु शक्तिग्रहसंभवे इति वदन्ति तन्मतेपि संबन्धस्यैव शब्दप्रवृत्तावुक्तरीत्या निमित्तत्वात्तत्रैवभावप्रत्ययः सुलभः संबन्धस्य
 विभक्तिवाच्यत्वात्प्रकारतया भनमिति तु न युक्तम् संसर्गिकविषयतया भासमाने एव संबन्धपदप्रयोगात् वाच्यस्यापि य
 ष्ट्यादिभिः संसर्गतया भासमानत्वे संमतत्वात् यत्तु तत्तद्रूपेण धर्मीणां शक्यतेति तन्नाशक्या नत्यापत्तेः किंच तस्यापत्य
 मित्यादिशास्त्राद्यथौपगवादीनाम्पुन्यवर्पत्यत्वेनैव बोधकताननुतत्तद्रूपेणा तथा तस्य भाव इति शास्त्रवलादस्यापि धर्मत्वे
 नैव बोधकतेत्यस्यैव चित्यात् अतएव घटवृत्तिर्धर्म इति बोध इत्युक्तम् घटे घटत्वमित्यादेरनापत्तेश्चेति प्राहुः पञ्चानां पू
 रणः पञ्चमः पञ्चसंबन्धिपञ्चलसंख्या पूरण इति बोधः उद्रतावयवभेदः समूहः प्रकृत्यर्थः अवयवः प्रत्ययार्थः वृक्षस्यावय
 वो वासी शाखेति वत् तदस्यास्य सिन्निति मतुपवर्त्तमानकालोत्र विवक्षित इति भाष्ये स्पष्टम् अतएव गवामती तत्वेनागतत्वे
 वामुत्तुपो न साधुत्वम् यद्यपि बुद्धिस्तत्तत्समाविष्टस्यैव शब्देन बोधात्सार्थेष्वप्यभिचारिणी तथाप्यस्तीत्युपादानसंनर्थक्येन

ल. मं.
५०

बाह्यसत्तैवास्ति पदेनोच्यते। न च साऽसिद्धा बुद्धिस्त एव वहिः सत्ता तदभावप्रत्यायनाय वृत्तौ स्ति नास्तीत्यादिप्रयोगात्। एवं च गो
नानित्यतो वर्तमानसत्ताश्रयगो संबन्धीति बोधः। गोमानासीद्विवितेति तु बाह्यसत्ताविशिष्टगो संबन्धरूपाया गोमदवस्थायानाशे
नभावित्वेन वा तादृशवस्थाविशिष्टस्य गोमतोतीतत्वेन भावित्वेन वा नेयम्। यद्वा तादृशवस्थागतातीतत्वादेर्गोमत्यारोपः एवमेव
जीवत्वेव तस्मिन्नीश्वरोयमासीत्। शिखीनष्टत्वादेरुपपत्तिः यत्र तु गवाङ्गोमतश्चातीतत्वं न तत्र यद्यपि गोषु वर्तमानसत्ताश्रयत्वं
नास्ति अतः ते संबन्धिनिवर्तमानगो संबन्धश्च नास्ति तथापि ज्योतिष्टोमयाज्यस्य पुत्रो भवितेत्यादौ यथायागगतातीतत्वं स्यात्
गोभावित्वप्रतीतिश्च भवितेत्येतत्समभिव्याहारतथा प्रकृते गोसत्तायां वर्तमानत्वत्यागोतीतत्वादिप्रत्ययश्चेत्यदोषः। सर्वत्र
तथा व्यवहारविषये गोसत्पदस्थलस्योतिर्कैयटे स्पष्टम्। यदेति पक्ष एवात्र युक्तः एवं च संबन्ध आश्रयश्चेत्युभयं समुदायश
क्यं संबन्ध एव प्रवृत्तिनिमित्तम्। यद्वा आश्रयाभेदमापन्नः संबन्ध एव शक्यः न च संबन्धस्य शक्यत्वं दण्डसंबन्धसंबन्धीति बोधाप
त्तिरिति वाच्यम्। संसर्गविषये च तस्य शक्यत्वात्। ये गुणगुणिनोः समानरूपा एव लोके प्रयुज्यन्ते शुक्लादयस्तेभ्यो मनुष्यो लुगुक्तो
र्तिककृता गुणवृचनेभ्यो मनुष्यो लुगिति। यत्तु संसर्गिभेदकं यद्यत्सव्यापारं प्रतीयते गुणत्वे परतन्त्रत्वात् तस्य शास्त्रे उदाहृतमिति
तत्तु यस्य गुणस्य भावाद्देशशब्दनिवेशस्तदभिधाने त्वतलावित्यादावुपयुक्तम्। तदर्थं तु संसर्गि आधारेण संबन्धभेदकं स्वा

५

रामः

५०

अथ संस्तुतो भेदकस्य व्यापारमवच्छेदकत्वेन प्रतीयमानमतेनावच्छेद्य इव निरासः यद्यदिति वाप्युपयाजित्यादेरप्येवं
 भूतस्य गुणत्वमुक्तम् परतन्त्रत्वादित्यनेन तद्व्यवहारप्रयोजकमुक्तं परन्तत्रोहितोके गुणद्वयव्यतिरेकपि गुणगुणिनोऽसौ यमित्यभे
 दाध्यवसायेन लुके विज्ञापितः षट्दस्यादिसिद्धिः तथापि षट्स्य शुक्ल इति भेदव्यवहारस्यापि सत्त्वात् शुक्लवानित्येतद्वाच्यं लुक्
 च न मेवंचास्य गुणिनियोगिकत्वात् सर्वलिङ्गत्वं रूढत्वे तु गुणगुणिनोरुभयोरपि सर्वलिङ्गत्वं नियतलिङ्गत्वं वा स्यात् अथ च लु
 ग्द्रव्यवाचकसमभिव्याहार एव प्रकरणादिना तदवगतौ बाधनितं चेदं पूरणगुणेति सूत्रे भाष्ये गुणिलिङ्गास्तु तद्वतीति कोशस्य
 मतुबलुकाभेदेन वा तद्वत्त्ववर्तमानादित्यर्थः यदित्वनभिधानादेव ततो मतुबाद्यनुत्पत्तिः सर्वलिङ्गत्वमप्यभिधानस्वभावादेव त
 दाव्यर्थलुक्वचनम् जातेस्तु षटादिशब्देभ्यो न कदापि द्रव्याद्भेदेन बोधः शब्दलेपस्य गौरिति प्रयोगाभावादि तिनतेभ्यो द्रव्ये म
 तुबादीत्याकरे स्पष्टम् प्रकारवचनेनैवात्प्रकारेण न सादृश्यमन्यथा सर्वथे स्यादेतदप्रतीतेः किन्तु सामान्यस्य भेदको विशेषप्रका
 रबुद्धिभिः प्रकारैर्भुङ्क्ते इत्यतो बहुभिर्विशेषैरित्यर्थप्रतीतेर्यथा हरिस्तथा हरद्वयादौ यदि शेषधर्मवान् हरिस्तद्विशेषधर्मवान् हरद
 निबोधः हरिसदृशो हरद्वितुफलति यत्तद्भातयोः प्रकारयोरैक्यावगतौ तादृशैकधर्मेण निमित्तेन मानसस्य तथा बोधस्याङ्गीकार
 तावचनग्रहणाच्चात्र जातो यद्विधौ स्पूलादिभ्यः प्रकारवचने कनित्यत्र च प्रकारवान्प्रत्ययार्थः यालाजातीयरादेर्बाधस्तु न नथाजाती

ल.मं

५१

यकृद्व्यादिभाष्यप्रयोगात् एकधातुकुर्वित्यादेरेक प्रकारं कुर्वित्यादिप्रकारेण बोधः अनेकराशेनैक ध्यं कुर्वित्यत्रैकत्वसंख्यां वि-
शिष्टं कुर्वितिवोधः सहितं कुर्विति फलति वैयाकरणपाशः कुक्षितवैयाकरणत्ववानित्यर्थः एकदेशसंबन्धोत्रशब्दशक्तिस्वभावा-
त् एवमन्यत्रापि प्रवृत्तिनिमित्तकत्वायामेवायम् अयमेषां शुक्लतमद्व्यादावतिशयने तमबिष्ठनौ अतिशयनं प्रकर्षः सचेत-
रस्यन्यूनीकरणरूपोभिभवस्तत्रवर्त्तमानात्प्रत्ययद्व्यर्थः तेनाभिभवकर्त्तृत्वघोतको य इतराभिभवकर्त्ता शुक्लद्व्यादिरीत्या-
बोधः यद्यपि द्रव्येन स्वतः प्रकर्षस्तथापि प्रवृत्तिनिमित्तभूतगुणादिगतप्रकर्षेण परंपर्याद्रव्यस्यापि प्रकर्षः पाचकतरुद्व्यादौ प्रवृ-
त्तिनिमित्तसंबन्धप्रतियोगिक्रियागतप्रकर्षेण प्रकर्षो बोध्यः अयमेव च द्रव्यप्रकर्ष उच्यते अतएवोच्चैस्तरस्तरु रित्यादीनाममं चै-
स्तमामित्यादौ त्वधिकं रणशक्तिप्रधानतया तस्या एव प्रकृत्यर्थगुणप्रकर्षेण प्रकर्षद्व्यामभवत्येवाद्रव्यप्रकर्षसत्वात् तत्र शुक्ल-
गुणानां नानात्वे एकनिष्ठस्यापरगुणाभिभावकत्वं स्पष्टमेव सर्वाश्रयेष्वेको गुणः सावयववृत्तिमते क्वचिदाश्रयेत्वं
क्वचिदधिकमिति स्मृतिश्चाश्रिताल्पत्वाधिकत्वाभ्यां भेदादप्येण तदुपपत्तिः एकं नित्यं निरवयवं चेति मतेऽपि औज्ज्वल्यादिगुणान्तर-
णमिश्रणात् शुक्लस्य प्रकर्षः कृष्णदिमिश्रणेत्यपकर्षः यथा जात्युत्पत्त्यादिवासितमल्लिकाया गन्धप्रकर्षः एवं रसगन्धस्पर्शदि-
घपि गोप्यगन्धितरद्व्यादौ प्रवृत्तिनिमित्तभूतजातेः प्रकर्षोभावेऽपि तद्वद्वचरितवाद्दोहादिगताति एवमादाय प्रत्यक्षेण यथाप्रयोगे

५

रामः

५१

बोध्यः। द्यादिभ्यस्तु प्रत्ययस्येति दर्शयितुं प्रकर्षोभावात्। बहुशब्दानुभवस्येव संख्याधिक्यकृतातिशयस्य तत्र वक्तुं शक्यत्वात्। बहुना मध्ये एकस्या
 ति शयेतमबादिः। द्योरेकस्यातिशये र्थद्वयप्रतिपादकशब्दे उपपदेतरबादिः यथायमनयोः पदुतरास्माकं च देवदंष्ट्रस्य च देवदंतो
 मिरूपतर इति बहुर्थकेष्विभागप्रतियोगित्युपपदेतरबादिरेव उदीच्याः प्राच्येभ्यः पदुतर इति यथा सांकाश्यकानां पार्थलिपुत्रकाः।
 मिरूपतमा इत्यत्र बहुना मेतु प्रतीतेस्तमद्वारास्य पेक्षद्वित्वं तु न शब्देनोपात्तमाह सूत्रं। अवा न्यद्वारासीत्यद्वाराश्चैष मद्रत्यादावेकस्यै
 व द्रव्यस्य गुणभेदेन भेदमाशेष्यत्वरव गुणान्तरयोगेऽन्यो भवान् संवृत्त इति व्यवहारात्। क्वचित्प्रकृत्यर्थगतप्रकर्षेतरपायथान
 तरामित्यादौ तत्र हि प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वरूपमात्यन्तिकत्वमभावगतः प्रकर्षः। एवमेव घटस्य शुक्लतरो रूपमित्याद्युप
 पत्तिः। प्रकृत्यर्थविशेष्यगतप्रकर्षो संभवेतु प्रवृत्तिनिमित्तादिगतप्रकर्षेतरपाएवं द्योत्यार्थप्रकर्षे द्योतकात्तरब नितराद्गच्छती
 त्यादौ। गुडकल्याद्राक्षबहुगुडो द्राक्षेत्यादौ गुडादिशब्दानां सादृश्याद् द्राक्षाणां वृत्तिस्तत्र सादृश्यप्रयोजकस्य माधुर्यादेरीषदस
 माप्तिर्गोच्यते तेनेषत्सादृश्ये प्रत्ययाभावः अत्र सर्वत्रोपमानस्य। गुडगतमाधुर्यश्रयेण द्राक्षाणां गुडत्वात्पातगुडत्वजात्यभा
 वाच्चेष्टदसमाप्लवगुडत्वं द्राक्षाणामिति गुडद्वयद्राक्षागुडकल्याद्राक्षेति प्रयोग इत्यन्येन च सादृश्यरूपेष्टदसमाप्तिः प्रत्ययार्थरूपा
 स्तु गुणगुणिनोर्मियमतोऽभेदे पचाराच्च पदकल्पश्चैतद्व्यादिसिद्धिरिति वाच्यं। सादृश्यस्य द्राक्षाणां पदो बहुगुड इत्यर्थः।

ल-मं
५२

ते। गुडाप्रपत्तेन भवविरोधाद् गुडकल्पेत्यादि प्रयोगासिद्धेश्च। स्वार्थिकत्वे तु प्रकृतितो लिङ्ग-तदति क्रमो सिद्धौ। उपमानगुडाभिन्ना
द्राहेति बोधदतिपरोऽप्यचक क इत्यादौ कुत्सिते इति कः कुत्सितया च कत्ववानित्यर्थः। प्रवृत्तिनिमित्तकुत्साया असंभवेऽश्वक इत्या-
दौ तत्सह चरितधर्मान्तरगतकुत्साश्रयः प्रत्ययः कुत्सितक इत्यादौ यदा कुत्सितत्वं कुत्स्यते नास्य सम्यक् कुत्सितत्वं किं तु शत्रुभि-
र्ह्येणारेपितमितितदा प्रत्ययः। यद्वाऽनिर्धारितधर्मविशेषनिबन्धना कुत्सा प्रवृत्तिनिमित्तब्रह्महत्यादिनिबन्धना यान्तस्या प्रत्य-
यः यथा प्रकृतमदति प्रकर्षेऽप्यप्रकर्षेतरपा यद्वा नियमेन कुत्सा संबन्धं प्रतिपादयितुं प्रवृत्तिनिमित्तकुत्साया मेव पुनः प्रत्य-
यः। किंच शब्दः स्वार्थजात्यादिविषयाभिधायकविषयो भूत्वेतरानपेक्ष्य एव तत्संबन्धं दृश्यमाह ततः संख्याद्यपेक्षयाऽन्तरङ्गत्वात्तद्
तैलिङ्ग-माहातएव तद्वोधकं टाषादिपूर्वेततः क्रियापेक्षकारकापेक्षयान्तरङ्गत्वात् संख्यामाह ततः कारकमित्येवं कल्पितक्र-
मेण शस्त्रप्रक्रियानिर्वाहः। एवं चैतत्सकलबोधकविभक्त्यन्तस्यैव प्रिय कुत्सितादौ वृत्तिरित्युपस्थितलिङ्गादिगततयापि कुत्सा
दिबोधनं प्रत्ययेऽत्र स्वार्थकुत्सा यथा। पण्डितक इति। दृश्य कुत्सा यथा। शृङ्गकं रूपमित्यादौ। लिङ्ग-कुत्सा यथा। प्राप्तागण्डिका
न्यानं विदिकोरवकान् स्त्रिय इति। संख्याया यथा पुनः कः शतं शतभरणे यद्दुःखन्तदेकस्यैव भरणे दतिएकत्वं स्वयं कुत्सेतिदि
क्वा। अश्व इत्याश्वकः इदं प्रतिकुंहावितिकन। उपमानाश्वाभिन्न इति बोधः। पूज्यप्रतिमा चित्रनरत्नं ज प्रतिमा सुशिवाभेदबुद्धिरे

५

रामः

५२

वनति क्रय प्रतीतिरिविनतत्रमत्ययः। रपदं चेदंरसनिरूपणे प्रकाशे। काकतालीयं काकद्वयतालमिवेति विग्रहे समासोच्चं तद्विषया
 दितिच्छः तत्रामाण्यादिष्वर्थेपिसुसुपेति समासः तत्र पूर्वपदसुपमानकाकागमनं परम्। उच्चरपदं चोक्तपूर्वपदार्थसमानाधिकरणो
 पमानतालपतनपरम्। समुदायश्चोपमेयपरः। एवंचोपमानकाकागमनसमानाधिकरणोपमानतालपतनाभिन्नदेवदत्तागमनसमाना
 नाधिकरणचोरपतनमिति बोधः। तत्तदुपमेयबोधेतत्तदुपमेयवाचकसमभिव्याहारस्तत्रम्। ततस्तद्विते समासार्थोपमानप्रयोज्यो
 पमानभूततालकृतकाकबधाभिन्नः समासार्थोपमेयप्रयोज्यश्चोरकृतदेवदत्तवधइति बोधः। एतेन परस्परसंबन्धाभावेनासामर्थ्या
 दृष्टिद्वयमपि दुर्लभमित्यपास्तम्। यत्तु काकागमनसदृशसमानाधिकरणकाकागमनसमानाधिकरणतालपतनसदृशप्रयोज्य
 तालकृतकाकमरण सदृशदेवदत्तमरणमिति बोधइति तु निपाते वादेदूषितम्। उपमानोपमेयभावश्चाकस्मादुपनतत्वेन उपमेय
 वाचकतत्तत्पदसमभिव्याहारेण प्रयोज्यतया कदाचित्काकमरणस्य कदाचित्काककृतोपमोगस्य भानम्। उपमानतावच्छेदकं रू
 पेण बोधकाभावाच्चच्छप्रत्ययोपमायासुपमानलोपद्व्यालंकारिकाः। पञ्चरूत्वोभुङ्क्ते पञ्चशब्दः पञ्चत्वसंख्योत्पत्तिकपरः तस्म
 चक्रियायामन्वयः संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृतसुजितिसूत्रात्। तत्राभ्यावृत्तिः पुनः पुनर्जन्मा। पञ्चसंख्योत्पत्तिरुभुजिक्
 येति बोधः। प्रत्ययस्तु स्वार्थकर्त्तव्यत्वे तु पञ्चरूत्वोभुज्जतइति बहुवचनमपि। त्रिरवृत्तादशेत्यादाववृत्तिक्रियाजन्मगणने एव सु

ल. मं.
५३

चायत्रक्रियानश्रूयतेतत्रभवतिक्रियाध्याहारोबोध्यः। पञ्चकृत्यः पाचकः पक्वइत्यादीष्टमेवलकृत्यत्तरवलथीनान्तथाव्ययकृ
तामपि रूढिनिष्ठाघजादीनां धातुः साध्यस्य वाचक इति हर्युक्तेः। अत्रहेलाराजः। कृत्यादियोगे कृत्यमुजादयोभवन्त्येवेत्याहकृत्ये
त्यादिक्तेन पुंसकविषयः। रूढिशब्दास्ताच्छीलिकाः घजादयः भावकर्मादिविहिता आदिना तृजादयः द्विः शयितव्यं द्विः सुकरो द्विर्हसिते
द्विर्देतवान् द्विः कर्त्ता द्विः पाको द्विर्भुक्त्वा गत इत्युदाहरणानीति। अतएव द्विः प्रयोगो द्विचचने चिर्द्विचङ्गं सुवङ्गं भवतीत्यादिसङ्ग-
च्छते। अतिप्रसङ्गः स्वनभिधानाद्वारणीयः। तत्प्रकृतवचने मयट्। प्रकृतशब्देनात्र प्रचुरम्भावेत्युट्तेन प्रचुरार्थबोधकात्प्रथमा
न्तात्त्वार्थमयट् मया घृतमयं वर्त्तते प्रचुरघृतमित्यर्थः। यद्वा। अधिकरणेत्युट् प्राचुर्यवदन्नादिबोधकादधिकरणेर्धर्ममयट्प्रथान्न
मयोप्यज्ञः प्रचुरान्नवानित्यर्थः। आनन्दमयो ब्रह्मचिन्मयं ब्रह्मेत्यादावयमेवमयट् प्राचुर्यनुतत्रनिर्धर्मकत्वमेव व्यावहारिकमपरि-
च्छेद्यत्वं च। अनन्तत्वप्रतिपादकश्रुतेः नच प्राचुर्यस्य स्वसमानाधिकरणविरोध्यल्पतासापेक्षत्वेन दुःखानुवृत्तेरपि प्रतीत्यु-
क्तौ तस्य ब्रह्मत्वहातिर्नैति वाच्यम्। वैपुल्यरूपप्राचुर्यस्य तदपेक्षत्वेप्यपरिच्छेद्यत्वरूपस्य तदपेक्षत्वात्। सत्यं ज्ञानमम-
न्तं ब्रह्मेति तेति शेषश्रुतावनन्तत्वाक्तेः। प्राणमयादावप्ययमेवमयट् विकाररूपार्थस्याज्जस्येनोपपत्त्यभावात् सर्ववर्ज्यत्वेन
तद्विकारत्वे स्यादृष्टत्वाद्बहिर्घटस्य आकाश इति भवति। किंचानन्दमयेन ब्रह्मानन्दविकारत्वमात्रस्य विकारित्वात्। नापिरुत्या

५३

रामः

५३

नन्दविकारत्वम्। तद्विषयविज्ञानस्य तत आन्दरत्वेन तस्य विज्ञानमयान्तरत्वानुपपत्तेः। प्रवृज्या हो भेन मयै प्राणमयमनोमयविज्ञा-
नमयानन्दमयमेशु ध्यनामिति मन्त्रे श्रुतिस्तद्विषयान्वरणनाशरूपेति न विरोध इति व्याससूत्रवृत्तिकृतः। द्वादशैकमयै मिति प्रकाशप्र-
योगेऽप्ययमेव मयदुष्कपदत्रयोगादस्य निरूपणोक्तरीत्या च तत्राप्यपरिच्छेदयत्वरूपप्राचुर्यस्यैव भावात् ब्रह्मणोऽनन्दरूपत्वं
नु आनन्दो ब्रह्मेत्यादि श्रुतिबलात्। न च दुःस्वज्ञानकाले सुखानुभवाभावेन सुखज्ञानयोर्भेदादेकस्यात्मन उभय रूपत्वं ननु
क्तं श्रुतावानन्दशब्दस्तु दुःखाभावे गौणः स्यष्टिचेदं सांख्यसूत्रे इति वाच्यम्। दृष्टनाशस्थले सुखनिवृत्त्यैव तद् दुःखेऽवधारो
पपत्तौ तस्यापि दुःखजनकत्वानुपपत्तेः। सर्वत्र तत्तदुपादेयवस्त्वभावकृतदुःखनिवृत्त्यैव तत्तदसुखलाभे सुखव्यवहारोपपत्तौ
सुखपदार्थविलयापत्तेश्चातस्मादिष्टनाशस्थले दुःखकार्यस्य सोरस्ताडनहेतुनादिरूपस्योपलम्भेन चिरविरहिणीडितेऽस्य का-
न्तालाभे द्विरहजदुःखनिवृत्तिवन्निरवधिसुखस्याप्यनुभवेन बलवदनिष्टनाशस्थले दुःखनिवृत्तेरिव सुखस्याप्यनुभवेन चत्वा-
न्वात् दुःखनिवृत्तिसामग्रीत्वेन सुखप्राप्तिजनकता सुखनिवृत्तिसामग्रीत्वेन दुःखप्राप्तिजनकता वाच्या एव च तत्त्वज्ञानस्यापि
दुःखनिवृत्तिसामग्रीत्वेन सुखप्राप्तिजनकता प्राप्ता तत्र मुक्तिकालेऽन्तःकरणलयेन वृत्तिरूपकार्यसुखप्राप्त्यसंभवाद् आत्मसुख-
प्राप्तिरेव तथेति तस्य सुखरूपत्वसिद्धेः तस्याः सामग्राः सुखजनकत्वमिति मतेऽप्यावरणभङ्गादिनिष्ठजन्यत्वस्य तत्रावरोपान्न दो-

ल. मं.
५४

एतदेवाभिप्रेत्य चार्थे दृष्टं इति सूत्रे भाष्ये सुखप्रतिष्ठातेन दुःखं दुःखप्रतिष्ठातेन सुखमिति विप्रतिषिद्धावेतावित्युक्तम्। तेन हि सुखप्र
तिष्ठातेनेत्यादितृतीयाचलात्सुखप्रतिबन्धिकायास्तन्नाशिकायाश्च सामग्यादुःखजनकत्वं दुःखप्रतिबन्धिकायास्तन्नाशिकायाश्च सु
खजनकत्वं स्पष्टमेवोक्तम्। ननु दुःखार्त्तस्य दुःखनिवृत्तिमात्रफलकतया विषमक्षणे प्रवृत्तिर्दृश्यते तद्दृष्टं न स्यादुःखनाशकत्वेऽपि सुखजन
कत्वाभावेन व्यभिचारः स्पष्टं चेदं तस्य युक्तमिति सूत्रे भाष्ये कैयटयोरिति चेन्न अतः परमं हं सुखीत्यनुभवेन तन्नाप्याभिमानिकसुखं स
त्वात्। अतएव भाष्येऽन्यानि दुःखान्यनुनिश्चयविषमक्षणे ब्रज्या यो मन्यते इत्युक्तम्। तत्र ब्रज्या यदत्यस्य प्रशस्यतरमित्यर्थः सर्वत्र सुख
साधनत्वं ज्ञानादेवा एतेन भारोत्तीर्णस्याहं सुखीत्यादि व्यवहारो गौण इत्युपास्तम्। किंच दुःखाभावस्यात्मरूपत्वे दुःखज्ञानकाले तदभा
वज्ञानाभावाद्योद्देशं स्तवापि दुःखज्ञानकाले आनन्दाननुभवसुकल्पितानन्दत्वं शेषावरणात् न ह्यस्माकं निर्धर्मकतज्ज्ञानसं
भवः किंच शृङ्गारकण्टादिरसानुभवकाले सुखानुभवसत्त्वात् तत्र चान्यसुखासंभवाद् ब्रह्मसुखमेव भासत इति प्रकाशादप्युक्तम्। त
थाच शुक्तिरसो वै सः रसं ह्येवायलं च नदीभवतीति एवं च रसानुभवोऽपि ब्रह्मसुखरूपत्वे मानमतएव गीताया उक्तम्। अभ्यासाद्
मते यत्र दुःखान्तं च निगच्छति। अतदग्रे विषमिव परिणमेऽतोऽयमम्। तत्सुखं सात्त्विकं प्रोक्तम्। आत्मबुद्धिप्रसादकमिति। यत्र समोऽर्थो भास
मानसुखे तत्र सुखे रसो दुःखनाशे प्राप्सु च्या तत्सुखस्य तदतिरिक्तत्वं स्पष्टमेवोक्तम्। अग्रे समाध्यभ्यासकाद्ये सात्त्विकत्वं सुखाविर्भा

रामः
५४

व प्राप्स्यन्तान् तदेवाहात्मबुद्धिप्रसादजमिति प्रसादजाताभिन्नव्यक्तिकमित्यर्थः। दोषितिकारोपि नित्यसुखाभिन्नव्यक्तिर्मुक्तिः न च तत्र मा-
 नाभावः आनन्दबुद्ध्यणोरूपे तच्च मोक्षे प्रतिष्ठितमिति श्रुतेस्तत्वादित्याह। सार्वभौमोऽपि। सुखं नित्यानतिशयं तत्साक्षात्कारं च यो मोक्षस्य
 नोपपद्यते श्रुतयोऽपि यथा श्रुताः। स्वप्रकाशसुखव्यक्तिरेव मुक्तिस्तु वस्तुतः। व्यापकं सर्वजीवानामानन्दमयः मैश्वरम्। रूपं शुद्धिवत्त्वादि-
 हं तत्साक्षात्कारवत्त्वात् तदभेदेऽपि जीवानामिष्टं वेति दृश्यतामितीत्यतम्। अकृष्टः कृष्टः संपद्यते तथा करोति कृष्णं करोति। यत्र प्र-
 कृतिरेव विकारसादृश्यमापद्यमाना विवक्ष्यते तत्र द्विप्रत्ययः। कृभ्वस्ति योगे संपद्यकर्तरि चिरभूततद्भावदतिवक्तव्यमिति सूत्रवा-
 र्तिके तद्भाष्यबलात्। अतथाभूतस्य तज्जाभावेऽक्रादियोगे संपद्यकर्तृत्वेन विवक्षिता र्थवाचका च द्विरिति तदर्थः। विकारवाचकात्त्व-
 सादृश्येन प्रकृतौ वर्तमानादयं प्रत्ययः। करोत्यादिक्रियाकारकत्वं प्रकृतिभूतस्यैव विकारसादृश्यं प्राप्तस्येति बोध्यम्। अतएव संघोभ-
 चन्ति ब्राह्मणाः त्वद्भवति देवदत्त इत्यादौ वचनपुरुषव्यवस्था। तदुक्तं हरिणा। पूर्वावस्थामविजहत् संसृष्टद्वर्ममुत्तरम्। संमूर्च्छित-
 द्वार्थात्मा जायमानो भिधीयते। पूर्वावस्थाकारणावस्था। उत्तरंधर्मम्। कार्यावस्था। एवं चावस्थाद्वयावच्छिन्नमेकं वस्तु पूर्वावस्थानुगुण्ये-
 नोत्तरावस्थाप्राप्त्यनुखं विकाररूपमिव प्राप्तं जायते इत्यभिधीयते। असंघः संघो भवतीत्यादौ। अतएव प्रकृतिविकृत्योः समाना-
 धिकरण्यम्। न चैवमुभयोः कर्तृत्वापत्तिः। अत उक्तम्। सब्यापारतरः कश्चित्कचिद्धर्मः प्रतीयते। संसृज्यते च भावानां भेदः। त्योपि शक्त-

ल-मं यद्वलि। लक्ष्यानुसाराद्वाक्ये विकृतेरेव साक्षात्कर्तृत्वं रसौ तदोयलौकिके च प्रकृतेरेव साक्षात्कर्तृत्वम्। अतृत्वं संपद्यते इत्यर्थे त्व
 ५५ द्ववतीत्येव भवितव्यमिति युष्मद्युपपदइति सूत्रभाष्योक्तेः। अयमेव प्रकर्षस्वरूपोक्तः संसर्गः कर्तृशक्त्योरेकवृत्तित्वरूपः। अतएवा
 त्वं त्वं भवतित्वद्ववतीत्यादौ प्रकृतेः कर्तृत्वत्प्रथमपुरुषः। त्वमत्वं भवसीत्यर्थे त्वद्ववतीत्येवावाक्ये तु साक्षाद्विकारस्यैव सुवर्णपिण्डः स्वदि
 राङ्गसदृशे कुण्डले भवतइति पश्य शार्प्याभाष्यप्रयोगे विकृतेः कर्तृत्वदर्शनात्। किंच च्यन्ते तद्वाक्ये च प्रकृतिरूपमनारोपितं विकार
 रूपं त्वारोपितम्। आरोपितानारोपितं समभिवाहारे नारोपितस्यैव कर्तृत्वप्रतीतिः। आरोपितस्यावस्तुत्वे न क्रियाजनकत्वरूपकारकत्वा
 भावात्। द्वयोरपि वस्तुत्वे तु विकारस्यैव मुख्यतया जायमानत्वादिना तस्यैव साक्षात्कर्तृत्वं प्रकृतेस्तु तदभेदेन तद्वारा कथंचिदिति न क
 दापि सुवर्णपिण्डाश्रया विभक्तिरिति बोध्यम्। एवं च विकृतेः प्रकृतेर्वापि वाचकः प्रकृतेः संख्यागृह्णाति विकृतेर्न खिति प्रचीनप्रवादः
 द्विप्रत्ययविषयकत्वं चिप्रत्ययान्ते सादृश्यमूलाभेदाध्यवसायेन विकाराभेदमापन्नप्रकृतेः कर्तृत्वेनोभयोरप्युक्तत्वम्। अतएवा
 ब्राह्मणीत्यादौ वासाधेकरण्यंगौणत्वं चेति बोध्यम्। एवं च कारणीभूतो दण्डइत्यादौ चिप्रत्ययो साधुरेव। सादृश्यमूलकविकाराभेदे
 तीतावेव तत्प्रत्ययः। धनिर्देदमोत्तरेभाष्ये इत्यन्यत्र निरूपितम्। ब्रह्मीभवतीत्यादिप्रयोगे कान्दसत्त्वादित्यन्ते स्वर्यिकश्चिदिति बो
 ध्यम्। इति तद्विज्ञाः॥ २४॥ २४॥ २४॥ २४॥ अत्र वीष्मायान्दित्वम्। अत्र स्वप्रकृत्यर्थनिष्ठव्याप्यत्वं तन्निरूपितं व्यापकत्वं च शब्दबोधविषयः ५५

त्वस्यैव तत्र भानात् ब्राह्मणाय शतं देहो त्यादौ च प्रत्येकं शतदानप्रतीतिरेकशेषेतु नैवम् ब्राह्मणेभ्यः शतं देहो त्युक्ते निमनेन प्रत्येकं शतवर्दानां प्रतीतिः यदा
 वृषाणि दीनदित्वा नां वीष्मातदा ब्राह्मणौ ब्राह्मणौ पूजयद्वाभ्यां द्वाभ्यां त्रिभ्यस्त्रिभ्य इत्यादि भवत्येवम् अत्रेदं बोध्यम् यत्र यत्पदे वीष्मातव्रतस्य देवसाय
 त्वदे पृष्टित्वेन यत्पदार्थसंभर्गं यच्छब्दार्थतावच्छेदकव्यापकत्वे बोधिते विनापि द्वित्वेन तत्पदार्थसंसर्गोत्पत्त्यर्थतावच्छेदकव्यापकत्वबोधात् कार
 कं वेद्विजानीयां याम्यं मन्येदे सा भवेदित्युक्तं यितं चेति सूत्रभाष्ये प्रयोगात् व्यञ्जनानि यस्य स्याचः कार्यमुच्यते तत्तन्मज्जन्त इत्युक्ते रित्युक्ते स्यात्
 ष्य प्रयोगात् स्पष्टत्वाय क्वचित्तत्पदेपि वीष्मादित्वम् यत्तु नात्र द्विर्वचनं किंतु भिन्नौ यतच्छब्दौ भिन्नरूपेणैव रद्विस्य पदार्थपरामर्शकावितितन
 दुर्यप्रतिपिपादयिष्यां बह्व्यच्छब्दप्रयोगापत्तेः द्वाभ्यामेव सर्वप्रतीतिरिति चेदेके नैव सर्वप्रतीत्युपपत्तौ द्वित्वं य प्रयोगस्यापि त्रैपण्यापत्तेरित्य
 लमा इति वीष्माः एवं प्रकृतिप्रत्ययादर्थबोधनद्वारा शास्त्रं विशिष्टस्य पदपदार्थस्य बोधनद्वारा वाक्यार्थस्य बोधकं सलोके व्यवहारोपयोगियदपि शा
 स्त्रज्ञानं विना प्रकारान्तरेणापि पदार्थज्ञानं लोके दृश्यते तथापि शास्त्राय प्रकृतिप्रत्ययभ्युत्पादनपूर्वकं विजातीयतत्त्वज्ञानपूर्वकप्रयोगस्य चित्तशुद्धिद्वाराप
 वर्गसंपादकत्वेन शास्त्रज्ञानस्यावश्यकत्वात् तदुक्तं हरिणा तद्दामपवर्गस्यैवोद्गमलानां विकित्सितमिति एवं लघुनोपायेन सर्वशब्दप्रतिपत्तौ च शा
 स्त्रस्योपयोगो बोध्य इति शिवम् अधीत्य फणिभाष्याभि सुधीन्द्रहरिदीक्षितात्मान्यायतं अंगमरामा द्वा दिरक्षो घ्नराः ॥ याचकामांकत्वात् तगेररिकस
 हुताशनानां षड्भवेरधुराधीशमम तोलव्यजीवितः २ सर्वतन्त्राद्यैतत्त्वज्ञः सर्वतन्त्रनिबन्धकृता वैयाकरणनागेशः स्फोटायनम्रवैसतमं परिकृत्यो
 क्तवांस्तेन प्रीयतामुमयाशिकः ३ दृढस्वर्के स्थनाभ्यास इति चित्तं न पण्डितैः दृष्टोपि हि सन्तीर्णाः पयोधोरमयोगतः ४ शब्देन्दुशेखरं पुत्रं मंजुषां चै
 व कन्यकाम् ॥ स्वमतौ सम्पुण्यात् शिवयोरपि तौ मया ॥ ५ ॥ इति श्रीवैयाकरणसिद्धान्तमञ्जूषाख्यः स्फोटवादः समाप्तः ॥

विद्योदयो निराकुर्याद्बिद्यातिमिरं सदा

इतिमञ्जूषा

सहस्रांशुरिवाशेषं मुद्राकिरणराजिभिः

